

հԱճԱԳԻՐ

264

16/51

Boat 3

ՄԺՅ. Եղարուհի Հարութիւն Բաշմեթեան
ՐԱՅՅԻ Կարգադրութիւն
1896 թ. Հունիսի 6-ին
Երևան.

ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

I. II. III. եւ IV. ՄԱՍ

ԵՐԿՐՈՐԻ ՏԻՊ.

ՓԻՅԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ
1895

1895

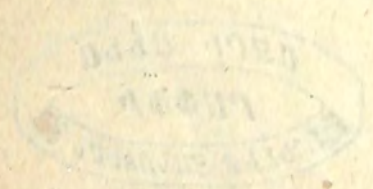
1895

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 17-го Юля 1895 г.

1895

ԽԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1895

6007

Ի՞նչ է ԽԱՉԱԳՈՂԸ

Թողնել ընտանիքը անտէր, երկար ու ձիգ տարիներ թափառել աշխարհի մի ծայրից դէպի միւսը, արձաթ որսալու համար չխնայել ամեն տեսակ անազնիւ միջոցներ, — այդ խաչագողի գործն է:

Խաչագողը ունի իւր արհեստին վերաբերեալ բոլոր հմտութիւնները: Այլ և այլ երկրներում թափառելու համար նա գիտէ զանազան ազգերի լեզուներ, ծանօթ է նրանց սովորութիւններին, և ինչ ազգի մէջ որ մտնում է, խօսում է այնքան վարժ, որ դժուար է որոշել, թէ նա այն ազգին չէ պատկանում: Նա իւր ընկերների հետ խօսում է մի առանձին լեզուով, որը ոչ ոք հասկանալ կարող չէ, եթէ խաչագողների հասարակութեանը չէ պատկանում: Փա մի խորհրդաւոր, պայմանական լեզու է. դա աւագակների արգօն է:

Հատ անգամ խաչագողը չէ խօսում, բայց միտք է յայտնում: Նրա աչքերի, յօնքերի, շրթունքի, երեսի, ձեռքերի, մի խօսքով, մարմնի զանազան մասերի այս և այն ձևով շարժմունքը յայտնում են ամբողջ նախադասութիւններ, որոնց նշանակութիւնը հասկանում է միայն խաչագողը: Միմիկան նրանց ղէմքի վրայ սաստիկ զարգացած է: Կապիկի նման կարողանում են նրանք շարժե-

12004

66674 - անհ

(4188-78)

264-2014

18 263

ցնել երեսի այն մասները, որոնք ուրիշների մօտ անշարժ են: Ես տեսայ մի խաչագող, որ աւանակի նման շարժեցնում էր իւր ականջները: Մի այլը իւր քիթը զարմանալի կերպով ծռւում էր այս և այն կողմ: Խաչագողը խաչագողի ձեռքը բռնելով, առանց մի բառ արտասանելու, յայտնում է իւր միտքը:

Հարկը պահանջած ժամանակ խաչագողը միայն անորոշ ձայներ է արձակում, կամ թռչունների ու զազանների բարբառով ազդարարութիւններ է կարդում: Այդ նրանց զիշերային լեզուն է, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ մինը միւսից հեռու է գտնվում: Նրանց բոլոր նշանախօսութիւնները այն աստիճան ճշտութեամբ պայմանաւորուած են իրանց մէջ, որ երբեք չեն վրիպում նպատակից:

Կերպարանափոխութեան մէջ խաչագողը սատանայական հնարագիտութիւն ունի: Ծպտիլ, այլակերպուիլ այնպէս, որ բոլորովին ուրիշ մարդ երեւալ, — դրանք նրա համար այնպիսի խաղեր են, որոնց մէջ ոչ ոք կարող է նրա հետ մրցութիւն անել: Խաչագողին չէ կարելի տեսնել իւր բուն պատկերի մէջ. այլ և այլ երկրներում, դործի և հանդամանքների այլ և այլ պայմանների համեմատ, նա միշտ նոր ձև և նոր կերպարանք է ընդունում:

Խաչագողը բովանդակում է իւր մէջ մարդկային ամբողջ հասարակութեան բնավորութիւնները: Նա ընկերային կեանքի ամեն ելեէջների վրայ դարմանալի ճարպկութեամբ բարձրանում և իջնում է: Նա հասարակութեան բոլոր ծալքերի մէջ մտնում և դուրս է գալիս: Յարմարուելու անհամեմատ ընդունակութիւն ունի: Ժողովրդի բարձր դասի հետ, նա մի հպարտ, փառասէր, թեթեամիտ, պերճախօս ազնուական է, ազնուականի բոլոր փայլով: Ժողովրդի ստոր դասի հետ, նա մի բարի, միամիտ և

անկիրթ ռամիկ է, բոլոր ռամկական պարզութիւններով: Գիտնականի հետ նա մի զեղախօս հռետորի նման վիճում է, ամեն առարկայի վրայ դատում է և հանրամարդկային բարձր ու վսեմ գաղափարներ է յայտնում: Մօլլաների հետ նա խաւարամիտ է որպէս գիշեր և մոլեռանդ որպէս հնդկական Փազիր: Խաչագողը մի օր լոյս է, միւս օր խաւար: Մի օր բարի է, միւս օր չար:

Խաչագողը մի զարշելի տիպ է: Նա աւերուած, փրջացած, անբարոյականացած հասարակութեան հրէշաւոր ծնունդն է: Նա նեխած ջրի մրուրն է:

Երբեմն նա փողոցային սրիկայ է. գիշերի մթութեան մէջ հանդիպող մենաւոր անցորդը հազիւ կարող է ազատուել նրա ճանկերից: Յերեկով նա բարեպաշտ, երկիւղած քրիստոնեայ է և պատահած աղքատին ողորմութեան ձեռք է մեկնում: Մի տեղ, ամենակեղտոտ գինետան ստորերկրեայ նկուղների մէջ, կառապանների հետ նստած, արբեցութեամբ է անցկացնում: Այդ ժամանակ նա մոլի ստահակ է: Մի այլ տեղ, ամենափառաւոր հիւրանոցում նա խիստ նուրբ ճաշակ ունի կերակուրների և ըմպելիքների ընտրութեան մէջ: Այդ ժամանակ նա բարեկեաց քաղաքացի է:

Խաչագողը չափազանց առաձգական է և դիւրաթեք: Նա դէպի ամեն կողմ ծռվում է: Նա ամեն կաղապարի մէջ մտնում է և ամեն տեսակ ձևեր ընդունում է, բայց երբեք մի հատկանիշ ձև չէ պահպանում: Նա կատարեալ քամէլիօն է: Նա այն առասպելական էակներին է, որ ամեն մի անգամին մի այլ տեսակ են երևում:

Խաչագողը զիտէ կեղծել, զիտէ խաբել, զիտէ ձեռքից սպրդիլ և աներևոյթ լինել: Ոստիկանի ամենատես աչքերը չեն կարող նորա հետքերը հետադօտել: Նա անյայտանում է որպէս դև, և յայտնվում է որպէս հրեշտակ:

Բայց երբ որ բախտը դաւաճանում է նրան,— բանտը իւր պապենական օթեւանն է: Չղթաներից երկիւղ չէ կրում նա, իսկ դաճճի առջև արհամարհանքով է խոնարեցնում իւր պարանոցը:

Խաչագողը նայում է տիեզերքի վրայ, որպէս իւր հունձքի արտի վրայ: Նա գիտէ կորզել մարդկային ընդհանուր աշխատանքից ինչ որ իրան պէտք է: Նա չէ ցանում, բայց հնձում է: Նա չէ արդիւնաբերում, բայց սպառում է: Նա ապրում է ուրիշի վաստակով: Իսկ այդ նպատակին հասնելու համար, դործ է գնում իւր հնարաղիտութեան ամենակարող հմտութիւնները: Ուր չէ յաջողվում նրան խաբուսիկ միջոցներով որսալ,— այսպիսի դէպքերում պատրաստ է նրա արիւնհակեղ ձեռքը...:

Խաչագողը ամեն բան ունի, բայց ոչինչ չունի: Նա նմանում է այն զիշակեր մեծ գաղանին, որ խորտակում է մի ամբողջ ցուլի մէջքը, լերդը ուտում է, արիւնը խրմում է, իսկ մնացածը թողնում և հեռանում է: Այնուհետև օրերով մնում է սոված, երբ ուրիշ որս գտնել չէ կարողանում: Խաչագողը մի օր կուշտ է, միւս օր քաղցած: Մի օր հարուստ է միւս օր աղքատ:

Նա նկատեցի խաչագողի մի քանի ընդհանուր գծերը միայն, իսկ մանրամասնութիւնները ընթերցողը կրտսնէ նոյն իսկ «Խաչագողի Յիշատակարանի» մէջ: Այժմ դառնանք դէպի այն հարցը, թէ ո՞ր երկրից յայտնուեցան խաչագողները:

Սալմաստայ *) մէջ եղած ժամանակս իմ զլխաւոր դուարձութիւններից մէկն էր Սաւրա ցիւղը գնալը: Այդ զիւղը նշանակութիւն է ստացել նրանով, որ այնտեղ են

*) Սալմաստը Պարսկաստանի Ատրպատական կոչուած նահանգի գաւառներից մէկն է, գտնվում է Ուրմիոյ ծովակի արեւմտեան ափերի վրայ:

բնակվում այն հանրաճանօթ մարդիկը, որ կոչվում են «խաչագողներ»: Թողեալ այդ, Սաւրան ունէր իւր մի քանի այլ գեղեցիկ կողմերը.— բնութիւնը այնտեղ հիանալի էր, կնիկները աւելի սիրուն էին, քան Սալմաստայ միւս զիւղերում, հագնվում էին մաքուր և չափազանց հրապուրիչ էին: Մի քանիսը արդէն պարսից շահի կանանցի զարդն էին դարձել և նրանց ազգականները մշտական թոշակ էին ստանում: Սաւրայի տները, հովանաւորուած սքանչելի պարտէզներով, պահվում էին ամենայն յստակութեամբ:

Բայց ինձ աւելի գրաւում էին խաչագողները:

Ճշմարիտն ասած, շատ հետաքրքրական էր, այդ մոլաշրջիկների հիւրասէր սեղանի մօտ նստած, նրանց հետ դաւաթներ դատարկել և լսել նրանց թափառական կեանքի երկար ու երկար պատմութիւնները, որոնք լի էին սարսափելի արկածներով: Խաչագողը միշտ մի առանձին պարծանքով է պատմում իւր արարմունքը: Նա իւր խաբէութիւնների, խարդախութիւնների և այլ չարագործութիւնների վրայ նայում է որպէս քաջագործութեան վրայ: Նա քաջութիւն է համարում անազնութիւնը, նենգաւորութիւնը, որովհետև նրանց միջոցով կարողացել է շատ անգամ ահագին գումարներ ձեռք ձգել, թէև խիստ յաճախ ենթարկել է իւր անձը սոսկալի վտանգներին:

Սաւրան խաչագողների որջն էր:

Սալմաստայ մէջ թէև ամեն մի հայաբնակ զիւղում կարելի էր գտնել խաչագողներ, բայց չկայ Սաւրայի պէս մէկը, ուր ամբողջ բնակիչները իրանց նուիրած լինէին մի այսպիսի կեղտոտ պարապմունքի: Ո՞րտեղից էր մտել այդ արհեստը նրանց մէջ,— դժուար է բացատրել, միայն այնքան ընտելացել էին մի այդպիսի գործունէութեան, որ համարեա նրանց համար կենսական պահանջ էր դարձել:

Մտնում ես Սաւրա գիւղը: Փողոցների մէջ խաղում է երեխաների բազմութիւնը: Մտածում ես, թէ ամբողջ աշխարհի երեխաներից մի-մի հատ այստեղ է բերուած: Նրանց վրայ տեսնում ես ամեն երկրի, ամեն ազգերի հագուստները ու գլխարկները: Այդ ի՞նչ հրաշք է: Սկսեալ Զինաստանից, Հնդկաստան, Աֆրիկա, Ամերիկա, մինչև Եւրոպայի ամենախուլ անկիւնները, — ամեն տեղի հագուստով երեխաներ ես տեսնում: Տղամարդիկը նոյնպէս ման են գալիս բազմատեսակ հագուստներով: Յետոյ հասկանում ես, որ այդ թափառականները օտար երկրներից վերադառնալու ժամանակ, բերել են իրանց երեխաների համար նոյն երկրների հագուստները:

Մտնում ես սաւրեցու տունը: Սենեակները զարդարած են ամեն երկրի ամեն տեսակ կարասիներով: Պատերի վրայ առանց ճաշակի, առանց դասաւորութեան կպցրել են զանազան պատկերներ: Տեսնում ես մի տեսարան Գարեալի կռիւներից, նրա մօտ սգաւոր Աստուածամօր պատկերները, սրով խոցուած սրտով, յետոյ «Թափառական հրէայի» պատկերը, յետոյ Յիսուս Քրիստոսը աղբիւրի մօտ խօսում է սամարացի կնոջ հետ, յետոյ մի տեսարան փարաօնների կեանքից, փարաօնը պատգարակի մէջ նստած է, մի խումբ ստրուկներ տանում են նրան ուսերի վրայ. յետոյ մի քանի կիսամերկ գեղեցիկ հիք լեղանում են անտառում հոսվող վտակի մէջ, յետոյ Պիոս IX-րդի պատկերը, և միւսները այս կարգով:

Խիստ զգալի մի տեսարան է ներկայացնում, երբ աչք ես ածում Սաւրայի ընտանեկան կեանքի վրայ: Տների մեծ մասում գտնում ես միայն հնացած, գործից ընկած, ծերունի խաչագողներ: Այդ հմուտ, փորձուած վարպետները հայրենական արհեստի մէջ զարդացնում են իրանց կանգիդատներին, — փոքրիկ նորընծայ խաչագողներին:

Բոլոր երիտասարդները պանդխտութեան մէջ են գտնվում. նրանց կնիկները մնացել են առանց ամուսինների:

Սաւրեցի կինը համբերող է, — ողջախոհութեան պէս համբերող է նա: Նա սպասում է. երկար ու ձիգ տարիներ սպասում է: Նա տանում է աղքատութեան, միշտ հրապուրուած այն քաղցր լուսով, թէ մի օր իւր տղամարդը կը վերադառնայ գանձերով: Նա ընդունում է իւր տղամարդին այն հպարտ պարծնկոտութեամբ, որպէս քուրդի կինը ընդունում է իւր հերոսին, երբ նա վերադառնում է կռիւի դաշտից, իւր հետ բերելով անբաւ աւար և կողոպուտներ:

Սաւրեցի կնոջ մի այսպիսի վիճակը փոխել է նրա ոչ միայն բնաւորութիւնը, այլ և նրա հասարակական դրութիւնը: Սաւրեցի կինը ինքը տղամարդ է, երբ նրա ամուսինը տանը չէ: Նա Սալմաստայ միւս գիւղերի կնիկների նման փակուած կեանք չէ վարում: Նա աւելի աշխարհային մարդ է: Նրա վրայ է դրած բոլոր հոգսը, ընտանիքի բոլոր ծանրութիւնը որովհետև տղամարդը տանը չէ: Նա մինչև անգամ մասնակցում է իրանց գիւղային հասարակութեան բոլոր գործերի մէջ, որպէս են հարկերի բաշխումը, ջրի հերթով բաժանելը, վարը վարելը, ցանքը ցանելը, — մի խօսքով, լցուցանում է գիւղական տնտեսութեան բոլոր պահանջները: Երևակայեցէք, մի այսպիսի կնոջ դրութիւնը, որը գերդաստանի մայր է, որը ապրում է ասիայում, որի գործունէութիւնը ընտանեկան շրջանից դուրս կարող է հանդիպել հազարումէկ փորձութիւնների...

Սաւրայի գերեզմանատունը մինչև անգամ զուրկ է տղամարդերից: Նրանք մեծ մասամբ մեռնում են պանդխտութեան մէջ և թաղվում են օտար երկրների հողի տակ: Սաւրայի գերեզմանատան մէջ հանդիպում են ան-

Թիւ շիրիմներ, որոնց մէջ ամփոփուած են ոչ թէ այս և այն խաչագողի մարմինները, այլ նրանց զլխարկը, կամ ճանապարհի ցուպը, կամ հողաթափները, վերջապէս մի բան, որ հեռաւոր երկրներից բերել էր մեռած խաչագողի ընկերը, որպէս միակ լիշատակ նրա սիրելի ամուսնին: Աինը տոհմային գերեզմանատան մէջ թաղել է տալիս իւր տղամարդի լիշատակի այն թանգագին նշանը, նրա անունով շիրիմ է կանգնեցնում: Եւ ամեն տարի, երբ հանգուցեալների համար հոգեհանգիստ է կատարվում, անբախտ կինը օրհնել է տալիս այն գերեզմանը, խունկ է ծխում, և նրա մօտ նստած, արտասուք է թափում: Ինձ ցոյց տուեցին մի նշանաւոր խաչագողի գերեզման, որի մէջ ամփոփուած էր հանգուցեալի քթախոտի տուփը միայն, իսկ նա ինքը մեռել էր ճապօնիայում:

Բայց պատահում էին զարմանալի դէպքեր:

Ջատ անգամ, դեռ առաջին մեղրամիսը չլրացած, տղամարդը թողնում էր իւր նորահարսին և հեռանում էր դէպի օտար աշխարհ: Խեղճ կինը սպասում էր նրան: Անցնում էին տարիներ, տասն-քսան տարի, նա դեռ սպասում էր: Վերջը լսում էր նրա մահուան բօթը, ստանում էր նրանից մի լիշատակ և թաղել էր տալիս տոհմային գերեզմանատան մէջ: Բայց քիչ էր պատահում, որ այսպիսի, արդէն մեռածների կարգը դասուած պանդուխտը, մի քանի տասնեակ տարիներից յետոյ, յանկարծ յայտնվում էր, կարծես թէ, անդունդից դուրս էր գալիս նա, մաշուած, ալեւորած, և բոլորովին հնացած: Բայց նա թողել էր իւր ընտանիքը և իւր հայրենիքը, երբ տակաւին առողջ ու թարմ էր հասակով: Նա գտնում էր իւր ընտանիքը ցրիւ եկած, ամեն ինչ ոչնչացած... կինը ուրիշ մարդու զնացած և ուրիշ գերդաստանի մայր դարձած... իւր թողած տան հետքն անգամ չէր մնացել... միայն գե-

րեզմանատան մի քարի վրայ կարդում էր նա իւր անունը, — իւր մահուան արձանագրութիւնը...

Սաւրա դիւղը ռուս-պարսկական 1826 թուի պատերազմից առաջ համարեա մի փոքրիկ քաղաք էր. նա ունէր մի քանի հազար տուն բնակիչներ: Բայց երբ պատերազմից յետոյ աւելի քան 40 հազար հայեր Պարսկաստանից գաղթեցին դէպի Ռուսաստան, նրանց հետ և Սաւրայի հայերի մեծ մասը թողեցին իրանց հայրենիքը: Անցնելով Երասխ գետի միւս կողմը, սաւրեցիք բաժանուեցան և հիմնեցին չորս դիւղեր: — Հին-Նախիջևանի գաւառում Թումբուլ և Յարլմջան դիւղերը, Գար-Ալաղաղի գաւառում՝ Փօռ դիւղը, իսկ Ջարուրի մէջ՝ Դաշ-Արխ դիւղը:

Փոխելով իրանց հայրենիքը, Պարսկաստանը, և գետեղուելով Երևանայ նահանգում, խաչագողների գաղթականութիւնը չփոխեց իւր հին արհեստը: Կարճ ժամանակում նրանք տարածուեցան Ռուսաց Կայսրութեան ամենահեռաւոր գաւառներում, սկսեցին գործ դնել իրանց խաբէութիւնները: Ռուսները այդ ժամանակ դեռ նոր էին տիրել Երևանեան նահանգը: Կառավարութիւնը ուշադրութիւն դարձրեց իւր նոր հիւրերի՝ խաչագողների վրայ: Արգելուեցաւ նրանց անցաթուղթ տալ *) կամ բաց թողնել Անդրկովկասից դուրս դէպի Կայսրութեան այլ կողմերը: Իսկ այդ կարգադրութիւնը չէր արգելում խաչագողներին զանազան խաբուսիկ միջոցներով կեղծ անցաթղթեր ձեռք բերել և գնալ, ուր որ ցանկանում էին: Նրանք յայտնվում էին Ռուսաստանի ամենախուլ կողմերում, ըստ մեծի մասին յոյն աբեղաների անունով, որպէս զի, ռուսների հետ կրօնակից ձևանալով, զրաւեն նրանց համակրութիւնը:

*) Նոյն արգելքը մնում է մինչև այսօր:

խաչագողները ոչ միայն իրանց վրայ դարձրին կառավարութեան ուշադրութիւնը, այլ ուստայ մամուլն անգամ մի ժամանակ զբաղուեցաւ նրանցով: Ն. Փ. Գուրբովինը, Անդրկովկասի յայտնի պատմագիրը, իւր էտնօգրաֆիական նկարագրութիւնները մէջ հայերի վերաբերութեամբ, խօսում է միւսնոյն ժամանակ խաչագողների մասին: Պ.պ. Մասլովսկին, Ե. Մելեշկօ և Զելինսկին իրանց զրուածների մէջ նոյնպէս խօսում են խաչագողների մասին *):

Առհասարակ ուստ գրողների կարծիքը խաչագողների մասին այն է, թէ դրանք իսկական հայեր չեն, այլ մի տեսակ հայ-ցիգաններ են (միջին դարերի *race maudite*-ների նման.) նրանք թէև խօսում են հայերէն, բայց ունեն իրանց առանձին լեզուն և սովորութիւնները. թէ ըստ մեծի մասին վաճառում են ամբողջ աշխարհում քրիստոնէական սրբութիւններ, թափառում են Ռուսաստանում յոյն կրօնաւորների անունով, և պանդխտութեան մէջ միշտ խոյս են տալիս իսկական հայերից, աշխատելով չհանդիպել նրանց, որպէս զի չճանաչուեն և ալլն:

Թէ խաչագողները հայ-ցիգաններ են և ոչ իսկական հայեր,—դա մի ենթադրութիւն է, որ ղեռ ևս անպարտաւոր չէ, որը տակաւին վիճաբանութեան ենթակայ է: Ես այդ կարծիքի դէմ ոչ ի նպաստ և ոչ հակառակ ասելիք չունեմ: Միայն այսքանը աւելորդ չենք համարում նկատել, որ բոլորովին սխալ է, թէ խաչագողները առանձին լեզու ունեն: Նրանք ունեն, որպէս վերևում

*) Այդ տողերը գրելու ժամանակ ես ձեռքի տակ չունէի չիշեալ աշխատութիւնները, միայն օգուտ քաղեցի պ. Մ. Միանսարեանի Բիբլէօգրաֆիայի Ա. հատորի 222, 228 և 229 երեսներից:

յիշեցի, մի տեսակ շինծու, հնարած, պայմանական լեզու, —նրանք ունեն արդօ: Այդ է պատճառը, որ խաչագողների մի խումբի խօսակցութիւնը միւս խումբին բոլորովին անհասկանալի է: Եթէ խաչագողը նոյն լեզուով խօսէ իւր կնոջ, իւր զաւակների հետ, նրանք ևս ոչինչ չեն հասկանալ: Եւ այդ լեզուն իւրաքանչիւր խումբի մէջ շուտ-շուտ փոխվում է, երբ նա փոքր ի շատէ հասկանալի է դառնում:

Այլ որ փոքր ի շատէ ուսումնասիրել է, թէ ինչ է նշանակում «ծտի լեզու» — «ճնճղիկի լեզու» — «աղաւի լեզու» — կարող է զաղափար կազմել, թէ նոյն իսկ հայկական բառերի մէջ աւելորդ հնչիւններ մտցնելով (ի հարկէ կանոնաւոր կերպով) կարելի է այնպիսի լեզու ստեղծել, որ միւս հայը չէ կարող հասկանալ, եթէ բառերի կազմութեան պայմանների հետ ծանօթ չէ: Այս տեսակ լեզուի գործածութիւնը մինչև այսօր սովորական է մեր զաւառացի հայերից շատերի մօտ:

Ես չեմ հերքում, որ մենք ունեցել ենք հայ-բօշաներ և այժմ ունենք: Բայց հայ-բօշաների և խաչագողների թէ սովորութիւնների և թէ կենցաղավարութեան պայմանների մէջ մեծ տարբերութիւն կայ: Հայ-բօշաները ասիական միւս ցիգան (չինգանէ) ցեղերի նման հաստատաւորնակ չեն, թափառական կեանք են վարում, ընտանիքով, ամբողջ խումբերով զաղթում են մի տեղից միւս տեղ, երկրագործութեամբ չեն պարապում: Հայ-բօշաների կնիկները պարապում են կախարդութիւններով, պար են գալիս, երգում են, իսկ տղամարդիկը կամ նուագածուներ են, կամ պարապում են մի քանի ողորմելի սրհետներով, որպիսի են՝ մաղ գործել, զամբիւղներ հիւսել և ալլն: Պրանք խարդախներ, խաբեբաներ չեն: Պրանք աղքատ, բայց մի և նոյն ժամանակ խիստ սակաւապէտ մարդիկ են: Հա-

լստանալու բարձր ձգտումներ չունեն։ Դրանց տիպը կատարեալ բոջայական է և պաշտական են բոջաների կենցաղավարութեան ձևերը։ Որոնց ընդհակառակն, խաչագողը հաստատաբնակ է, նա իւր ընտանիքը իւր հետ ման չէ ածում. տղամարդիկը թափառում են, բայց կնիկները իրանց տեղից չեն շարժվում։ Նա իւր հայրենիքում գեղեցիկ տնտեսութիւն ունի. նրա տունը, պարտեզը, այգին, մշակութեան դաշտերը կարող են օրինակելի դառնալ ամենազարգացած երկրագործների համար։ Բայց երբ տանից դուրս է գալիս նա, այն ժամանակ միայն սկսում է աֆֆերաների մէջ մտնել։ Խաչագողը շատ անգամ ոչնչով սկսում է ահագին զրամական շրջաբերութիւնների մէջ դեր խաղալ։ Նա սակաւով չէ բաւականանում. նա սարսափելի անյադ ձգտումն ունի մեծանալու, բարձրանալու և հարստանալու։ Իսկ այդ անսանձ բաղձանքը ձգում է նրան խաբեբայութիւնների և խարդախութիւնների մէջ։ Խաչագողը և կառավարչական աստիճանների վրայ, անվաստակելի եռանդով, աշխատում է միշտ դէպի վեր մագլցել։ Եղել են խաչագողներից այնպիսիները, որոնք անդլիացոց տիրապետութիւնից առաջ, հնդկական թագաւորների մօտ առաջին վեզիրի պաշտօն էին կատարում, կամ ամբողջ նահանգների փոխարքաներ էին։—Այդ բոլորը այն եզրակացութեան է հասնում, որ խաչագողները եթէ հայ-բոջաներ չեն, իսկական հայեր ևս չեն։ Նրանք հայերի մի առանձին ցեղին են պատկանում։

Բայց ի՞նչ անուն է այդ—խ ա չ ա գ ո ղ : Ի՞նչով ժառանգեցին նրանք այդ անունը։

Խաչագողները իրանց վարքութեամբ արժանացան մի քանի այլ անունների ևս, որպիսի են՝ «պառաւ խեղդող», «էշ ներկող», «սաւրգեղցի» և այլն։ Աւելորդ չէր լինի այդ անունների համառօտ բացատրութիւնը յիշել։

«Խ ա չ ա գ ո ղ» ասում են նրանց այն պատճառով, որ շատ անգամ պատահել է, որ նրանցից մէկը իրան ձեւացրել է որպէս արեղայ և այս ու այն եկեղեցում կամ վանքում հոգեւոր պաշտօն է ստացել։ Յետոյ արեղան, տաճարի բոլոր խաչերն ու արձաթեղէնները զողանալով, յանկարծ անյայտացել է։ «Պ ա ու ա լ խ ե ղ ո ղ» կոչում են նրանց այն պատճառով, որ այդ մարդիկը շատ են սիրում մօտենալ հարուստ պառաւներին, ծանօթանալ, բարեկամանալ նրանց հետ, իսկ երբ բոլորովին ընտանի են դառնում, մի օր խեղդում են պառաւին, և բոլոր հարստութիւնը կողոպտելով, աներևութանում են։ «Էշ ներկող» կոչում են նրանց իրանց չափազանց ճարպկութեան համար գողութեան գործի մէջ։ Խաչագողը կարող է գողանալ մէկի, օրինակ մոխրագոյն էշը, յետոյ ներկելով գոյնը սևի փոխել, և իւր առաջուայ տիրոջ վրայ վաճառել։ Տէրը երբէք չէ կարող ճանաչել, թէ այդ անասունը մի ժամանակ իրան էր պատկանում։ «Սաւրգեղցի» կոչում են նրանց իրանց բնիկ գիւղի՝ Սաւրայի անունով, որը գտնվում է Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառում։

Պարսկաստանի հայերի 1827 թուի գաղթականներից յետոյ, թէև Սաւրա գիւղի բնակիչների մեծ մասը, որպէս ցոյց տուի վերևում, տեղափոխուեցան դէպի Երևանեան նահանգը, բայց Սաւրայի մէջ դարձեալ մնացին մի քանի հարիւր տուն խաչագողներ և մնում են մինչև այսօր։

Սալմաստում եղած ժամանակս ես յաճախ գնում էի խաչագողների գիւղը. իմ նպատակն էր ոչ միայն ուսումնասիրել այդ բախտախնդիրների կեանքը, այլ ինձ առաւել հետաքրքրում էր մի երևելի խաչագողի պատմութիւնը, որին կոչում էին Մուրադ։ Ինձ ցոյց տուին նրա տունը, ես մտայ այն գեղեցիկ սենեակը, որի մէջ մի ժամանակ ապրում էր այդ նշանաւոր մարդը, որ թողել էր իւր

264-2014

արհեստակիցների լիշողութեան մէջ շատ և շատ դարմանալի պատմութիւններ: Մուրադը վաղուց մեռած էր, աւելի ճիշտ կըլինէր ասել՝ սպանուած էր, առանց ժառանգութիւնելու: Ես դտայ նրա կնոջը միայն, եօթանասունամեայ պառաւ Նանային: Դա մի կին էր խիստ բարի երեսով և խելացի աչքերով: Նա շատ դժուարութեամբ յանձն առեց պատմել ինձ մի քանի դէպքեր իւր ամուսնի կեանքից: Բայց ինչ որ պատմեց, այն էլ բաւական էր իմ հարցասիրութիւնը յագեցնելու համար:

Երբ ես փոքր ինչ մտերմացայ պառաւի հետ, երբ նա հասկացաւ իմ հարցասիրութեան նպատակը, աւելի համակիր եղաւ դէպի ինձ: Ես հարցրի՝ չէ՞ մնացել արդեօք հանգուցեալից որեւիցէ գրաւոր բան: Նա վերկացաւ, և մի հնադարեան պահարանից դուրս բերելով մի տետրակ, դողդոջուն ձեռքով տուեց ինձ: Աւերակների մէջ թագնուած զանազան գտնողը այնքան ուրախ չէր լինի, որքան ուրախացայ ես նոյն բոլակով: Այդ, հնութիւնից ղեղնած, քրքրուած տետրակը Մուրադի օրագիրն էր: Նա գրուած էր զանազան ժամանակ, զանազան դոյն մեկաններով: Մի քանի տեղերում պակասում էին ամբողջ երեսներ. մի քանի տեղերում ևս սկսուած գլուխը մնացել էր առանց վերջացնելու: Այսուամենայնիւ, տետրակը բովանդակում էր իւր մէջ խիստ հետաքրքիր տեղեկութիւններ թէ հեղինակի և թէ սուհասարակ խաչագողների վերաբերութեամբ:

Նրա թերութիւնները լրացրեց պառաւը իւր պատմութիւններով:

Ես վաղուց ղիտաւորութիւն ունէի գրել մի բան խաչագողների կեանքից, և այդ բաղձանքը իրագործելու համար, բաւական էր ինձ օգուտ քաղել Մուրադի օրագրութիւններից: Այդ օրագրութիւնը կոչվում էր «Խաչագողի Յիշատակարան»: Ես էլ այդ անունը տուեցի իմ

վէպին: Բարեկամներիցս ոմանք խորհուրդ էին տալիս ինձ չտպել այդ վէպը: Բայց մինչև երբ պիտի ծածկենք մեր կեղտերը: Դա նոյնը կըլինէր, ինչպէս մի հիւանդ ամաչելով թաղցնէր այն վէրքերը, որոնք օրըստօրէ աւելի փտելով, նեխելով, վարակում են մարմնի ամբողջ կաղմուածքը...:

Պառաւը, որի մասին լիշեցի վերևում, բանաստեղծական տիպ չէ, դա միւսնոյն Նանան է, որին կըտեսնէրնթերցողը այդ վէպի ընթացքում: Նա մեռաւ 1857 թուին, ապրելով որպէս առաքինի կին և բարեպաշտ քրիստոնեայ: Իսկ Մուրադը, այդ վէպի հերոսը, նոյնպէս պատմական անձնաւորութիւն է: Նա վերջը խաչագողների հասարակութիւնից հեռանալով, մտաւ մի այլ խումբի մէջ, դարձաւ անդամ մի այլ հասարակութեան, որի հետ կըծանօթանայ ընթերցողը, երբ կըկարդայ իմ «ԿԱՅԾԵՐ» կոչուած աշխատութիւնը:

Վերջացնելով իմ նախաբանը, սկսում եմ «Խաչագողի Յիշատակարանը», պահպանելով նոյն ձևը, և նոյն դասաւորութիւնը, որպէս Մուրադը գրել էր իւր օրագրութիւնները:

Ա

ԹՈՅՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՒԼՆԵՐԸ

Ես հայր չեմ տեսել: Մայրս ասում էր, որ ես դեռ չծնուած, հայրս թողեց հայրենի երկիրը, դիմեց դէպի օտար աշխարհ և պանդխտութեան մէջ կորաւ:

Երկար ժամանակ մենք նրա մասին տեղեկութիւն չունէինք. ոչ նամակ էինք ստանում և ոչ որեւիցէ լուր: Մի անգամ յայտնուեցաւ հօրս պանդխտութեան ընկերը, բերեց նրա մատանին, և տալով հօրս, հաղորդեց նրա մահուան բօթը: Մեր զրացի կնիկները համոզում էին մօրս, որ թաղել տալ այդ մատանին գերեզմանատան մէջ և հօրս համար մի յիշատակարան կանգնեցնէ: Բայց մայրս չկամեցաւ, որովհետեւ նա ամենեւին չէր հաւատում, որ իւր ամուսինը մեռած է: Նա վճռել էր սպասել երկար տարիներ սպասել հօրս վերադարձին: Այդ պատճառով նա մերթեց հօրս մահուան բօթը մեզ բերող մարդու ձեռքը, որ ցանկանում էր մօրս հետ ամուսնանալ:

Մօրս կոչում էին Նաղանի. նա շատ գեղեցիկ կին էր և բարի, ով չէր սիրի նրան: Բայց նա ասում էր, եթէ իւր ամուսնի մահը ստոյգ ևս լինի, զարձեալ ցանկութիւն չունի մարդու գնալու, որովհետեւ մտածում է իւր

երեխաների համար: Մենք, երեխաներս, չորս հոգի էինք, —մէկը ես և երեք քոյրեր:

Գիւղը, ուր բնակվում էինք մենք, կոչվում էր Սաւրա: Դա Սալմաստայ ամենագեղեցիկ գիւղերից մինն էր: Զրջապատուած ընդարձակ այգիներով, նա կարծես, թագնուած լինէր խիտ անտառների մէջ: Նրա միջով հոսում էր Սօլա գետը և ոռոգում էր բոլոր այգիները:

Հօրից զրկուելով, մենք մնացինք մեր քաւոր Պետրոսի խնամակալութեան ներքոյ:

Քաւոր Պետրոսը յայտնի էր մեր գիւղում որպէս փորձուած, խելացի և լաւ մարդ: Նա այնքան սիրելի էր ժողովրդին, որ բոլորը նրա անունովն էին երգում: Գեռ ժամատան կոչնակի առաջին զարկի ձայնը չլսուած, դեռ քահանաները չեկած, քաւոր Պետրոսը եկեղեցու դրանը կանգնած էր լինում, սպասում էր, որ զուները բաց անեն, զնա իւր վաղորդեան աղօթքը կատարելու: Նա այն տեսակ մարդկանցից էր, որ Սաղմոսը, Աւետարանը և Նարեկը ձեռքից բաց չեն թողնում, միշտ հոգու և Աստուծոյ արքայութեան վրայ են մտածում: Մայրս շատ ուրախ էր, որ իւր դաւակները մի այդպիսի բարեպաշտ մարդու հոգաբարձութեանն էին յանձնուած:

Բացի քաւոր Պետրոսից մենք ուրիշ բարեկամ չունէինք:

Ես ունէի մի հօրեղբայր միայն, որին կոչում էին Մինաս: Նա մօտ լիսուն տարեկան մարդ էր: Ես երբեք առանց սարսափելու չեմ կարող լինել այդ մարդու միշտ ուրախ, միշտ անհոգ և վայրենի դէմքը: Նա միանգամայն իրան տուած էր զուարճութեան և ամբողջ օրերով տանը չէր գտնվում: Մենք զարմանում էինք, թէ ո՞րտեղից այնքան վատնում էր նա, որովհետեւ ոչ մի արհեստ կամ պարապմունք չունէր: Նա երբեմն մի քանի ամիսներով,

խոսկ երբեմն մի քանի տարիներով անհետանում էր, չէր երևում, և յանկարծ յայտնվում էր ոսկիներով լի քսակով: Ի՞նչպէս էր վաստակում, ի՞նչ հնարքով էր ձեռք բերում այդ ոսկիները,—ես հասկանալ չէի կարողանում, միայն տեսնում էի, որ նրա ոսկիների թւում կալին ամեն պետութեան ս ի ք ք է ն ե ր: Արնշանակէ, նա շատ երկրներ էր թափառել....:

Բայց հայի առածն ասում է, որ «քամու բերածը էլի քամին կըտանէ». այսպէս էլ փայլուն ոսկիները նրա ձեռքում երկար չէին մնում. նա շուտով վատնում էր, դարձեալ մնում էր աղքատ, դարձեալ ապրում էր պարտքերով: Պարտատէրները մեծ վստահութիւն ունէին իրա չաջողակութեան վրայ, զիտէին, որ իրանց փողը չի կորչի, բաւական էր միայն, որ Մինասը ոտքը դուրս դնէր տանից, կրկին ձեռքն առնէր պանդխտութեան գաւազանը, այնուհետև փող վաստակելը նրա համար հեշտ էր...

Իմ հօրեղբայրը շաբաթը մի քանի անգամ հիւրեր էր ունենում: Ես երբեմն գնում էի նրանց տունը: Հիւրերը ուտում էին, խմում էին, խօսում էին, ես միշտ մի առանձին հետաքրքրութեամբ էի լսում նրանց խօսակցութիւնը: Նրանք պատմում էին իրանց կեանքի զանազան արկածները այլ և այլ երկրներում: Սարսափելի և միանգամայն խիստ սոսկալի պատահարներով լի էին լինում այն արկածները, այսուամենայնիւ գրաւում էին իմ սիրտը: Ես այն ժամանակ անփորձ էի, և երեխայական պարզամտութեամբ քաջութիւն էի համարում նրանց արամունքը, այդ պատճառով մտածում էի. «ճիշտ, երբ կըլինէր, որ ես էլ մեծանայի, գնայի օտար աշխարհ և դրանց նման փող վաստակէի»....:

Այդ միտքը շատ անգամ տանջում էր իմ անմեղ սրտիկը: Երբ իմ բաղձանքը յայտնում էի մօրս, նրա աչ-

քերը լցվում էին արտասուքով և միշտ պատասխանում էր ինձ միևնույն խօսքերով. «Աստուած մի արասցէ, որ դու նրանց նման փող աշխատես»....:

Ի՞նչու էր բարկանում մայրս, ի՞նչու էր անիծում ինձ միթէ վատ էին նրանք, միթէ լավ էր այնպէս աղքատութեան մէջ ապրել, որպէս ապրում էինք մենք: Ես վրդովում էի և սկսում էի մօրս կոպտութիւններ ասել:

Նա միայն լաց էր լինում և ոչինչ չէր պատասխանում....:

Միանգամ միայն նա ասաց ինձ.

—Նրանք «խաչագողներ» են....:

Այդ խօսքը, կարծես, այրեց նրա լեզուն:

Բայց ի՞նչ էր խաչագողը. այդ բառի նշանակութեան մասին ես ոչինչ զաղափար չունէի: Մայրս նոյնպէս չբացատրեց: Նա միայն խրատում էր, որ հեռու կենամ նրանցից, հՀրապուրուեմ նրանց գործերով, որովհետև նրանք լաւ մարդիկ չեն:

Մայրս մեր զիւղացի չէր. նա Վանի կողմերիցն էր, այդ պատճառով զգվում էր մեր զիւղացիներից: Վերջին ժամանակներում նա արգելեց ինձ, որ այլևս հօրեղբօրս տունը չգնամ և նրա երեխաների հետ չխաղամ: Եւ որպէս զի ինձ բոլորովին հեռացնէ մեր զիւղից, մտածում էր այդ մասին մի հնար գտնել: Մի անգամ ասաց ինձ.

—Մուրադ, որդի, քեզ պէտք է մի արհեստ սովորել:

Նա սկսեց երկար ու երկար բացատրել ինձ, թէ որքան բախտաւոր մարդ է աղնիւ և աշխատասէր արհեստավորը, որքան ապահովուած է նրա կեանքը, որքան աղատ և անկախ է նրա ապրուստը:

—Ի՞նչ արհեստ. հարցրի ես:

Նա ասաց, որ քաւոր Պետրոսի հետ խորհրդակցել է այդ մասին, և վճռել են, որ ես սովորեմ դարբնութիւն:

— Դարբնութիւն, գոչեցի ես, — ես չեմ ուզում սեւանալ երկաթի ու ածուխի փոշիների մէջ:

— Դու չես սեւանայ, պատասխանեց մայրս իւր սովորական հանդարտութեամբ: — Ածուխի սև փոշիներից դուրս է գալիս սպիտակ հաց և սպիտակ արծաթ: Որի ընդհակառակն, միշտ սև են և միշտ սև կըմնան այն մարդկանց երեսները, որոնք խարդախութեամբ ուրիշի ոսկիները կողոպտում են, իսկ իրանք դարձեալ մնում են քաղցած...:

Ես հասկացայ. մօրս ակնարկութիւնը խաչագողների մասին էր:

Ես մօրս շատ էի սիրում: Հօրս անյայտանալուց յետոյ նա սնուցել էր ծնողական բոլոր քնքշութեամբ: Այդ պատճառով նրան հակառակել չկարողացայ, միայն հարցրի.

— Ի՞նչու անպատճառ դարբնութիւն, մի՞թէ ուրիշ արհեստները վատ են:

— Բոլորը լաւ են, պատասխանեց նա: — Աշխատանքը և աշխատութիւնը միշտ լաւ է. վատ է միայն ծուլութիւնը, անգործութիւնը:

Յետոյ աւելացրեց, նրա համար է բարւոք համարում սովորել ինձ դարբնութիւն, որ այդ արհեստը աւելի յարմար էր իմ կազմուածքին: Դարբնի համար հարկաւոր էին ուժեղ մկնակներ, զօրեղ բազուկներ և յաջողակ ձեռք, — այդ բոլորը ունէի ես:

— Քաւոր Պետրոսն ևս այդ խորհրդի մէջ համաձայն է ինձ հետ, ասաց մայրս:

Քաւոր Պետրոսի հեղինակութիւնը այն աստիճան նշանակութիւն ունէր մեր ընտանիքի համար, որ մենք ամենքս խոնարհվում էինք նրա առջև և ընդունում էինք նրա տուած խորհուրդները:

Մեր գաւառի դարբնոցները գտնվում էին ըստ մեծի

մասին Հին-քաղաքում, (Քօհնա-ձըհարում) որը հեռու էր մեր զիւղից մէկ մղոն հեռաւորութեամբ: Երկու օր չանցած այդ խօսակցութիւնից, մայրս ինձ իւր հետ առնելով, տարաւ Հին-քաղաքը, յանձնեց ուստա Գրիգորին: Եւ որովհետև հեռաւորութեան պատճառով դժուար էր ամեն օր գնալ այնտեղ և վերադառնալ մեր զիւղը, դրա համար ես ամբողջ շաբաթը գնում էի դարբնոցը աշխատելու, իսկ զիշերները կենում էի իմ մօրաքրոջ տանը: Այրակի օրերը միայն գալիս էի մեր տունը, մօրս և քոյրերիս տեսնելու համար:

Թէ քաւոր Պետրոսի և թէ մօրս նախատեսութիւնը, իմ ընդունակութեան մասին դարբնութեան արհեստի մէջ, սխալ չէր: Ես մի քանի ամիսների ընթացքում սովորեցի այնքան, ինչ որ ուրիշ աշակերտները սովորել էին տարիներով: Մայրս չափազանց ուրախ էր իմ յառաջադիմութեան համար. ոչ սակաւ ուրախանում էր և քաւոր Պետրոսը: Նա մի օր ինձ տուեց մի բանալի, ասելով.

— Այդ բանալին փորձելու համար եմ տալիս քեզ, Մուրադ. եթէ դու կըշինես դրա նման մէկը, ես կըհաւատամ, որ դու քո արհեստի մէջ բաւական առաջ ես գնացել:

Ես քննեցի բանալին, իսկոյն հասկացայ, որ դա մեր երկրի արհեստաւորների գործ չէր, այլ Ֆրանգոստանում, կամ մի այլ տեղում էր շինուած, ուր արհեստը աւելի առաջ էր գնացել, քան թէ Պարսկաստանում:

— Իսկ եթէ ճիշտ դրա նմանը շինելու լինեմ. հարցրի ես բանալին լաւ դնելուց յետոյ:

— Քեզ համար կարելի կըտամ մի ձեռք բոլորովին նոր հագուստ, ասաց քաւոր Պետրոսը: — Զատ ժամանակ է, որ քեզ ոչինչ չեմ ընծայել:

Հետեւեալ կիրակի օրը, երբ վերադարձայ մեր զիւղը,

արդէն պատրաստ բանալին տարայ քաւոր Պետրոսի մօտ: Նա առեց ձեռքը, համեմատեց, այս կողմ շուռ տուեց, այն կողմ շուռ տուեց, յետոյ ասաց.

— Բոլորովին նման է...:

Քաւոր Պետրոսը կատարեց իւր խոստումունքը. ես հէնց նոյն օրը հագայ նրա կարել տուած նոր հագուստը:

— Մուրադ, հարցրեց նա փոքր ինչ մտածելուց յետոյ. — այդ բանալին շինելու ժամանակ դարբնոցում ո՞վ տեսաւ. երեւի, վարպետդ կամ մեծ աշակերտներից մէկը քեզ ցոյց տուին շինելու կերպը:

— Ես ոչ ոքին ցոյց չեմ տուել:

— Ի՞նչու:

— Մեր դարբնոցում արդելուած է աշակերտներին իրանց համար բաներ շինել, այդ պատճառով ոչ ոքին ցոյց չտուի, թաղուն շինեցի:

— Երբ որ այդպէս է, ես էլ ոչ ոքին ցոյց չեմ տայ, դու էլ ոչ ոքին մի ասա: Ես չեմ ուզում, որ քո վարպետը քեզ վրայ բարկանայ:

Ես այն աստիճան հրապուրուած էի իմ նոր հագուստի ուրախութիւնով, որ ամենեւին հասկանալ չկարողացայ, թէ ի՞նչ խորհուրդ ունէին քաւոր Պետրոսի այդ նախազգուշութիւնները: Դիցուք թէ մեր դարբնոցում աշակերտներին արդելուած էր իրանց համար իրեղէններ շինել, դիցուք թէ իմ վարպետը հասկանար, թէ ես մի բանալի եմ շինել, ի՞նչ պիտի անէր նա, — շատ-շատ աւանջներեցս փոքր ինչ ձիգ կըտար և զրանով կըկերջանար պատիժը:

Բայց ես զարմացայ, երբ քաւոր Պետրոսը պատուիրեց, որ իմ մօրն էլ չչայտնեմ, թէ նրա համար մի բանալի եմ շինել: Ի՞նչու չի պիտի յայտնէի. մայրս աւելի կուրախանար. դրա մէջ ի՞նչ ծածկելու մի բան կար:

Բայց ես քաւոր Պետրոսին սուրբի նման պաշտում էի: Երեւի, մտածում էի, այնպէս աւելի լաւ կըլինի. նա ինձանից թէ խելքով և թէ հասակով աւելի մեծ է, բաների կարգը ինձանից աւելի լաւ է իմանում:

Անցան մի քանի ամիսներ, անցաւ մի տարի: Ես բոլորովին մոռացայ բանալիի գոյութեան մասին: Քաւոր Պետրոսի ընծայած հագուստը մաշուեցաւ, ես դարձեալ նոր հագուստներ ու ընծաներ ստացայ նրանից: Նա ինձ որդու պէս սիրում էր, և ամեն անգամ, երբ տեսնում էր իմ շինած բաներից մի ղեղեցիկ գործ, իմ առաջադիմութիւնը առանց վարձատրութեան չէր թողնում: Մայրս ուրախանում էր, երբ ես օրըստօրէ գրաւում էի մեր բարերարի համակրութիւնը և նրան սիրելի էի դառնում:

Ամբողջ չորս տարի ես աշխատում էի իբրեւ աշակերտ. վարպետս ինձ միայն հացի փող էր տալիս, բայց երբ տեսաւ իմ աշխատանքն ու իմ շնորքը, այն ժամանակ ուռճիկ նշանակեց: Ռոճիկը ստանում էի իւրաքանչիւր ամսի սկզբում, ամեն անգամ երկու ոսկի: Երբ առաջին անգամ ստացայ երկու ոսկին, իսկոյն շտապեցի մօրս մօտ, տուեցի նրան իմ քրտինքի առաջին պտուղը:

Մայրս ուրախութեան արտասուքը աչքերում զրկեց ինձ, և համբուրելով ասաց.

— Տեսնում ես, զաւակս, որ երկաթի ու ածուխի փոշիներից փայլուն ոսկիներ դուրս կըղան, — տեսնում ես թէ ո՞րքան քաղցր է արդար աշխատութեան պտուղը:

Ես իսկոյն լիշեցի, որ այդ միւսնոյն խօսքերը նա ասաց ինձ չորս տարի առաջ, երբ առաջին անգամ աշխատում էր համոզել ինձ, որ արհեստ սովորեմ: Իսկ այժմ միայն հասկացայ, որ ճշմարիտ էին նրա խօսքերը, — իրաւոր, քաղցր էր, շատ քաղցր, արդար աշխատանքի պտուղը:

Ես այնպէս սիրով կպած էի իմ արհեստին, որ այլևս

ուրիշ բանի վրա չէի մտածում: Ես այնուհետև հօրեղբորս տունը չէի գնում, և այնքան զգվում էի նրա ընտանիքից որքան մայրս: Մենք այժմ կարօտութիւն չունէինք հօրեղբորս օգնութեանը: Վարպետս հետզհետէ իմ վարձը աւելացնում էր, ես այնքան էի ստանում, որ բաւական էր մօրս և քոյրերիս համետ ապրուստի համար:

Վարպետս զարմանալի ընդունակութիւն ունէր իւր աշակերտներին խրախուսելու, նրանց եռանդը բորբոքելու և նրանց միշտ թարմ աշխուժութեան մէջ պահելու համար: Նա չափազանց լաւ մարդ էր, ինձ որդու նման սիրում էր և միշտ բարի խրատներ էր տալիս: Նա խոստանում էր, որ եթէ մի քանի տարի ևս կըշարունակեմ գործել նրա արհեստանոցում, և բոլորովին կըկատարեւագործուեմ, այն ժամանակ կօղնէ ինձ, միջոցներ կըտայ, որ ինձ համար սեպհական արհեստանոց բաց անեմ: Ես բոլորովին հաւատում էի, որ նա կըկատարէ իւր խոստմունքը, այդ պատճառով աւելի եռանդով էի աշխատում: Նա այնքան բարի և ճշմարիտ մարդ էր, որ երբեք չէր խաբէի: Ես արդէն մի քանի օրինակներ էի տեսել, թէ որպէս իւր աշակերտներին բախտաւորացրել էր նա:

Բայց մի սարսափելի դէպք ոչնչացրեց իմ բոլոր գեղեցիկ ցնորքները....:

Մի օր յանկարծ մտան մեր արհեստանոցը ոստիկանութեան ֆէրրաշները, վարպետիս կալանաւորեցին, արհեստանոցը շրջապատեցին զինուորներով, սլսեցին խուզարկութիւններ անել: Վարպետիս հետ կալանաւորեցին մեր աշակերտներից ու բանւորներից շատերը: Ես փախայի՜նձ բռնել չկարողացան:

Երեկոյ էր. արեւը մայր էր մտել. գիշերային խաւարը հետզհետէ տարածվում էր երկրի վրայ:

Ես առանց կանգ առնելու, վազում էի ինչպէս մի

սրընթաց եղջերու, բայց ինքս էլ չգիտէի, թէ ուր էի գնում: Երկիւղն ու սարսափը ինձ առաջ էին մղում: Ես լաւ գիտէի, թէ ինչ բան է պարսկական ֆէրրաշը, և ինչ սոսկալի հետեւանք կարող է ունենալ մի քանի ժամ առաջ պատահած անցքը:

Երբ բոլորովին մթնեց, կանգնեցի, որ փոքր ինչ հանգստանամ: «Ո՞ւր գնամ» — այդ հարցը ծագեց իմ գլխում: Մտածում էի, մտածում և ոչ մի ելք չէի գտնում: Եթէ մեր տունը գնայի, այնտեղ էլ կարող էին յայտնուել ֆէրրաշները: Յուսահատութիւնը խեղդում էր ինձ. ամբողջ մարմնով դողում էի:

Մինչ այդ տագնապի մէջ էի, յանկարծ լսեցի իմ անունը. մէկը կոչում էր ինձ: Զարհուրանքը բոլորովին տիրեց ինձ: Նա մօտեցաւ:

— Մուրադ, ասաց նա, — ինչու ես այսպէս շփոթուած, ինչ է պատահել քեզ հետ:

Ես հանգստացայ: Ինձ հետ խօսողը իմ ծանօթներից մէկն էր: Նա մի լաւ պատանի էր, որին կոչում էին Ասլան: Ես պատմեցի նրան մի քանի ժամ առաջ պատահած դժբախտութիւնը: Նա փոքր ինչ մտածեց, յետոյ ասաց.

— Եկ ինձ հետ, մենք չենք թողնի, որ դու ֆէրրաշների ձեռքը ընկնես:

Այդ «մենք»-ից ես հասկացայ, որ նա մենակ չէր, այլ ուրիշ ընկերներ ևս ունէր:

Նա տարաւ ինձ իւր ընկերների մօտ. մէկի անունը Վարօ էր, միւսինը Սադօ: Դրանք որբ պատանիներ էին, անտուն, անտեղ, անհայր և անմայր: Ապրում էին երկնքի թռչունների նման, քնում էին այնտեղ, որտեղ մթնում էր օրը: Երեքն էլ հասակակից էին ինձ հետ: Ես առաջուց ծանօթ էի նրանց հետ և լաւ ծանօթ: Նրանք Հին

քաղաքի դպրոցի աշակերտներէն էին, սովորում էին մի քահանայի մօտ, որին կոչում էին տէր-Թօղիկ: Մի անգամ այդ երեքն էլ փախան նրա դպրոցից և բոլորովին անյայտացան: Այն օրից անցել էին մի քանի ամիսներ. այժմ առաջին անգամ կրկին հանդիպում էի վաղեմի ծանօթներին:

— Մուրադ, ասաց ինձ նրանցից աւելի մեծը, Կարօն, — եթէ մեզ մօտ մնալու լինես, դու ազատուած կըլինես վտանգից:

Մուրադը մեզ հետ ընկեր կըդառնայ, մէջ մտաւ Սադօն:

— Ես էլ այդ նպատակով բերեցի նրան, աւելացրեց Ասլանը:

Այդ ինչ ընկերութիւն էր, ինչով կարող էի ես ընկեր դառնալ նրանց հետ, — այդ մասին ոչինչ չխօսեցին: Բայց ես գիտէի, թէ այդ մոլաշրջիկները ուլքեր են, կամ ինչ տեսակ տղերք են: Նրանք դեռ տէր-Թօղիկի դպրոցում եղած ժամանակ, յայտնի էին իրանց ճարակութիւններով և դանդաղ արկածներով: Նրանց մասին մարդիկ լաւ չէին խօսում, որովհետեւ նրանք փոքրիկ սրիկաներ էին...:

Ես խոստացայ նրանց մօտ մնալ, մինչեւ տեսէինք, թէ վարպետիս գործը ինչով կըվերջանար: Իմ նոր ընկերներս ուրախացան:

Ամառ էր: Բաց երկնքի տակ ամեն տեղ կարելի էր օթւանել: Ա՛խ, որքան լայն և ընդարձակ է Աստուծոյ աշխարհը, որքան ախորժելի է, երբ նրա մէջ ազատ ես և չար մարդիկ չեն նեղացնում քեզ...:

Երբ հանդատացայ, երբ բոլորովին ուշի եկայ, այն ժամանակ միայն հասկացայ, որ մեր գիւղից շատ հեռու չեմ գտնվում: Մեր գիւղը շրջապատուած էր լայնատարած

այգիներով և ձեռատունկ անտառներով: Այդ անտառներից մէկի միջումն էինք գտնվում: Լուսնկայ գիշեր էր: Բայց ծառերի խտութեան մէջ չէր թափանցում լուսնի արծաթափայլ լույսը: Իմ նոր ընկերները ծառերի ճիւղերից հիւսել էին այդ անտառում մի փոքրիկ տաղաւար. նրա մէջ նստած էինք: Նրանք ինձ հաց տուին, խմացրին, աշխատում էին ամեն կերպով մխիթարել ինձ: Գիշերը քնեցի ես խիստ անուշ քնով:

Անցան մի քանի օրեր: Ես գտնվում էի բոլորովին սպաւնով դրութեան մէջ և ամենեւին երկիւղ չունէի, թէ անտառների այն մոռացուած խլութեան մէջ, Փէրրաշենքերը կարող էին գտնել ինձ: Բայց ինձ անհանգստացնում էր վարպետիս վիճակը. ես մտածում էի իմ մօր, իմ քոյրերի մասին: Ինձ յայտնի էին պարսից դատաւորները անիրաւութիւնները. ես գիտէի, երբ որեւիցէ յանցաւոր փախչում է, ձեռք չէ ընկնում, այն ժամանակ նրա փոխարէն կալանաւորում են նրա մերձաւորներին, սկսում են չարչարել, մինչև յանցաւորը յայտնուի: Բայց ինչով էի յանցաւոր ես, ինչ էի արել, կամ ինչ մեղ ունէր վարպետս: — Ինձ ոչինչ յայտնի չէր:

Ընկերներս հանգստացնում էին ինձ, խոստանում էին, թէ ճիշտ տեղեկութիւններ կըբերեն թէ վարպետիս և թէ մեր ընտանիքի դրութեան մասին, բայց դեռ որոշ ոչինչ չէին ասում:

Օրըստօրէ ընկերներիս հետ աւելի մտերմանում էի և աւելի ընտելանում էի նրանց սովորութիւններին: Այդ ուրախ, մշտադուարթ պատանիները այժմ այն չէին, որպէս ես տեսել էի, որպէս ես ճանաչում էի նրանց, երբ դեռ տէր-Թօղիկի դպրոցում սովորում էին: Այժմ բոլորովին փոխուել էին: Այդ դպրոցի աշակերտներից շատերի հետ ես ծանօթ էի, որովհետեւ դպրոցը գտնվում էր մեր արհեստ-

տանոցի մօտ: Երբեմն ես գնում էի այնտեղ, որ տեսնեմ, թէ ինչպէս են սովորում աշակերտները: Ես նրանց ուսման մասին դատել չէի կարող, բայց զարմանում էի, տեսնելով, որ համարեա բոլորը ապուշ, բթամտացած տղերք էին, կարծես, նրանց մէջ շունչ և հոգի չկար: Վարժապետի մշտական երկիւղը շինել էր այդ ողորմելիներին կենդանի դիակներ: Ես չէի տեսնում նրանց մօտ զուարթ երեսներ, ինձ երևում էր, թէ արտասուքը միշտ հոսում էր նրանց աչքերից: Երկիւղը մի գուցէ բնկերը մատնէր իրան, շինել էր բոլորին կասկածոտ և կեղծաւոր: Պեծի և ճիւղտների ուժով աշակերտների գլուխներում միտք տարածելը, շինել էր նրանցից մի տեսակ կապիկներ, որոնք չեն կարող որոշել իրանց խաղի ձևերը, մինչև խաղցնողը չէ շարժում ձեռքի զաւաղանը:

Բայց Կարօն, Ասլանը, Սադօն, թէև նոյն դպրոցի աշակերտներն էին, բայց այժմ իրանց աշակերտակիցների նման չէին: Դրանք կենդանի տղերք էին, համարձակ, միշտ ուրախ, միշտ անհոգ: Անհոգ էին ինչպէս երկնքի թռչունները և ապրում էին ճիշտ նրանց նման: Դրանց մէջ կար սէր, անձնանուիրութիւն դէպի բնկերը և չափից դուրս անկեղծութիւն: Ես շատ շուտ ճանաչեցի նրանց, որովհետև այսպիսի մարդերին ճանաչելը հեշտ է և շուտ էլ կապուեցայ նրանց հետ...:

Մենք այժմ չորս հոգի էինք. մեզանից ամեն մէկը մի շնորք ունէր. ես լաւ ձայն ունէի, երգում էի: Ասլանը գիտէր ածել ջութակի վրայ. Սադօն ածում էր թութակի վրայ, իսկ Կարօն լաւ ածել գիտէր դայիրա: Դիշերները կազմում էինք մի ամբողջ երաժշտական խումբ: Մեր սեղանը լի էր լինում ամենատեսակ ուտելիքներով, գինին իսկ այնքան էր, որքան կուղես՝ խմէ: Ես առաջին անգամ այնտեղ սովորեցայ խմելը: Պատահում էր, մեզ սեղանա-

կից էին լինում սիրելի հիւրեր: Ամառը գիւղացիների մեծ մասը մեր կողմերում անց են կացնում այգիներում, բօստաններում, մշակութեան դաշտերում, և գիշերներն այնտեղ են պառկում: Զատ անգամ մեր նուազարանների ձայնը դուրս էր կոչում գիւղացի աղջիկներին այգիների խորքից. նրանք զաղտնի գալիս էին մեզ մօտ. քնդցը էր նրանց անցկացնել ամառնային գեղեցիկ գիշերները մանկահասակ սրիկաների հետ...:

Այդ զուարճութիւնները այն աստիճան զրաւել էին ինձ, որ ես համարեա թէ մոռացայ վարպետիս: Ընկերներըս թէև խոստացել էին նրա դործերի մասին ինձ տեղեկութիւն տալ, բայց, որպէս հաւատացնում էին, դեռ իրանք ևս ստույգ տեղեկութիւններ չունէին: Միայն ասում էին, որ երկիւղը դեռ չէ անցել:

Ասեցի, մենք ապրում էինք երկնքի թռչունների պէս. թռչունները չեն վարում, չեն ցանում, նրանք վայելում են ուրիշի մշակութեան բերքը: Այսպէս էլ անում էինք մենք: Դիշերային խաւարի մէջ սատանան այնպէս համարձակ չէր կարող լինել, որպէս մենք: Բոլոր այգիների լաւ-լաւ պտուղները մեզ էին պատկանում: Զատ անգամ թագուն մտնում էինք գիւղերը: Ամառուայ տօթերի պատճառով տանեցիք քնած էին լինում կտուրների վրայ, բակերը և սենեակները թողնելով բոլորովին անմարդաբնակ: Ներս էինք մտնում մի տուն, գողանում էինք հաց, սկանիւր, հաւեր, ձուաներ և այլ ուտեստներ: Երբեմն այսպիսի գողութիւններ անում էինք մեր բարեկամների կամ աղգականների տներից: Բայց երբէք չէր պատահում, որ բացի ուտելիքներից, գողանայինք մի ուրիշ բան: Մեր գիւղացիները գինու կարասները սովորաբար թաղում են այգիներում, գետնի տակ: Մեզ յայտնի էին տեղերը, գիշերով գնում էինք, բաց էինք անում, վեր էինք առնում

որքան մեղ պէտք էր: Մենք խղճմտաւոր և փոքրիկ դողեր էինք. մեղանից հասակով ամենամեծը քսան տարեկան հաղիւ կըլինէր:

Ես առաջ շատ երկչոտ էի. վախենում էի զւերից, ոտտանաներից և մինչև անգամ մաշկաթւիկներից: Իսկ այժմ սրտեղից էր այդ քաջասրտութիւնը, որ ես ոչ մէկ բանից էլ չէի վախենում: Երևի, ազատ կեանքը մտքեց իմ մէջ այդ երկաթի սիրտը: Իմ ընկերները բոլորն էլ զէնքեր ունէին. ես թէև չունէի, բայց մի տեղ գնալու ժամանակ նրանք իրանց զէնքերից աւելորդը ինձ էին տալիս:

Զաբմանալի ներդործութիւն է անում մարդու վրայ վայրենի բնութիւնը: Երբ զիշերը մութն է, երկինքը ամպած է, կայծակը երբեմն փայլատակում է և որոտը որոտում է, — այդ բոլոր սարսափելի երևույթները այն աստիճան ախորժ են քո սրտին, այնքան ուռեցնում են քո կուրծքը, մինչ դու, ողևորուած մի քաղցր կատաղութեամբ, ուզում ես խորտակել, ուզում ես զարհուրեցնել, որպէս որոտը և կայծակը:

Բայց բոլորովին հակառակ ազդեցութիւն էր անում իմ վրայ, երբ բնութիւնը խաղաղ էր, երբ երկինքը ուրախ էր, երբ լուսինը մեղմ ընթացքով սահում էր լստակ կամարի վրայով, երբ ամեն տեղ տիրում էր մի խուլ, խորհդաւոր լուծիւն: Այսպիսի բոլէներում իմ սիրտը, կարծես թէ, ազնուանում էր, քնքշանում էր, ես փափաղում էի սիրել... և իսկոյն միտս էր զալիս գեղեցիկ Սառան:

Սառան մեր հարևանի աղջիկն էր. մենք միասին էինք մեծացել և մեր մանկական ամենաքաղցր բոլէները միասին էինք անցկացրել: Այն օրից, որ փախտականի կեանք էի վարում, ամենեւին չէի տեսել նրան: Ախ, որ-

քան կըտիրէր նա, որքան լաց կըլինէր իւր կորած, մոլորուած սիրելիի համար...: Ես երևակայում էի Սառայի գրութիւնը. նա այնքան բարի, այնքան զգալուն աղջիկ էր, որ չէր կարող չցաւել իմ վիճակի վրայ: Բայց ես այն աստիճան վայրենացել էի, իմ սիրտը այն աստիճան կոշտացել էր և իմ կամքի զօրութիւնը այն աստիճան թուլացել էր, որ չէի կարողանում զնալ նրա մօտ, մխիթարելու նրան: Ես մոռացել էի մինչև անգամ մօրս, քույրերիս և յարգելի վարպետիս: Իմ նոր ընկերները, կարծես, կախարդել էին ինձ, կարծես, մի աներևոյթ զօրութեամբ կաշկանդուել էի նրանց հետ, և ամենեւին բաժանուել չէի ցանկանում: Մարդկային բնակութիւնը, մարդկային հասարակութիւնը ինձ խորթ էր թւում: Ես սիրում էի ազատ դաշտերը, լեռները, անտառները և մթին ձորերի քարանձաւները...: Ես զարձել էի զիշերային բու, որ խաւարի մէջ է որսում իւր որսը...:

Ոչ մի մարդկային արարած չէր անցկենում այն անտառի միջով, ուր թագնւում էինք մենք: Միայն երբեմն յայտնւում էր մի բարձրահասակ որսորդ, որը հրացանը ուսից քարշ գցած, մի զոյգ շների հետ, որպէս այն մթին անտառների ծերունի աստուածը, հանդարտ անց էր կենում, մտախոհութեամբ իւր շուրջը նայելով: Վարօն, Ասլանը և Սադօն բնաւ չէին խորշում այդ տարապալման որսորդից: Երբեմն նա մօտենում էր, նստում էր մեր տաղաւարի առջև հանդստանալու համար: Նա բաց էր անում իւր ահագին ճաղատ գլուխը, սրբում էր ճակատի քրտինքը, սկսում էր ծխել: Նրա զազաթը պատած էր խորին սպիներով: Երևում էր, այդ պատկառելի մարդը իւր կեանքը անց էր կացրել սոսկալի կոիւնների մէջ: Նրան ես ճանաչում էի. նա շատ անգամ զալիս էր վար-

պիտիս արհեստանոցը, զանազան զործիքներ էր շինել տալիս: Նրան կոչում էին Ալօ:

Առաջին անգամ, երբ տեսաւ ինձ, հարցրեց Վարօից.

— Դա ով է:

— Խաչագողներից է, պատասխանեց Վարօն ծիծաղելով:

— Խաչագողները շատ օգտաւէտ մարդիկ կըլինէին, ասաց նա մի առանձին խորհրդաւոր ձայնով, — եթէ իրանց խելքը, սրամտութիւնը և բոլոր զարմանալի ճարտիւթիւնները, որ ունեն նրանք, զործ դնէին, փոխանակ խաբէյութիւնների, աւելի լաւ գործերի մէջ, մարդկային բարօրութեան համար: Նրանք ամենակարող մարդիկ են. նրանք հրաշքներ կըգործէին, եթէ ազնիւ լինէին...:

Ես նրանց նման չեմ լինի, պատասխանեցի կարմրելով:

— Տայէ Աստուած, որ չլինես, որդի, ասաց նա, ուղիղ նայելով իմ երեսին: — Բայց հասկացիր, որ դու ևս միևնոյն ճանապարհի սկզբումն ես կանգնած, եթէ փոքր ինչ առաջ դնալու լինես, նրանց նման կըլինես...:

Ես ոչինչ չգտայ պատասխանելու: Միայն մտածում էի, ինչպէս է պատահել, որ մի այսպիսի բարի մարդը, որը զգւում է խաչագողներից, որը ցանկանում է, որ նրանք ուղղուէին և իրանց հմտութիւնները մարդկային օգտի համար զործ դնէին, — մի այսպիսի մարդը բարեկամ է Վարօի և նրա ընկերների հետ, ներում է նրանց զոգութիւնները: Գուցէ, մտածում էի ես, այդ բարեկամութիւնը մանկահասակ սրիկաներին ուղղելու և նրանց աւելի հաստատ ու բարոյական ճանապարհի վրայ կանգնեցնելու համար է: Այդ ենթադրութիւնը սխալ չէր, որովհետեւ ես շատ անգամ լսում էի ծերունի որսորդի խրատները, որ կարգում էր մեզ, և այդ խմաստուն, խորախորհուրդ խրատները ես վիշում եմ մինչև այսօր:

Մինչ այդ խորհրդածութիւնների մէջ էի, լանկարծ

մտաբերեցի վարպետիս. որսորդը նրա բարեկամը լինելով, կարող էր զիտենալ, թէ ինչով վերջացաւ նրա զործը:

Նա պատմեց սարսափելի բաներ:

Վարպետիս կալանաւորելուց յետոյ, նրա ամբողջ արհեստանոցը զբաւել էին և աճուրդով ծախել էին: Այդ բաւական չէր, նրան ենթարկել էին ահադին տուգանքի, և որովհետեւ վարպետս պատրաստի փող չունէր, փոխարէնը վաճառուել էր նրա տունը, բոլոր կալքը և կալուածները:

— Այդ բոլորը դեռ տանելի է, աւելացրեց ծերունի որսորդը ցաւակցական ձայնով: — Գեռ սպասում է նրան ամենասարսափելին...:

— Ի՞նչ բան, հարցրի ես, ոչ սակաւ սարսափելով:

— Երկու օրից յետոյ, հրապարակի վրայ, դահլիճը պիտի կտրէ նրա աջ ձեռքի բաղուկը...:

Վարձես, կայծակով հարուածեցին ինձ:

— Ի՞նչու համար, ինչով է յանցաւոր գոչեցի ես խնդարի նման:

— Հանդարտուիր, ասաց ծերունի որսորդը և շարունակեց. — Թէ ինչով է յանցաւոր նա, յանցանքը յայտնի է, բայց թէ որ ատիճան ստոյգ է այդ յանցանքը, — դա մի գաղտնիք է, որ պատած է խորին մթութիւնների մէջ: Ես համարում եմ վարպետ Գրիգորին շատ խստակ և արդար մի արհեստաւոր: Նա խաբեբայ, ստախոս մարդ չէ: Նա իրան թոյլ չի տայ մասնակից լինել անարդար զործի: Բայց մի ապացոյց, ոչ միայն նրան կասկածանքի ներքոյ է դնում, այլ հաստատում է նրա վրայ դրած մեղադրանքը:

— Ի՞նչ ապացոյց, հարցրի ես անհամբերութեամբ:

— Մի բանալի...:

Ես սոսկացի: Որսորդը չնկատեց իմ խռովութիւնը, շարունակեց.

— Ահա ինչումն է զործը. դու խօ ճանաչում ես

Հին-քաղաքի հարուստ աղալարներին, դու իս գիտես, թէ ինչ տեսակ դադաններ են նրանք: Քս վարպետի կալանա-
ւորուելու նախորդ գիշերը, անյայտ չարագործներ մտել
էին այդ աղալարների ամրոցը, բաց էին արել մեծ երկա-
թէ արկղը և նրա միջից գողացել էին շատ թանկագին
իրեղէններ: Ամրոցից այլևս ուրիշ բաներ չէին տարել: Ա-
ւագակները մոռացմամբ թողել էին արկղի վրայ այն բա-
նալին, որով բաց էին արել նրա փականքը: Քննելով այդ
բանալին, ստուգուեցաւ, որ շինուած էր քս վարպետի
արհեստանոցում:

— Ի՞նչով ստուգուեցաւ:

— Նրա վրայ դրած էր արհեստանոցի փոքրիկ դրօշմը,
որ կրում էր իւր մէջ մի մուրձ, հորիզոնաձև գրած, իսկ
նրա ներքոյ երկու տառեր՝ Գ. և Մ...: Այդ տառերը քս
վարպետի անունի և աղականունի սկզբնատառերն են,
կարծեմ, քեզ պէտք է ծանօթ լինի այդ դրօշմը:

— Ծանօթ է... պատասխանեցի ես խեղդուած ձայնով:
Ես մտաբերեցի այն բանալին, որը մի ժամանակ շի-
նել էի քաւոր Պետրոսի համար, և որի գոյութեան մա-
սին բոլորովին մոռացել էի: Որպէս մի չար եղեւնագործ,
ես զգացի այն բոլոր դարհուրանքը, թէ իմ անգիտու-
թեամբ հրապիտ սարսափելի դժբախտութիւն պատճառեցի
իմ սիրելի վարպետին: Իմ ձեռքն էր շինել այն բանալին.
ես էի դրել նրա վրայ արհեստանոցի փոքրիկ դրօշմը: Իսկ
այժմ իմ փոխարէն պիտի պատժուէր արդար և ազնիւ
արհեստաւորը: Հրապարակի վրայ դահիճը պիտի կտրէր
նրա ձեռքը: Իմ, իմ ձեռքը պիտի կտրէին, ես էի ալ-
ժան այդ պատժին, ինչով էր յանցաւոր անմեղ մարդը...:

Ես լիշեցի քաւոր Պետրոսի խօսքերը, որոնցով աշ-
խատում էր համոզել ինձ, որ ոչ ոքի չասեմ, թէ նրա
համար մի այսպիսի բանալի եմ շինել, — ես լիշեցի այն

ընծան, որով նա խաբեց ինձ, ոտքից ցզլուէս նոր հա-
ղուստ կարել տալով ինձ համար... Ուրեմն, ես միջնորդ
դարձայ մի չարագործութեան, իսկ իմ փոխարէն պիտի
պատժուէր այն ազնիւ մարդը, որը այնքան սիրում էր
ինձ, որը այնքան ուրախանում էր իմ յառաջագիմու-
թեամբ, որը խոստանում էր աւելի և աւելի բախտաւորացնել
ինձ... Այդ դառն մտածութիւնները սլաշարեցին ինձ, երբ
բացուեցաւ իմ առջև սարսափելի իրողութիւնը, և ես գո-
չեցի իմ խռովութեան մէջ:

— Ապա քաւոր Պետրոսը... ապա քաւոր Պետրոսին ինչ
պիտի անեն...:

— Ո՞վ է քաւոր Պետրոսը, հարցրեց որսորդը դարմա-
նալով:

— Մեր քաւոր Պետրոսը...:

— Հա, ճանաչում եմ... Նա ինչով է խառն այդ
գործի մէջ: Նա խաղաղ, հանդարտ շարունակում է իւր
սովորութեան համեմատ ամեն առաւօտ և երեկոյ եկեղեցի
գնալ, աղօթել: Եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ, փողոցնե-
րով անցկենալու ժամանակ, աջ ու ձախ ողջունում է
մարդկանց, աշխատում է ճանճերին էլ չվտայնել, որ իւր
հոգին Աստուծոյ դրախտից չզրկուի...:

Որսորդի խօսքերի մէջ կար խիստ դառն հեգնութիւն
դէպի քաւոր Պետրոսը, որոնք աւելի գրգռեցին իմ բար-
կութիւնը դէպի այն դարձելի մարդը, և ես պատրաստվում
էի այն չարագործակ բանալիի ամբողջ պատմութիւնը
յայտնել որսորդին, և ցոյց տալ, թէ ինչով է քաւոր
Պետրոսը խառն աղալարների ամրոցի գողութեան գործի
մէջ, — բայց այդ բոլորում որսորդի ուշադրութիւնը գրաւեց
մի այլ արարած, նա թողեց ինձ և երեսը շուռ տուեց
դէպի այն կողմը:

Նրա շունը, որ մինչև այն բոլորին, զլուխը առջևի

Թաթիկները վրայ դրած, սլառկել էր տիրոջ մօտ, յանկարծ վաղ տուեց և մտաւ մեղանից ոչ այնքան հեռու գտնուած Թփերի մէջ: Վարկենական խուղարկութիւնից յետոյ, գլուխը կրկին դուրս հանեց Թփերի միջից, և մի առանձին հրաւիրական հայացքով սկսեց նայել տիրոջ երեսին:

— Ի՞նչ կայ, Ջէյրան, հարցրեց տէրը:

Ջէյրանը արձակեց մի քանի խուլ մունչիւններ:

— Հասկացայ, ասաց որսորդը և վեր առեց իւր մօտ դրած հրացանը:

Մեղանից բաւական տարածութեան վրայ, մամռապատ քարաթայռի գլխին, կանգնած էր մի վայրենի այծ, և զոյշ նայում էր իւր շուրջը: Հեռուից երևում էր նա մի հաւի չափ: Ծերունի որսորդի սրատես աչքերը տեսան նրան, հրացանը որոտաց, այծը գլորուեցաւ ցած:

— Տղերք, գնացէք վեր առէք, Աստուած ձեզ համար խորովածացու ուղարկեց:

Տղերքը վազեցին դէպի այն կողմը, իսկ ես քարացածի նման դեռ մնացել էի կանգնած, որպէս մի կատաղի եղեռնադործ, որին յանկարծ տիրում է խղճահարութեան երկունքը:

Ծերունի որսորդը դարձաւ դէպի ինձ, ասելով.

— Ընկեր, դու այստեղից դեռ ևս չալիտի հեռանաս. քեզ որոնում են, մնա՛ս այստեղ, մինչև անցնի վտանգը...:

Նա այլևս չսպասեց իմ պատասխանին, և մնաք բարեաւ ասելով, հեռացաւ:

Կարօն իւր ընկերների հետ վերադարձան, իրանց հետ բերելով այծը:

— Այն բոլորը, ինչ որ պատմեց քեզ որսորդը, մենք առաջուց գիտէինք, ասաց Ասլանը:

— Դուք գիտէիք և Թաղցնում էիք ինձանից, զոչեցի ես վրդովուած ձայնով:

— Մենք չէինք ուզում քեզ տխրեցնել:

Մինչև ընկերներս մորթեցին այծը, մինչև յօշոտեցին, մինչև կրակ վառեցին, գիշերից բաւական անցաւ: Առատ խորովածը մատակարարում էր նրանց սեղանին այն ճոխ ընթրիքներից մէկը, որի նմանը խիստ հազիւ անգամ նրանք վայելում էին անմարդաբնակ անտառում: Գինին նոյնպէս առատ էր: Չնայելով, որ ընկերներս ամեն կերպ աշխատում էին ուրախացնել ինձ, վաճել իմ տիրութիւնը, բայց հնար չէր լինում: Իմ սիրտը լցուած էր անսահման դառնութեամբ, զիստ մօտ պտտվում էին հազարաւոր սատանաներ: Ես ոչինչ ուտել չկարողացայ, միայն խմում էի, աշխատում էի գոնէ գինով թմրեցնել ինձ տանջող ցաւերը: Բայց նա էլ չէր օգնում. Սալմաստայ դօրեղ գինին ինձ վրայ ջրի ազդեցութիւն էլ անում:

— Անհոգ կաց, Մուրադ, ասաց ինձ Կարօն, — մենք չենք թողնի, որ քո վարպետի ձեռքը կտրեն:

— Դուք, հարցրի ես Թերահաւատութեամբ, — դուք ի՞նչ կարող էք անել:

— Մենք շատ բան կարող ենք անել, պատասխանեց Կարօն մի առանձին անձնավստահութեամբ:

Ես չկամեցայ ընկերներիս հպարտութիւնը վիրաւորել և լուռ կացայ:

— Հանաք չենք անում, Մուրադ շարունակեց Կարօն բաւական լուրջ կերպով. — քո վարպետը առաջիկայ գիշերում ազատուած կըլինի բանտից: Միւս առաւօտը, երբ բանտի դռները բաց կանեն, որ տանեն նրան հրապարակի վրայ ձեռքը կտրելու համար, կըգտնեն նրան անյայտացած:

— Դա անկարելի բան է:

— Զատ հնարաւոր է, պատասխանեց Կարօն: — Ամեն

ինչ կարգադրուած է, ինքը ծերունի որսորդը կառաջնորդէ մեզ. մենք ունենք ուրիշ ընկերներ ևս...

Վերջին բառերը, կարծես, սխալմամբ նա բաց թողեց բերանից, և շուտով խօսքը փոխեց.

— Դու էլ, ի հարկէ, մեզ հետ կըլինես:

— Վարպետիս ազատութեան համար ես զոհուքն էլ կըմտնեմ:

Ընթրիքից յետոյ ընկերներս շուտով պառկեցան, քրնեցին, երևի, առաջիկայ զիշերուայ արշաւանքի համար աւելի կազդուրուելու մտքով: Բայց ես քնել չկարողացայ: Զով զիշեր էր. մեղմիկ քամին հաղիւ օրօրում էր քնած տերեւները և անտառի լուսթիւնը կենդանանում էր ծառերի խորհրդաւոր սոսափիւնով:

Ես միայնակ նստած էի տաղաւարի մօտ, ալանջ էի դնում: Խառն մտածութիւններ անհանգստացնում էին ինձ: Կարօի խօսքերը անհաւատալի էին թւում: Ես աւելի հաւանական էի գտնում, որ ողւորուած զինու ազդեցութեամբ, նա միայն կամեցաւ առժամանակ հանգստացնել ինձ: Եթէ մի այսպիսի դիտաւորութիւն լինէր, ծերունի որսորդը անպատճառ կասէր ինձ: Բայց նա ոչինչ չյայտնեց և հեռացաւ:

«Երկու օրից յետոյ, հրապարակի վրայ, դահիճը պիտի կտրէ նրա աջ ձեռքի բազուկը»... լիշեցի ես ծերունի որսորդի խօսքերը: — Անմեղ մարդը պիտի պատժուէր ինձ նման մի լիմար համբակի և մի նենգաւոր չարազործի պատճառով...: Ոչ, ոչ, մտածում էի ես, այդ անկարելի բան է... կըզնամ քաւոր Պետրոսի մօտ, հէնց այս զիշեր կըզնամ... Կասեմ նրան, դու ինձ խաբեցիր, այժմ քո չարազործութեան պատճառով պատժվում է մի արդար մարդ... կամ պիտի գնաս դատաւորի մօտ և յայտնես, թէ դու ես մեղաւորը, որ աղատես նրան դատապարտու-

թիւնից... կամ ես ինքս կըզնամ և ամեն ինչ կըյայտնեմ, ուր որ հարկն է...:

Այդ մտածութիւնները, կարծես թէ, ինձ ուժ տուին, ես վեր կացայ: Իմ խռովութեան մէջ ես մինչև անգամ մոռացայ այն խօսքերը, որ ընթրիքի ժամանակ Կարօն ասաց ինձ, — մոռացայ և իմ խոստմունքը, թէ նրանց հետ զոհուքն էլ կըմտնեմ սիրելի վարպետիս ազատելու համար:

Տաղաւարի մօտ դեռ վառվում էր կրակը և աղօտ լոյսը տարածում էր քնած ընկերներէ վրայ: Մի անբացատրելի նախազգեցութեամբ, կարծես, զգում էի, թէ այլևս չպիտի տեսնեմ այդ կեանքով լի, եռանդոտ և անկեղծ բարեկամներս: Նրանք քնած էին տաղաւարի մէջ: Ես մօտեցայ, խոնարհուեցայ, և արտասուքը աչքերումս, համբուրեցի երեքի երեսները, ապա դուրս եկայ տաղաւարից: Եւ վերջին անգամ հայացք ձգելով այն անտառային մենաւոր խճթի վրայ, որ կապուած էր իմ պատանեկութեան սրտի հետ անմոռանալի լիշատակներով, — «մնաք բարեաւ, սիրելի ընկերներ», ասեցի և հեռացայ...:

Բ.

ԿՐԿԻՆ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆ

Դուրս գալով անտառից, սկսեցի զիմել մեր զիւղը: Անդադար նայում էի դէպի «աղօթարանը», որ տեսնեմ, արդեօք չէ՞ ծագում օրը: Դեռ բաւական զիշեր կար: Խաւարը ինձ պէտք էր. մթութեան մէջ ես շատ բան ունէի կատարելու...:

Մտայ մեր զիւղը: Նա նիրհում էր խորին քնի մէջ. միայն երբեմն մի որւէիցէ անհամբեր շան անխորհուրդ աղաղակը ընդհատում էր զիշերային լուսթիւնը: Իմ սիրտը բաբախում էր և՛ ուրախութիւնից և՛ տրտմութիւնից: Ուրախ էի, որ պիտի տեսնեմ մօրս, քոյրերիս և վերջապէս Սառային: Տրտում էի, երբ լիշում էի վարպետիս ցաւալի դրութիւնը:

Ես վճռել էի մի սարսափելի զիտանորութիւն. նախ զնալ քաւոր Պետրոսի մօտ, առաջարկել նրան, որ զիմէ դատաւորին և յայտնէ, թէ ինքն է կատարուած չարագործութեան հեղինակը և ազատէ անմեղ վարպետիս կեանքը: Իսկ եթէ քաւոր Պետրոսը այնքան ազնուութիւն չի ունենայ, որ յանձն առնէ իմ առաջարկութիւնը, — ես երգուել էի՝ իմ սուրբ ցցել նրա նենգաւոր սրտի մէջ, և նրա զիակի վրայից անցնելով, ինքս անձամբ զնալ այն

հրապարակի վրայ, ուր պիտի կատարուէր վարպետիս դատաւարտութեան վճիռը, և իմ ձեռքը մեկնել դահճին, ասելով. «կտրեցէք այդ բազուկը, այդ ձեռքով է շինուած այն բանալին»...

Այդ մտածութիւններով բորբոքուած, ես արդէն զըտնւում էի քաւոր Պետրոսի դրան հանդէպ: Սկսեցի դռան մուրճը զարկել: Յայտնուեցաւ ծառան, յայտնեց որ աղան տանը չէ:

— Ի՞նչպէս տանը չէ, լիմար, դոչեցի ես, և չհաւատալով նրա խօսքերին, ներս մտայ:

— Ասում եմ տանը չէ, էլի՛, պատասխանեց նա մրրմրթալով, — զնա աչքովի տես, թէ կըղտնես, այն ժամանակ ասա ինձ լիմար:

— Իսկ քաւորի՞նը:

— Քաւորի՞նը քնած է:

Բայց մեր ձայնից քաւորի՞նը արդէն զարթնել էր, նա կիսահագնուած, ճրագը ձեռին դուրս եկաւ բակը, ուր ես վիճում էի ծառայի հետ:

— Ա՛խ, Մուրադ, դաւակս, դ՞ու ես, ասաց նա դառն հառաչանքով, և մօտեցաւ, զրկեց ինձ:

Ես ապշած մնացի:

— Փնռք քեզ, Աստուած, փնռք քեզ, ասում էր նա արտասուքը աչքերում. — ես քեզ բոլորովին կորած էի համարում... դարձեալ փնռք լինի մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին, որ կարողացայ տեսնել քեզ...

Քաւորի՞նոջ զթասրտութիւնը ինձ բոլորովին զինաթափ արեց. իմ կատաղութիւնը բաւական մեղմացաւ, և ես հանդարտութեամբ յայտնեցի, թէ ցանկանում էի քաւոր Պետրոսին տեսնել:

— Քանի շաբաթ է, որ նա տանը չէ, դաւակս, ո՞ւր է զնացել մենք էլ չգիտենք: Այն օրից, որ քո վարպե-

տի հետ պատահեց այն դժբախտութիւնը (ա՛խ, թող Աստուած ինքը ողորմութիւն անէ այն խեղճին)։ Պետրոսը քուն և հանգստութիւն չունէր, ասում էր, սուրբ Տիրամայր, այդ ինչ պատահեց, միշտ քեզ վրայ էր մտածում, միշտ քեզ համար էր աղօթում։ Յետոյ ասաց ինձ, կնիկ, ես պիտի դնամ գտնեմ Մուրադին, անիորձ տղայ է, չլինի թէ նա էլ վտանգի մէջ ընկնի։— Գնաց քեզ պտուելու, ա՛խ, հիմա որքան կուրախանայ, երբ տեսնէ, որ դու ողջ առողջ տուն ես եկել...։

Ես ամենեւին չէի կասկածում, որ քաւոր Պետրոսը իմ մասին անհանդիստ կըլինէր, ես բոլորովին հաւատում էի, որ նա զնացել էր ինձ որոնելու, որովհետեւ իմ մի սխալ քայլից, իմ մի անզգուշ խօսքից կախուած էր նրա կեանքը։ Այդ պատճառով կարճ կտրեցի քաւորկնոջ հետ, որովհետեւ զիշերը անցնում էր, շտապում էի մօրս տեսնել։

— Մնա մեզ մօտ, զաւակս, թախանձում էր քաւոր-կինը, — այդ ժամանակ ուր ես գնում։

Երբ ես յայտնեցի, թէ գնում եմ մօրս տեսնելու, նա ասաց.

— Գնա՛, զաւակս, պէտք է նրան էլ ուրախացնել. խեղճ կնիկ, որքան լաց էր լինում նա քո համար, ասում էր՝ Մուրադս կորաւ, էլ չեմ տեսնի նրան... Հիմա կըտեսնէ, կուրախանայ։

Երբ ես կամենում էի բաւից դուրս գալ, քաւորկինը խորհուրդ տուեց, որ ծառային ինձ հետ տանեմ, — զիշեր է, զաւակս, ասում էր նա, — ո՞վ է իմանում, կարող է հազար չար ու բարի պատահել...։

— Պէտք չէ. ասեցի ես և հեռացայ։

Դուրս գալով փողոցի խաւարի մէջ, ինձ պաշարեցին նոր և աւելի ծանր մտածութիւններ. — քաւոր Պետրոսին

չգտայ, ուրեմն նրա մասին իմ բոլոր նախապատրաստութիւններն ոչնչացան, իզուր անցան...։ Ի՞նչ էր մնում անել։ Վարպետիս դատապարտելու օրը մօտ էր. — երկու զիշեր ևս, այնուհետեւ նրան պիտի դուրս բերէին մեղապարտների հրապարակի վրայ...։ Ի՞նչ պիտի անէի, եթէ մինչև այնօր չգտնէի քաւոր Պետրոսին։ Ահա մի հարց, որին վճիռ տալու մէջ ես դժուարանում էի։ — «Եթէ նրան չգտնեմ, ինձ կըմնայ կատարել իմ վերջին զիտաւորութիւնը, այսինքն, անձամբ ներկայանալ դատաւորի մօտ, խոստովանուել ճշմարիտ իրողութիւնը, և իմ աջը մեկնելով դահճի դանակի առջև, ասել՝ «կտրեցէք այդ ձեռքը, որ իւր միամտութեամբ մի չարագործի համար գործիք դարձաւ»...։

Քաց պէտք էր նախ և առաջ տեսնուել մօրս հետ. նա կըմեռնէր կսկիծից, եթէ յանկարծ կըլսէր սիրելի որդու բօթը։

Ես մտայ այն փողոցը, ուր գտնվում էր մեր տունը։

Պարսից վարչութեան կամալականութիւնները ինձ բաւական յայտնի էին, ես գիտէի, եթէ մի յանցաւոր փախստական է դառնում, կառավարութիւնը կամ կալանաւորում է նրա ազգականներին, կամ նրա տան վրայ սարվազներ է դնում, սկսում են նեղացնել տանեցիներին, մինչև փախստականը յայտնուի։ Ի՞նչ պիտի անեմ, մտածում էի ես, եթէ կըմտնեմ մեր տունը և կըտեսնեմ այնտեղ սարվազներով լցուած։ Քաւորկինը այդ մասին ինձ ոչինչ չասեց, և ես այնքան շփոթուած էի, որ մոռացայ հարցնելու, թէ ինչ զրութեան մէջ է մեր տունը։

Վճռեցի նախ դնալ Սառայի մօտ, նրանից տեղեկանալ մեր ընտանիքի զրութեան մասին, յետոյ դնալ մօրս տեսնելու։ Սառայնց տանը կից էր մեր տունը, նրան, ի հարկէ, յայտնի կըլինի ամեն ինչ։

Ջարմանալի բան է մարդու սիրտը, այն ևս հրաբոր-
բոք, անփորձ պատանու սիրտը—շատ անգամ ինչ
բանին որ փափագում է նա, խելքն էլ սատանալի նման
այնպիսի ապագայներ է առաջ բերում, որ անպատճառ
կատարուի այդ փափագը: Ես ցանկանում էի տեսնել և՛
մօրս և՛ Սառային: Որին պէտք էր տալ գերադասութիւ-
նը: Սիրտս ասում էր՝ Սառային, իսկ խելքս, փոխանակ
հակառակելու նրան, իրան օգնութեան կանչելով զգուշու-
թիւնը ու խոհեմութիւնը, հաստատում է սրտիս բաղ-
ձանքը, ասելով ինձ, չէ՛, առաջ մօրդ մօտ մի գնա, այն-
տեղ կարող են սարազներ լինել, Ֆէրրաշներ լինել, կա-
ռավարութեան մարդիկ լինել և այլն: Այդ բոլորը երևակա-
յում էի ես, որովհետև սրտիս շահերին նպաստուոր էին
դրանք...: Սառան կապուած էր իմ հողու հետ, ես նրան
սիրում էի:

Չեմ կարող նկարագրել, թէ որպիսի ոգևորութեամբ
մօտեցայ ես նրանց տանը: Երեք ամբողջ ամիսներ չէի
տեսնել նրան: Կատուն այնպէս արագութեամբ չէր կարող
թռչել, ինչպէս ես բարձրացայ նրանց կտուրի վրայ: Տա-
րուայ այն եղանակներում բոլոր զիւղացիները կտուրների
վրայ են պառկում: Սառան քնած էր ինչպէս մի երեխայ:
Ես մօտեցայ ձեռքով շօշափեցի նրա երեսը: Նա զարթնեց
մի անտուր ճիչ բարձրացնելով: Ես փօշմանեցի, որ իմ
անզգուշութեամբ վախեցրի նրան:

— Ես եմ, Սառա:

Նա ճանաչեց իմ ձայնը և հանգստացաւ:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ եկար այտեղ... գնա... Հիմա հայրս...:

Ես լետ քաշուեցայ, վախենալով, մի զուգէ՛ դարձե-
ցնեմ նրա հօրը, որ աղջկանից մի փոքր հեռու պառկած
էր: Սառան մայր չունէր: Երկու քալ չէի փոխած, երբ
ականջիս զիպաւ նրա հազիւ լսելի ձայնը:

— Գնա՛ ներքև, այնտեղ սպասիր ինձ...:

Ո՛րքան ուրախալի էր այդ ձայնը: Ես խփոյն կը-
տուրից իջայ նրանց բակը, նստեցի սրահում և անհամ-
բերութեամբ սպասում էի: Զատ չանցաւ, Սառան բոլո-
րովին հագնուած, այնտեղ եկաւ, Նա հանդիպեց ինձ նոյն
հիացմունքով, որպէս մէկի սիրելին գերեզմանից յարու-
թիւն է առնում: Այսպիսի դէպքերում սիրոյ զգացմունքը
լուռ է մնում, տիրապետում է միայն ուրախութեան
հրճուանքը, այն ևս արտասուախառն ուրախութեան,
երկնչելով, մի զուգէ՛ սիրելին կրկին զէպի գերեզման վե-
րադառնայ...:

Սառան ճրագ վառեց, մենք մտանք նրա սենեակը:
Առաջին բանը, որ նրա աչքին ընկաւ, էր իմ հագուստը:

— Ա՛խ, այդ ինչ է, քո շորերը ինչպէս պաշտո-
տուել են...: Ո՛րքան կեղտոտուել է քո շապիկը... ասաց նա
ցաւակցաբար:

— Անտառների մէջ այսպէս է լինում, Սառա:

Նա պատրաստում էր թել ու ասեղ, որ կարկատնէ
հագուստիս պատառոտած տեղերը: Բայց ամբողջ ամիսնե-
րով մացառների և ծառերի մէջ նրանք այնպէս էին
քրքրուել, որ փոքր ի շատէ՛ նորոգելը մի քանի օրուայ
գործ էր, թէև բարի Սառայի սիրտը ցաւում էր ինձ այդ
վիճակի մէջ տեսնել և մտածում էր նոյն բոպէում նորո-
գել բոլորը:

Յանկարծ նա թելն ու ասեղը մի կողմ դրեց, կար-
ծեա թէ, մոռացաւ հագուստիս վիճակը, և մի նոր բան
մտաբերելով, ասաց.

— Ա՛խ, որքան լաց եմ եղել ես, Մուրադ...: Ո՛րքան
տանջուել եմ...:

— Ինչի՛ համար:

— Ասում էին, թէ...

— Ի՞նչ էին ասում:

— Ա՛խ, շատ խօսքեր էին ասում... ասում էին քեզ բռնել են... ասում էին քեզ բանտն էին դրել...

— Հիմա տեսնում ես, որ այդ բոլորը սուտ է. ես քեզ մօտ եմ:

— Հիմա ես ուրախ եմ: Բայց...

— Դու կարծում ես ինձ դարձեալ կրկալանաւորեն:

— Ո՛չ... ես կարծում եմ, որ քեզ միւս անգամ չեմ տեսնի...

— Ի դուր ես այսպէս կարծում, Սառա, Աստուած կ'օգնէ ինձ. ինչպէս մինչև այսօր չկարողացան կալանաւորել, այսուհետև ես Աստուած կըսկազանէ ինձ: Ես սկսեցի մխիթարել նրան:

— Ո՛ր էիր այդքան ժամանակ, սրտեղ էիր պահուած, հարցրեց նա: Ես նկատեցի, որ ձայնը սկսեց դողալ:

— Այդ մի՛ հարցրու, Սառա:

— Ի՞նչու, ես չի՞ պիտի զիտենամ:

— Յետոյ կասեմ քեզ:

Նա լուռ կացաւ, և հեկեկալով սրբում էր արտասուքը:

— Ի՞նչու ես լաց լինում:

— Ասում էին, որ դու գողերի հետ ես ապրում...

Խեղճ աղջիկ, նա լաց էր լինում, նրա համար, որ ես գողերի հետ էի ապրում: Խաչագողի աղջիկը զգում էր գողերից... դա հազուադիւտ երևույթ էր... դա մի մարդարիտ էր աղբի մէջ ընկած... Մի քանի ըստէից յետոյ հարցրեց նա.

— Դու մօրդ տեսնել ես:

— Դեռ չեմ տեսել, ուզում եմ գնալ նրա մօտ:

— Ա՛խ, եթէ զիտենայիր, թէ՛ սրբան մաշուել է, սրբան հալուել է նա քո պատճառով... Խեղճ կնիկ, աչ-

քերիցը արտասուքը չէր ցամաքում, միշտ լաց էր լինում... Ամեն օր գնում էի նրա մօտ, զրկում էր ինձ, համբուրում էր, ասում էր՝ «Մուրադիս կարօտութիւնը քեզանից եմ առնում, Սառա, դու որդուս նշանածն ես»... Ամեն անգամ խօսալիս, քո անունն էր լիշում, ասում էր, Աստուած այնքան ժամանակ հոգիս չառնէ, մէկ էլ տեսնեմ որդուս, ու յետոյ մեռնեմ...: Հիմա, սրբան կուրախանայ, Մուրադ, եթէ քեզ տեսնելու լինի:

Ես հարցրի Սառայից, թէ իմ բացակայութեան միջոցում ինչեր էին պատահել մեր տանը: Նա սարսափելի գոչներով նկարագրեց այն բոլոր տանջանքները, որ կրել էր մայրս տեղային պարսիկ պաշտօնատարների, ֆէրրաշների և սարվազների ձեռքից: Պատմեց, թէ ամեն օր դալիս էին, մօրս ասում էին, ո՛ր է որդիդ, կամ որդուդ պիտի տաս մեր ձեռքը, կամ այսքան փող պիտի տաս մեզ, որ քեզ ժամանակ տանք, մինչև որդուդ գտնես: Եւ այսպէս ամեն անգամ «դուլուդ» և «ուշուաթ» էին առնում, յետոյ գնում էին: Մայրս փող չունէր, որ տար և ազատուէր: Սառայի հայրը գնում էր, նրանց փող էր տալիս և ճանապարհ էր գնում: Քոյրերս միշտ Սառայենց տանը թաղնուած էին լինում, երբ նրանք գալիս էին. մայրս չէր ուզում, որ ֆէրրաշները նրանց երեսը տեսնեն: Այսպիսի շատ բաներ պատմեց ինձ Սառան, իմ սիրտը կտոր-կտոր էր լինում այդ բոլորը լսելու ժամանակ: Եթէ ես միօրեւիցէ յանցանք էի գործել, թող պատժէին ինձ: Ի՞նչով էր մեղաւոր մայրս, ինչով էին մեղաւոր քոյրերս, բարեկամներս: Բայց դա մեր երկրի կարգն էր, կորածի, մեռածի յանցանքների համար մնացածներին պատժել...

Լոյսը սկսել էր բացուել. լսելի եղաւ զիւղական ժամատան կոչնակի ձայնը. այլևս Սառայի մօտ երկար մնալ անկարելի էր. շուտով նրա հայրը կիջնէր կտուրից, կըլուացուէր,

որ եկեղեցի դնայ աղօթելու։ Սառան չէր ցանկանում, որ իւր հայրը մեզ միասին նստած տեսներ։ Զարմանալի բան է սովորութիւնը։ Սառան իմ նշանածն էր, քանի տարի էր, որ մայրս այդ նազելի աղջկան նշանել էր ինձ համար որպէս հարսնացու։ Բայց մենք իրաւունք չունէինք միմեանց հետ տեսնուելու, միմեանց հետ խօսելու, մինչև այն օրը, քանի որ դեռ քահանան Աստուծոյ սեղանի առջև չէր ասել թէ նա իմ կինն է, իսկ ես նրա ամուսինը։ Եւ մեր երկրում խիստ սրբութեամբ էր պահպանվում այդ կարգը։

Փամատան բարձրութիւնից լսելի եղաւ կոչնակի երկրորդ անգամի զարկը։ Ամբողջ Սաւրան այժմ ոտքի վրայ էր։ Ծերունիները, պառաւները պիտի գնային ժամ աղօթելու, իսկ աւելի մանկահասակները պիտի գնային դէպի մշակութեան դաշտերը գործելու։

Մեր տունը Սառայնց տնից բաժանուած էր մի ցած միջնապարիսպով միայն։ Այդ միջնապարիսպը, զիշերային մթութեան ժամանակ, շատ անգամ եղել էր մի խորհրդապահ վկայ իմ և Սառայի տեսութիւնների։ Նա կանգնած իրանց բակի կողմից, ես կանգնած մեր բակի կողմից, իսկ մեր մէջտեղում միջնապարիսպը, ամբողջ ժամերով խօսում էինք, խօսում ու չէինք կշտանում։ Իսկ այժմ։— Այժմ ես փախչում էի Սառայից, որպէս մի յանցաւոր, որ արժան չէր նրա սէրին։

Սառային դեռ յայտնի չէին իմ վարպետի արհեստանոցում պատահած անցքի մանրամասնութիւնները. նա դեռ չգիտէր, թէ ի՞նչ պատճառով ոստիկանութիւնը որոնում էր ինձ, նա միայն մի բան էր լսել, թէ ես «գողերի հետ եմ ապրում»... Այդ մասին նա մի քանի բոլբոլ առաջ հարցրեց ինձանից, իսկ ես նրա հարցը թողեցի առանց պատասխանի։ Ամօթը խեղդում էր ինձ. ի՞նչ վատ բան է

գողութիւնը... Սառան էլ ինձ չի սիրի, մտածում էի ես, նա բարի աղջիկ է, նա գողին չի սիրի...

Երբ ես կանգնեցայ, պատրաստվում էի բաժանուել Սառայից, հարցրեց նա.

— Դու դարձեալ նրանց մօտ ես գնում։

— Ո՞ւմ մօտ։

— Այն գողերի մօտ...

— Եթէ դու գիտենայիր, Սառա, թէ ի՞նչ տեսակ տղերք են նրանք, դու երբէք ինձ չէիր մեղադրի, որ ես անցուցի նրանց հետ մի քանի ամիսներ։ Նրանք այնքան սիրելի տղերք են, որ եթէ դու տեսնելու լինէիր նրանց, ինքդ էլ կըսկսէիր սիրել։ Նրանք վատ տղերք չեն, Սառա, և ես ցաւում եմ, որ հանդամանքները բաժանեցին ինձ նրանցից...

Նա, կարծես թէ, հանգստացաւ։

— Հաւատում եմ քո խօսքերին, ասաց նա։— Բայց հիմա ո՞ւր ես գնում։

— Գնում եմ մօրս մօտ։

Այդ միջոցին բակից լսելի եղաւ Սառայի հօր ոտնաձայնը։ Նա իջել էր կտուրից, պատրաստվում էր եկեղեցի դնալու։ Սառան գունաթափուեցաւ. նա իսկույն դուրս գնաց սենեակից, և հօր առաջը կտրելով, ասաց.

— Գիտես, հայրիկ, Մուրադը եկել է։

— Ե՞րբ, ո՞ւր է, հարցրեց հայրը զարմանալով։

— Հէնց այս բոլբոլս, այտեղ սենեակումն է։

Ես նրանց խօսակցութիւնը լսում էի. Սառան խաբեց հօրը. երկրի սովորութիւնը ստիպեց նրան սուտ խօսել։ Նա չկամեցաւ ցոյց տալ, որ մենք մի քանի ժամեր միասին ենք եղել։ Դա կարող էր համարուել հրեշտակի նման մաքուր աղջկայ համար մի տեսակ անպարկեշտութիւն։

Հայրը շտապով ներս մտաւ, զրկեց ինձ, համբուրեց
և աւետարանական խօսքով յայտնեց իւր ուրախութիւնը,
որ վերջապէս գտաւ իւր «մոլորեալ ոչխարին»...:

Նրա խօսքերի մէջ բովանդակվում էր և ուրախու-
թիւն և յանդիմանութիւն: Ես մոլորեալ ոչխար էի, հո-
վիւր գտաւ ինձ: Բայց ո՞վ մոլորեցրեց ինձ, ինչ բանումն
էր իմ մոլորութիւնը, — այդ մասին նա ոչինչ չխօսեց:

Սառայի Հայրը խելացի մարդ էր, նա ինձ խորհուրդ
չտուեց զնալու մեր տունը, որովհետեւ կարող էր այնպէս
պատահել, որ ես այնտեղ եղած ժամանակ, Ֆէրրաշները
վրահասնէին և կալանաւորէին ինձ: Նա ասաց, թէ ու-
տիկանութիւնը մեր գիւղի տանուտէրից իւր թիւնը
առել, տուգանք է նշանակել, եթէ ես մեր գիւղում յայ-
տնուելու լինեմ, իսկոյն մատնէ կառավարութեան ձեռքը,
և «անպիտան» տանուտէրը, մի լաւ ծառայութիւն անե-
լու համար, մեծ հաճութեամբ կը կատարէ այդ հրամանը:
Նա արդէն, աւելացրեց Սառայի Հայրը, զանազան լրտես-
ների միջոցով հսկում է մեր տան վրայ, որ ինձ բռնել
տայ և այլն:

Սառայի հօր խօսքերից ես հասկացայ այն բոլոր
պատճառները, թէ ինչու կառավարութիւնը ինձ ամենայն
խստութեամբ որոնում էր: Որպէս վարպետիս, նոյնպէս և
մեր բոլոր աշակերտներին ու բանուորներին կալանաւորել
էին: Միայն ես էի մնացել, որ փախստական էի: Քրէա-
կան գործերի ժամանակ պարսից դատաւորների քննու-
թիւնը հարցմունքներով, վիճակներով կամ այլ հետախու-
ղութիւններով չէ կատարվում, — այլ միայն ձեռով: Նրանք
պատժում են նախ քան յանցանքի հաստատուելը: Կալա-
նաւորի ոտները դնում են ֆալախկայի մէջ, այնքան ձե-
ծում են, կամ բանտի մէջ այնքան սարսափելի տանջանք-
ներ են տալիս, մինչև նա խոստովանուի, թէ ինքն է

գործել յանցանքը: Քանի որ դեռ չէ խոստովանուել, տան-
ջանքները աւելի և աւելի սաստկացնում են: Այդ բոլորը
փորձել էին թէ վարպետիս և թէ նրա գործաւորների
վրայ, բայց նրանցից մի որոշ խոստովանութիւն չէին
դուրս բերել: Վարպետս ասել էր միայն, թէ բանալիի
վրայ զրա՞ծ զրօշմը, իրաւ է, իւր արհեստանոցի զրօշմն է,
բայց թէ ինչպէս է շինուել այդ բանալին կամ ո՞վ է շի-
նել, — այդ մասին տեղեկութիւն չուէի: Նոյնը ասել էին
և արհեստանոցի աշակերտներն ու բանուորները: Մնում
էի ես, որ փախստական էի, և իմ փախչելը աւելի կաս-
կածաւոր էր դարձրել ինձ: Այդ էր պատճառը, որ ինձ
ամենայն խստութեամբ որոնում էին, մտածելով, թէ
ինձանով կըլուծուի միջին դաղտնիքը:

Այդ բոլորը լսելու ժամանակ, փոքր էր մնում, որ ես
յայտնէի դառն խօսութիւնը: Բայց ես դարձեալ զսպեցի
ինձ, որ ոչ ոքին չասեմ, մինչև քաւոր Պետրոսին չտես-
նեմ: Բայց գուցէ դա շատ ուշ կըլինէր: Մնում էր մի օր.
միւս օրուայ առաւօտը վարպետիս պիտի դուրս բերէին
դատաւարութեան հրապարակի վրայ...: «Անաս չունի,
մտածեցի ես, եթէ այսօր չկարողացայ գտնել քաւոր Պե-
տրոսին, ես ինքս անձամբ կը ներկայանամ գլխաւոր դա-
տաւորին, բոլորը մի ըստ միոջէ կը յայտնեմ, ինչ որ կա-
տարուել է»...

— Դու կը մնաս այստեղ, մեր տանը, ասաց Սառայի
Հայրը: — Այստեղ կան ապահով տեղեր քեզ թագցնելու
համար. ես կը պահեմ քեզ, մինչև վտանգը անցնի:

— Ապա մօրս, քոյրերիս չի պիտի տեսնեմ, հարցրի
ես:

— Հարկաւոր չէ նրանց տեսնելու համար անպատճառ
ձեր տունը դնաս. նրանց այստեղ էլ կարող ես տեսնել:
Նա դարձաւ դէպի Սառան, ասելով:

— Գնա խնամի Նազանիին կանչիր այստեղ. չասես Մուրադը եկել է, ասա միայն, թէ Հայրս կանչում է: Ո՞վ գիտէ, կնամարդ է, սիրտը բարակ կըլինի, կարելի է որդու անունը լսելով, կըսկսէ զանազան անդդուշ ձայներ բարձրացնել և հարևանների ուշադրութիւնը իւր վրայ կըդարձնէ:

Սառան վազեց դէպի մեր տունը: Իմ գրիչը անգոր է նկարագրելու այն անսահման ուրախութիւնը, որով մայրս հանդիպեց ինձ: Մարդկային լեզուն դեռ չէ ստեղծել այն բառերը, որ ընդունակ լինէին արտայայտելու մօր սրտի զգացմունքները, մօր սրտի ցաւերը:

Քոյրերս նոյնպէս, քնից դեռ նոր վերկացած, իսկոյն ինձ մօտ վազեցին, երբ Սառայից իմացան իմ զաւուստը: Նրանց զգուանքը, նրանց հրճուանքը նոյնքան հրեշտակային էր, որպէս նրանց սիրտը: «Գու ալլա չե՞ս գնալ, դու մեզ մօտ կըմնաս», անդադար հարցնում էին նրանք: Ես ոչինչ չէի գտնում պատասխանելու:

Մայրս հաւանեց Սառայի հօր կարգադրութիւնը, որ ինձ իրանց մօտ էր պահել և չէր թողել, որ մեր տունը գնամ, որովհետեւ զիւզի գգիւրը (տանուտէրի օգնականը) ամեն առաւօտ դալիս էր մեր տունը ինձ որոնելու համար:

Չնայելով, որ այդ բոլորը ինձ մեծ ուրախութիւն էր սպառնաւում, կրկին տեսնում էի մօրս, քոյրերիս, կրկին տեսնւում էի այն շրջանի մէջ, որ երեխայութիւնից ինձ սիրելի էր, — բայց միևնույն ժամանակ մի դառն, անախորժ զգացմունք տանջում էր ինձ, երբ մտաբերում էի, որ ես մի թշուառ յանցաւոր եմ, ինձ որոնում են, ինձ կամենում են կալանաւորել...: Մօրս և բոլոր բարեկամներիս ջանքն այն էր, սր ես չբռնուեմ, որ ինձ բանտը

չնետեն: Բայց միթէ զրանով կըհանդիստանար իմ խիղճը, միթէ ես կարող էի մոռանալ ան, ինչ որ դործել էի... ան, որի պատճառով պատժւում էին անմեղ մարդիկ...

Մայրս սկսեց շնորհակալութիւն յայտնել Սառայի հօր մասին, թէ նա ամեն կերպով պահում էր և պաշտպանում էր մեր ընտանիքը, եթէ նա չլինէր, սարվազները և ֆէրրաշները աւելի նեղութիւններ կըտային: Եւ աւելացրեց, որ իմ հօրեղբայրը իրան այնպէս հեռու էր պահում, որ ամենևին չէր ուզում լսել, թէ իւր եղբօր ընտանիքը չարչարւում է բարբարոսների ձեռքում և ալլն:

— Իսկ քաւոր Պետրոսը, հարցրի ես:

— Աստուած նրան բարի տալ, պատասխանեց մայրս մի առանձին զգացմունքով: — Այդ պատուական մարդը հանգստութիւն չունէր, օրը մի քանի անգամ դալիս էր մեզ մօտ, սիրտ էր տալիս, միխիթարում էր, ասելով, մի վախեցէք, Աստուած ողորմած է, այդ բոլորը կանցնի: Նա ասում էր, որ շատ անգամ Աստուած իւր ստեղծածներին փորձելու համար փորձանքի մէջ է ձգում. օրինակ էր բերում Յօր երանելիի կրած տանջանքները և ուրիշ շատ բաներ սուրբ գրքերից:

«Գարշելի»... ասեցի մտքումս, և զսպելով իմ վրդովմունքը, հարցրի.

— Հիմա նա ո՞րտեղ է:

— Քանի շաբաթ է, որ չէ երևում, պատասխանեց մայրս: — Միանգամ եկաւ ինձ մօտ, ասաց. Նազանի, ես գնում եմ Մուրադին որոնելու. ջահիլ տղայ է, անփորձ է, չլինի թէ բռնուի. մենք նրան պէտք է թագցնենք, մինչև Աստուծոյ բարկութիւնը անցնի: Խեղճ մարդ, արտասուքը հեղեղի նման թափւում էր նրա աչքերից, կարծես, իւր հարազատ որդու համար էր լաց լինում:

Այդ միևնույն խօսքերը ասաց ինձ քաւորիկներ: Բայց ես շատ լաւ էի հասկանում, թէ քաւոր Պետրոսը ինձ ինչ մտքով էր որոնում...

Սառալի հայրը գնաց եկեղեցի ոչ այնքան աղօթելու համար, որքան լսելու, թէ մարդիկ զրոտւմ ինչ են խօսում: Մեր գիւղացիները սովորութիւն ունէին, ժամից դուրս դալուց յետոյ, հաւաքուել եկեղեցու բակում և դանադան բաների վրայ խօսել: Նա պատուիրեց ինձ, որ լրանց տանը մնամ, մինչև իւր վերադարձը:

Օրը սէրը, քոյրերիս հրճուանքը, Սառալի ներկայութիւնը առժամանակ մեղմացրին իմ մէջ այն կատաղութիւնը, որ տիրել էր իմ սրտին այդ տունը մտնելուց առաջ: Թանգագին բարեկամներիս ջերմ գգուանքը, նրանց անկեղծ փաղաքշանքը, կարծես թէ, թմրեցրին իմ զգացմունքները մի տեսակ անբացատրելի արբեցութեան մէջ, մոռանալ տալով այն բոլոր նախամտածութիւնները, որ ես վճռել էի սիրելի վարպետիս ազատութեան համար:

Սառան ուրախ էր, ինչպէս մի դարնանային ծիծեռնակ. նա անդադար ճախրում էր իմ շուրջը, աշխատելով կատարել մինչև անդամ իմ ամենափոքր հաճուքները: Քոյրերս չէին հեռանում իմ մօտից, անթիւ հարցեր էին առաջարկում, ուզում էին խօսել, անընդհատ կերպով խօսել ինձ հետ: Մայրս նստած էր իմ մօտ, և իմ աջը բռնած իւր ձեռքի մէջ, զմայլած նայում էր իմ երեսին և երբեմն խուլ հառաչանքներ էր արձակում: Խեղճ կնիկ, որքան ցաւեր, որքան տրտմութիւններ թաղնուած էին նրա բեկեալ սրտի մէջ...: Սիրելի ամուսնի կորստից յետոյ, նա միայն իմ մէջ էր գտնում իւր մխիթարութիւնը... ես էի նրա տան սիւնը... ես պիտի վառ պահէի հայրենական օջախի կրակը... նրա բոլոր յոյսերը ինձ վրայ էին դրուած...: Իսկ այժմ: — Այժմ ամեն յոյս պիտի

խորտակուէր, այժմ մայրական բոլոր բաղձալի փափագները պիտի ոչնչանային...: Նրա որդին մի տարսափելի յանցաւոր էր, որին վաղ թէ անաղան գուցէ կախաղան կրքարձրացնէին...

Երևի, այդ դառն մտածմունքներն էին պաշարել մօրս, որ նա այնքան տխուր էր: Բայց նա ինձանից թաղցնում էր իւր վշտերը, որ ինձ աւելի ցաւեր չպատճառէ:

Սառալի հայրը վերադարձաւ եկեղեցուց բաւական ուշ. նա պատմեց մեր շատ նորութիւններ և ի միջի այլոց յայտնեց, որ քաւոր Պետրոսին տեսնողներ են եղել Հինքաղաքում, նա ասել է, որ երեկոյեան կրկերադառնալ իւր տունը: Այդ լուրը ինձ սաստիկ ուրախութիւն պատճառեց: «Վերջապէս» նա իմ ճանգը կընկնի և ես գիտեմ ինչ կանեմ... մտածում էի ես, և մեծ անհամբերութեամբ սպասում էի երեկոյին:

Բայց երեկոյեան մի քանի անգամ մարդ ուղարկեցինք նրա տունը, պատասխան ստացանք, թէ դեռ չէ եկել: Ես դարձեալ սկսեցի անհանգիստ լինել, դարձեալ դառն մտածութիւններ պաշարեցին ինձ. յուսահատութիւնը խեղդում էր ինձ, չգիտէի թէ ինչ պէտք է անել:

Արեւը մտաւ. մութը պատեց աշխարհը: Դա տագնապի վերջին զիշերն էր: Եթէ այս զիշեր փրկութիւն չլինէր վարպետիս համար, առաւօտեան ամեն յոյս պէտք էր կորած համարել: — Առաւօտեան նրան պիտի դուրս հանէին դատապարտեալների հրապարակի վրայ...: Այդ միտքը սարսափեցնում էր ինձ:

Գիշերը ես անցկացրի կատարեալ տենդային դրութեան մէջ: Ոչ քնել կարողացայ և ոչ արթուն էի: Ինձ տիրել էր մի տեսակ կատաղութիւն, որ պահում է մարդուն ալեկոծութեան մէջ, բայց միևնույն ժամանակ թոյլ

չէ տալիս տեղից շարժուել, ինչպէս ծովը ծփում է իւր շրջանակի մէջ: Ես նոյն ընկած եմ պէտք է թռչել, վազել, գնալի անտեղ, ուր անմեղ մարդը պիտի դատապարտուէր: Բայց, կարծես, մի աներևութ ձեռք կաշկանդել էր ինձ. իմ կամքի, բնաւորութեան զօրութիւնը թուլացել էր...:

Ես հիւանդ էի: Ֆլուիս սաստիկ ցաւում էր, ամբողջ մարմինս վառվում էր կրակի մէջ: Մայրս, քոյրերս, Սառան չհեռացան իմ անկողնից: Նրանք խօսքերը ես լսում էի, հասկանում էի, բայց իմ պատասխանները լինում էին այն աստիճան անկապ, անտեղի և խառնաշփոթ, որ մայրս մեծ զարհուրանքով մտածում էր, թէ սիրելի որդին խելագարուած է...:

Առաջին անգամն էր պատահում ինձ արթնութեան մէջ երազներ տեսնել: Երբ աչքերս խփում էի, ինձ երևում էր, թէ գտնվում եմ Հին-քաղաքում: Առաւօտ է: Փողոցներում տիրում է յուզմունք և իրարանցում: Մարդիկ շտապով վազում են դէպի դատապարտեալների հրապարակը: Ես էլ այդ խռովեալ բազմութեան հետ վազում եմ դէպի այն կողմը: Հրապարակի վրայ նսեղ գցելու տեղ չկայ. ամբողջ տարածութիւնը պառած է հետաքրքիր հանդիսատեսներով: Հրապարակի շուրջը գտնուած ծառերի ճիւղերն անգամ ծանրաբեռնուած են մարդիկներով: Նրանք երևում էին ինձ այնքան մանր, փոքրիկ ծտերի նման: «Ի՛նչ կայ, ի՛նչ բանի է սպասում այդ խուռն բազմութիւնը», հարցնում էի ես: — «Մի յանցաւորի ձեռքը պիտի կտրեն», լինում էր պատասխանը:

Սարսափելով այդ խօսքից, աչքերս բաց էի անում, այլ ևս ոչինչ չէի տեսնում, ոչինչ չէր երևում: Տեսնում էի միայն մօրս տխրամած դէմքը, որը նստած էր իմ անկողնի մօտ, տեսնում էի Սառայի արտասուալի աչքե-

րը, տեսնում էի իւղալին ճրագը, որը աղօտ լուսով վառվում էր իմ քնարանում: Քոյրերս պառկած էին. ամբողջ տունը նիւհում էր. երկու հոգի միայն արթուն էին մնացել—մայրս և սիրող աղջիկը...:

Այդ իրականութիւն էր. իսկ մնացածը երազ: Աչքերս կրկին փակեցի, մտածելով, թէ արդէն անցաւ սոսկալի տեսիլքը: Գարձեալ միւսնոյն երազի շարունակութիւնը. — նոյն հրապարակը, նոյն բազմութիւնը, նոյն մարդիկը կախուած ծառերի ճիւղերից: Բայց տեսարանը այժմ մասամբ փոխուել էր: Հրապարակի կենտրոնում, դահլիճը, ոտքից ցլուխ կարմիր հագնուած, ձեռքում սրում էր դանակը: Նրա մօտ կանդնած էր թշուառ դատապարտեալը, դռնաթափ, մաշուած և կիսամեռ: Բանտը խլել էր նրանից ամեն կենդանութիւն: Ես հազիւ կարողացայ ճանաչել նրան: Դա իմ վարպետն էր, այն բարի արհեստաւորը, որ այնքան սիրում էր ինձ, այն մարդը, որ հօր նման ուրախանում էր, երբ տեսնում էր իմ լաւաջաղիմութիւնը արհեստի մէջ, այն մարդը, որ խոստանում էր բախտաւորացնել ինձ, առանձին արհեստանոցի տէր շինել: Բայց ի՛նչով վարձատրեց նրա առաքինութիւնները ասելախտ աշակերտը,—դաւաճանութեամբ: Այդ պատիժը, որ կրում էր անմեղ մարդը, իմ պատճառով էր: Ես ձգեցի նրան այդ սոսկալի փորձանքի մէջ...:

Այդ մտածութիւնների յուզմունքի մէջն էի ես, երբ դահլիճը մօտեցաւ դատապարտեալին: Ամբողջ բազմութիւնը զդրկաց մի խուլ, գերեզմանական շշնջիւնով: Կարծես, բոլորի բերանից լսվում էր «անմեղ» բառը: Ես համբերել չկարողացայ: Խելագարի նման ճչալով, աղաղակելով, պատառեցի խիտ ամբոխը, և մի ակնթարթում յայտնուեցայ դահլիճի մօտ: — «Կտրեցէք իմ ձեռքը, գոչեցի ես որոտի

ձայնով, — այդ ձեռքն է շինել այն բանալին...: Ամբողջ բազմութեան վրայ տիրեց խորին ապշութիւն:

Այդ ձայնի հետ ես դարձնեցայ:

Օրը լուսացել էր արդէն. արեւի առաջին ճառագայթները անցել էին իմ քնարանի մէջ: Մայրս դարձեալ նստած էր իմ անկողնի մօտ, իսկ փոքր ինչ հեռու կանգնած էր մի մարդ:

Մայրս սարսափեց, երբ լսեց իմ վերջին խօսքերը, բայց կանգնած մարդը հանգստացրեց նրան, ասելով.

— Խեղճ տղան երազներն մէջ է խօսում:

Երբ ուղիղ նայեցի այդ մարդու երեսին, տեսայ, որ նա մեր քաւոր Պետրոսն էր: Նրա երեւոյթը ինձ բոլորովին սթափեցրեց իմ անըջալին զառանցութիւններից: Ես այժմ գտնվում էի կատարեալ արթնութեան մէջ, բայց դարձեալ կրկնեցի նոյն խօսքը, որ ասել էի երազիս մէջ.

— Այո, ես եմ շինել այն բանալին...

Չգիտեմ քաւոր Պետրոսը ինչ ասաց, ինչ ակնարկութիւն արեց դէպի իմ մայրը, միայն այսքանը տեսայ, որ նա հեռացաւ իմ քնարանից, ես և քաւոր Պետրոսը մընացինք միասնակ:

Ես զգում էի ինձ բաւական լաւ. գլխիս ցաւը անցել էր. մարմնիս ջերմութիւնը մեղմացել էր, միայն անգամներս մէջ տիրում էր մի տեսակ յոգնածութիւն, մի տեսակ թուլութիւն: Այսու ամենայնիւ, ես վերկացայ անկողնից և հագնուեցայ: Քաւոր Պետրոսը օգնեց ինձ լրացուելու: Սառն ջուրը բաւական զովացրեց իմ գլուխը, բաւական կազդուրեց իմ բոբբոքուած ուղեղը:

Մարդկային բնաւորութեան մէջ երբեմն կատարւում են այնպիսի հոգեբանական փոփոխութիւններ, որ շատ դժուար է լինում բացատրել: Կան մարդիկ, որոնց վրայ որքան և զայրացած լինես, որքան և նախապատրաս-

տուած լինես նրանց լանդիմանելու, անարգելու և մինչև անգամ սպանելու, բայց հէնց որ նրանց երեսը տեսնում ես, իսկոյն, կարծես թէ մի մոգական ազդեցութեամբ, քո սրտի և հոգու նախկին լարուած տրամադրութիւնը թուլանում է, բարկութեան խստութիւնը մեղմանում է, և դու ընկնում ես կատարեալ սառնասրտութեան մէջ: Նոյն ազդեցութիւնը գործեց ինձ վրայ և քաւոր Պետրոսը:

Ես նրա դէմ զայրացած էի. ես մահուան չափ ատում էի այդ դարշելի մարդուն, ես վճռել էի վարուել նրա հետ վրէժխնդրութեան բոլոր բարբարոսութեամբ, — բայց հէնց որ նրա պատկառելի երեսը տեսայ, իմ բոլոր սրտմտութիւնը, իմ բոլոր կրքերը վշրուեցան, խորտակուեցան այդ խորհրդաւոր մարդու կախարհիչ զօրութեան առջև...: Չգիտեմ ինչքին պէտք էր վերաբերել այդ փոփոխութիւնը, արդեօք իմ պատանեկական բնաւորութեան թուլութեանը, թէ իմ կամքի անհաստատութեանը...:

Բայց ես այնքան քաջութիւն ունեցայ, որ պահանջեցի առանձնութեան մէջ խօսել նրա հետ:

— Ես էլ զրա համար հեռացրի քո մօրը, ասաց նա մեղմութեամբ և նստեց իմ մօտ:

— Մութադ, շարունակեց նա, առանց թույլ տալու, որ ես խօսեմ: — Դու ցանկացար ինձ հետ առանձին խօսել. հասկացայ քո միտքը և զրա համար դուրս եմ քո խելացիութիւնը: Բայց առանց քո խօսքերը լսելու, ես զիտեմ, թէ դու ինչ պիտի ասես ինձ: Դու պիտի ասես, քաւոր Պետրոս, այն բանալին, որ ես շինեցի քեզ համար, նրանով կատարուել է մի մեծ չարագործութիւն, դողացուել են թանգազին իրեղէններ, և որպէս յանցաւոր, բռնուել են և պատժւում են անմեղ մարդիկ: Դու պիտի ասես, քաւոր Պետրոս, բանալին քո ձեռքումն էր գտնուում, ուրեմն, թէ կատկածանքը և թէ պատասխա-

նատուութիւնը քեզ վրայ է ընկնում: Գու աշնքան ազնիւ ես և բարեխիտ, որ կըստահանջես ինձանից, որ ես անսպառնառ սպատասխանատուութիւնը ինձ վրայ առնեմ և աղատեմ անմեղ մարդիկներին դատաստանի բարբարոսութիւններից: Իսկ եթէ ես չլսեմ քեզ, դու աշնքան անաչառ կըլինես, որ չես թաղցնի չարագործութիւնը, կըղիմես որտեղ Հարկն է, կըմատնես ինձ, և կըյայտնես բանայիի ամբողջ պատմութիւնը...:

— Կարծեմ, ես նախադուշակեցի բոլորը, ինչ որ դու մտքումդ դրած ունէիր, այդպէս չէ:

— Ուղիղ այդպէս է:

— Սիրում եմ քո անկեղծութիւնը և ուրախանում եմ քո ճշմարտախօսութեան վրայ: Ես էլ, եթէ քո տեղը լինէի, այսպէս կըվարուէի. ես էլ թոյլ չէի տալ. որ չարագործութիւնը ծածկուէր, իսկ անմեղութիւնը նրա փոխարէն պատժուէր:

Ես չկարողացայ իմ վրդովմունքը զսպել:

— Ուրեմն ինչու թոյլ տուցիք, որ անմեղութիւնը պատժուի: Մինչև այսօր ինչ բանի էիք սպասում, որ ծածկեցիք չարագործութիւնը: Միթէ ձեր պատճառով չէր, որ զժբախտ վարպետին ամբողջ արհեստանոցը, կայքը, կալուածները և բոլորը, ինչ որ ունէր, աճուրդով վաճառեցին, ու նրա ողորմելի ընտանիքը օրեկան հացի կարօտ թողեցին: Միթէ ձեր պատճառով չէր, որ խեղճ վարպետիս բանտի մէջ մաշեցին, իսկ հիմա, գուցէ այս բոսկէիս, դատաւարտեալների հրապարակի վրայ, դահլիճը կտրում է նրա ձեռքը: Ի՞նչու թողեցիք, որ այդ բոլոր բարբարոսութիւնները կատարուէին, եթէ դուք խիղճ ունէիք, եթէ ձեր սրտումը Աստուծոյ երկիւղը կար, եթէ դուք յարգում էիք արդարութիւնը: Իսկ այժմ, երբ բանը

բանից անցել է, նոր եկել էք, ու իմ զլխին քարոզներ էք կարդում:

Նա պատասխանեց, պահպանելով իւր սառնասրտութիւնը.

— Իրաւացի եմ համարում քո մանկական սրտի բարկութիւնը, շնտ իրաւացի: Դա մի լաւ նշան է, որ դու բարոյապէս փչացած տղայ չես: Բայց լսի՛ր, Մուրադ, լըսի՛ր ցաւալի իրողութիւնը:

Վերջին խօսքերը արտասանելու ժամանակ նրա զօրաւոր ձայնը սկսեց դողդողալ և աչքերումը յայտնուեցաւ արտասուք:

— Այն խիթալի բանալին, որ դու շինեցիր ինձ համար, ես պահում էի իմ մօտ, իբրև մի անմուռնալի փշտակ, որ հայրը կարող է ունենալ սիրելի որդուց: Դա քո ձեռքի առաջին գործն էր և այդ պատճառով ինձ համար թանգազին էր: Բայց երևում է, որ Աստուած կամեցել էր ինձ պատժել հէնց այն բանով, որը իմ սըրտին շատ մօտ էր: Յանկարծ բանալին անյայտացաւ: Ո՞վ տարաւ, ճորտեղ կորաւ, — մինչև այսօր մտածում եմ, մտածում և ոչինչով բացատրել չեմ կարողանում: Նրա կորուստից մի շաբաթ յետոյ կատարուեցաւ քեզ յայտնի չարագործութիւնը: Այն օրից ես ամեն տեղ ման էի գալիս, ամեն տեսակ հարցութիւն դնում էի դնում, գուցէ մի հրնարքով կարողանամ երևան հանել կատարուած եղելութեան զաղտնիքը: Բայց իմ բոլոր ջանքերը անցան անպարզիւն: Այժմ ես մոլորուած եմ տարակուսութիւնների մէջ. մտատանջութիւնը խեղդում է ինձ. չգիտեմ, թէ ինչ պիտի անեմ, չգիտեմ, թէ ինչով կարող եմ քաւել այն յանցանքը, որ ինքս չեմ գործել, այլ իմ միամտութեան պատճառով կատարուել է...:

Նրա աչքերը դարձեալ լցուեցան արտասուքով: Այդ

խօսքերը արտասանում էր նա մի այնպիսի մեղմ, համոզիչ և անկեղծ եղանակով, որ կարծես, ինքը ճշմարտութիւնը խօսում էր նրա շրթունքներով:

Ես հաւատացի:

Ես այն հասակում լիմար տղայ չէի, բայց այնքան խելահաս ևս չէի, որ կարողանայի խորին կերպով քննել քաւոր Պետրոսի խօսքերը: Ես դռնէ այնքան հասկացողութիւն չունէի, որ հարցնէի նրանից. — լաւ, դիցուք թէ բանալին քո մօտից անյայտացաւ, կամ մի ուրիշ մարդ գողացաւ քեզանից: Բայց այդ ուրիշ մարդը սրտեղից կարող էր դիտենալ, որ քո մօտ մի այնպիսի բանալի էր պահուած: Դիցուք թէ չգողացան, այլ դու կորցրիր: Բայց դանդաղ ինչպէս կարող էր հասկանալ, որ այդ բանալին կրբաց անէ մի անյայտ երկաթէ արկղի դռնակը, որը դրած է այդ ինչ ամրոցում: Այդ հարցերից և ոչ մէկը չառաջարկեցի նրան, և ոչ հետաքրքիր եղալ տեղեկանալու, թէ այն ինչ բանալի էր, որ դու առաջին անգամ տոնեցիր ինձ և պատուիրեցիր նրա նմանը շինել: Միթէ այդ բանալին լիշեալ արկղի իսկական բանալին չէր: Ո՞վ տոնեց քեզ իսկականը, կամ ինչ նպատակով շինուեցաւ երկրորդը: Ի՞նչու էիր դու սկզբում ինձ ամենայն խտրութեամբ պատուիրում, որ իմ շինած բանալիի դոյութեան մօտին ոչ ոքի հետ չխօսեմ, ոչ ոքի չյայտնեմ, մինչև անգամ իմ մօրը:— Արկնում եմ, որ այդ հարցերից և ոչ մէկը իմ մտքում չեկաւ, որ առաջարկէի նրան: Ես քաւրացածի նման մնացել էի սպշած, զարմացած, իմ ուղեղին տիրել էր մի տեսակ միջին թմրութիւն: Նկատելով իւր խօսքերի ազդեցութիւնը, քաւոր Պետրոսը մինչև անգամ ժամանակ չտուեց, որ ես կարողանայի մտածութիւններս ամփոփել և նրան մի բան ասել: Նա շարունակեց.

— Այժմ, սիրելի դաւակ, իմ խղճմտանքի վրայ մի ծանր բեռն է դրուած. ես քուն ու հանգստութիւն չունեմ. գիշեր ու ցերեկ տանջվում եմ այն մտածութիւնով, որ իմ անխոհեմութեամբ պատճառ եղալ մի ազդեցողի գործի և շատերին դժբաղդութեան մէջ ձգեցի: Զգիտեմ, ինչով կարող եմ քաւել այդ մեղքը:

Ես սթափուեցայ:

— Նրանով, պատասխանեցի, — որ հէնց այս րոպէիս պիտի գնաք դատարանի մօտ և յայտնէք նրան, թէ մի կտրել տուէք այդ անմեղ մարդու ձեռքը, որովհետեւ լանցարը դուք էք:

— Ես այդ կանէի և մեծ յօժարութեամբ կանէի, բայց նրա ձեռքը այլ ևս չեն կարող կտրել:

— Ի՞նչու:

— Այս առաւօտ երբ գնացին, որ բանտից դուրս բերեն նրան և տանեն դատապարտեալներին, հրապարակի վրայ վճիռը կատարելու, գտան բանտի դռները խօրտակուած, պահապաններից մի քանիսը սպանուած, իսկ կալանաւորը անյայտացած:

Իմ կեանքում ոչինչ ինձ այնքան չէ ուրախացրել, որքան ես ուրախացայ, լսելով վարպետիս ազատութեան լուրը: Ես իսկոյն լիշեցի Կարօի խօսքը, որ ասել էր ինձ, թէ «մենք նրան կը փախցնենք»...: Ընկերներս կատարեցին իրանց խոստմունքը, նրանք չխաբեցին ինձ: Ես այդ մօտին քաւոր Պետրոսին ոչինչ չյայտնեցի, նկատելով, որ նա տեղեկութիւն չունի, թէ ինչ հնարքով կամ ուժեր փախցրին նրան բանտից: Միայն ասացի.

— Լաւ, դիցուք թէ նա փախչելով բանտից, դրանով կարողացաւ իւր ձեռքը ազատել զահճի դանակից, բայց այնքան չարչարանքներ, այնքան վնասներ որ կրեց նա, տունից, կալքից, հարստութիւնից զրկուեցաւ, — այդ բո-

լորը ոչինչ, դուք ձեզ մեղապարտ չէք համարում այդ բո-
լորի մէջ:

— Համարում եմ, ինչպէս չեմ համարում: Ինձ այն-
պէս է թւում, որ այդ բոլոր վնասները ես պատճառեցի
նրան: Եթէ ես այն անիծեալ բանալին շինել չտայի,
այդ վնասները նրան չէին հանդիպի: Բայց միայն Աստու-
ծուն յայտնի է, թէ որքան անպարտ եմ ես...:

Վերջին խօսքերի միջոցին նա ձեռքը տարաւ դէպի
մօրուքը, և շապիքի թւքը յետ քաշուելով, երևան հա-
նեց նրա մերկ բազուկը: Ամեն անգամ այդ բազուկը տես-
նելիս, ինձ տիրում էր մի սրբազան սառսուռ և սիրտս
սկսում էր դողդողալ մի անբացատրելի հոգեւոր երկիւղա-
ծութեամբ: Նրա վրա զրօշմուած էր Երուսաղէմի վանքի
սուրբ կնիքը, որը պատկերացնում էր իւր մէջ այն նուե-
րական տեղերը, որոնց հետ կապուած են ամբողջ քրիս-
տոնեայ աշխարհի սրտերը: Իսկ ձեռքի վրայ զրօշմուած
էր մի խաչ—սիրոյ և եղբայրութեան նշանը—Յիսուս
Քրիստոսի ուխտի նշանը, որը պատուիրեց Նա կրել, որ-
պէս մի հոգեւոր զէնք արդարութեան և ճշմարտութեան
համար մարտնչելու: Միթէ մի այսպիսի ձեռքը, որ կը-
րում է իւր վրայ այդ քրիստոնէական զինուորութեան
նշանը, ընդունակ կրլինի չար գործելու:

Քաւոր Պետրոսը մահտեսի էր: Նա իւր կեանքում
մի քանի անգամ այցելութիւն էր գործել Երուսաղէմի
վանքը և իւր ձեռքերը, բազուկները զրօշմել էր սուրբ
ուխտի կնիքով:

Երբ նրանից հարցրի՝ Ուրեմն ի՞նչ հատուցում պիտի
անէք այն անմեղ մարդուն, որին դուք թէև անգիտակ-
ցաբար դժբախտացրիք, — նա պատասխանեց.

— Ես այդ մասին մտածել եմ և վճռել: Լսիր, Մու-
րադ, ես, ինչպէս ասում են հէքիաթների մէջ, պէտք է

երկաթէ ցուպ կրեմ ձեռքիս, պէտք է երկաթէ տրեխներ
հաղնեմ, վերջապէս պէտք է երկաթէ շղթայ անցկացնեմ
պարանոցիս, և երկրէ երկիր, աշխարհից աշխարհ ման-
գամ, մութացկանութիւն անեմ, փող հաւաքեմ, որ նրա
կրած վնասների փոխարէնը վճարեմ, որպէս զի խիղճս
հանգստացնեմ:

— Ուրեմն դուք վճռել էք զնալ օտար աշխարհ:

— Անպատճառ:

— Եւ այդ նպատակով:

— Այո, այդ նպատակով:

Ես հիացած մնացի նրա արաքինութեան վրայ:

Բոպէական մտածութիւնից յետոյ խօսեց նա.

— Ես քեզ խոստովանուեցայ իմ բոլոր յանցանքը,
խոստովանուեցայ նաև թէ ինչով դիտաւորութիւն ունեմ
քաւելու այդ յանցանքը: Հիմա ես դառնում եմ դէպի
քեզ, Մուրադ, դու խելացի տղայ ես, դու հասկանում ես
այնքան, որքան կարող է հասկանալ մի ազնիւ, հասա-
կաւոր մարդ: Խոստովանուիր, քո խիղճը, քո սիրտը չէ ա-
սում քեզ, որ վարպետիդ դժբախտութեան մէջ դու նայն-
քան յանցաւոր ես, որքան ես: Այսինքն ուզում եմ ասել,
որպէս ես անգիտակցական պատճառ դարձայ նրա ան-
բախտութեանը, այնպէս էլ դու: Կորստաբեր բանալին
շինել տալու ժամանակ ես, ի հարկէ չգիտէի, թէ որպի-
սի չարիքների դուռն պիտի բաց անէ նա. այնպէս էլ
դու չգիտէիր, երբ շինեցիր: Ուրեմն մենք երկուսս էլ մեր
անմեղութեամբ պատճառ դարձանք մի մեղաւոր գործի:
Այդ մեղքը տարածվում է մեր երկուսի վրայ: Միթէ միա-
սին չի պիտի քաւենք նրան:

— Այո, միասին: Բայց ես ի՞նչ կարող եմ անել:

— Այն, ինչ որ ես պիտի անեմ: Գու անպատճառ
պիտի դառնեմ ինձ հետ. դու պիտի թողնես այդ երկիրը:

— Լսիր, Մուրադ, քո վարպետը, իրաւ է, ազատունեցաւ պատժուելուց, փախաւ քանտից, բայց զրանով զործը պէտք է վերջացած չհամարել, ընդհակառակն, աւելի ծանրացաւ։ Կառավարութիւնը այսուհետեւ աւելի խստութեամբ կըսկսէ որոնել նրան և նրա մարդիկներին։ որոնք նոյնպէս փախած են, — այսինքն քեզ։ Երբ քեզ բռնելու լինեն, այլ ևս փրկութիւն չկայ, անպատճառ կախաղան կըբարձրացնեն։ Այդ ես գիտեմ։ Քո անբախտ մայրը կըմեռնի կսկիծից և քո հօր տան ճրագը խաւաւ կըհանգչի։ Եթէ ցանկանում ես, որ քո կեանքը ապահով դրութեան մէջ լինի, պէտք է անպատճառ հեռանաս այդ երկրից։ Այստեղ պահուել չես կարող։ Կրդնանք օտար աշխարհ, մի քանի տարի անց կըկացնենք պանդխտութեան մէջ, փող կը վաստակենք, յետոյ կըվերադառնանք։ Մինչև մեր վերադարձը ամեն ինչ փոխուած կըլինի, ամեն բան մոռացուած կըլինի։ Պարսից զատարանների վճիռները ժամանակաւոր են. փոխուեցան դատաւորները, փոխուած են և վճիռները։ Ոչ ատենական դիւանագրութիւն կայ և ոչ որ և իցէ արձանագրութիւն։ Ներկայ մարդը չգիտէ, թէ իւր նախորդի օրերում ինչեր են կատարուել։

Աերջացնելով իւր բացատրութիւնները, նա դարձաւ զէպի ինձ, ուղիղ իմ երեսին նայելով.

— Ասա, համաձայն ես ինձ հետ զալու։

— Ես համաձայն եմ, բայց չգիտեմ, թէ մայրս ինչ կասէ։

— Մայրդ շատ ուրախ կըլինի։ Նա գիտէ, որ դու այստեղ մնալ կարող չես. միշտ պէտք է թաղնուած լինես, միշտ պէտք է փախստականի կեանք վարես։ Իսկ այսպէս ապրել անկարելի է։

— Ուրեմն դուք խօսեցէք մօրս հետ։

— Ես անպատճառ կառնեմ նրա համաձայնութիւնը։

ՊԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆ

Աշնան վերջը մօտեցաւ։ Մեր զիւղը օրըստօրէ ստանում էր տխուր կերպարանք։ Տերեւթափ այգիները կորցրին իրանց գեղեցկութիւնը և մերկ դաշտերի գունաթափ երեսը ներկայացնում էր մի հիւանդոտ պատկեր։ Ամեն երևույթ տրամադրում էր զէպի տխրութիւնը։ Թռչուններն անգամ լուռ էին և շտապում էին շուտով թողնել այդ երկիրը, որ այլ ևս նրանց ուրախացնել կարող չէր։

Մի և նոյն զգացմունքներով լի էր և իմ սիրտը։ Հայրենի երկիրը ինձ համար բանտ էր դարձել։ Ինձ թրուում էր, որ բոլոր շրջապատող առարկաները այնքան ծանրացել էին իմ վրայ, որ ճնշում էին, խեղդում էին ինձ և շունչ առնելու հնար չկար։ Ես կորցրել էի իմ ազատութիւնը։ Ես մի անբախտ փախստական և դեռ չպատժուած յանցաւոր էի։ Դրսից նեղացնում էր ինձ օրէնքի ահն ու երկիւղը, իսկ ներսից՝ — խղճի խալթը...։

Մայրս շուտով կարողացաւ հասկանալ իմ դրութիւնը. նա խելացի կին էր, և մի օր դարձաւ զէպի ինձ այս խօսքերով.

— Մուրադ, դու մեր երկրում անունդ կոտրեցիր... կեղծ դրամ դարձար... դու այլ ևս այստեղ չես միտուի...

Այդ խօսքերի մէջ խառնուած էր և՛ մօր սրտի կրօնիւթը և՛ մի դառն յանդիմանութիւն, որի նմանը մինչև այնօր լսած չէի նրանից:

— Ես այդ զգում եմ, մայրիկ, պատասխանեցի ես: — Ես այդ գիտեմ, որ կեղծ դրամը ճանաչուած տեղում այլ ևս չի մխտուի, բայց այդ դրութիւնից ազատուելու համար չգիտեմ, թէ ինչ պէտք է անեմ:

— Գու պիտի զնաս օտար աշխարհ, տացէ Աստուած, որ այնտեղ օրինաւոր մարդ դառնաս...:

Արտասուքը թոյլ չտուեց նրան շարունակել իւր խօսքը: Նա թաշկինակը տալու դէպի աչքերը, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ:

Մայրս սկզբում ինձ բողբոլիւն անմեղ էր համարում. հաւատացած էր, որ ես ոչինչով խառն չեմ վարպետիւն արհեստանոցում կատարուած զործի մէջ, և այդ պատճառով մխիթարվում էր, մտածելով, թէ իւր որդին թէև հալածվում է, թէև կասկածանքի ենթակայ է, բայց արդար է: Իսկ սկսեալ այն բողբոլից, երբ ես իմ անբջային տաղանակի մէջ արտասանեցի այն աղէտալի խօսքերը, թէ «ես եմ շինել այն բանալին» — այդ բողբոլից նա համարում էր ինձ զոդ, աւաղակ, կամ աւաղակների ընկեր: Ես առիթ չունեցայ նրան բացատրելու զործի խտրութիւնը, որովհետև այդ մասին նա ինձ հետ չէր ախորժում խօսել, որովհետև նրա կոտորուած սրտին խիստ ծանր էր լսել, իւր կարծիքով, արդէն փչացած, անբարոյականացած և յանցաւոր որդու դառն խոստովանութիւնները...: Այդ մասին նա խօսացել էր միայն քաւոր Պետրոսի հետ, իսկ քաւոր Պետրոսը ինչ էր ասել նրան, ինձ յայտնի չէր: Միայն մօրս վերջին խօսքերից, որ ասաց ինձ, թէ «գու պիտի զնաս օտար աշխարհ, տացէ Աստուած, որ այնտեղ օրինաւոր մարդ դառնաս» — ես հասկացայ, որ արդէն վը-

ճառած էր իմ մասին հեռանալ հայրենիքից: Ես հարցրի. — Մինչև այսօր օտար երկիր չեմ տեսել. ո՞ւմ հետ գնամ:

— Նա պատասխանեց.

— Մեր քաւոր Պետրոսը գնում է, գու էլ պիտի զընաս նրա հետ:

Ես ուրախացայ: Իսկ այդ բառերը արեան հետ բղիւնեցին մօրս սրտից: Մինչև այսօր լիշում եմ, թէ որքան դունաթափ ու որքան տխուր էր նրա դէմքը այդ խօսքերը արտասանելու բողբոլով: Բարեսիրտ մայր, նրան խիստ դժուար էր բաժանուել արդէն փչացած որդուց...: Բայց միթէ փչացած էի ես: — Այդ հարցը դժբախտաբար մնաց անորոշ...:

Մօրս փոքր ի շատէ մխիթարում էր այն միտքը միայն, որ իւր որդուն յանձնում է մի փորձուած և հաւատարիմ բարեկամի ձեռքը, որպիսին քաւոր Պետրոսն էր և յոյս ունէր, որ մի այսպիսի մարդու ձեռքում օտարութեան մէջ ես կուղղուէի և «օրինաւոր» մարդ կըղաւնայի: Բացի դրանից, նա մտածում էր, որ թողնելով հայրենիքը (այսինքն իմ յանցանքի գործուած տեղը) և առժամանակ գնալով հեռաւոր աշխարհ, ես, եթէ «օրինաւոր» մարդ ևս չգառնայի, զոնէ իմ կեանքը կազատէի օրէնքի և դատաստանի դատապարտութիւնից, որը, քաւոր Պետրոսի ասելով, պիտի վերջանար կախաղանով:

Իմ Մենտօրի հետ մենք մի քանի օր առաջ արդէն վճուել էինք իմ պանդխտութեան մասին: Մեղ մնում էր միայն ստանալ մօրս համաձայնութիւնը: Այդ ևս այժմ կայացաւ: Ի՞նչքա՞ն կարող էր այնուհետև պահել ինձ հայրենի երկրում: Բայց ես մոռացել էի մի բան — Սառայի սիրտը: Միթէ կարող էի նրանից բաժանուել: Այդ միտքը սկսեց տանջել ինձ:

Այն օրից, որ վերադարձել էի մեր գիւղը, ես պահ-
վում էի սառալեկի տանը: Սառան ամեն կերպով մի-
թարում էր իմ դժբախտութիւնը, զրկում էր, համբուրում
էր ինձ, ծածկում էր ինձանից իր տխրութիւնը, աշխա-
տում էր միշտ ուրախ ձևանալ, որպէս զի ինձ ևս ու-
րախացնէ:

Մինչև վերջին օրը նրանից ծածուկ էին պահում իմ
օտար երկիր գնալու խորհուրդը: Ես միշտ երևակայում էի,
թէ որքան ծանր ազդեցութիւն պիտի անէր խեղճ աղջի-
կայ սրտին, երբ յանկարծ կըլսէր, որ ընդերկար բաժա-
նուելու է ինձանից: Բայց իմ ակնկալութեան հակառակ,
նա շուտով հաշտուեցաւ այդ մտքի հետ:

Այն զիշերը, որի առաւօտեան ես պիտի ճանապարհ
ընկնէի, նա մտաւ իմ սենեակը: Տխրամած գէմքից ար-
դէն նշմարվում էր, թէ սիրտը որպիսի ալեկոծութեան
մէջ է: Բայց աշխատում էր զսպել իր խռովութիւնը: Կա-
տարվող պատրաստութիւններից նա արդէն հասկացել էր
բոլորը:

— Մութագ, եղաւ նրա առաջին խօսքը, — դու գնում
ես օտար երկիր և այդ մասին ինձ ոչինչ չես ասում:

— Դու սրտեղից գիտես:

— Մանիշակը ասաց ինձ:

Մանիշակը իմ մեծ քոյրն էր, երևում էր, մօրիցս
տեղեկանալով, հաղորդել էր Սառային: Ես չթաղցրի նը-
րանից, չայտնեցի, թէ վաղ-առաւօտեան, գեռ լոյսը չձա-
ղած, պէտք է ճանապարհ ընկնեմ: Խորին ցաւակցու-
թեամբ սպասում էի, որ նա կըսկսէր լաց լինել, կըսկսէր
աղաչել, պաղատել, որ ես չբաժանուեմ, չհեռանամ նրա-
նից:

Դրանցից ոչ մէկը չեղաւ: Սառան խելացի աղջիկ էր,
աւելի խելացի քան թէ ներում էր նրա հասակը և կըր-

թութիւնը: Նա բոլորովին նախապատրաստուած էր եկել
ինձ մօտ, իսկ սրտի բոլոր ամբութեամբ և իւր հոգու բոլոր
քաջութեամբ: Նրա արիւնով լցուած գեղեցիկ աչքերից
նկատեցի ես, որ առաջուց թագուն աչքքան լաց էր եղել,
աչքքան տանջուել էր, որքան բաւական էր իւր սիրտը
հանգստացնելու համար: Իսկ ինձ մօտ աշխատում էր որ-
քան կարելի էր սառնասիրտ երևալ, միթիթարել ինձ,
որովհետեւ ես աւելի անբախտ էի քան թէ նա:

— Երևի, դու շատ պիտի տխրես, Սառա, որ ես գը-
նում եմ օտար աշխարհ, հարցրի ես:

— Ընդհակառակն, ես շատ ուրախ եմ, պատասխա-
նեց նա: — Օտար աշխարհ գնալով, դու միշտ իմը կըլինես
և ինձ համար կըպահուես: Իսկ այստեղ...

— Այտեղ ինչ կ'լինեմ:

— Այտեղ կ'արող եմ կորցնել քեզ...

Այդ երկիւղը հաշտեցնում էր Սառային ինձանից ան-
ջատուելու դրութեան հետ: Նրա նշանածը մի յանցաւոր
էր, դատապարտութեան մատնուած մի փախստական էր,
բաւական էր, որ բռնէին նրան, և Սառան այնուհետեւ
լաւիտեան պէտք է զրկուած լինէր սիրած տղամարդից:
Իսկ օտարութեան մէջ ես կըպահուէի, այնտեղ չէր հաս-
նի օրէնքի և դատաւորի ձեռքը, իմ կեանքը ապահովու-
թեան մէջ կըլինէր, — և այդ բաւական էր Սառայի համար:
Նա միայն հարցրեց.

— Զմտ կուշանաս, Մութագ:

— Աստուած գիտէ: Կարելի է շատ...:

Իմ պատասխանը չվախեցրեց նրան և խորին զգաց-
մունքով պատասխանեց նա.

— Ես քեզ կըսպասեմ, ես քեզ չեմ մոռանալ...: Ես քեզ
միշտ կըսպասեմ... Եթէ մինչև տասն տարի, քսան տարի
էլ չեմ չգտնու լինես, ես դարձեալ կըսպասեմ քեզ: — Իսկ դու:

Ես երդուեցայ, ասելով.

— Եթէ ես քեզ մոռանալու լինեմ, Սառա, թող Աստուած էլ ինձ մոռանայ: Ես միշտ քոնն եմ եղել և քեզ համար կըմնամ մինչև այն օրը, երբ Աստուած կրկին կարժանացնէ մեզ միմեանց տեսնելու:

Նա մօտեցրեց ինձ իր երեսը և մեր շրթունքը երկար չէին բաժանւում միմեանցից: Յետոյ զրեց իմ զլխին իւր մատներով նաշխած մի արախչին, տուեց մետաքսով բանուած մի քոակ, որ նոյնպէս իւր ձեռագործն էր, և որը սովորաբար տալիս են հարսնացու աղջիկները իրանց ապագայ ամուսիններին, երբ նրանք օտար աշխարհ են գնում իրանց բախտը փորձելու համար, որպէս զի նրանց աշխատանքն ու վաստակը արդիւնաւոր լինի:

— Ես ուրիշ բան չունեմ, Մուրադ, ասաց նա խիստ զգալի կերպով. — զրանք քեզ մօտ յիշատակ եմ թողնում:

— Ապա ես ինչ տամ քեզ յիշատակի համար:

— Քո սիրտը, այդ բաւական է ինձ:

— Նա բոլորովին քեզ է պատկանում:

Աքաղաղները սկսեցին կանչել: Գիշերի կէսից անցել էր արդէն: Բայց սառաչնց տանը դեռ ոչ ոք չէր քնել: Մայրս և քոյրերս այնտեղ էին և Սառայի հօր հետ պատրաստում էին իմ ճանապարհի իրեղէնները: Նրանք զիտէին, որ Սառան ինձ մօտ է, բայց, հակառակ տեղային սովորութեան, ծնողական բարի ներողամտութեամբ թող էին տալիս մեզ, որ զոնէ մեր բաժանման վերջին րոպէներում խօսէինք, երկար խօսէինք միմեանց հետ:

Երբ քաղաղները երկրորդ անգամ սկսեցին կանչել, այդ միջոցին ներս մտաւ Սառայի հայրը:

— Զաւակս, ասաց նա դառնալով դէպի ինձ, — ճանապարհ ընկնելու ժամանակ է:

Սառան այլևս չկարողացաւ զիմանալ, թաշկինակով

աչքերը բռնեց և դուրս եկաւ սենեակից: Հօր ներկայութեամբ պարկեշտութեան կանոնները չէին ներում նրան ոչ ուրախանալ և ոչ լաց լինել սիրած տղամարդի համար:

Ես ապշած մնացի. չզիտէի ինչ անել:

— Ճանապարհ ընկնելու ժամանակ է, կրկնեց Սառայի հայրը:

— Այսպէս վաղ, հարցրի ես մեքենաբար:

— Դեռ ևս ուշ է, պատասխանեց նա: — Դու այնպիսի ժամանակ պէտք է ճանապարհ ընկնես, որ բոլոր զիւղացիները քնած լինեն. որ ոչ ոք քեզ չտեսնէ:

Ես շուտով հագնուեցայ և դուրս եկայ այն սենեակը, ուր մայրս և քոյրերս սպասում էին ինձ: Այնտեղ եկաւ և Սառայի հայրը:

— Ա՛խ, երանի թէ զիտենայի, այսօր ինչպիսի օր է, հարցրեց մայրս:

— Բարի է, պատասխանեց Սառայի հայրը: — Տէր տէրից հարցրի, Էֆէմերդին մտիկ տուեց, ասաց բարի է, ճանապարհ գնալու համար, նոր հագուստ ձեւել տալու համար, երակներից արխն բաց թողնելու համար և այլն:

Տէր հօր զուշակութիւնը բաւական մխիթարեց մօրս: Նա մի ամբողջ շաբաթ զբաղուած էր իմ ճանապարհի պատրաստութիւններով, և սպասում էր մի բարի րոպէի, որ ես ոտքս դուրս գնէի հայրենական տնից:

Ոստիկանութեան ֆէրրաշները, սարվազները մեր տանը ոչինչ չէին թողել, բոլորը կողոպտել, բոլորը տարել էին: Մնացել էր մի կով միայն, որի վրայ մեր ընտանիքը զրեւ էր իւր ապրուստի յոյսը: Այդ կովը ևս մայրս վաճառել էր տուել և ինձ համար գնել էր մի աւանակ, որպէս զի ես ոտքով ճանապարհորդեմ, որպէս զի ես ճանապարհին չհոգնեմ: Թանգագին մայրը, տակաւին որ-

քան սէր, նրբան դուժ էր մնացել նրա սրտում գէպի անառակ, գէպի մոլորեալ որդին...:

Կտրողորոշած էր, որ ես առանձին պէտք է զիւղից դուրս գալի, և մի նշանակեալ տեղում միանալի քաւոր Պետրոսի հետ: Այդ այն մտքով էր, որ քաւոր Պետրոսին ճանապարհ գնողները, կամ նրա բարեկամները ինձ չտեսնէին:

Իմ փոքրիկ խուրճինը դրեցին առանակի վրայ և մենք դուրս եկանք բակի դռնից: Գիշերային խաւարը տարտափելի էր: Ամպամած երկնքի վրայ ոչ մի աստղ չէր երևում: Հանդարտ, առանց շշուկ բարձրացնելու մենք անցնում էինք դատարի փողոցների միջով, աշխատելով չզարթեցնել զրացիներին: Մայրս քուրերս, Սառան և նրա հայրը երկար չբաժանուեցան ինձանից: Նրանք եկան ինձ հետ, մինչև զիւղից դուրս եկանք և բաւական հեռու գնացինք: Վերջապէս հասանք նշանակեալ տեղը, ուր քաւոր Պետրոսը միայնակ կանգնած, սպասում էր մեզ:

Ես երբէք չեմ մոռանալ այն խօսքերը, որ բաժանման ընկած մայրս արտասուքի հետ դուրս էր հեղում:

— Հայրդ դնաց օտար աշխարհ և կտրու, Մուրադ, ասում էր նա ինձ իւր զրկում սեղմած ունենալով. — այժմ դու ես մնացել քո հօր օջախի միակ յոյսը... մի մոռացիր, թէ նրբան թշուառութիւններ կրեցինք մենք... մի մոռացիր, որ դու անբախտ մայր ունես և որքան ցանկացած քուրեր...: Մեր ամենի յոյսը քեզ վրայ է դրած, Մուրադ, աշխատիր, որ մեզ խղճութեան մէջ չթողնես...:

Յետոյ նա լանձնեց ինձ իմ Մենտօրին, ասելով.

— Որդուս քեզ եմ լանձնում, քաւոր Պետրոս, նա հայր չունի, դու նրա վրայ միշտ հայրական խնամք ես ունեցել: Քո բարի խորատներով ուղղիր նրան, որ լաւ մարդ դառնայ, որ լաւ անուան տէր լինի...:

Քաւոր Պետրոսը խոստացաւ, որ իւր աչքի լոյսի պէս կը պահէ, կը պահպանէ ինձ, և այնպիսի մարդ կը դարձնէ ինձ, որ ամեն մի տեսնող երանի կը տայ իմ հօրն ու մօրը, որ ինձ նման խելացի և շնորհալի զաւակ ունեն:

Բաժանման ընկած հասաւ: Ես մօտեցայ համբուրեցի Սառայի հօր աջը: Նա ևս իւր կողմից շատ խրատներ տուեց ինձ և շատ բաներ ասաց: Ես բոլորը մոռացայ, միայն մի խօսք լիշուեմ եմ մինչև այսօր, երբ նա իւր դստեր ձեռքը տալով իմ ձեռքի մէջ, ասաց.

— Չմոռանաս դրան, Մուրադ, դրա սէրը պէտք է առաջնորդէ քեզ լաւաջաղիմութեան ճանապարհի վրայ. դրա սէրը պէտք է վառէ քո եռանդը, — պէտք է ուժ և զօրութիւն տայ քեզ արթութեամբ անցնելու այն բոլոր խոչնդոտները, որ պիտի հանգիպեն քեզ քո պանդխտութեան մէջ...:

Մայրս կրկին և կրկին անգամ համբուրեց ինձ: Քոյրերս սկսեցին լաց լինել, երբ տեսան իրանց մայրը լաց էր լինում: Ես նույնպէս չկարողացայ պահել իմ արտասուքը: Համբուրեցի քոյրերիս, համբուրեցի Սառային...: Մենք բաժանուեցանք: Նրանք երկար կանգնած նայում էին մեր ետեւից, բայց զիշերային խաւարը թույլ չէր տալիս միմեանց տեսնել...:

Դ.

ԿԵՂԾ ՀԱՋԻՆ

Քաւոր Պետրոսը մօտ յիսուն տարեկան մարդ էր, բաւական համակրական դէմքով: Խորշոմը նրա լաջն ճակատի վրայ խորին ծակքերով իջել էր մինչև թաւամազ յօնքերը, որ կիսով չափ ծածկում էին նրա սև և կրակոտ աչքերը: Թխազոյն, արևելեան երեսը իւր խոշոր, բայց կանոնաւոր դժադրութեամբ, միշտ սլատկառանք էր ազդում նայողի վրայ: Գլխի երկայն մազերը ալեխառն խտութեամբ թափւիւում էին մինչև նրա ուսերը. այդ տալիս էր նրա դէմքին աւելի մի խոտակեաց գէլլիշի կերպարանք, որ իւր սրտի խաղաղութիւնը գտնում է միայն մշտական աղօթքի և ճգնութիւնների մէջ: Սպիտակ մօրուքը խիզաւ փառաւոր էր, հովանաւորում էր նրա ամբողջ կուրծքը: Միջակ հասակ ունէր, բայց սաստիկ ամուր կազմուածքով: Նրա շարժմունքը արտայայտում էր երիտասարդական առոյգութիւն, թէև ինքը աշխատում էր միշտ թույլ և տկար ձևանալ: Չայնը զօրաւոր էր և ազդու, բայց նա դիտմամբ միշտ խեղդում էր իւր ձայնը:

Մենք երկուսս էլ գնում էինք ոտով. մեր ճանապարհի ծանրութիւնները տանում էին երկու ուժեղ աւանակներ, որոնցից մէկը ինձ էր սլատկանում, իսկ միւսը նրան: Քաւոր Պետրոսը գլուխը խոնարհեցրած, զանգաղ

քայլերով գնում էր ինձանից առաջ: Նա բոլորովին լուռ էր. երևում էր, որ դառն մտածութիւններ տանջում էին նրան: Զատ անգամ այդ ողորմելին ոտքը դուրս էր զրել հայրենական երկրից, իսկ այժմ ուղիղ տասներորդ անգամն էր, որ իւր ծերութեան հասակում կրկին ձեռքն էր առել սլանդխտութեան դաւադանը:

Ես նոյնպէս տխուր էի. ծնողներից, սիրելի բարեկամներից անշատուելը ինձ մեծ ցաւ էր ազդում: Արդեօք միւս անգամ կրտսենէի նրանց, — և երբ...: Ուրախ էր միայն իմ մոխրագոյն աւանակը. ճանապարհի եղբրքից խոտեր արածելով, նա առաջ էր վազում, առանց սպասելու, որ ես նրան քշէի: Մեր ճանապարհորդական գէնքերը կազմուած էին մի-մի հաստ ցուպից, որ բռնած ունէինք ձեռքներին: Աւազակներից երկիւղ անգամ կրել աւելորդ էր, որովհետև բացի աւանակներից, նրանք չէին գտնի մեզ մօտ մի բան, որ փոքր ի շատէ արժէք ունենար: Իսկ այսպիսի ստոր անասունները նրանք չէին տանում:

Ամբողջ օրը եղանակը սլարդ էր, բայց երեկոյեան ըսկսեց անձրևել և ճանապարհի վրայ դոյացաւ սաստիկ ցելս: Ես իմ տրեխները հանեցի, գնում էի բոլրիկ ոտքերով: Խեղճ անասունները դժուարութեամբ էին կարողանում փոխել իրանց քայլերը, որովհետև նրանց սուր-սուր սմբակները թաղւում էին կաւի մէջ, էլ չէին դուրս գալիս: Ես շատ տխրեցայ, երբ նկատեցի, որ աւանակիս երկայն աւանջները սկսեցին հետզհետէ քաշ ընկնել: Դա պարզ նշան էր, որ նա բոլորովին յոգնեցաւ:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ հասանք մի պարսկական դիւղ: Բոլոր դռները կողպուած էին, դրսում ոչ ոք չէր երևում: Այստեղ պէտք էր իջնանել, որովհետև թէ մենք և թէ մեր անասունները սաստիկ յոգնած էինք. այլ ևս առաջ գնալ անհնարին էր: Բայց որ դրանը մօ-

տենում էինք, թափում էինք, թափում, ոչ ոք չէր ուզում բաց անել, երբ իմանում էին, որ մենք քրիստոնեաներ ենք: Անձրեւ Հեղեղի նման թափում էր. ես մինչև ոսկորներս թրջուած էի: Այդ դրութեան մէջ քրիստոնեային անկարելի էր մտնել մահմեդականի տունը. իւր հպաւորութեամբ կարող էր ամեն ինչ պղծել: Սառն քամին սկսեց սաստկանալ. ցրտից դողում էինք թէ ես և թէ քաւոր Պետրոսը:

— Այդ անպիտանների հետ պէտք է ուրիշ կերպ վարուել... ասաց քաւոր Պետրոսը և մօտեցաւ մի մեծ տան դռանը, սկսեց սաստիկ կերպով բաղինել:

Ներսիսը հարցրին. — Ո՞ւր է:

Քաւոր Պետրոսը բարկութեամբ պատասխանեց.

— Մուսուլմաններ, մեզ չէ՞ ձեզ համար, որ խլամի որդիքը անձրեւից ու ցրտից մեռնում են, իսկ դուք ձեր դռները չէք բաց անում նրանց առջև:

Ես սարսափեցայ, տեսնելով, որ իմ Մենտօրը իրան ձեւացնում էր մահմեդական: Նա ինձ հրամայեց ոչինչ չխօսել, միշտ լուռ մնալ և ձեւանալ որպէս խուլ ու մունջ ձուտով դռները բացուեցան. մեր չորքոտանիքը տարան ախոռը, իսկ մեզ հրաւիրեցին մի բաւական մաքուր սենեակում: Տան սարքուկարգից երևում էր, որ մեր հլուրընկալը զիւղի հարուստներից մէկը պէտք է լինէր: Իսկոյն բռնաբարին վառեցին, մենք տաքացանք և չորացրինք մեր թրջուած հագուստները: Յայտնուեցաւ և տան տէրը, խորին կերպով ողջունեց մեզ, որպէս մահմեդականը ողջունում է մահմեդականին, և նստեց քաւոր Պետրոսի մօտ: Յետոյ տեղային քաղաքավարական ձևերով յայտնեց իւր ուրախութիւնը, որ մենք «բարով ենք եկել, հազար բարով, իւր տունը-տեղը մեզ փիշ քէ քէ (նուիրում է) և իւր որդիքը մեր ծառաներ են» և այլն:

Վերջացնելով իւր փոքրիկ ճառը, նա դարձաւ դէպի քաւոր Պետրոսը, ասաց.

— Ամօթ չլինի հարցնելը, ինչպէս է ձեր անունը:

— Ձեր ծառայ հաջի-Ռահիմ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

Տեսնելով, որ իւր հլուրը հաջի է և ոչ հատարակ մահմեդական, տան տիրոջ յարգանքը աւելի ևս բաղմացաւ դէպի քաւոր Պետրոսը: Բայց ծիծաղը ինձ խեղդում էր. ես չզիտէի, թէ ինչով կրկնեմ իմ ազ խայտառակութիւնը: Իսկ քաւոր Պետրոսը իրան այնքան ծանր էր պահում, որ չէր կարելի չյարգել նրան: Ես ոչինչ չէի խօսում, որովհետեւ ինձ պատուիրում էր խուլ ու մունջ ձեւանալ: Տան տէրը նկատելով իմ լուրջութիւնը, հարցրեց քաւոր Պետրոսից.

— Դա ձեր ինչն է:

— Ձեր փոքրիկ ստրուկը, — իմ որդին է:

— Աստուած պահէ, դօրանայ, ասաց տան տէրը, լիտոյ դարձաւ դէպի ինձ, հարցնելով.

— Դու, երեւի, մրսեցա՞ր անձրեւից, դէմքդ խիստ դուրստ է երևում:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի: Քաւոր Պետրոսը իմ փոխարէն ասաց.

— Նա խուլ ու մունջ է. ոչինչ չէ լսում:

— Իսկ զձ տղայ, Աստուած որորմութիւն անէ, բացականչեց տան տէրը ցաւակցական եղանակով և ապա հարցրեց.

— Մօրից այդպէս է ծնուած, թէ լիտոյ է պատահել:

— Մօրից այդպէս չէ՞ ծնուած, առաջ նա սոխակի լեզու ունէր, լսում էր, խօսում էր, ինչպէս մենք խօսում ենք: Ուղիղ երկու տարի է, ինչ որ պատահել է այդ անբախտութիւնը: Թող Աստուած հեռու պահէ քո զաւակներից, իմ մեղքերի համար Աստուած պատժեց ինձ...:

Յետոյ քաւոր Պետրոսը Հնարեց մի ամբողջ պատմութիւն, թէ որպէս չար սատանաները ամեն զիշեր երևում էին ինձ, սարսափելի տեսարաններ էին ներկայացնում իմ աչքերի առջև, և սաստիկ վախենալուց իմ ականջները փակուեցան և իմ լեզուն կապուեցաւ:

Այդ պատմութեան միջոցին, որի մէջ քաւոր Պետրոսի ճարտար լեզուն ահ և սարսափ էր ազդում խողի վրայ, ես նկատում էի, թէ որպէս զարհուրած տան տիրոջ երկար մօրուքը շարժւում էր, և նա լուռութեամբ կարդում էր աղօթքի նման մի բան:

— Հիմա ուր էք տանում դրան, հարցրեց նա:

— Տանում եմ Սէիդ-Հաջինի մզկիթը, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը: — Սուրբ Իմամը, ինձ երազի մէջ յայտնուելով, ասաց, որ որդուս փրկութիւն կըլինի, եթէ այնտեղ կըտանեմ:

Սէիդ-Հաջինի մզկիթը մեծ համարում ունէր մահմեդականների մէջ իւր հրաշագործ զօրութեամբ: Այնտեղ տանում էին զլիաւորապէս խելագարներին և խուլ ու մունջերին: Բայց տան տիրոջ համարումը աւելի մեծ եղաւ դէպի քաւոր Պետրոսը, երբ լսեց, որ «սուրբ Իմամը» յայտնուել էր նրան երազի մէջ և խօսացել էր նրա հետ:

Բոլոր ժամանակը նրանք խօսում էին թուրքերէն: Քաւոր Պետրոսի թէ արտասանութեան և թէ բառերի դարձուածներէ մէջ չէր կարելի նկատել, որ նա հայ էր: Նա խօսում էր աւելի լաւ, քան թէ մի թուրք: Եւ այդ իսկ պատճառով նա հրամայեց ինձ լուռութեան դեր կատարել, մի գուցէ իմ մի անդրուշ խօսքով ես մերկացնէի մեր հայութիւնը:

Աերջապէս տան տէրը հրամայեց, որ ընթրիք տան: Քաւոր Պետրոսը յայտնեց, որ նա դեռ իւր երեկոյեան նամազը չէ կատարել և չէ կարող առանց աղօթելու սեղան

նստել: Նրան տուեցին նամազ անելու համար պէտք եղած պարագայքը, նա լուացուեցաւ, և մաքրութեան ծէսերը կատարելուց յետոյ, սկսեց խորին ջերմեւանդութեամբ աղօթել: Ես դարմանում էի, թէ իրտեղից զիտէր նա այդ բոլորը: Մահմեդականի նամազը կատարւում է արաբական լեզուով: Աղօթելու եղանակը, երկրպագութիւնները որոշուած կարգեր ունեն: Մաքրութեան կամ լուացուելու ծէսերը նոյնպէս առանձին կանոններ ունեն: Պէտք է բոլորի մէջ ճշտութիւն պահպանել: Մի փոքրիկ սխալ կարող է «բաթիլ» անել (ոչնչացնել) նամազը: Բայց իրտեղից, երբ էր սովորել քաւոր Պետրոսը այդ արարողութիւնները:

Քաւոր Պետրոսի բարեպաշտութիւնը այն հետեւանքն ունեցաւ, որ աւելի զրաւեց մեր հիւրընկալի համակրութիւնը: Արօնին և հաւատքին հաւատարիմ մարդիկ խիստ յարգելի են մահմեդականների մէջ: Այդ յարգանքի արտայայտութիւնը աւելի նկատելի էր ընթրիքի ճոխութեան մէջ: Բացի զանազան ուտելիքներից, մեզ համար պատրաստել էին և փլաւ:

Երբ սեղանը պատրաստ էր, քաւոր Պետրոսը հարցրեց տան տէրից, թէ իւր կեանքում սուրբ տեղերից ո՞րին ուխտ է դնացել: Երբ պատասխան ստացաւ, թէ ոչ մէկին, — նա հրաժարուեցաւ սեղանից, ասելով.

— Քո հացը հարամ (անսուրբ) է, ես ուտել չեմ կարող: Դու մեղանչել ես շառիաթի դէմ:

Տան տէրը սաստիկ ամաչեց, սկսեց աղաչել, որ իւր սեղանը չանպատուէ, խոստացաւ, որ զարուքին անպատճառ կըզնայ Բաղդադ իմամների գերեզմանները համբուրելու և քարբալայի ուխտը կատարելու: Պատմեց, թէ որպիսի արգելքներ մինչև այնօր զրկել էին նրան սուրբ տեղերի ուխտագնացութիւնից:

Քաւոր Պետրոսը փոքր ինչ հանդիտացաւ, ասելով.

— Ամեն մի ուղղաւան մուտւումանի պարտականութիւնն է, երբ նրա նիւթական միջոցները այնքան ներում են, որ կարող է հոգալ ճանապարհի ծախքը, պէտք է անպատճառ կատարէ սուրբ տեղերի ուխտադնացութեան խորհուրդը:

Այնուհետեւ սկսեց երկար բացատրել, թէ որպիսի հոգևոր վարձատրութիւններ են սպասում Քարբալայի, Մէշէղի և մանաւանդ Մէքքայի ուխտաւորներին, — պատմեց, թէ որքան հիւրերն են (հրեղէն աղջիկներ) պիտի ստանան նրանք Մուհամմէդի զրախտում, և վերջացրեց իւր խօսքերը նրանով, թէ «անհաւատ քրիստոնեաները զրկվում են այդ բոլոր երկնային երանութիւններից»...:

Վերջին խօսքերը ինձ վրայ այնպիսի վատ ներգործութիւն ունեցան, որ ուզում էի փակուած լեզուս բաց անել և յայտնել, թէ դա ինքը քրիստոնեայ է, բայց խաբէութեամբ իրան մահմեդական է ձևացնում: Բայց վախեցայ, մտածելով, թէ որպիսի վտանգի կարող էինք ենթարկուել երկուսս էլ:

Քաւոր Պետրոսը մեծ ախորժակով ուտում էր: Ես սկզբում սեղանին չմոտեցայ, ոչ այն պատճառով, որ տան տէրը սուրբ տեղերը ուխտ չէր դնացել և ես նրա հացը հարամ էի համարում, ոչ, — այլ այն օր պատ էր, ես երբէք պատ չէի լուծել: Արծնի և եկեղեցու պատուէրները ամենայն մաքրութեամբ դեռ պահպանվում էին իմ մէջ: Բայց քաւոր Պետրոսը իմ վարմունքը նկատելով, ինձ այնպէս խտտութեամբ աչքով արեց, որ ես ակամայ ստիպուեցայ ուտել...:

Ընթրիքից յետոյ մեզ համար մաքուր անկողին պատրաստեցին, որ հանգստանանք: Երբ մտայ իմ մահիճը, երկար քնել չկարողացայ, թէև սաստիկ հոգնած էի:

Ջանադան մտածութիւններ ալեկոծում էին իմ սիրտը: Երբեմն մտածում էի, թէ ինչ կըլինի մեր զրութիւնը, երբ տան տէրը յանկարծ հասկանայ, որ իւր սենեակում պառկած են երկու քրիստոնեաներ: Նա այդ տեղաշարժերը սղծուած համարելով, այրել կըտայ, և զուցէ մեզ ևս կայրեն նրանց հետ: Եւ ինչի համար ուրանալ կրօնը, ուրանալ ազգութիւնը: Նրա համար միայն, որ մի կտոր հաց և պառկելու տեղ ստանալ: Միթէ զրանք են պանդխտութեան, գաղթականութեան պայմանները. — ինչ ազգի մօտենալ, այն ազգից ձևանալ...: Իմ ճանապարհորդութիւնը հէնց առաջին իջևանից ինձ անտանելի դարձաւ: Մրտածում էի, աւելի լաւ չէր լինի, որ իմ հայրենի գիւղից չհեռանայի: Թող այնտեղ բռնէին, չարչարէին, սպանէին ինձ: Գոնէ հալի անունով կըմեռնէի:

Քաւոր Պետրոսը նոյնպէս անքուն էր: Նա, երեւի, նկատեց իմ անհանգստութիւնը, թէ որպէս անդադար մի կողքից դէպի միւսը շուռ էի գալիս, անդադար հաւաքանք էի արձակում, ակն ու վախ էի անում, և հոգւոց էի հանում: Նա հարցրեց.

— Ի՞նչու չես քնում, Մուրադ:

Ես փոխանակ պատասխանելու, սկսեցի հեկեկալ: Նա հասկացաւ իմ լացի պատճառը և ասաց առածի ձևով.

— Չէ, զաւակս, այսուհետեւ ինչ ազգի մէջ որ մըտնելու լինես, պէտք է այն ազգի փափախը ծածկես: Այդպէս է աշխարհի կարգը...:

Ես հարցրի.

— Մեղք չէ՞ արդեօք, որ մարդ իւր սուրբ կրօնը, իւր ազգութիւնը ուրանում է:

Նա պատասխանեց ինձ Պօղոս առաքելայի խօսքերով, թէ ինչպէս նա հրէաների մօտ հրէայ էր ձևանում, իսկ հեթանոսների մօտ հեթանոս, որ նրանց սրտերը շահէ:

Քաւոր Պետրոսը կարդացած մարդ էր: Ես նրա խօսքերը, որպէս ասում են, հալած իւղի տեղ ընդունեցի: Այն ժամանակ այնքան հատկացողութիւն չունէի, որ զիստենայի, թէ ինչպէս մարդիկ սուրբ զրքերի ամենապարզ ճշմարտութիւնները աղաւաղում են և նրանցով բացառում են ամենաանբարոյական մտքեր...:

ՓՈՔՐԻԿ ՄԱՔՍՆԵՆԳԸ

Մեր ճանապարհորդութեան չորրորդ օրը հասանք Թաբրիզ քաղաքը, իջեանցինք հայոց եկեղեցու բակում:

— Այժմ պէտք է մտածել փողի մասին... ասաց քաւոր Պետրոսը, և կիրակի օրը վաղ-առաւօտեան, ինձ իւր հետ առնելով, սկսեցինք գնալ եկեղեցու երեսփոխանի տունը:

— Այնտեղ կարող եմ խօսել, թէ դարձեալ պէտք է խուլ ու մունջ ձեւանամ և թազցնեմ իմ հայութիւնը, հարցրի ես քաւոր Պետրոսից:

— Կարող ես խօսել, պատասխանեց նա ժպտելով. — և լաւ հայ պիտի ձեւանաս:

Բայց իմ խօսելը պէտք չեղաւ, որովհետեւ քաւոր Պետրոսը ինձ ներս չտարաւ երեսփոխանի մօտ, այլ հրամայեց սպասել զրոսում, իսկ ինքը միայնակ ներս մտաւ: Չգիտեմ ի՞նչ խօսեց նրա հետ, ի՞նչ ասաց, միայն այդքանը լիշտ եմ, որ այն օր եկեղեցում քահանան մեր մասին ժողովրդին «ծանուցում» արեց, որի մէջ յայտնեց այն միտքը, թէ մենք Մուշի երկրիցն ենք եկել, թէ մեր կնիկները, զաւակները «անհաւատներին» ձեռքում զերի են ընկած, այժմ բարեպաշտ քրիստոնեաներից ողորմութիւն ենք հաւաքում, որ տանենք տանք «անհաւատներին» և

մեր գերիններին ազատենք, և այլն:— «Գարձեալ խաբե-
բայութիւն»... մտածեցի ես խորին վրդովմունքով:

Որքան էլ սուտ լինէին այդ խօսքերը, այսուամե-
նայնիւ, ժողովրդի վրայ խորին տպաւորութիւն գործեցին:
Տէր Հայրը այնպիսի ազդու եղանակով նկարագրեց մեր
գերինների ողբալի դրութիւնը, որ բոլոր խողների մէջ ցա-
ւակցութիւն շարժեց: Քարոզից յետոյ եկեղեցում զանա-
նակ ման ածեցին և մեզ համար փող հաւաքեցին: Իսկ
մենք մուրացկանի նման, գլուխներս ծռած, կանգնած
էինք եկեղեցու դրան քօտ. քաւոր Պետրոսը աջ կողմում,
իսկ ես ձախ կողմում: Ժամաւորները դուրս դալու միջո-
ցին ձգում էին մեզ սև փողեր: Այդ առաջին անգամն էր,
որ ես, քաւոր Պետրոսի յորդորանքով, ստիպուած էի ձեռ-
քս մեկնել և ողորմութիւն խնդրել...: Ամօթը խեղդում
էր ինձ: Որքան ցածութիւն էր: Խաբել և մուրալ...:

Այն օրը ես խելագարի նման էի և միշտ լաց էի
լինում: Բայց քաւոր Պետրոսը մխիթարում էր ինձ, ա-
սելով. — «Ղարիբի երեսը սև կըլինի, իսկ ջիբը — լիքը»...:

Միւս օրը մենք արդէն փող ունէինք: Մեր ամենա-
հարկաւոր գնելիքը արտասահման գնալու համար՝ էր ան-
ցաղիբը:

— Գիտե՞ս Մուրադ, ասաց ինձ քաւոր Պետրոսը, —
օտարութեան մէջ յաջողակ կերպով թափառելու համար,
աւելի լաւ է մտնել ուրիշի մորթու մէջ:

Ես ոչինչ չհասկացայ: Նա բացատրեց.

— Պէտք է անունդ, ազգանունդ, ծնած տեղդ, պա-
րապմունքիդ անունը, — բոլորը փոխես:

Ես ապշած մնացի: Նա շարունակեց.

— Քո անունը այսուհետև Մուրադ չէ, դու կոչվում
ես Ամբրոսիոս: Քո պարապմունքը, քո արհեստը դարբնո-
թիւն չէ, դու այսուհետև եկեղեցու պաշտօնեայ ես, դու

սարկաւազ ես: Քո ծնուած տեղը Սալմաստը չէ, դու երու-
սաղէմացի ես: Եւ ուրիշ այսպիսի շատ բաներ ասաց նա,
թէ ինչ էի ես և ինչ պիտի լինեմ այսուհետև. բայց ես
չթողեցի նրան վերջացնել, քնդհատեցի նրա խօսքը, հարց-
նելով.

— Լաւ, ինչպէս կարող եմ ես սարկաւազ լինել, որ
ամենեւին կարդալ չգիտեմ, և երբէք եկեղեցում չեմ երգել:

— Այդ միւսնոյն է, պատասխանեց նա արհամարհան-
քով. — քեզ ինչ որ ասում են, այն լսիր:

— Իսկ քո անունը և կոչումը ինչ պիտի լինի:

— Իմ անունը Անտօնիոս է. ես յոյն արեղայ եմ և
Երուսաղէմի վանքի միաբան:

— Ե՞ս էլ յոյն եմ:

— Դու էլ յոյն ես:

Գարձեալ ազդու րացութիւն...:

Ես չհակառակեցի: Ես հաւատացի նրան, որ օտա-
րութեան մէջ թափառելու համար այդ բոլոր պայման-
ները անհրաժեշտ էին: Այն օր թուրքաց հիւպատոսից
անցադրեր ստացանք միւսնոյն անուններով, որ մեր մէջ
որոշել էինք: Բայց զարմանալին այն էր, որ քաւոր
Պետրոսը հէնց առաջուց ունէր իւր մօտ երկու անցադրեր
միւսնոյն անուններով. միայն հնացել էին, ժամանակները
անցել էր: Նա տարաւ հիւպատոսի մօտ և նորը ստացաւ:

Բայց քաւոր Պետրոսը լիշեալ երկու անցադրով չբա-
ւականացաւ: Նա աշխատում էր ձեռք բերել զանազան
անցադրեր զանազան անուններով այլ և այլ պարապ-
մունքներով: Թաբրիզում, Ատրպատականի այդ մեծ մայ-
րաքաղաքում, այդ բոլորը հնարաւոր էր: Այնտեղ կային
եւրօպական պետութիւնների բոլոր ներկայացուցիչները, ո-
րոնցից կարելի էր անցադրեր ստանալ: Այնտեղ կային այլ
և այլ պետութեան հպատակներ, որոնք պարապվում էին

դանազան գործերով, որոնք կարող էին իրանց անուններով անցադրեր վեր առնել, տալ ուրիշներին, որ ուրիշները նրանցից օգուտ քաղէին, իսկ իրանք դարձեալ կրմբնային Թաբրիզում: Բայց քաւոր Պետրոսը գնեց մեծ քանակութեամբ պարսկական անցադրեր: Պրանք վաճառվում էին այնպէս, ինչպէս վաճառվում են տէրութեան զրոյմաւոր թղթերը: Բաւական էր ուղարկել պատահած մարդու ձեռքով անունների մի ցուցակ (ի հարկէ, նշանակելով իւրաքանչիւր անունի ներքոյ տարիքը, հասակը, դէմքը և այլն) և նա կը տանէր թէ ս ք ի ը ա ջ ի ի մօտ, և նոյն անունների համեմատ կը գտէր զանազան անցադրեր: Թէ ս ք ի ը ա ջ ի կոչում էին անցադրերի կապալառուին:

Չնայելով, որ քաւոր Պետրոսը մի քանի օր առաջ իբրեւ մուրացկան կանգնած էր հայոց եկեղեցու դրանը և ձեռքը մեկնում էր ամեն մի անցնողին, բայց երևում էր, որ նա առաջուց ունէր իւր մօտ մի փոքրիկ զումար: Նա գնեց մեծ քանակութեամբ զանազան տեսակ անցադրեր: Ես զարմանում էի, թէ ինչ նպատակի կարող էին ծառայել դրանք: Մեզ բաւական էր երկուսը միայն, և ունէինք արդէն, իսկ մնացածները ունէին համար էին: Երբ հարցրի նրանից, նա ինձ ոչինչ չպատասխանեց: Մէկի վրայ գրած էր՝ «սոթահանցի ակնաբոյժ հաջի-Աբդուլ-Յուսէին-Ղուլի-էֆէնդի»։ մի ուրիշի վրայ գրած էր՝ «խօրատանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մուհամմէդ-Ղուլի-աղա»։ Բայց ինձ շատ չէին հետաքրքրում այդ զանազան անունները, ինձ զրաւեց մի այլ բան:

Մի օր քաւոր Պետրոսը ինձ իւր հետ առնելով, զննացինք Թաբրիզի բազաւը: Այնտեղ գնեց նա զանազան տեսակ էփանազին իրեղէններ, որպիսի են՝ թել, ասեղ, հասարակ մատանիներ, ապակուց շինած զոյնդզոյն հու-

լուններ, երեխաների խաղալիկներ, կանանց երեսը ներկելու դեղեր, և այլ այս տեսակ վաճառքներ: Այդ բոլորը այնպէս փայլուն և խալտաճամուկ կերպով պատրաստուած էին, որպէս զիտէ եւրօպացին ասիական աղգերի ճաշակին իւր վաճառքները յարմարացնել: Ամբողջ մթերքը եղաւ մի փոքրիկ արկղիկ, բացի զրանցից, քաւոր Պետրոսը գնեց մի պարկի մէջ բաւական մաստաք: Այդ ամենը շալակած, ես հասցրի մեր լիւկանը, որ եկեղեցու բակումն էր: Նոյն օրուայ զիշերը նա ասաց ինձ.

— Մուրադ, այն զումարը, որ եկեղեցում հաւաքուեցաւ մեր գերիների փրկութեան համար, ես բոլորը քեզ եմ ընծայում, թէ իմ մասը և թէ քո մասը: Այդ զումարով ես գնեցի այն իրեղէնները, որ զու այսօր բազաւից տուն բերեցիր: Այդ իրեղէնների վրայ դու պիտի փորձես քո բախտը, թէ որքան կը չափողուի քեզ առկա տրական գործունէութիւնը:

Ես զարմացայ քաւոր Պետրոսի առատաձեռնութեան վրայ:

— Ես երբեք վաճառականութիւն չեմ արել, ասեցի նրան:

— Կըսովորես... ասաց նա և հրամայեց բերել մեր առանակների փալանները:

Իսկոյն վազեցի ակառատունը և բերեցի փալանները: Ես մինչև այսօր չեմ կարող զսպել իմ ծիծաղը, թէ որպիսի խորամանկութեամբ այդ հին մաքսանենդը սովորեցրեց ինձ, թէ որպէս պէտք էր զանազան վաճառքներ փախցնել մաքսատնից: Նա իմ առանակի փալանի միջի եղած յարդը դուրս հանեց, և ինձ համար գնած իրեղէնները մի այնպիսի ճարտարութեամբ դարսեց յարդի տեղը, որ մաքսատան ամենահմուտ ծառայողն անգամ չէր կարող երևակայել, որ նրա մէջ կարող էին գտնուել թաղցրած ապ-

բանքներ: Բայց իւր աւանակի փալանի մէջ թաղցրեց նա ուրիշ իրեղէններ, որ ես տեսնել չկարողացայ...:

Միւս օրը առաւօտեան մենք թողնցինք Թաւրիզը: Զորրորդ օրը հասանք Երասխ գետին, որ բաժանում էր պարսից հողը Ռուսաստանից: Մենք պէտք է անցնէինք Ջուլֆայի կարանտինից, որ ռուսաց հողի վրայ էր դառնում: Այստեղ էր և ռուսաց մաքսատուներ:

Քաւոր Պետրոսը տեսաւ մի քանի պարսկաստանցի աղքատ հայեր, որոնք նոյնպէս կամենում էին անցնել սահմանը, բայց անցադիր չունենալու համար մնացել էին պարսից հողի վրայ:

— Ո՞ւր պիտի գնաք, հարցրեց նրանցից քաւոր Պետրոսը:

— Գնում ենք Նախիջևանի, Երևանի կողմերը, պատասխանեցին նրանք,

— Ի՞նչ գործով:

— Մշակութիւն անելու:

— Ապա ի՞նչու էք մնացել այստեղ:

— Անցադրի փող չունենք:

Քաւոր Պետրոսը ասաց, թէ ինքը ունի մի քանի աւելորդ անցադրեր, կըտայ նրանց, միայն այն պայմանով, որ սահմանը անցնելուց լետոյ կրկին լետ դարձնեն իրան:

— Մեր զփաւարութիւնը սահմանը անցնելն է, պատասխանեցին նրանք, — այնուհետեւ ի՞նչ պէտք է մեզ անցադրի:

Քաւոր Պետրոսը տուեց նրանց իւրաքանչիւրին մի մի անցադրի և մենք միասին անցանք Երասխ գետը:

Կարանտինի մաքսատնում բացի մեր անցադրերին նայելը և ձեռք քաշելը ուրիշ բան չեղաւ: Մեր աւանակների փալանների վրայ ուշադրութիւն անգամ չգարձրին:

Մենք անցանք Երասխը առաւօտեան և նոյն օրուայ երեկոյեան պահուն հասանք Նախիջևան քաղաքը: Մեզ հետ եկած մշակները մեծ շտրկակալութեամբ լետ դարձրին քաւոր Պետրոսից ստացած անցադրերը: Եւ իրաւ, այնուհետեւ նրանք անցադրի պէտք չունէին, որովհետեւ պիտի գնային Պարսկաստանից գաղթած իրանց ազգայինների մօտ և մշակութիւն ունէին:

Բայց ինձ դարմայնում էր մի բան. քաւոր Պետրոսը այն տեսակ մարդիկներից չէր, որ առանց նպատակի մի դործ կատարէր, ուրեմն ի՞նչ խորհուրդ կարող էր ունենալ մշակներին անցադրի տալը: Աւելորդ էր մտածել, թէ նրանց վրայ իդճաց և կամեցաւ օգնել նրանց: Երբ այդ մասին հարցրի, նա պատասխանեց.

— Ինձ պէտք էր, որ այդ անցադրերի վրայ լինէր մաքսատան կնիքը և ստորագրութիւնը:

— Դուք ինքներդ կարող էիք ներկայացնել, որ կրնաք էին և ստորագրէին:

— Բանը նրանումն է, որ ես չէի կարող. մի մարդ կարող է միայն մէկ անցադր ներկայացնել:

— Բայց ի՞նչ հարկաւոր է անպատճառ մաքսատան ստորագրութիւնը կամ կնիքը:

— Դա շատ հարկաւոր է, դա նշանակում է, որ անցադրի տէրը սահմանից անցնելու ժամանակ յայտնուել է, որտեղ որ հարկն է:

— Եւ դուք մշակներից օգուտ քաղեցիք:

— Նրանք ինձանից օգուտ քաղեցին, իսկ ես նրանցից: Ես դարձեալ չհասկացայ այդ բոլոր ձեռնաձուլութեան նպատակը: Քաւոր Պետրոսը իմ հետաքրքրութիւնը հանդատարեց նրանով, որ ասաց, թէ լետոյ կըհասկանամ, երբ շատ բան կըստովորեմ:

— Նախիջևանում երկար չմնացինք: Մենք իջևանել

էինք մի կեղտոտ քարվանսարալում: Հէնց առաջին զիշերը քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ դուրս բերել իմ աւանակի փականի մէջ թաղցրած վաճառքը:

Երբ ամենը դուրս բերեցի, նա ասաց ինձ բաւական փաղաքշական եղանակով:

— Այդ բոլորը քեզ է պատկանում, իմ փոքրիկ մաքսանենգս, առաւօտեան մի մանրավաճառ կրբերեմ և բոլորը միանգամից կըծախենք:

Ես երբէք այնքան ուրախ չեմ եղել, որպէս այն զիշեր: Մեծ անհամբերութեամբ սպասում էի, մինչև առաւօտը լուսանար և մաքսատնից փախցրած իմ մթերքը վաճառուէր: Արևը այն առաւօտ ծագեց ինձ համար, որպէս մի աւետաբեր հրեշտակ: Քաւոր Պետրոսը վաղուց գնացել էր փողոց դնող հրաւիրելու: Աերջապէս բերեց մի հալման րավաճառին: Բաւական խօսեցին, բաւական բաղառարեցին, լետոյ բարիշեցան: Մանրավաճառը համբարեց արծաթը, և մթերքը առնելով հեռացաւ: Քաւոր Պետրոսը փողերը ինձ տուեց, ասելով.

— Բաղադր յաջողակ է. մի հարիւրին երկու հարիւր վաստակ ունեցար:

Ես ուրախութեամբ ընդունեցի փողերը և լցրեցի այն քսակի մէջ, որ ստացել էի Սառայից որպէս լիշատակ: Այդ փողերը ինձ տալով, քաւոր Պետրոսը, վարուեցաւ ինձ հետ նոյն վարպետութեամբ, որպէս վարվում է խորամանկ որսորդը իւր անփորձ, դեռ ևս որսորդութեան չսովորած շան հետ: Նոր սովորող շան առաջին որսը տալիս է իրան ուտելու, որպէս զի նա աւելի քաջալերուի, աւելի վստահութիւն ստանայ...: Բայց նրա աւանակի փականի մէջ թաղցրած մթերքը ևս չտեսայ, թէ ուր տարաւ, կամ ինչ արեց...:

Նոյն օրը մենք դուրս եկանք Նախիջևանից և դնա-

ցինք Թումբուլի զիւղը: Նախիջևանը կանգնած է մի բարձրավանդակի վրայ, իսկ Թումբուլը դտնվում է համարեա նրա ստորոտում:

Մտնելով այդ զիւղը, ինձ թուում էր, թէ իսկապէս մեր զիւղումն եմ դտնվում: Ոչինչ դանադանութիւն չկար: Ես տեսնում էի տների նոյն ձևը, որպէս մեր զիւղումն էր, մարդկանց նոյն բարբառը, նոյն լեզուն, նայն ուրախ և անհոգ գէմքերը: Հազուստների ձևն անդամ չէր փոխուել, — բոլորը նոյնն էր: Քաւոր Պետրոսը ինձ ասաց, թէ դրանք մեր զիւղացիներ են, ուռն-պարսկական 26 թուի պատերազմից յետոյ գաղթեցին և եկան Հիմնեցին այդ զիւղը: Դամեյասոսի մարտագիտը ջրոյնա գոյ զմայտալ խալի Թումբուլցիք: Հէին փոխել և իրանց կենցաղավարութեան եղանակը և իրանց պարագմունքները: Դրանց էլ այս կողմերում, ինչում էին եղած խաչագողներ...: Նոր երկիրը չուղղեց նրանց. նրանք պահպանեցին այն բոլոր յատկութիւնները, ինչ որ բերել էին իրանց հետ Պարսկաստանից...

Ուղիղ տասն տարի էր անցել այն օրից, որ թումբուլցիք գաղթել էին Պարսկաստանից: Մի այսպիսի փոքր ժամանակում իրանց զիւղը դրախտ էին դարձրել: Քաւոր Պետրոսին ամենքը ճանաչում էին, իսկ ինձ ճանաչեցին հօրս անունով: Այտեղ գտնուեցան ինձ աղգականներ, որոնց թւումն էր իմ մօրաքոյրը: Մայրս շատ անգամ խօսացել էր ինձ իւր քրոջ մասին և միշտ մեծ կարօտութեամբ էր յիշում նրան: Քաւոր Պետրոսը տարաւ ինձ նրանց տուն: Երբ մօրաքոյրս դուրս եկաւ մեզ ընդունելու, քաւոր Պետրոսը ինձ ցոյց տալով, ասաց նրան.

— Ես չեմ ասի թէ ով է, տեսնեմ կըճանաչես: Մօրաքոյրս նայեց իմ վրայ և խորին հրճուանքով զրկեց ինձ բացականչելով. — Ի՜նչպէս չըճանաչեմ... իմ Մուրադն է...:

Նա երկար անմեռունք մնաց իմ կուրծքի վրայ:

Եթէ կանայքը չըլինէին, ես կարող էի համարձակ ասել, որ «խաչագողներն» մէջ մարդկային սիրտ չկայ: Դրանց մօտ էր պահպանուել ան աստուածային աւանդը, որ կրում է իւր մէջ բոլորը, ինչ որ գեղեցիկ է, ինչ որ լաւ է, ինչ որ առաքինական է: Դրանք սիրտ ունէին:

Մօրաքոյրս շատ նման էր մօրս. կարծես, մի ձու լինէին, մէջտեղից կէս կիսած: Նա տեսել էր ինձ եօթն տարեկան հասակում. այն օրից անցել էր ամբողջ տասն տարի, և իմ պատկերը մնացել էր նրա հոգու մէջ անմոռանալի: Ես չեմ կարող նկարագրել այն սրտաշարժ տեսարանը իւր ամբողջ հոգեբանական բնաստութեամբ, թէ որպիսի հիացմունքով ընդունեց նա ինձ: Ամբողջ ժամերով նայում էր իմ վրայ, գրկում էր, համբուրում էր և ուրախանում էր:— Իմ քոյրը այժմ անբախտ չէ, ասում էր նա, որ ունի քեզ պէս սիրուն տղայ:

Քաւոր Պետրոսը ինձ թողնելով մօրաքրոջս տանը, ինքը հեռացաւ, յայտնելով, թէ մի քանի մարդկանց հետ գործեր ունի, պէտք է վերջացնէ:

Թումբուլցոց հիւրասիրութիւնը մեծ հռչակ է ստացել: Երեք օր մեզ պահեցին այնտեղ, անդադար մի տնից միւսը ման էին ածում: Ամեն տեղ սիրուած էր հացի սեղանը, ամեն տեղ կերուխումով և ուրախութեամբ էինք անցկացնում:

Այդ խնձոյքները ինձ յիշեցնում էին միւսնոյն դուարձութիւնները, որ կատարվում էին մեր զիւգում: Այստեղ ևս, երբ հրաւիրեալների զուխները տաքանում էին, ըսկում էին մի առանձին պարծանքով պատմել իրանց քաջագործութիւնները զանազան երկրներում: Նրանք յիշում էին այնպիսի երկրների, այնպիսի քաղաքների և այնպիսի ազգերի անուններ, որ ես բնաւ չէի լսել: Կարծես թէ,

այդ մարդիկը աշխարհի մի ծայրից մինչև միւսը արշաւել էին: Քաւոր Պետրոսը բոլոր ժամանակը լուռ էր մնում: Նա լուռ էր նրանց արկածքների պատմութիւնը խորին տառնասրտութեամբ, որպէս մի հսկայ, որ լուռ է կաճանների դատարկախօսութիւնը իրանց քաջագործութիւնների մասին, և ժպտում է միայն:

Գիշերները ես անց էի կացնում մօրաքրոջս տանը: Նա երկար նստած իմ անկողնի մօտ, չէր թողնում ինձ քնել, անդադար խօսում էր, հարցնում էր Սաւրայի մասին: Հայրենիքի սէրը դեռ մնացել էր նրա սրտում անմոռանալի: Նա գեռ չիշում էր բոլոր արտերը, այգիները, պարտէզները, մինչև անգամ մեր զիւղի նշանաւոր ծառերը: Հարցնում էր սուրբ Յովհաննու մատուռի ուխտագնացութեան մասին. պատմում էր, թէ իւր ժամանակում որպիսի բազմութեամբ էր կատարվում նրա տօնախմբութիւնը: Խօսում էր կնիկների, աղջիկների սովորութիւնների մասին, թէ ինչ խաղեր էին խաղում, թէ որպիսի հանդէսներ էին կատարում, երբ ուխտ էին գնում: Հայրենական երկրի, հայրենական կեանքի բոլոր սիրելի պատկերները կենդանի մնացած էին նրա յիշողութեան մէջ:

Հազար անգամ հարցնում էր մեր ընտանիքի մասին միւսնոյն բաները և նրա հարցասիրութիւնը չէր յաղենում:— «Մօրդ ծամերը խօ չեն սիպտակել» — «Քոյրերդ ո՞րքան են մեծացել» — «Հիմա Նազլուն մարդու դնալու աղջիկ կըլինի» — «Ձեր սպիտակ Վանի կատուն մնում է» — «Հիմա ո՞րտեղ էք պահում ձեր չորացրած մրգեղէնները» — «Քանի կով ունէք, օրեկան ո՞րքան կաթ են տալիս» — «Ո՞վ է կթում կովերը, ո՞վ է թխում հացը» — «Ձեր հարեան պառաւ Գօղէն մնում է» — «Մայրդ ինչ գոյնով քօղ է կրում. քոյրերդ ինչ ճոթից հագուստ են հագնում» և այլն:

Ես նրա հարցերին զոհացողից պատասխան էի տալիս, ի հարկէ, չէի ասում, թէ Փէրրաշները մեր տունը այնպէս դատարկել են, որ յոգ կուլէ մնացել և ոչ Վանի կատու... Բայց այն գիշերը, որի առաւօտը ես պիտի ճանապարհ ընկնէի, նա ասելի խրատներ էր տալիս ինձ, քան թէ բաներ էր հարցնում: — «Գնա Մուրադ, ամուսն էր նա, — սուրբ Աստուածածինը թող ընտելի ճանապարհ տայ քեզ, զնա երկրէ երկիր մանաւրի, փող աշխատիր, և բարձրացրո՛ւ հօրդ անունը: Բա հայրը անխառնութեան մէջ կ'որաւ հիմա դու ես մնացել քս հօր տան միակ սխներ: Սօրդ, քոյրերիդ, բարեկամներիդ յոյսերը քեզ վրայ են դրուած: Գու պէտք է բոլորին ուրախացնես, դու պէտք է բոլորին մխիթարես...»

Ես հաւատացած եմ, եթէ մօրաքորս գիտնար, թէ «խաչագողները» ինչ միջոցներով են փող աշխատում, նա երբէք ինձ խորհուրդ չէր տայ, որ ես օտար աշխարհ գրնայի և նրանց հետ թափառելի: Բայց նա չէր իմանում... Ես նոյնպէս չէի իմանում...

Քաւոր Պետրոսին խիտո սաւակ էի տեսնում: Նա ինչ որ պատրաստութիւններով դրազուած էր: Թումբուլը մի նշանաւոր կայարան էր Պարսկաստանի «խաչագողներին» համար, որտեղից վեր էին առնում իրանց գործունէութեան համար պէտք եղած բոլոր պարագայքը, ինչ որ իրանց պակաս էր: Բայց ես քաւոր Պետրոսի վերաբերութեամբ տակաւին այդ կարծիքը չունէի:

Նա մի առաւօտ բերեց իւր հետ մի թուրք և վաճառեց իմ աւանակը: Ճշմարիտն ասած, ինձ խիտ զգալի էր բաժանուել իմ խոնարհ և հաւատարիմ ընկերից, որ այնքան ժամանակ ճանապարհորդել էր ինձ հետ և ամենայն յօժարութեամբ կրել էր իմ ծանրութիւնները: Բայց քաւոր Պետրոսը հանգստացրեց ինձ, ասելով.

— Աւանակի փողը այն փողերի հետ, որ դու վաճառակեցիր քո վաճառքներից, պիտի ուղարկես մօրդ. դու գիտես, որ նա իւր մի հատիկ կուլ ծախեց և զնեց քեզ համար այդ աւանակը:

— Այդ ես գիտեմ: Բայց դրանից յետոյ ինչով կարող եմ շարունակել իմ ճանապարհորդութիւնը:

— Դու կընտես մի փառաւոր կառքի մէջ:

Ես զարմացայ: Բայց իմ զարմանքը երկար չտևեց: Քանի ըստէից յետոյ մի գեղեցիկ ճանապարհորդական կառք կանգնեց մօրաքորջս դրանք: Երկու ուժեղ սև ձիաներ լծած էին կառքին: Թումբուլը քուէին կառքեր, ունէին լաւ ձիաներ, որ բերում էին իրանց հետ, երբ վերադառնում էին Ռուսաստանից: Երբ իրանց պէտք չէին, վաճառում էին: Քաւոր Պետրոսը այդ կառքը և ձիաները գնել էր մի «խաչագողից» որ նոր էր վերադարձել պանդխտութիւնից:

Կառքի մէջ տեղաւորուած էին զանազան մեծ և փոքր արկղներ: Ի՞նչ կար նրանց մէջ, — ես չգիտէի: Միայն քաւոր Պետրոսը տուեց ինձ մի ձեռք լաւ հագուստ, մի զոյգ ուղևորի կօշիկներ, և հրամայեց հագուստս փոխել: Այդ նորաձև հագուստին ես բոլորովին անսովոր էի. մօրաքորս օղնեց ինձ հագնելու: Քաւոր Պետրոսը նոյնպէս փոխել էր այն ցնցոտիները, որոնցով մի քանի օր առաջ մուրացկանի պէս կանգնած Թաբրիզի եկեղեցու դրանը, որ զորմութիւն էր ընդունում: Այժմ մեր հագուստը բոլորովին համապատշաճ էր այն փառաւոր կառքին, որի մէջ պիտի նստէինք:

Սօրաքորս տուեց ինձ մի նամակ, խնդրեց, որ հասցնեմ իւր ամուսնին: Նրա ամուսինը պանդխտութեան մէջ էր: Նամակի վրայ միայն գրած էր ամուսինի անունը և ազգանունը. քաղաքի անուն չկար: «Խաչագողները»

միշտ այսպէս են գրում իրանց պանդուխտների հասցէները, որովհետեւ չգիտեն, թէ որտեղ են գտնվում նրանք: Նամակատարը պահում է իւր մօտ նամակը, եթէ մի տեղում կըհանդիպէ պանդուխտին, կըտայ: Քայց խիստ հազիւ էր պատահում, որ նամակները տեղ հասնէին, կամ տանողն էր կորչում, կամ ստացողը վաղուց արդէն կորած էր լինում...:

Աւանակներով մտանք թումբուլ և իւրս եկանք այնտեղից կառքով: Դա ինչ հրաշք էր...:

Ժամատան դռանը քաւոր Պետրոսի ծանօթները սպասում էին, որ մեզ ճանապարհ դնեն: Մօրաքոյրս իւր երեխաների հետ եկան մինչև գիւղից դուրս: Ամեն կողմից թափվում էին բարեմաղթութիւններ. ամեն բերան ցանկանում էր մեզ բարի ճանապարհ և բախտաւոր վերադարձ:

Արեւմտէս յայտնուեցաւ քահանան, կարդաց «Տէր, ուղղեա՛ն ճանապարհս խաղաղութեամբ», աղօթքը, և մեր կառքը շարժուեցաւ...:

ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

դահուէի դունով: Սառը հիւսիսը, կարծես, փոքր ինչ փոխել էր տաք աշխարհի որդու բնական գոյնը և խել էր նրա սևութիւնը:

Կառքի ետևում նստած էր մի երիտասարդ արևելեան թուխ դէմքով և երկայն գանգրահեր մազերով: Այդ մազերը սև սաթի նման փայլում էին: Նրա ամբողջ հագուստը նոյնպիսի սև գոյն ունէր, որպէս զլխի մազեր: Պատրաստուած էին կոշտ բութիկից: Այսպիսի հագուստ արևելքում կրում են անապատական արեղաները միայն, որոնք աշխարհ չեն մտնում, մարդկանց երես չեն տեսնում, այլ առանձնացած իրանց խցիկներում, ազօթում են կամ սուրբ գրքեր են կարդում:

Կառքի մէջ նստած էր մի անձնաւորութիւն միայն: Նրան ոչ ոք չէր տեսնում:

Երբ կառքը մօտեցաւ գիւղին, սկսեցին դանդաղները հարկանել: Այդ ժամանակ միայն կառքի փոքրիկ լուսամուտների վարագոյները բարձրացան, և աջ կողմի լուսամուտը բացուեցաւ: Այստեղից դուրս պարզուեցաւ մի ձեռք և սկսեց խաչակնքել, օրհնութիւն տալ ամբոխին:

Ձեռքի երեսը և բազուկը (որ բոլորովին մերկ էր) դրօշմուած էին մոյգ-կապտագոյն նկարներով (тагуированный), որոնք ներկայացնում էին սերովբէներ, քերովբէներ և մի վանքի պատկերը, զարդարած խաչերով: Մութիկները մօտենում էին և ջերմեռանդութեամբ համբուրում էին այդ խորհրդաւոր ձեռքը: Նրա շաղանակի գոյն ունեցող կաշուց երևում էր, որ կրողը ծնունդ էր տաք կլիմայի տակ, ուր մարդկանց կաշին արևի ջերմութեան ներքոյ կորցնում է իւր սպիտակութիւնը:

Կառքը մտաւ գիւղը:

Այդ կառքը ամեն գիւղ, ամեն փոքրիկ քաղաք, ուր որ հասնում էր, կանգնում էր կամ եկեղեցու դրանը, եթէ

այնտեղ կար յարմար իջևան, կամ հոգևոր առաջնորդի դրանը և կամ աւագ քահանաների դրանը: Նա իրան հեռու էր պահում աշխարհականների բնակարաններից: Իսկ այսօր նրան ընդունելու համար պատրաստուած էր գիւղի հարուստ կալուածատիրոջ տունը:

Կառքը դանդաղ էր շարժվում: Ուժեղ ձիաները, հակառակ իրանց կամքի, դնում էին համբոյնթաց քայլով: Որովհետև նրանք իրանց ընթացքը պիտի յարմարեցնէին ահագին ամբոխի շարժման հետ, որ շրջապատել էր կառքը: Երևում էր, այդ խելացի անասունները այնքան սովորած էին այսպիսի բազմութեան, որ բնաւ չէին խրտոււմ, այլ մի առանձին կամակատարութեամբ, այնքան կամաց էին դնում, որ ամբոխը որքան կամենում է նայել և բաւականացնէ իւր փափազը:

Փողոցները, տների լուսամուտները բռնուած էին մարգիկներով: Կնիկները, իրանց երեխաներին զրկած, անց էին կենում ձիաների երասանակների տակով: Զատերը փորձում էին անիւների տակով անցնել:

Կառքը կանգնեց գիւղի կալուածատիրոջ տան դրանը: Նրա ետևում նստած գանգրահեր երիտասարդը ցած ցատկեց, և շուտով բաց անելով նրա դռնակը, օգնեց նստողին դուրս գալու: Պիւղի երկու քահանաները և կալուածատէր պարոնը մտան սրբազան հիւրի թեւքերի տակը, և համարեա ձեռքերի վրայ նրան ներս տարան:

Թէև երեկոյ էր, բայց տակաւին բաւական լոյս կար: Այսու ամենայնիւ, բազմութիւնը դարձեալ զուրկ մնաց նրա դէմքը տեսնելուց: Որովհետև երեսի վրայ ձգած ունէր մի տեսակ խիստ օտարօտի քօղ, որի վրայ նկարուած էր վերջին դատաստանի սոսկալի պատկերը:

Երբ նրան ներս տարան իւր համար յատկապէս պատրաստուած սենեակը, երեսի քօղը վեր առեց: Յատնուե-

ցաւ մի պատկառելի դէմք փառահեղ սպիտակ մօրուքով, երկայն ալեխառն մազերով: Արդարութիւնը, հոգեւոր խաղաղութիւնը, լուսաւորուած ջերմ հաւատքով, դուրս էին ցոլանում նրա երեսի մեզմ գծերից:

Տունը գեղեցիկ կերպով դարդարած էր: Նրա տէրերը այն տեսակ ազնուականներից էին, որոնք իրանց կեանքի առոյգ տարիները մայրաքաղաքների զեղիութեան, շուայլութեան և անբարոյական շուայտութիւնների մէջ մաշում են, սպառում են, և երբ մօտենում են գերեզմանին, այնուհետեւ հոգնած, ձանձրացած, վերադառնում են դէպի հեռաւոր գաւառը, և անձնատուր են լինում կրօնական բարեպաշտութեան:

Առանձնանալով մի հեռաւոր գիւղի խուլ անկիւնում, այդ տեսակ մարդիկ չեն զլանում, հին լիշողութիւնները պահպանելու համար, շրջապատել իրանց այն դարդարանքներով, այն խայտաճամուկ առարկաներով, որոնց մէջ մի ժամանակ լողում էին: Այդպէս դարդարուած էր և լիշեալ կալուածատիրոջ տունը:

Մի գեղեցիկ դիւան, պատած մանրշակագոյն ատլասով, սպասում էր, որ յարգելի հիւրը նստէր նրա վրայ: Երբ տան տէրը հրաւիրեց նստել, յարգելի հիւրը կանգ առեց գեղեցիկ դիւանի առջև, և մի տեսակ դարմացական հայացք ձգելով նրա վրայ, արտասանեց այդ խօսքերը.

— Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը Ռէթլէհէմի մտուրի մէջ ծնուեցաւ, և առաջին անգամ աղքատ, խղճուկ հովիւների հետ տեսնուեցաւ: Այնուհետեւ շատ գիշերներ անց էր կացնում բացօթեայ, մերկ դետնի վրայ սլաակելով: Այժմ նրա անարժան աշակերտին ինչ կըվայելէ այսպիսի փառաւոր զահաւորակի վրայ բազմել: Այդ խօսքերը արտասանեց նա յունարէն լեզուով, իսկ զանգրահեր երիտասարդը թարգմանեց ռուսերէն:

Տան տէրը չզիտէր՝ վերադարձել, թէ ամաչել իւր, քրիստոնէական տակաւապէտութեան հակառակ, շուայլ կենցաղավարութեան համար:

Գանգրահեր երիտասարդը մատնուորապէս ծանօթացնելով տան տիրոջը «վշտալի հօր» ուղիորդութիւնների հետ, յայտնեց թէ աւելի յարգած կըլինէին, եթէ թոյլ կըտային նրան չչեղուիլ իւր կեանքի տուփորական եղանակներից: Այդ խօսքերի հետ զանգրահեր երիտասարդը տարածեց դիւանի մանրշակագոյն ատլասի վրայ մի մաշուած կապերտի կտոր, որ «վշտալի հօր» գործածական օթոցն էր: Նրա վրայ և նստում էր նա, և գիշերները քնում էր: Նա իւր ծանր հողաթափները հանեց դիւանի առջև և ասիական կերպով ծաղագատիկ բազմեցաւ նրա վրայ: Այդ հողաթափները, երկու մատնաչափ հաստ տակերով, նոյն ձևը ունէին, որպէս մեր քահանաները հազնում են սուրբ սեղանի վրայ պատարագ մատուցանելու ժամանակ: Նրա անշուք, անպաճոյճ զգեստը իւր վրայ առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում: Պա կըշտ մաղից գործուած մի տեսակ մոյգ-մոխրագոյն հագուստ էր, որը անասպատնէրում կոչում են «խարաղն», իսկ հագնողներին «խարաղնագրեստ»: Այդպէս հագնվում են միայն իրանց անձը ամենախիտ ճգնութիւնների ենթարկող անապատական արեղաները: Գլխին կրած ունէր մոյգ-լաջվարդի գոյնով ֆէս, փաթաթած սև ապարօշներով, որոնց ծալքերը իջնում էին մինչև ուղերը: Վերնագրեստը արևելեան կրօնաւորների ֆարաջայի նմանութիւնն ունէր, մինչև կրունկները հասած լայն փէշերով և բաւական ընդարձակ թևքերով: Մէջքը սեղմուած էր սև կաշուց պատրաստուած լայն գօտիով: Մի ահագին երկաթեայ խաչ դարդարում էր նրա կուրծքը, որ կախուած էր նոյնպէս երկաթեայ հաստ շղթայից: Գլխի և երեսի մաղերը այնքան աճել էին, որ

կարծես երբեք մկրատի և ածելու հետ ծանօթ չեն եղել: Այդ տալիս էր նրա դէմքին դերվիշի տպաւորութիւն:

Այդ արեղան Յրուսաղէմի վանքի նուիրակ էր, իսկ զանգրահեր երիտասարդը, որ իւր հազուատի ձևերով շատ չէր տարբերվում իւր վարդապետից, նրա սարկաւազն էր:

Մինչև այս տունը հասնելը, արեղայի մասին ռամիկ զիւղացիների մէջ տարածուել էին շատ առեղծուածային պատմութիւններ, շատ առասպելներ: Ասում էին, որ նա ոչինչ չէ ուտում, ոչինչ չէ խմում, այլ միայն աղօթքով է կերակրվում: Ասում էին, որ նա կոյրերի, կաղերի, հիւանդներին վրայ բժշկութիւններ է անում, և ուրիշ շատ այսպիսի բաներ էին ասում: Բայց ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ նա չափազանց պարզ և սակաւապէտ մարդ էր. խորշում էր ամեն տեսակ վայելչութիւնից, որոնք թուլացնում են հոգին, իսկ սնուցանում են մարմնականը և անասնականը մարդու մէջ:

Երբ արեղան ծալապատիկ նստեց զիւանի վրայ, զիւղի երկու քաջանաները և տան տէրը դեռ կանգնած էին նրա առջև, չէին համարձակվում նստելու: Նա խնդրեց, որ նստեն, ասելով.

— Դուք նստեցէք, որպէս սովոր էք:

Տան տէրը տեղաւորուեցաւ բազկաթուռի վրայ, իսկ երկու քաջանաները, նստեցին հեռու աթոռների վրայ:

Հիւրանոցում, ուր գտնվում էին նրանք, տիրում էր մի տեսակ ծանր լուծիւն: Տան տէրը, չնայելով որ բաւական զուարճախօս և մինչև անգամ շատախօս մարդ էր, ինչպէս լինում են առհասարակ շատ ման եկած, շատ բան տեսած և շատ բան լսած ծերունիները, — այսու ամենայնիւ, չգիտէր ինչ առարկայի վրայ խօսել իւր տարապալման հիւրի հետ: Նա գտնվում էր մի տեսակ երկիւղածութեան մէջ, որ տիրում է մարդու սրտին, երբ

զգում է գերբնական էակների ներկայութիւնը: Իսկ քահանաները վախենում էին խօսել աւելի այն պատճառով, որ ցոյց չտան իրանց տղիտութիւնը:

Աերջապէս կից սենակի դռնից ներս մտաւ տան տիրինը իւր զաւակների ահագին խումբով և հիւրանոցի լուծիւնը փոքր ինչ փարատուեցաւ, փոքր ինչ կենդանացաւ:

Ամուսին այլը կանգնեց, սկսեց ներկայացնել նախ իւր տիկնոջը, յետոյ իւր աղջիկներին և որդիներին: Բոլորը հերթով մօտեցան, համբուրեցին արեղայի աջը և օրհնութիւն առին:

Տիկինը նստեց արեղայի զիւանի մօտ, մեծ աղջիկները և մեծ որդիները տեղաւորուեցան միւս կողմում, իսկ փոքրիկները մի քանի բոլակ ոտքի վրայ մնացին, ձանձրացան և դուրս գնացին:

Յարգելի հիւրը, ինչպէս երևում էր, կանանց զբաղեցնել չգիտէր, և կարծես թէ, նրանց ներկայութիւնից նեղվում էր: Այդ երևում էր այն անախորժ արտայայտութիւնից, որ նկատվում էր նրա տիւրը դէմքի վրայ, որը ամենայն ջանքով աշխատում էր թաղցնել: Պա կուսակրօնի սովորական վրդովմունքն է, երբ հանդիպում է կնոջ: Բայց ինչով բացատրել այդ:

— Չեր սրբազնութիւնը, երեւի, շատ հեռուից է գալիս, տան տիրուհին սկսեց խօսակցութիւնը:

Արեղան դարձաւ դէպի զանգրահեր սարկաւազը, որ կանգնած էր նրա մօտ: Թարգմանը պատասխանեց.

— Այո, հեռուից, շատ հեռուից: Ամբողջ երեք ամիս ձանապարհ ենք անցել, մինչև հասել ենք այստեղ:

Այդ միջոցին ֆրակով և սպիտակ ձեռնոցներով ներս մտան երկու սպասաւորներ և արծաթեայ մատուցարանների վրայ տուեցին թէյ:

Արեղան Հրաժարուեցաւ ընդունելուց, ասելով, որ սուրբ տաճարի սպասաւորները իրանց հետեւ են պահում անուշ ըմպելիքներից: Տան տիկինը երկար աշխատում էր բացատրել, համոզել նրան, թէ դա հասարակ թէյ է, ուրիշ ըմպելիք չէ, թէ դրան դործ են ածում իրանց երկրում մինչև անգամ էգզարիները:

Չկամենալով վշտացնել տան տիկնոջ բարեսրտութիւնը, արեղան ընդունեց մի բաժակ և սկսեց խոսել շաքարի խմել: Երկու քահանաները, հետեւեցին նրա օրինակին և հակառակ իրանց սովորութեան սկսեցին իրանք էլ կծովի խմել:

Տիկինը հետաքրքրուեցաւ գիտենալ, թէ ինչ նպատակով է ճանապարհորդում «նորին սրբապետութիւնը»: (Տիկինը միշտ նրան «սրբապետութիւն» էր կոչում, թէև յարգելի հիւրը եպիսկոպոս չէր, այլ Երուսաղէմի վանքի յուսաց միաբանութեան արեղաներիցն էր:)

Արեղան համառօտ կերպով յայտնեց իւր սով լինելը կամ ինչ միաբանութեան կողմից իբրև Երուսաղէմի նուիրակ ուղարկուած լինելը, — յայտնեց իւր ճանապարհորդութեան նպատակը: Այնուհետև խիստ ցաւալի կերպով ըսկսեց նկարագրել «սուրբ տաճարի» թշուառ դրութիւնը, — նկարագրեց Փրկչի սուրբ գերեզմանի հալածանքը մահմետականներից, — նկարագրեց միաբանների կրած նեղութիւնները թուրքերից, նրանց սղքատութիւնը և ոգորմելի վիճակը: Նրա ամբողջ պատմութիւնը այնքան ազդու և ցաւակցական էր, որ տան տիրուհին լսելու ժամանակ անդադար խաչակնքում էր իւր երեսը, վերջը նա այլ ևս ղիմանալ չկարողացաւ, թաշկինակը տարաւ աչքերին, ըսկսեց դառն կերպով հեկեկալ:

Արեղան նկատելով այդ, մխիթարեց նրան ասելով.

— Սուրբ տաճարի բոլոր թշուառութիւններին դար-

ման կը տրուի բարեպաշտ հաւատացելոց նուիրատութեամբ: Ես ուխտել եմ այնքան ժամանակ չուտել, չխմել, չքնել, և այդ երկաթէ շղթան (նա ձեռքը տարաւ դէպի հաստ շղթան, որից քարշ էր ընկած ահագին երկաթեայ խաչը նրա կուրծքի վրայ) միշտ իմ պարանոցին կրած պիտի ունենամ, — մինչև բարեպաշտ հաւատացելոց օժանդակութեամբ չհաւաքեմ այնքան նուէրներ, որոնցով կարելի լինի Փրկչի սուրբ գերեզմանը գերութիւնից ազատել:

— Միթէ գերութեան մէջ է նա, բացականչեց տիկինը:

— Այո, գերութեան մէջ է, անօրէնների ձեռքում...: Այնքը պարտքի տակ է ընկած... սրբութիւնները գրաւ են դրուած...:

— Աստուած իմ, Աստուած իմ, բացականչեց տիկինը, դարձեալ թաշկինակը տարաւ դէպի աչքերը:

Տիկնոջ օրինակին հետեւեց և նրա ամուսին այլը: Երկու քահանաները նոյնպէս փորձեցին զգացուած ձևանալ:

Թէի երկրորդ բաժակը ընդհատեց այդ տխուր խօսակցութիւնը. սպասաւորները արծաթեայ մատուցարանները ձեռքներում կրկին ներս մտան:

Բոլոր ժամանակը արեղան խօսում էր յունարէն, իսկ գանգրահեր երիտասարդը թարգմանում էր նրա ասածները: Այդ վերջինը ուսերէն նոյնպէս շատ փոքր գիտէր, և այդ աւելի հետաքրքրական էր դարձնում նրա խօսքերը, երբ շատ բաներ մնում էին անհասկանալի:

Թէի երկրորդ բաժակից լետոյ խօսակցութիւնը ընդունեց ուրիշ ուղղութիւն: Տան տէրը հարցրեց.

— Երուսաղէմի մէջ այժմ ինչ սրբութիւններ են մընացել:

— Չատ սրբութիւններ են մնացել, պատասխանեց արեղան, — որոնց թուումն է Յիսուս Քրիստոսի օրօրոցը: Իսկ

այդ սուրբ օրօրոցը վաղուց է, որ թուրքերը խել են մեզանից, պահվում է Օմարի մէջիդում: Երբ մի քրիստոնեայ մտնում է այնտեղ, սուրբ օրօրոցը սկսում է ինքն իրան օրօրուել: Այդ պատճառով քրիստոնեաներին թոյլ չեն տալիս, որ այնտեղ մտնեն:

— Անիծեալներ... բացականչեցին երկու քահանաները, որ բոլոր ժամանակը լուռ էին:

— Այլ ևս ինչ կայ, հարցրեց տան տէրը:

— Յուդայի վիրապը, պատասխանեց արեղան, կարծես թէ դա էլ սրբութիւնների կարգումն էր:

— Յուդայի վիրապը, կրկնեց տան տիրուհին երեսը խաչակնքելով:

— Այո, Յուդայի վիրապը: Անիծեալ Յուդան զեռ կենդանի է այն խոր վիրապի մէջ:

— Ի՞նչպէս չէ դուրս գալիս, հարցրեց տան տէրը զարմանալով:

— Խորի բերանը Աստուծոյ հրամանով յաւիտեան ծածկում է ահագին ժայռով: Երբ գալիս է աւազ ուրբաթ զիշերը, այսինքն այն զիշերը, որ անիծեալը մատնեց մեր Տէր Յիսուսին, — խորի միջից լսվում են սարսափելի ձայներ, լսվում են նրա տանջանքի հառաչանքները...:

— Երևի, սատանաները չարչարում են անիծեալին, մէջ մտաւ երկու քահանաներից մէկը:

— Այո, չարչարում են... նա միշտ կը չարչարուի և այնպէս կը մնայ մինչև Յիսուս Քրիստոսի սոսկալի դատաստանի օրը:

— Անիծեալ Յուդա... դարձեալ կրկնեցին ամեն կողմից:

— Այլ ևս ինչ կայ, հարցրեց տիկինը:

— Մի սուրբ աղբիւր, որ գոյացած է Մարիամ մաղթադէնացու արտասունքներից: Կոյրերը բժշկվում են, երբ լուացվում են նրա ջրով:

— Ուղարկենք այնտեղ մեր Ֆեդկային, ասաց տիկինը, դառնալով գէպի իւր ամուսինը:

Ֆեդկան նրանց փոքրիկ որդին էր, որի աչքերից մէկը ծաղկից փչացել էր:

— Բժշկութեան համար հաստատ յոյս և հաւատ պէտք է, նրանց խօսքը կտրեց արեղան:

Արեղայի պատմութիւնները Երուսաղէմի նուիրական տեղերի մասին հետզհետէ աւելի և աւելի հետաքրքրական էին դառնում: Նա խօսեց «Թափառական հրէայի» մասին. նա խօսեց «անբան մարգարէի» գերեզմանի մասին. նա խօսեց «Զիթենաց լեռան» և «Գեթսեմանի ձորի» մասին. նա խօսեց «վայ-վայ-գօլի» կոչուած լճակի մասին և այլն:

— Այդ ինչ լիճ է, հարցրեց տիկինը:

— Դա այն լիճն է, պատասխանեց արեղան, — որի մէջ Յիսուս Քրիստոսը մանուկ հասակում միանգամ լողանում էր ուրիշ շատ երեխաների հետ: Չար երեխաները տանջում էին նրան: Փոքրիկ Յիսուսը վեր առեց մի բուռն աւազ, ցրուեց չար երեխաների վրայ, նրանք բոլորն էլ զորտեք դարձան և մնում են մինչև այսօր, անդադար աղաղակելով «վայ-վայ», — այդ պատճառով էլ այդ լիճը կոչվում է «վայ-վայ-գօլի», որ նշանակում է վայ-վայի լիճ:

Ջարմացած տիկինը, դարձաւ գէպի իւր որդիները, ասելով:

— Լսում էք, դաւակներս, թէ ինչպէս է պատժվում չարութիւնը:

Նրանք կարմրեցին:

Սեղանատանը պատրաստուած էր ճօխ ընթրիք: Տան տէրը մտաւ այնտեղ, տեսնելու, մի գուցէ մի բան պակաս լինէր: Նա կանչեց զանգրահեր երիտասարդին, նրա հետ խորհրդակցելու:

—Ներեցէք, խնդրեմ, հարցրեց նրանից. — ձեր հայր սուրբը զորքիս զիններ, զորքիս նախաճաշիկներ աւելի շատ է ախորժում:

Գանդրահեր երիտասարդը աչք ածեց հարուստ պատրաստութեան վրայ, մի առանձին ափսոսանքով պատասխանեց.

—Այդ բոլոր գեղեցիկ պատրաստութիւններէն իմ հայր սուրբը ոչինչ չէ կարող ոչ ուտել և ոչ խմել:

—Երևակայեցէք, պատուելի, ասաց տան տէրը ներողութիւն խնդրելով, — մենք համարեա անապատների մէջ ենք ապրում. հազարաւոր վերտերով մեծ քաղաքներից հեռու գտնուելով, ամեն բանից զրկուած ենք: Ինչ որ տեսնում էք այստեղ, այն ևս հազիւ կարելի է գտնել. մենք բերել ենք տուել Մօսկվայից:

—Ներեցէք, տէր իմ, պատասխանեց երիտասարդը: — Ես լաւ չկարողացայ հասկացնել իմ միտքը: Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, չափազանց է և մինչև անգամ արքայազան է, բայց իմ հայր սուրբի համար չէ:

—Ի՞նչու: — Նա ամբողջ տարին պահեցողութեամբ է անցկացնում, համարեա աղ ու հացով. իսկ այստեղ պահոց ոչինչ չկայ: Ուտում է միայն սուրբ Յարութեան զատիկին և սուրբ Թննդեան տօնին, այն ևս ոչ միս, այլ սակաւ ինչ իւղեղէն: Իսկ զիններ ամենևին չէ խմում, միայն պարզ ջուր է դորձաժում:

—Այդ զարմանալի է, շատ զարմանալի: Հիւրընկալը սաստիկ դժուարութեան մէջ ընկաւ: Գանդրահեր երիտասարդը նկատելով այդ, ասաց նրան.

—Սուրբ գերեզմանի պաշտօնեաները բոլորը այդպէս են: Դուք աւելի յարգած կըլինէք ձեր հիւրին, եթէ թող կրտաք նրան իւր սովորութիւններին հետեւէ: Մի պնակ

խաշած սիսեռ խիստ ճօն ընթրիք է նրա համար: Եթէ այդ էլ չգտնուի, նա շատ դժ կըլինի, եթէ ցամաք հացով կրկերակրուի: Չնայելով ժուժկալութեան այդ բոլորը խստութիւններին, տան տէրը պատուիրեց պահոց մի քանի տեսակ կերակուրներ, որոնք արեղային բաւական տհաճութիւն պատճառեցին, թէև նա այդ մասին քաղաքավարութեամբ լուեց:

Ընթրիքը վերջացաւ աւելի զուարճութեամբ, քան թէ սպասուած էր: Հայր սուրբը շատ նոր և հետաքրքիր բաներ պատմեց Երուսաղէմի վանքի մասին, արեղաների խիստ ու աշխարհադուրկ կենցաղավարութեան մասին, ուխտաւորների տօնական հանգիստաւարութիւնների մասին, և այն հրաշքի մասին, թէ որպէս սուրբ Յարութեան զատիկի օրը երկնքից լոյս է իջնում Փրկչի գերեզմանի վրայ և սուրբ տաճարի բոլոր ջահերը, բոլոր մօմերը միանգամից վառվում են:

Նրա պատմութիւնները լցնում էին լսողներին սրտերը կրօնական ջերմեանովութեամբ, վառում էին նրանց հատուքը և մի առանձին հոգեղմայլութեամբ նրանց սրտերը ձգում էին դէպի այն հեռաւոր բերեական աշխարհը, ուր ծնուել էին Աստուծոյ մարդարեւները, ուր տիեզերքի Փրկիչը կատարել էր Նոր Ուխտի աստուածային պատգամները:

Ընթրիքից յետոյ, որովհետև հայր սուրբը յոգնած էր, իսկոյն սկսեցին մտածել նրա հանգստութեան համար: Բարեպաշտ տան տիկինը ինքը անձամբ առանձին խնամք էր տանում նրա անկողնի պատրաստութեան մասին: Այդ զանազան վարագոյրներով, բազմաթիւ մեծ և փոքրիկ բարձիկներով, տեսակ-տեսակ վերմակներով և գրօշակներով կազմուած փափուկ, փետրային անկողինը, կարծես թէ,

պատրաստուած լինէր Մորիէոսի ձեռքով: Եւ որպէս զի նոյն անակողմութիւնները տեղի չունենային, ինչ որ եղաւ ընթրիքի ժամանակ կերակուրների վերաբերութեամբ, տիկինը կանչեց քնարանում գանգրահեր սարկաւաղին, տեղեկանալու համար նրա հայր սուրբի քնելու սովորութիւնների մասին:

— Այդ ինչ է, յարգելի տիկին, բացականչեց գանգրահեր երիտասարդը զարմանալով. — դուք, երևի, մտածել էք իմ հայր սուրբին մեղքի մէջ ձգել. աւելի շուտով նա յանձն կառնի պառկել Սաղայէլի գրկում, քան թէ այդ փառաւոր անկողնի մէջ:

Տիկինը վերաւորուեցաւ երիտասարդի երկմտանի նկատողութիւնից: Երիտասարդը շուտով ուղղեց իւր սխալը, աւելացնելով.

— Երուսաղէմի խոտակեաց արեղաները մեղք կը համարեն այս տեսակ փառաւոր անկողինների մէջ քնելը: Իմ հայր սուրբը ունի իւր առանձին անկողինը, որ միշտ իւր հետ է ման ածում. նրա մէջ կը պառկի:

Այդ խօսքերի հետ երիտասարդը մտաւ այն սենեակը, ուր դրած էին իրանց իրեղէնները, և բերեց այնտեղից կոշտ մաղից պատրաստուած մի վերմակ և մի փոքրիկ բարձ, մէջը լցրած խոտով ու երեսը պատած սև սափրանով: Դրանց հետ էր այն մաշուած կապերտի կտորը, որ տարածուած էր գեղեցիկ դիւանի մանիշակագոյն ատլասի վրայ, և որին հայր սուրբը գործ էր ածում և՛ իբրեւ օթոց և՛ իբրեւ դօշակ քնելու ժամանակ:

— Ահա նրա մահճի բոլոր պարագայքը, ասաց երիտասարդը, ցած դնելով ցնցոտիները: — Այդ տեսակ մահիճը լաւ է այն կողմից, որ նրա մէջ դժուար է երկար քնել, և այդ իմ հայր սուրբի համար շատ հարկաւոր է: Իսկ

այն փառաւոր անկողինը հանդիստ քուն կը բերէ. դա շատ վատ է, վտանգաւոր է:

Տիկինը չզիտէր զարմանալ, թէ ծիծաղել երիտասարդի միամտութեան վրայ: Վերջը չկարողանալով զսպել իւր համբերութիւնը, ասաց.

— Չէ որ քնում են հանգստանալու համար:

— Այդ ուղիղ է, պատուելի տիկին, բայց ոչ ամեն մարդիկ: Իմ հայր սուրբը զիշերուայ մէջ մի ժամ հաղիւ է քնում. յետոյ զարթնում է, ճրագը վառում է, սկսում է կարդալ: Ամեն զիշեր պէտք է ծալիւծալը վերջացնէ Դաւթի սաղմոսների ընթերցումը: Յետոյ կարդում է Սօդոմոն իմաստունի առակները, յետոյ մարգարէութիւնները, յետոյ Պօղոս առաքեալի թղթերը, և միւսները այդ կարգով: Մի այսպիսի կոշտ անկողին անհրաժեշտ է, որ քունը չլաղթէ մարդուն: Բայց դարձեալ երբեմն չար ոտտանան հակառակվում է և քունը յաղթում է: Դրա համար իմ հայր սուրբը հազնում է բոլորովին այլ տեսակ շապիկներ, քան թէ հազնում են հասարակ մարդիկ:

Տիկինը զարմացումը այժմ փոխուեցաւ հետաքրքրութեան: Նա հարցրեց.

— Ի՞նչ տեսակ շապիկ:

— Եթէ պատուելի տիկինը հետաքրքրվում է, ես այս րոպէիս կարող եմ ցոյց տալ:

Երիտասարդը դարձեալ մտաւ այն սենեակը, ուր դրած էին իրանց իրեղէնները: Բազմաթիւ մեծ և փոքրիկ արկղներից մէկը բաց արաւ, և այնտեղից դուրս բերեց տօպրակի պէս մի բան, որը ֆուֆայկայի նմանութիւն ունէր այն կողմից, որ երկու նեղ թեւեր ունէր: Տիկինը մինչև անգամ վախեցաւ իւր ձեռքով շօշափել այդ օտարոտի շապիկը, և միայն հեռուից սկսեց նայել նրա վրայ: Միայն ինկվիզիցիան կարող էր հնարել մի այսպիսի սա-

տանայական զգեստ իւր. դայտապարտեալներին տանջելու համար: Զապիկը դործուած էր նոյնպէս կոշտ մազից, բայց նրա հիւսուածքի մէջ փայլում էին հազարաւոր մանրիկ ասեղիկներ, որոնք իրանց սուր ծայրերը դարձրել էին դէպի այն կողմը, որ պիտի շօշափուէր մարմնի կաշու հետ:

— Պա կոչվում է «զգաստութեան շապիկ», սկսեց բացատրել երիտասարդը: — Պա արթնութեան մէջ է պահում մարդուն: Պա տանջում է մարմինը և զօրութիւն է տալիս հոգուն: Մեր վանքի բոլոր արեղաները այս տեսակ շապիկներ են հագնում:

— Այդ սարսափելի է, բացականչեց տիկինը: — Ուրեմն նա հիմա էլ հագած ունի:

— Այո: — Ես էլ նոյն տեսակ ունիմ հագած:

Երիտասարդը իւր օձիքը բաց անելով, ցոյց տուեց իւր «զգաստութեան շապիկը»: Տիկինը սասկաց:

Միւս օր, առաւօտեան պահուն, այդ տան մէջ կատարուեցաւ մի հանդիսաւոր մաղթանք: Հայր սուրբը ջութ օրհնեց մի խաչով, որի մէջ, ինչպէս հաւատացնում էր, ամփոփուած էր «կենաց փայտի» մի մասը: Տրօրհնութեան միջոցին կարդացուեցաւ աւետարան, երգուեցան զանազան հոգևոր երգեր:

Ամբողջ ընտանիքը, ծառաները, աղախինները և հարեանները շատերը հաւաքուած էին ընդարձակ դահլիճում, ուր կատարվում էր այդ հոգևոր ծիսակատարութիւնը: Հայր սուրբը օրհնած ջութը սրսկեց հանդիսականների վրայ, և երբ վերջացրեց, նախ տան տիրուհին և նրա ամուսինը մօտեցան համբուրեցին խաչն ու աւետարանը, յետոյ նրանց որդիները, և ապա մնացած բազմութիւնը, բոլորը համբուրեցին և օրհնութիւն առին:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, օտարները հեռացան,

դահլիճում մնացին միայն տանեցիքը: Հայր սուրբի կառքը արդէն սպասում էր դրանք, նա շտապում էր ճանապարհ ընկնել: Բայց տան տիկինը խնդրեց, որ մի փոքրիկ նախաճաշիկ անեն, և յետոյ ճանապարհ ընկնեն: Հայր սուրբը յարգեց նրա խնդիրքը:

Նախաճաշիկից յետոյ, երբ խմում էին վերջին բաժակները և ցանկանում էին հայր սուրբին յաջողութիւն ու բարի ճանապարհ, մօտեցաւ տան տէրը, և կրկին անգամ համբուրելով յարգելի հիւրի աջը, տուեց նրան մի հաստ ծրար ասելով.

— Համարեցէք այդ փոքրիկ նուէրը որպէս այլի կընծի լուծան: Ես քրիստոնէական պարտաւորութիւն եմ համարում իմ կարողութեան չափով մասնակից լինել այն օթանդակութեանը, որ նպատակ ունի թեթեւացնելու Երուսաղէմի սուրբ տաճարի պէտքերը:

Ծրարի մէջ կար 5,000 բուլլ արծաթ:

Հայր սուրբը օրհնեց նրա առատաձեռնութիւնը, խոստացաւ հինգ անգամ պատարագ մատուցանել Երուսաղէմի սուրբ տաճարի սեղանի վրայ նրա և իւր տիկնոջ հոգիներին քաւութեան համար: Բացի դրանից, ընծայեց տան տիկնոջը մի «տէր-ողորմեա», որ շինուած էր ձիթապտուղի կորիզներից: Ասաց, որ այդ ձիթապտուղները հասարակ տեսակից չեն, այլ քաղուած են Զիթենեաց լեռան նուիրական ծառերից, որոնց հովանիների ներքոյ շատ անգամ հանգստանում էր Յիսուս Քրիստոսը, ուր շատ անգամ խօսում էր Նա իւր ամենանշանաւոր քարոզները:

— Այն օրից անցել է տասն և ինը դար, աւելացրեց արեղան, — այն նուիրական ծառերը, որ արժանացել էին իրանց հովանու ներքոյ հիւրասիրել մարդկութեան Փրկչին, մինչև այսօր կենդանի են մնում:

Յետոյ նա ընծայեց տան տիրոջ երեխաներին մի-մի

Հատ սաղաֆէ փոքրիկ խաչեր:—Այդ սաղաֆը, ասաց նա,—
Հայտնաւծ է այն ծովից, որտեղից անցաւ Մովսէսը Իսրա-
էլի որդիներին Հետ և ազատեց նրանց Փարաւոնի դերու-
թիւնից: Եւ այդ պատճառով այդ խաչերը կրողները ա-
զատ կրման ամեն տեսակ չարից ու փորձանքից:

Տան տէրը և տան տիրուհին շատ դուռ մնացին ի-
րանց ստացած ընծաների մասին և մեծ շնորհակալու-
թեամբ ճանապարհ դրին յարգելի Հիւրին:

Նա դարձեալ իւր օտարոտի քօղը, որի վրայ նկա-
րուած էր վերջին դատաստանի սոսկալի պատկերը, ձգեց
դէմքի վրայ, դուրս եկաւ և նստեց ծածկուած կառքի
մէջ: Կառքը մեկնեցաւ:

Գիւղացիներին բազմութիւնը դարձեալ չկարողացաւ
տեսնել այդ խորհրդաւոր աբեղայի երեսը: Բայց այդ բարի
և կրօնասէր գիւղացիները երկար ժամանակ չէին մոռա-
նում Հայր Անտօնիոսի ու նրա սարկաւազ Ամբրոսիոսի
Հետաքրքիր պատմութիւնները Երուսաղէմի նուիրական
տեղերի մասին...

Բ.

ՀԱՐԺԱԿԱՆ ՄԱԳԱՋԻՆ

Կարծեմ ընթերցողը ճանաչեց Հայր Անտօնիոսին և
նրա սարկաւազ երիտասարդ Ամբրոսիոսին:

Այն բոլոր սրբութիւնները, որ մենք վաճառում էինք
Երուսաղէմի վանքի անունով, նրանցից և ոչ մէկը Պա-
լեստինայի երկիրը տեսած չէր: Մենք ունէինք մեզ Հետ
ամեն տեսակ նիւթեր, որոնցից պատրաստում էինք Հար-
կաւոր եղած իրեղէնները: Այդ աշխատութիւնները կատա-
րում էինք մենք գիշերով, և այնպիսի խուլ անկիւննե-
րում, որ ոչ ոք մեր արհեստի մասին կասկած ունենալ
չէր կարող: Ես սովորել էի շինել գեղեցիկ սաղաֆէ խաչեր
և ձիթապտուղի կորիզներից «տէր-ողորմեաներ»: Մեր ա-
բիսինիացի խափշիկը գիտէր պատրաստել օրհնութեան
թղթեր, և զարդարել նրանց զանազան խորհրդաւոր նը-
կարներով: Այդ պարոնը, որ ճանապարհորդութեան ժա-
մանակ կառապանի պաշտօն էր կատարում, իսկապէս ա-
բիսինիացի չէր, նա նոյնպէս «խաչագող» էր. բայց երե-
սի մոյզ-գեղին կաշին և դէմքի զճագրութիւնը փոքր ինչ
աբիսինիացու նման լինելով, քաւոր Պետրոսը պահում էր
իւր մօտ իբրեւ մի ցույց:

Ինքը քաւոր Պետրոսը գիտէր պատրաստել «քաւու-

թեան պատանքներ»։ Այսպիսի պատանքներ, ճշմարիտ է պատրաստվում են Երուսաղէմի վանքում և միաբանութիւնը մի-մի հատ ընծայում է այն ուխտաւորներին, որոնք մի նշանաւոր քանակութեամբ նուէրներ էին տուած վանքի զանաւորանին։ Իսկ մերը իսկականը չէր. մեր ունեցածը մեր ձեռագործն էր։ Բայց այնքան ճշտութեամբ նրմանեցրած էր իսկականին, որ կարող էր դրաւել ամեն մի մոլեռանդի սնահաւատութիւնը։ Այն սպիտակ կտաւի վրայ տպուած էին զոյնզոյն ներկերով Փրկչի մարդկութեան խորհրդի բոլոր նկարագիրները. Նրա ծնունդը, մկրտութիւնը, խաչելութիւնը, յարութիւնը և այլն։ Բացի դրանցից, կային նրա վրայ զանազան սուրբերի, Հրեշտակների և Հրեշտակապետների պատկերներ։

Մեր արհեստի ճիւղերից մէկն էր պատրաստել այդպիսի պատանքներ։ Կտաւը և ներկերը կարելի էր ամեն տեղ գտնել. իսկ փայտի վրայ փորագրած պատկերները մեզ հետ ունէինք։ Զատ գիշերներ անց էինք կացնում պատանքներ, խաչեր, «տէր-մողորմեաներ», և այլ դրանց նման իրեղէններ պատրաստելով։ Եւ այդ բոլորը Երուսաղէմի վանքի անունով վաճառելով, մեծ վաստակ էր բերում մեզ։

Այս բոլորէն էլ, այդ տողերը գրելու ժամանակ, սարսափում եմ ես, իմ մարմնի վրայ դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ մեր կատարած չարագործութիւնները։ Արդեօք, որ աստիճան բարոյապէս ընկած էինք մենք, որքան մեծ էր մեր մէջ անպատկառ անզգայութիւնը, որ համարձակվում էինք կրօնի, եկեղեցու սրբութիւնները մեր խաբեբայութիւններով, մեր շահասիրութեան առարկայ դարձնել...

Մենք ման էինք ածում մեզ հետ մի ամբողջ շարժական մագաղին։ Մեր սնդուկները մէջ կային ամեն տե-

ւակ միջերքներ։ Որտեղ որը շահ էր բերում, այն էինք վաճառում։ Գնալով աւելի և աւելի ներս էինք մտնում Կայսրութեան հեռաւոր գաւառները, միշտ ինչպէս տալով մեծ քաղաքներից։ Այդ առանց պատճառի չէր։ Ուր աւելի տիրում էր մտաւոր խաւարը, ուր ժողովուրդը դեռ գրեթէ հիւսկութեան մէջ էր, այնտեղ աւելի առատ էր լինում մեր հունձքը...

Խաբել, ոտտ խօսել, կողոպտել, ամեն տեղ մի նոր կերպարանք տալ իրան, — այդ խարդախութիւնների մէջն էր մեր գործունէութիւնը։ Մենք ունէինք մեզ հետ ամեն տեսակ պարագայք, ամեն տեսակ յարմարութիւններ, մի տեղ իրան ձեռացնելու որպէս ասիացի վաճառական, միւս տեղ՝ որպէս կրօնաւոր, մի այլ տեղ հասարակ արհեստաւոր, և երբեմն մուրացիկան, բժիշկ, կախարհ, ձեռնածու և այլն։

Խաչագողը անդադար պէտք է փոխէ իւր կերպարանքը. նա միշտ միևնոյն դերի մէջ մնալ չէ կարող։ Ես ուրախ էի, որ բաւական վարժուած էի այդ բոլորի մէջ և հպարտանում էի իմ ճարտիկութիւններով...։ Քաւոր Պետրոսը գովում էր իմ յառաջադիմութիւնը, ասելով. — Մուրադ, դաւակ, դու խելացի տղայ ես, ամեն բան շատ շուտ սովորեցար...

Քիչ չէր պատահում, որ մեր ծուղակի մէջ ընկնում էին այնպիսի բարեպաշտ քրիստոնեաներ, որպիսիք էին հարուստ կալուածատէրը և նրա միամիտ տիրուհին, որոնց պատկերները տեսանք նախընթաց գլխում։ Բայց զարմանալին այն էր, թէ ինչպէս էր յաջողվում մեզ դրանք աչգալիսիներին։ Ահա ինչպէս...

Ամեն մի քաղաք կամ մեծ գիւղ մտնելուց յետոյ, քաւոր Պետրոսը ինձ իւր հետ առնելով, կրգնայինք մի հիւրանոց։ (Այդպիսի տեղերը յաճախում էինք հասարակ արհեստաւորի հազուտում)։ Առհասարակ ընտրում էինք այն-

պիսի հիւրանոցներ, ուր յաճախում էր ժողովրդի ստոր, միւսնոյն ժամանակ անբարոյական մասը: Ուր ամեն տեսակ մարդկանց կարելի էր դտնել, սկսեալ փողոցային սրկականերից, աւագականերից, մինչև խաղամուկներ, զրպանահատներ, մոլարբուներ և այլն: Այդ հասարակութիւնը զիտէ քաղաքի բոլոր զաղտնիքները: Առանց նպատակի չէր, որ քաւոր Պետրոսը ընտրում էր այդպիսի անառակ տեղեր: Արտեսնէիր, մէկին գտաւ: (Նա իւր նպատակներին յարմար մարդիկ գտնելու մեծ ընդունակութիւն ունէր:)

Արտիսէր նրա հետ ծանօթանալ, իւր հաշուով խմեցնել և թուղթ խաղալ: Թղթախաղի մէջ ոչ ոք քաւոր Պետրոսի հետ կարող էր մրցութիւն անել: Բայց այսպիսի դէպքերում, դիտմամբ միշտ տանուլ էր տալիս, որպէս զի իւր նոր ծանօթին աւելի ևս մտերմացնէ իւր հետ: Խաղը, խմելը տւում էր ամբողջ ժամեր: Այդ միջոցում նա կարողանում էր թափ տալ իւր խաղակցի գլխից այն զաղտնիքները, ինչ որ իրան պէտք էր: Դա կատարվում էր այնքան անզգալի կերպով, մինչ նրա խաղընկերը ոչինչ չէր նկատում:

Մի այսպիսի հիւրանոցի մէջ, փոքրիկ գաւառական քաղաքում, քաւոր Պետրոսը տեղեկացաւ մի պառաւտիկնոջ զաղտնիքները: Հաղորդողը նոյն տիկնոջ ծերունի սպասաւորն էր, որ մանկութիւնից ծառայել էր նրա մօտ, բայց ալւուր հասակում արտաքսուած էր չափազանց արբեցութեան համար: Տիկինը այն պառաւտներից մէկն էր, որ իրանց մանկութիւնը անց են կացնում զանազան զրւարճութեանց փոթորիկների մէջ, իսկ գերեզմանին մօտենալու ժամանակ մտածում են առաքիւնի լինել: Նա տալում էր իւր կալուածներում, որոնց մէջ մի քանի հազար հողի ճորտեր կային: Այլուածները գտնվում էին քաղաքից երկու հարիւր վերստ հեռակրութեան վրայ:

— Դա ինքտ պարարտ որս է: Երուսաղէմի արեղայի համար, ասաց քաւոր Պետրոսը և միւս օրը վաղ-առաւօտեան պատրաստուեցանք այնտեղ գնալու:

Քաւոր Պետրոսը շատ լաւ գիտէր, թէ ամեն մի տեղ գնալու համար ինչ տեսակ պատրաստութիւններ էին հարկաւոր, որպէս հմուտ զօրապետը իսկոյն կշռում է, թէ այս ինչ բերդը զրաւելու համար որ կողմից կամ որքան թնգանօթներով պէտք է ումբակոծել: Բայց այն առաւօտ այնքան շտապեց նա, որ մոռացաւ մի քանի անհրաժեշտ բաներ:

Ծածկուած կառքը իւր հինգ միագոյն ձիաներով թողեց քաղաքում. հրամայեց լծել մի ճանապարհորդական թեթև սալակ երեք ձիաներով: Մեր սնդուկները մնացին նոյն հիւրանոցում, որտեղ իջւանել էինք: Արեւիկային մնաց այնտեղ մեր իրեղէնները պահելու համար: Մենք ճանապարհ ընկանք արևի ծագելուց շատ առաջ: Նստաւարում էի ձիաները, իսկ քաւոր Պետրոսը, փաթաթութեամբ իւր արեղայական լայն վերարկուի մէջ, նստած էր սալակի վրայ:

Երեկոյեան պահուն մենք յայտնուեցանք պառաւտիկնոջ տանը հասարակ արեղաների հագուստով, առանց որևէ հանդիսաւոր ձև տալու մեր այցելութեանը: Պառաւր բարեսրտութեամբ ընդունեց մեզ, որպէս աղքատ օտարերկրեայ կրօնաւորների, և աւելի վարուեց նրա զուրկ, երբ լսեց սուրբ Երուսաղէմի անունը:

Քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ փոքր ինչ հիւանդ ձևանալ, որ առիթ ունենանք այն գիշեր մնալ պառաւտի տանը: Տիկինը այնքան բարեսիրտ էր, որ խորին ցաւակցութեամբ խղճացաւ իմ վրայ, իւր ձեռքով խինա խմացրեց, պատուիրեց աղախիներին, որ իմ ոտների տակ տաք ջրով լցրած շիշեր դնեն, որպէս զի ես քրտնեմ, որովհետև մրսած էի:

Թէ ինչ ասաց, ինչ խօսեց քաւոր Պետրոսը, տիկնոջ հետ, ես չգիտեմ, որովհետեւ ես պառկած էի միւս սենեակում. ես հիւանդ էի:

Առաւօտեան ինձ լաւ էի դդում: Քաւոր Պետրոսը պատրաստուեցաւ մի թեթեւ մազթանք կտտարելու, որ յետոյ հեռանանք: Յայտնուեցաւ, որ քաւոր Պետրոսը մոռացել էր իւր յունարէն աւետարանը և նրա տեղ սխալմամբ վեր էր առել մի հաստ, մազաղաթեայ գիրք, գոյն-գոյն ներկերով դրուած: Դա հայերէն հին բժշկարան էր, որից երբեմն օգուտ էր քաղում քաւոր Պետրոսը իւր բժշկութիւնները անելու ժամանակ: Նրա մէջ կային շատ բաներ. օրինակ, լօշտակի բոյսը գտնելու աղօթքը, զանազան յօդուածներ «վեցհաղարեակի» կախարդական արհեստից, տեսակ-տեսակ աստղագիտական աղիւտակներ, համաստեղութիւնների մարդկանց ճակատագրի վրայ ունեցած լաւ կամ վատ ազդեցութիւնը և այլն:

Քաւոր Պետրոսը ամենևին չչփոթուեցաւ, երբ նկատեց, որ յունարէն աւետարանի փոխարէն այդ գիրքն է վեր առել: Նա սկսեց կարդալ: Իւր ընթերցանութեան մէջ գործ էր ածում այնպիսի բառեր, այնպիսի խօսքեր, որ ոչ մի լեզուի մէջ չէր կարելի գտնել: Բոլորը ինքն էր հնարում: Ես էլ ոչինչ չէի հասկանում: Բայց այնպիսի մի ջերմեանդութեամբ ձեւ էր տալիս թէ իւր առողջանութեանը, թէ արտասանութեանը և թէ ձայնին, որ անկարելի էր կասկածել, թէ նրա կարգացածը սուրբ գիրք չէ:

Ես էլ սկսեցի քաւոր Պետրոսի օրինակին հետեւել: Բայց ոչ նրա նման հնարած, անմիտ խօսքեր կարդալ, այլ երգել զանազան «ջանգուլումներ», և հայերէն ռամկական երգեր, որ սովորել էի մանկութեան ժամանակ: Իմ ձայնը վատ չէր, հոգևոր երգերը ես էի երգում:

Մեր ամբողջ ծիսակատարութիւնը վերջացաւ մի լի-

մար երգով, որի մէջ զարձեալ փոքր ի շատե միտք կար: Դա վերջին մեղեդին էր:

Քաւոր Պետրոսը սկսեց.

«Մեր տղայ, որսի ժամանակ է,

«Մեր գործն այտեղ յաջողակ է,

«Պառաւի զլուխը դարտակ է,

«Որքան կարող ես հաւաքէ...

«Ալելուեա, ալելուեա,

«Սոխ ու սխտոր, ալելուեա,

«Կանաչ կխտոր, ալելուեա:

Ես պատասխանեցի նոյն եղանակով.

«Վերջացաւ մեր պատարադը,

«Հիմա պարսկէնք պառաւի քսակը,

«Յիմարների այդ տեճակը

«Կրկատարէ մեր փափազը...

«Ալելուեա, ալելուեա,

«Սոխ ու սխտոր, ալելուեա,

«Կանաչ կխտոր, ալելուեա»...

Մեր օրհներգութիւնը, որքան և խորհական լինէր, այսուամենայնիւ, խորին ազդեցութիւն գործեց պառաւի վրայ: Խաչադողները շատ անգամ զուարճութեան առարկայ են դարձնում իրանց արհեստը. այսօր մենք նոյնպէս վարուեցանք:

Պառաւը առաջարկեց նախաճաշիկ ուտել: Այս անգամ քաւոր Պետրոսը չէր խորշում կերակուրներից և թարգմանի բերանով չէր խօսում: Նա անզապար հանաքներ էր անում, և երբեմն նուրբ սրախօսութիւններով ծիծաղեցնում էր պառաւին: Բայց երբ պառաւը առաջարկեց նրան հարիւր բուրլ «աջահամբոյր», քաւոր Պետրոսը այն ժամանակ միայն ընդունեց ծանր և մինչև անգամ խիստ կերպարանք, և մերժեց արծաթը, ասելով.

ԻՍՖՖԻ—Խաչ. Յիշ. Մասն II.

— Այդ բաւական չէ ձեր մեղքերը քաւելու համար, տիկին:

— Ի՞նչ մեղքեր, հարցրեց պառաւը վրդովուած կերպով:

Քաւոր Պետրոսը ինձ աչքով արեց, ես սենեակից դուրս եկայ. նրանք մնացին մենակ: Միւս սենեակից ես լսում էի նրանց խօսակցութիւնը:

— Ի՞նչ մեղքեր, կրկնեց պառաւը:

— Մի թագցրէք, տիկին, ես բոլորը դիտեմ...: Ձեր անցեալի սարսափելի պատկերը նկարուած է իմ աչքի առջև:

— Ո՞րպէս:

— Դուք մի ծեր զենեւալի միակ դաւակն էիք:

— Այդպէս է:

— Հօրից մեծ ժառանգութիւն ստացաք:

— Ուղիղ է:

— Պետերբուրգում ամուսնացաք մի մեծ աստիճանաւորի հետ:

— Այդպէս է:

— Դուք միմեանց հէնց սկզբից չէիք սիրում. նա հրապուրուեցաւ քո փողով, իսկ դու նրա աստիճանով:

Վերջին խօսքերը լսածին պէս պառաւի երեսի խորշոմների մէջ նկատուեցան ցնցումներ: Քաւոր Պետրոսը շարունակեց.

— Դուք չսիրեցիք ձեր ամուսնին, որովհետեւ ձեր սիրտը ուրիշին էր պատկանում...:

— Յետո՞յ:

— Ձեր ամուսնի խանդոտութիւնը առիթ եղաւ նրա մահին...:

— Աստուած իմ: Բաւական է:

— Լսեցէք, զեռ բոլորը չէ:— Դուք թունաւորեցիք

օրինաւոր ամուսնին, որ ազատ կեանք վարէք սիրականի հետ:

Պառաւը կրկին գոչեց զարհուրելով.

— Բաւական է, ի սէր Աստուծոյ:

— Դեռ բաւական չէ: Ես բոլորը զեռ չեմ աւարտել: Լսեցէք.

— Դուք սպանեցիք ամուսնին, որ աւելի ազատ ապրէք սիրականի գրկում, և ձեր եղեռնագործութիւնը ծածկելու համար, նրա հետ միասին զնացիք արտասահման: Այնտեղ սիրականը վատնեց ձեր փողերը, կողոպտեց ձեզ և մաշուած լաթի նման մի կողմ ձգեց: Դուք վերադարձաք Պետերբուրգ: Այստեղ երկար մնալ չկարողացաք, որովհետեւ հանապազ ձեզ տանջում էր մի կողմից սպանուած ամուսնի ուրուականը, միւս կողմից, խաբուած սէրը...: Ձեր խիղճը հանգստացնելու համար, դուք տեղափոխուեցաք այդ գիւղը, որ միակ կտորն էր մնացած ձեր հօր ահագին հարստութիւնից, և այնուհետեւ սկսեցիք մխիթարութիւն որոնել զիւղական առանձնութեան մէջ:

— Բաւական է, դուք բոլորը զիտէք...: Ես սարսափում եմ...:

— Ես պէտք է վերջացնեմ:— Այդպէս էր ձեր տխուր անցեալը: Հիմա նայեցէք, ահա ձեր ապագայի սոսիալի նկարագիրը. — իմ առջև բացուած է տարտարոսը... ծրծուրի բոցերի միջից հազիւ նշմարում եմ ձեր սարսափած դէմքը... սատանաները բորբոքում են կրակը, ձեր տանջանքը աւելի և աւելի սաստկացնելու համար...: Իսկ այնտեղ, հեռու, մի բարձրութեան վրայ, տեսնում եմ կանգնած մի մարդ, որպէս վրէժխնդրութեան բողոքաւոր արձան կանգնած է նա, նայում է ահռելի դէմքով, և աղաչաւոր ձեռքերը մեկնել է դէպի Յուրտենականի աթոռը, արդարադատութիւն է խնդրում...: Դա ձեր ամուսնի պատկերն է...:

Վերջին խօսքերը համարեա թէ չլսեց պառաւը, որովհետեւ նա արդէն ուշաթափ ընկած էր: Քաւոր Պետրոսի մոգական ազդեցութիւնը կրկին նրան ուշի բերեց, և բռնելով նրա թեւից, նստեցրեց դիւանի վրայ:

Փոքր ինչ հանգստանալուց լետոյ արտասուքը աչքերում, հարցրեց նա.

— Այդ դուք սրտեղից զիտէք:

— «Աստուծոյ մարդը» ամեն բան զիտէ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը ծանր կերպով:

Բաւական մեծ քանակութեամբ արծաթ արծեց պառաւին, մինչև «Աստուծոյ մարդը» լոծարուեցաւ քաւել նրա մեղքերը և ազատեց դժոխքի տանջանքներից: Բացի դրանից, տուեց նրան մի տուրք պատանք, որպէս Երուսաղէմի լիշատակ, և պատուիրեց մեռնելուց լետոյ նրանով թաղուել, ասելով թէ չար ողիները երբէք չեն համարձակուի մօտենալ նրա մարմնին:

Պառաւին ըստ կարգին կողոպտելուց լետոյ, վերադարձանք նոյն հիւրանոցը, ուր թողել էինք մեր իրեղէնները: Այտեղ գտանք արքիսինիացուն անյալտացած: Մեր հարցերին հիւրանոցի տէրը ոչինչ բացատրել չկարողացաւ, որից կարելի լինէր մի որոշ հետեւանքի հասնել: Բայց քաւոր Պետրոսը իսկոյն հասկացաւ պատահածը, և մտաւ այն սենեակը, որտեղ դրած էին մեր իրեղէնները: Նա սկսեց քննել արկղները: Նրանցից մէկի կողպէքը կոտրած էր: Դա միւսնոյն արկղն էր, որի մէջ սովորաբար պահուած էինք մեր փողերը: Պակաս էր լիսուն հազար ըուրլ: Ես լիշեցի հայկական առածը.

«Գողը գողից գողացաւ,

«Աստուած տեսաւ, զարմացաւ»...:

— Ես այդ վաղուց սպասում էի... ասաց քաւոր Պետրոսը և սկսեց ծիծաղել:

Զարմանալի բնաւորութիւն ունէր այդ մարդը. ոչինչ նրան վրդովեցնել չէր կարող: Դա այն տեսակ քարասիրտ մարդիկներից էր, որոնք ոչ դժբախտութեան ժամանակ տրտմել գիտեն և ոչ յաջողութեան ժամանակ ուրախանալ:

Ես չկարողացայ համբերել և փոքր ինչ կոպիտ կերպով ասեցի նրան.

— Յիսուն հազար ըուրլի տարել է անպիտանը, և դուք դեռ ևս ծիծաղում եք: — Հէնց այս ըուրլիս պէտք է նրա ետեւից ընկնել:

— Երբ խաչագողը անյալտանում է, նրա ետեւից այլ ևս չեն ընկնում, պատասխանեց նա, զարձեալ իւր ծիծաղը շարունակելով:

— Ի՞նչու:

— Նրա համար որ, անկարելի է գտնել:

— Ես այդ անպիտանին հէնց այս զիշեր կարող եմ բռնել:

— Չես կարող: Եթէ նա իմ աշակերտն է, ես լաւ եմ ճանաչում, թէ ի՞նչ պտուղ է...:

Արքիսինիացին քաւոր Պետրոսի ամենաընդունակ աշակերտներից մէկն էր: Նրա իսկական անունը Մաթոս էր, բայց չափազանց խորամանկութեան համար կոչում էին «շէլթան Մաթոս», որ նշանակում է սատանայ Մաթոս:

Ես հարցրի քաւոր Պետրոսից.

— Դուք ասում եք, թէ վաղուց սպասում էիք մի ալոպիսի վարմունք նրա կողմից, երբ ալոպիսի կասկած ունէիք նրա վրայ, ի՞նչու չէիք հեռացնում ձեզանից:

— Երբ խաչագողը կասկած ունի իւր ընկերի վրայ, այդ դէպքում ոչ նրանից բաժանվում է և ոչ հեռացնում է իրանից:

— Ապա ի՞նչ է անում:

— Սպանում է...:

Վերջին խօսքը ակամայ թուաւ քաւոր Պետրոսի բերանից:

— Սպանում է... կրկնեցի ես հետաքրքրութեամբ:

— Ուրիշ ճար չկայ: Եթէ կասկածաւորին կենդանի հեռացնէ, այնուհետեւ պէտք է դանադան չարիքներ ըսպատէ նրա կողմից: Նա կարող է դաւաճանել, կարող է մատնել, մի խօսքով, շատ վնասներ կարող է տալ, որովհետեւ իւր ընկերի զաղտնիքների մասին շատ տեղեկութիւններ ունի:

— Որպէս աբխազացիներ մեր զաղտնիքների մասին...:

— Այո:

— Ուրեմն ի՞նչու չսպանեցիք նրան:

— Խոստովանվում եմ, որ այդ դէպքում ես սաստիկ ծով գտնուեցայ: Միշտ այսօր էգուց ասելով, զործը այնքան յետաձգեցի, մինչեւ նա աւելի ճարպիկ գտնուեցաւ...:

— Այո, ճարպիկ գտնուեցաւ. բացի լիսուն հաղար ըուբլ յափշտակելը, տարաւ իւր հետ մեր զաղտնիքների մեծ մասը: Այնուհետեւ նա ամեն տեսակ խաղ կարող է խաղալ մեզ հետ:

— Կարող է... ասաց քաւոր Պետրոսը, — մանաւանդ երբ կրմտածի, որ մենք նրան հանգիստ չենք թողնի...:

Այդ ժամանակ միայն ես նկատեցի քաւոր Պետրոսի դէմքի վրայ վրդովմունքի նշաններ: Նա առ ոչինչ էր համարում լիսուն հաղար ըուբլու յափշտակութիւնը: Փողի կորուստը նրան չէր կարող խռովութիւն պատճառել. փող նա միշտ կարող էր գտնել: Բայց նրան վրդովեցնում էր իւր խաբուած զրութիւնը: Նա սաստիկ վիրաւորանք էր համարում, որ գտնուեցաւ աշխարհում մի մարդ, որը կարողացաւ խաբել քաւոր Պետրոսին, — այդ խաբէյութեան մեծ հանճարին...:

— Պէտք է նրան «ներողամտութեան նշան» ցոյց տալ, ասաց քաւոր Պետրոսը և վառեց երկու մոմ, զրեց լուսամուտի առջեւ ներսի կողմից:

Դրսում տիրում էր զիշերային խաւարը:

— Այդ է «ներողամտութեան նշանը»:

— Այդ է: Պէտք է նրան միամտացնել, որ մենք ներում ենք, որ մենք այլ ևս չենք հալածի նրան:

Քաւոր Պետրոսի վարմունքը ինձ բոլորովին ծիծաղելի երեաց: Ես ասեցի.

— Նա կորաւ, գնաց, և գուցէ այժմ մի քանի հարիւր վերստ հեռացել է այս քաղաքից: Նա սրտեղից պէտք է տեսնէ այդ «ներողամտութեան նշանը»:

— Նա գուցէ այս բոպէիս պտրտվում է մեր հիւրանոցի շուրջը:

Ես խլեցի մի տապար, որ այնտեղ դրած էր, և դուրս վազեցի, գոչելով.

— Եթէ այդպէս է, ես հիմա նրա փոքրիկ զլուխը կըջարկեմ:

Քաւոր Պետրոսի զարեղ ձեռքերը բռնեցին ինձ: Նա ասաց բաւական հեղհական եղանակով.

— Աւելի լաւ կանես, եթէ նրա փոքրիկ զլխով ու փոքրիկ մարմնով չխաբուես: Նա թէւս պտրտի է, բայց չստիկ է: Նա վազրի քերտ ունի և առիւծի ուժ:

Այդ խօսքերը սաստիկ վիրաւորեցին իմ հպարտութիւնը և ես փոքր ինչ տաքացած կերպով պատասխանեցի.

— Դուք կարծում էք, որ ձեր «ներողամտութեան նշանը» կօղնէ, և նա կըհաւատայ, որ դուք այսուհետեւ չէք հալածի նրան և իւր անձը պաշտպանելու համար չի մատնի ձեզ:

— Օրինաւոր խաչագողը պէտք է այնքան ազնուութիւն ունենայ, որ հաւատայ: Այդ նշանը մեր մէջ ընդունուած է որպէս մի սուրբ պայման, ոչի դէմ հաղիւթ է կըմեղանչէր ամենաստոր խաչագողն անգամ:

էինք: Քաւոր Պետրոսը կարճացրեց իւր փառահեղ սպիտակ մօրուքը, որ ծածկում էր նրա ամբողջ կուրծքը, խոզիկ տուեց գլխի արեղայտական երկայն մազերը, յետոյ ներկեց սև զուռով և համարեա թէ երիտասարդացաւ: Նրա դէմքը դեռ բաւական թարմ էր մնացել, միայն մազերը վաղօրօք սպիտակել էին: Նոյնը հրամայեց անել և ինձ: Իմ սև աթի տէս փալուն մազերը ներկելու պէտք չունէին, ես միայն կարճացրի, իսկ երեսիս մազերը դեռ այնքան չէին աճել, որ հարկաւոր լինէր կտրել: Մենք ձգեցինք մեր արեղայտական հագուստը, մի կողմ դրեցինք խաչն ու աւետարանը, և ստացանք աղքատ, թափառաշրջիկ մանրավաճառների կերպարանք: Անցանք մի այլ գաւառ: Այտեղ մեր ձիաները, ճանապարհորդական սաշլակը, և ինչ որ աւելորդ ունէինք, բոլորը վաճառեցան: Մի քանի անհրաժեշտ իրեղէններ, որ կարող էին երբեմն մեզ պէտք գալ, պահուեցան: Ումը պահ տուեց քաւոր Պետրոսը, — ես հատկանալ չկարողացայ:

Հագանք ճանապարհորդական կօշիկներ, ծնկներից վեր բարձր վզերով և սկսեցինք օտքով թափառել գիւղից գիւղ: Քաւոր Պետրոսը կրած ունէր մի փոքրիկ արկղիկ, իսկ ես շալակել էի մի ահագին արկղ զանազան յարկերով, զանազան լայն և անձուկ խորշերով, որոնց լուրաքանչիւրի մէջ դարսուած էին առանձին տեսակ վաճառքներ: Երբ մտնում էինք մի գիւղ, ես մանրավաճառների սովորական ձայնով եղանակում էի. «մանդր՛ւք ապրանք... մանդր՛ւք ապրանք... լաւ առեղներ, թելեր, գուլպաներ, ձեռնոցներ, պատկերներ, յուլունքներ և այլն:

Իսկ շատ անգամ նոյն երկրի լեզուով երգում էի մի այսպիսի երգ.

«Լի՛քն է, լի՛քն է իմ արկղիկը

«Գոյնղոյն փարջաներով,

Գ.

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ք Ա Յ Լ

ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քաւոր Պետրոսը զարմանալի հոտառութիւն ունէր փտանդի ժամանակ: Նա իսկոյն հասկանում էր, երբ կարող էր պատահել որևէիցէ անյաջողութիւն: Պառտւին ըստ կարգին կողոպտելուց յետոյ, արխիւնիացու անցքից յետոյ, միանգամ առաց ինձ.

— Մուրադ, պէտք է առժամանակ փոխել մեր մորթը...:

Ես հասկացայ նրա միտքը: Նա ասել էր ուղում, թէ պէտք է փոխել մեր կերպարանքը, մեր արհեստի ու պարապմունքի ձևը: Ես շատ շուտ էի հասկանում նրա բոլոր փոխաբերական խօսքերը. օրինակ, երբ նա ասում էր՝ «երկինքը ամպած է», ես գիտէի, որ դա նշանակում է, թէ փոթորիկը մօտ է, սպառնում է փտանդ: Այսպէս մեր մէջ խօսքերի մեծ մասը պայմանաւորուած էին, ունէին առանձին միտք:

Պատրաստուեցանք փոխել մեր «մորթը»:

Նոյն օրը թողեցինք մեր կեցած հիւրանոցը, գիշերով անցանք մի այլ հիւրանոց: Այդ այն նախատակով էր, որ այտեղ մեր կերպարանափոխութիւնը ոչ ոք չնկատէ, որովհետև առաջին հիւրանոցում բաւական ճանաչուած

«Թող զնէ սիրուն աղջիկը,

«Ես կըտամ էժան զնով:

«Ձթեր ունեմ ես զանազան,

«Ծաղիկներով զարդարած,

«Մատնիք ունեմ, ապարանջան,

«Զուրջը ակներով շարած:

«Դուրս եկ, դուրս եկ կարմիր աղջիկ,

«Կըզարդարեմ քո մատները.

«Եթէ կըտաս ինձ մի պաշիկ,

«Ձրի կառնես իմ չթերը:»

Իմ ձայնը վատ չէր: Առհասարակ մանրավաճառի ձայնը այն ուրախալի ձայներից մէկն է, որ խիստ հազիւ անգամ լսելի է լինում քաղաքներից հեռու ընկած գիւղերի մէջ: Այդ ձայնը մոգական ազդեցութիւն է գործում: Իսկոյն դուրս են վազում խրճիթներից կնիկներ, աղջիկներ, երեխաներ և հաւաքուելով ցանկալի հիւրի շուրջը, թափում են նրա քսակի մէջ իրանց տարիներով խնայած գրօշները: Ա՛խ, որքան ուրախալի բան է առւտուր ունենալ մի այսպիսի միամիտ հասարակութեան հետ, որ ոչինչ տեղեկութիւն չունի վաճառքի թէ արժողութեան և թէ որպիսութեան մասին...:

Ճորտութիւնը այն ժամանակ զեռ տիրում էր այդ երկրում: Գիւղերում երբեմն պատահում էին մի-մի հարուստ տներ: Դրանք ըստ մեծի մասին լինում էին կալուածատէրները, որոնց պատկանում էր զիւղը իւր ճորտերով: Մեղ հրաւիրում էին աղայի տանը: Զատ անգամ ամբողջ ժամեր էին անցնում, մինչև տիկիներ ընտրում էր իւր համար ձեռնոցներ, մանկահասակ օրիորդը անուշահոտ իւղեր, աշակերտ որդին՝ մատիտներ, գրիչներ, երեխաները՝ խաղալիկներ, աղախիները՝ զլխի թաշկինակներ, մի խօսքով, ամեն մէկը ընտրում էր իւր պէտքերի հա-

մար զանազան բաներ: Անուհետև պէտք էր երկար ու բարակ բազար անել, երդուել, ստախօսել, զովաբանել վաճառքը և այլն:

Այդպիսի զէպքերում քաւոր Պետրոսը առհասարակ ինձ էր թողնում առւտուրը առաջ տանել: Իմ զէմքը բաւական զեղեցիկ էր: Ես ընդունակ էի զբաւելու, հարկաւոր ժամանակ հանաքներ և սրախօսութիւններ անելու: Այդ պատճառով զերահաս աղջիկներին աւելի ախորժելի էր ինձ հետ բազար անել, քան թէ մոռալոտ քաւոր Պետրոսի հետ գործ ունենալ: Գեղեցկազէմ գործակատարը մի լաւ գրաւական է առւտուրի յաջողութեանը, մանաւանդ երբ զնորները կանաչք են:

Զատ անգամ ես գիտմամբ գործը երկարացնում էի, աւելի այն ժամանակ, երբ տեսնում էի, որ, ինչպէս ասում են, մէկի «աչքումը լոյս կար»:— Օրիորդ, ասում էի, ձեր գեղեցիկ զլխին շատ կըսաղի այդ հիւանալի վարսակալը, յատուկ ձեր սիրուն մազերի համար պատրաստուած է: Օրիորդը ժպտում էր, խնդրում էր մօրից զնել այն վարսակալը:

Ի՞նչ էր անում քաւոր Պետրոսը:

Տեսար, մօտեցաւ տան պառաւին: (Ըստ մեծի մասին այնպիսիներին, որոնց վրայ տանեցիք ուշադրութիւն չեն դարձնում, միայն նայում են, որպէս մի հնացած, գործածութիւնից ընկած կարասիքի վրայ): Կըսկէր զբաղեցնել նրան, առածներ, առակներ կըպատմէր, և արտասուելու չափ կըծիծաղացէր: Նա առանձին ընդունակութիւն ունէր պառաւներին զբաւելու: Այդ միջոցին ես առւտուրը աւելի ձրգ-ձգում էի, որպէս զի քաւոր Պետրոսը աւելի երկար ժամանակ ունենայ, որպէս նա սովորաբար ասում էր՝ «տան լիմարի ուղեղը թափ տալու»...:

Այդ առանց նպատակի չէր: Որովհետև քաւոր Պե-

տրոսը իւր յատուկ խորամանկութեամբ, տեղեկանալով նոյն տան հանգամանքներին, այնուհետեւ քիչ չէր պատահում որ միանգամ իւր արկղով այն տունը մտնող մանրալաճառը միւս անգամ յայտնվում էր բոլորովին ուրիշ կերպարանքով. — խաչով, աւետարանով, կամ սրով զիշերալին միթութեան մէջ...:

Եւ այդպէս, մեր մանրավաճառութիւնը ունէր ոչ թէ շահեկան նպատակ, այլ մենք դործ էինք գնում որպէս մի միջոց, որ նրա պատրուակով կարողանայինք մեր ցանկացած տեղերը մտնել, հետադօտել, լրտեսել, առանց մեզ վրայ կասկած չարուցանելու:

Ես մինչեւ այսօր սարսափելով լիշում եմ մի զէպք... մինչեւ այսօր զգում եմ իմ ձեռքերի վրայ այն անմեղ արեան թացութիւնը...:

Գտնվում էինք փոքրիկ գաւառական քաղաքում: Մենք մտանք մի տուն, ի հարկէ, իբրեւ մանրավաճառներ: Քաւոր Պետրոսը սովորութիւն ունէր հարկը պահանջած տեղերում ցոյց տալ իրան կամ լիմար, կամ ապուշ և կամ չափից դուրս միամիտ: Այդ տան մէջ նա ձեռացրեց իրան սաստիկ երկչոտ:

Այնտեղ ապրում էին չորս հոգի միայն — երկու ալեւոր ամուսիններ, մի սպասաւոր և մի աղախին: Ամուսին ալըր ծխում էր իւր չիբուխը և անդադար զանգատվում էր ընկմատիգմից: Պառաւ տան տիկինը զբաղուած էր իւր մոխրագոյն թութակով և երկու սպիտակ կատուններով, որոնք նրա գլխաւոր միջոցաւորութիւնն էին ներկայացնում:

Երբ որ մենք ներս մտանք, թութակը արտասանեց մի քանի մարդկային բառեր: Քաւոր Պետրոսը զարհուրեցաւ...: Այդ մարդը, որ հազար սատանաներից երկիւղ չունէր. — «սատանան... սատանան»... աղաղակելով, ճիշ բարձրացնելով, դուրս փախաւ: Տանտիրոջ վրայ ցաւալի

ներդործութիւն ունեցաւ, երբ տեսաւ, որ իւր թութակը անզգուշութեամբ վախեցրեց խեղճ մարդուն: Նա իւր սպասաւորին ուղարկեց, մի կերպով լետ բերեցին քաւոր Պետրոսին: Պառաւ երկար աշխատում էր համոզել, հանգստացնել նրան, հաւատացնելով, որ իւր տեսածը սատանայ չէ, այլ հասարակ թռչուն է, միայն սովորել է մի քանի բառեր արտասանել: Քաւոր Պետրոսը, որ մի քանի անգամ եղել էր թութակների հայրենիքում և ահազին խումբերով էր տեսել նրանց հնդկաստանի կղզիներում, — վերջապէս համոզուեցաւ, որ իւր տեսածը սատանայ չէր, մանաւանդ երբ պառաւ զրեց նրան իւր ոսկրացած ձեռքի վրայ և սկսեց շաքար ուտացնել:

Քարեսիրտ ամուսինները, քաւոր Պետրոսին աւելի միջոցաւորութեամբ համար, զիտմամբ թանգ վճարելով, զնեցին մեզանից զանազան իրեղէններ, որոնք զուցէ նրանց ամենաին պէտք չէին: Մենք շնորհակալութիւն յայտնելով, և նրանց երկար կեանք բարեմաղթելով, հեռացանք:

Մենք իջեանել էինք մի կեղտոտ հիւրանոցում, որ աւելի նման էր գինետան, այն զանազանութեամբ միայն, որ այստեղ կարելի էր գտնել խիստ վատ կահաւորած սենեակներ: Նրա ընդարձակ բակում իրանց ձիաները հանգստացնելու համար կանգնում էին կառապանները: Այդ պատճառով այդ հիւրանոցը այն տեսակներից էր, ուր ամբողջ զիշերը յաճախորդները չեն պակասում. անդադար շատերը մտնում են և դուրս են գալիս: Եւ այդ հարբած, խելադարուած խառնիճաղանձի մէջ տիրում էր այնպիսի բաքոսալին խառնաշփոթութիւն, որ ոչ ոք միմեանց չէր հասկանում: Այդ բոլորը մեզ համար շատ նպաստաւոր էր: Մեզ շատ հնարաւոր էր զիշերուայ մի որոշեալ ժամում դուրս գալ այնտեղից, գնալ ուր որ ցանկանում էինք,

կատարել մեր գործը և կրկին վերադառնալ, առանց ոչ ոքից նկատելի լինելու:

Քաւոր Պետրոսը մի զիշեր չգնաց Հասարակաց սեղանատանը ընթրիք ուտելու, այլ պահանջեց մի ահագին կտոր սառն միս և մի շիշ արաղ, որ բերեցին մեր սենեակը: Նա մի քանի մարդու չափ ուտել կարող էր, իսկ ամբողջ շիշ արաղը նրա սովորական խմիչքն էր ընթրիքի ժամանակ: Ես արաղ չէի սիրում, պահանջեցի ինձ համար մի շիշ զինի:

Մենք տեղեկացել էինք, որ այն տունը, որտեղ թուլթակը վախեցրեց քաւոր Պետրոսին, փոքրիկ քաղաքի հարուստ տներէց մէկն էր: Մենք զիտէինք, որ երկու ծերունի ամուսինները ունէին իրանց տան մէջ մի նշանաւոր դոմար, որ պահել էին սև օրուայ համար:

Ընթրիքից յետոյ քաւոր Պետրոսը հարցրեց ինձ.

— Մուրադ, դու ի՞նչ տեսակ զէնք աւելի լաւ գործածել զիտես:

— Ատրճանակներ: Մի օր զրազ եկանք, ես հինգ անգամ մինը միւսի ետեւից կարողացայ խփել օդի մէջ նետած ինձորը:

Քաւոր Պետրոսին երբէք զիւր չէր գալիս, երբ մէկը սկսում էր նրա մօտ պարծենալ: Պարծենալու համար նրա կարծիքով պէտք էր շատ մեծ գործ կատարած լինել:

— Այդ աղմուկ հանող զէնքերը պէտք չեն, երբ ուղում ես սուս-ու-փուս գործ կատարել, ասաց նա: — Աւելի լաւ են խուլ ու մունջ զէնքերը, որ ձայն չհանեն:

Ես հասկացայ նրա միտքը:

— Ուրեմն ես կարող եմ վեր առնել իմ տապարը:

— Վատ չէ:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ մենք դուրս եկանք հիւրանոցից: Անձրեւը մանր կաթիլներով մաղվում

էր: Փողոցները դատարկուած էին, մարդիկ չէին երևում: Գիշերային թանձր խաւարի մէջ մրափում էր քաղաքը:

Անցնելով մի քանի խուլ փողոցներ, մենք արդէն գտնվում էինք յիշեալ տան մօտ, որտեղ թուլթակը վախեցրեց քաւոր Պետրոսին:

— Եթէ շունը աղմուկ չբարձրացնէ, լաւ է, ասեցի ես:

— Ի՞նչ շուն, հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

— Երբ ցերեկով մտանք այստեղ, ես նկատեցի մի ահագին շուն, որ շղթայով կապուած էր բակում: Գիշերը բաց են թողնում նրան:

— Նա հիմա հանգուցեալների կարգումն է դասուած:

Քաւոր Պետրոսի խօսքերից երևաց, որ նա մի անգամ ևս մտել էր այս տունը, այն անցքից յետոյ, որ թուլթակը վախեցրեց նրան: Արջին անգամ յայտնուել էր այնտեղ մուրացկանի կերպարանքով և միջոց էր գտել ոչ միայն թունաւորելու շանը, այլ լաւ հետազօտելու տան զիրքը, մուտքերը և այլն:

Տան ընդարձակ բակը շրջապատած էր փայտեայ ցանկապատով, որը այնքան ցածր էր, որ մի առանձին ընդդիմադրութիւն չարեց մեզ բակը իջնելու ժամանակ: Այժմ հարկաւոր էր մի կերպով ներս սողալ սենեակների մէջ: Մի լուսամուտ, որ ցերեկով նկատել էինք, ուղղակի բացվում էր սպասաւորների քնարանի մէջ: Գիշերային տօթի պատճառով լուսամուտը բաց էր թողած: Քաւոր Պետրոսը հերքուէսի ոյժ ունէր, իսկ ես թեթեւաշարժ էի որպէս առիւծ: Երկու ահագին ջրի տակառները, որ կանգնած էին բակում անիւների վրայ, միմեանց վրայ դնելը, և այդ սանդուղտներով լուսամուտից ներս մտնելը՝ մի բոսպէի գործ եղաւ: Մենք գտանք սպասաւորի սենեակում և աղախինս: Երևում էր, այդ դեռահաս աղջիկը սովորու-

Թիւն ունէր երբեմն իւր տիրուհուց զաղտնի ծառայի քը-
նարանը ներս սողալ...:

Քաւոր Պետրոսի երկաթի ձեռքերը երկուսին ևս
ճնշեցին միւսնոյն անկողնի մէջ: Նրանք քնած էին. աղ-
ջկալ գլուխը դրած էր սիրականի թւքի վրայ: Նրանք
դարձեցան:

— Սենեակներն ընտելանալով, հարցրեց քաւոր Պե-
տրոսը:

Նրանք փորձեցին ճիշ բարձրացնել: Բայց քաւոր
Պետրոսի սպառնալիքը լռեցրեց նրանց: Բանալիները լու-
կոյն մեր ձեռքը անցան:

— Դու այդ նազելի սիրահարներին կը պահես միմեանց
գրկում, մինչև ևս զօրձը կը լերջացնեմ... ասաց քաւոր
Պետրոսը և հեռացաւ:

Մանկահասակ աղախինը երկիւղից իսկոյն ուշաթափ
եղաւ և դիակ դարձաւ իմ ճանկերի մէջ: Ես զօրձ ունէի
այժմ միայն կատաղած սպասաւորի հետ: Ճշմարիտը խոս-
տովանած, այդ Գոլիաթը այնքան ուժեղ էր, որ ես հա-
ղիւ կարողանում էի զսպել նրան: Իմ զրուծիւնը նախան-
ձելի չէր: Մենք կորած էինք, եթէ նա զուրս պոճէր
իմ ձեռքից: Ուրիշ ճար չկար, պէտք էր այդ զաղանին
հանգստացնել: Իմ ծանր տապարի մի հարուածը զրորեց
նրա գլուխը մահճակալից ցած: Տաք արիւնը զուրս փչեց
սլարանոցից սիրուհու կուրծքի վրայ...:

Դա եղեռնադորձութեան ամենասարսափելին էր, որ
ես կատարել եմ իմ կեանքում: Գազանային անդթութիւ-
նը այդ դէպքում անցնում է ամեն վայրենութիւնից: Ըս-
պանէլ աչն ըոպէում, երբ երկու անմեղ արարածներ, ի-
րանց հոգու բոլոր քնքշութեամբ գրկախառնուած, սիրում
են միմեանց, — սպանել սէրը, — դա սոսկալի չարագործու-
թիւն է...:

Մինչ ես կայէնի նման կանգնած էի իմ զոհի մօտ,
լսելի եղաւ քաւոր Պետրոսի ձայնը.

— Հեռանա՛ք...:

Միւս առաւօտը քաւոր Պետրոսը հանդարտ, հան-
դիստ տրամադրութեամբ, ինձ իւր հետ առնելով, մտանք
հասարակաց սեղանատունը նախաճաշիկ ուտելու: Հիւրա-
նոցի ամբողջ խօսակցութիւնը զիշերուայ անցքի մասին էր:

— Ի՞նչ է պատահել, հարցրեց քաւոր Պետրոսը իւր
մօտ նստած մի արհեստավորից, որ դատարկում էր թէյի
եօթերորդ բաժակը:

— Ի՛նչ պէտք է լինի, սպասախանեց արհեստա-
ւորը ցաւակցաբար, — այս գիշեր անչափ չարագործներ
մտել են մի տուն, ծերունի տան-տէրերին, թէ ամուս-
նին և թէ կնոջը, երկուսին էլ խեղդել են ծառայի զը-
լուխը կտրել են, տանիցը ուրիշ բան չեն տարել, բացի
զուտ փողերից: Ասում են տասն հազարից աւել կը լինի:

— Անիճեալներ... այդ ի՞նչ անխղճութիւն է... պա-
տասխանեց քաւոր Պետրոսը նոյնպէս ցաւակցաբար: —
Ի՛նչպէս Աստուած չէ պատժում այս տեսակ չարագործ-
ներին...: Խեղդել ծերունի մարդկանց, — դա ճրքան անղը-
թութիւն է...:

Մենք մի քանի օր ևս բոլորովին անվրդով կերպով
շարունակեցինք մեր առևտուրը, լետոյ թողեցինք այդ
քաղաքը: Ոչ ոք կասկած ունենալ չէր կարող խեղճ ման-
րավաճառի վրայ, որը թութակից անգամ վախենում էր,
որը մի քանի օր առաջ մտնելով նոյն տունը, օրհնում
էր, բարեմաղթութիւններ էր կարդում և երկար կեանք
էր ցանկանում երկու ծերունիներին, որովհետև գնեցին նրա-
նից բաւական վաճառքներ աւելի թանգ գնով, — այո, ոչ
ոք երեւակայել անգամ չէր կարող, որ նոյն «երկար կեանք»
ցանկացողը ընդունակ կը լինէր կարճելու նրանց կեանքը...:

Թողնելով լիշեալ քաղաքը, մենք անցանք մի ան-
ծանօթ գաւառ: Առհասարակ ամեն մի յանցանք զործած
տեղից երբ հեռանում էինք, թողնում էինք մեր ետեւից
ահազիւն տարածութիւն: Այդ երկիւրը այնքան ընդարձակ
էր, որ ամեն տեղ բացվում էր մեր առջև մի նոր աս-
պարէզ...:

Դ.

ՀԱՆՍԱՐՄՈՒԹԻՒՆ

Տասնևեօթն տարեկան էի ես, երբ ոտքս դուրս դը-
րեցի Հայրենական երկրից: Այն օրից անցել էր եօթն տա-
րի ևս, որ ես թափառում էի օտարութեան մէջ: Այդ
եօթն տարուայ ընթացքում, կարծես թէ, ես արբուած
լինէի մի տեսակ կախարդական ըմպելիքով, որ օրըստօրէ
ինձ թմրեցնում էր, խորատուգում էր մի անբացատրելի
ինքնամոռացութեան մէջ: Միանգամ զոնէ չզարթնեց իմ
մէջ ինքնաքննութեան միտքը, որ ես խորհէի, թէ ինչ
է իմ կոչումը, ինչ նպատակի եմ ձգտում ես, դէպի ո՞ւր
է տանում ինձ այդ տեղային եռանդը, ինչ է իմ ներկան
և ինչ կըլինի իմ ապագան...:

Իմ ամբողջ մտաւոր և հոգեկան զօրութիւնը լարուած
էր դէպի չարը, դէպի անբարոյականը, դէպի վնասակարը:
Ես մի առանձին զիւական հրճուանքով ուրախանում էի,
երբ արիւնոտ գործը յաջողվում էր ինձ իմ սոսկալի ձեռ-
նարկութիւնների մէջ:

Ինչու այսպէս փոխուեցայ ես, ո՞ւր մնաց իմ հոգու
քնքշութիւնը, ո՞րտեղ կորաւ իմ բնաւորութեան մեղմու-
թիւնը...:

Ես զործում էի ոչ թէ խելքով, ոչ թէ զիտակցա-

բար, այլ մի տեսակ վալրենի բնագրումով, որ միայն դա-
զաններին է յատուկ:

Խաբել՝ խաբելու համար, կողոպտել՝ յափշտակութեան
համար, սպանել՝ արիւն թափելու համար, ոսկի և արծաթ
զիզել՝ միայն ունենալու համար, — դրանք էին այն անյագ
բաղձանքները, զէպի որոնք մզում էր ինձ վալրենի
բնագրումը:

Չարագործը մի տեսակ բարոյական խելագար է: — Այդ
հիւանդութեան մէջ էի գտնվում ես:

Ես ոչ միայն մոռացել էի իմ անձը, այլ մոռացել
էի և այն արարածներին, որոնք իմ սրտին խիստ մօտ
էին: Ես միանգամ դոնէ մտքիս չբերեցի իմ հայրենիքը
և այն ազգը, որի արիւնն էի կրում և որից կտրուած էի:
Ես միանգամ դոնէ մտքիս չբերեցի մօրս, քոյրերիս և
վերջապէս Սառային...:

Ո՛րպիսի խոտմուռններով բաժանուեցայ նրանցից,
որքան մեծ ակնկալութիւններ ունէին նրանք իմ մասին:
Պարսկաստանի սահմանից անցնելու ժամանակ իմ սիրտը
դեռ թարմ էր, որդիական զգացմունքը դեռ ոչ բոլորովին
հանդել էր նրա մէջ: Այն ժամանակ ես մտածեցի մօրս
վիճակի վրայ և այդ պատճառով ծախած աւանակիս ար-
ծաթը ուղարկեցի նրան: Իսկ այնուհետև որքան գումար-
ներ անցան իմ ձեռքը, բայց միանգամ դոնէ չմտածեցի,
թէ աղքատութեան մէջ ապրող մայր ունեմ և որք մնա-
ցած քոյրեր ունեմ: Զարմանալի փոփոխութիւն: Պան-
դիտութիւնը ինչպէս քարայնում է մարդու սիրտը...:
Ի՜նչպէս կարծրացնում է բոլոր քնքուշ զգացմունքները:
«Աչքից հեռու, սրտից հեռու» — ասում է հայկական ա-
րածը: Դա կատարուել էր իմ հետ:

Այդ բոլոր մտածութիւնները զարթնեցան իմ մէջ այն
ժամանակ, երբ յանկարծ ստացայ մօրիցս մի նամակ: Ամ-

բողջ եօթն տարի օտարութեան մէջ ապրելով, այդ առա-
ջին նամակն էր, որ ստանում էի մոռացուած հայրենի-
քից: Նամակը հասաւ ինձ մի խաչազողի ձեռքով, որ ե-
կել էր Պարսկաստանից: Նրա թւականից անցել էր աւե-
լի քան մի տարի: Դա համարվում է շատ նոր նամակ-
ներից մէկը, որ մեր դասակարգի պանդուխները բախտ են
ունենում ստանալու իրանց ընտանիքից: Բոլոր ժամանա-
կը նա մնացել էր նամակաբերի ծոցում, սպասելով, որ մի
տեղում կըհանդիպէ ինձ և կը յանձնէ:

Կարծես, դառն արտասուքներով զրուած լինէր այդ
ողբալի նամակը: Նրա մէջ նկարագրուած էր մօրս և
քոյրերիս կրած նեղութիւնները ինձանից յետոյ. նկարա-
գրուած էր կառավարութեան սարկազմների ու ֆէրրաշնե-
րի դործ զրած բարբարոսութիւնները, նկարագրուած էր
մեր ընտանիքի թշուառ զրութիւնը, և իրանց կրած ցա-
ւերը իմ պանդխտութեան մասին և այլն: Նամակը վեր-
ջանում էր այսպիսի խօսքերով. «Մուրադ, այդպէս են
վճարում զաւակները փոխարէնը այն կաթի, որով մայրը
սնուցանում է որդուն...: Դու մոռացար, բոլորը մոռա-
ցար...: Դու մոռացար զժբախտ մօրդ և թշուառ քոյրե-
րիդ...: Դու մոռացար Սառային, որ մինչև այսօր էլ սի-
րում է քեզ... որին դու ևս մի ժամանակ սիրում էիր»...:

Ո՛րքան ազդու է լինում մօր խօսքը: Իմ բոլոր ա-
պերախտութիւնները մի բոլորում նկարուեցան իմ աչքերի
առջև: Կարծես, իմ ականջներին զարկում էր մի դառն,
յանդիմանական անէծք. «դու անառակ որդի ես»...:

Իմ սիրտը լցուեց ցաւերով: Մի բան միայն մխիթա-
րում էր ինձ, որ այդ նամակից տեղեկացայ, այն արա-
րածները, որ մի ժամանակ սիրելի են եղել ինձ, դեռ
կենդանի են:

Ես հէնց նոյն օրը յայտնեցի քաւոր Պետրոսին նա-

մակի բովանդակութիւնը: Նա ցանկացաւ տեսնել խաչագողին, որի ձեռքով հասաւ ինձ նամակը, բայց նամակաբերը արդէն անհետացել էր: Երկու տարբեր խումբերի պատկանող խաչագողներ երբէք մի միւսին ոչ սահմանում չեն գործում: Նա հէնց որ տեսաւ մեզ, իսկոյն հեռացաւ մեր գտնուած տեղից:

Քաւոր Պետրոսը կարգադրեց մի գումար ուղարկել մեր և իւր ընտանիքի ծախքերի համար: Երևում էր, որ նա էլ նոր յիշեց, որ ինքը նոյնպէս կ'իյն ունի, զաւակներ ունի, կարօտութեան մէջ թողած աղգականներ ունի:

Այժմեան մեր իշած տեղը այն քաղաքն էր, որ ընտրել էինք մեզ համար որպէս զխաւոր կենտրոն: Պատահում էր, որ ամիսներով կորչում էինք, թափառում էինք զանազան երկրներ, և մեր ձեռքը ընկած արծաթը հաւաքում էինք այստեղ: Այս քաղաքում կար մի բարեսիրտ և արդար սեղանաւոր, որը քաւոր Պետրոսի վաղեմի ծանօթն էր: Մեր փողերը յանձնում էինք նրան: Սեղանաւորը ճանաչում էր մեզ մեր իսկական անուններով: Նա գիտէր, որ մենք սրտեղացի ենք, ինչ մարդիկ ենք, բայց չգիտէր մեր իսկական պարապմունքը: Մենք յայտնի էինք նրան իբրեւ օրինաւոր վաճառականներ, որ ասիական ապրանքների առևտուր են անում: Բայց թէ հեռու տեղերում ինչ գործերով էինք զբաղուած, կամ ինչ միջոցներով այդ գումարները հաւաքւում էին մեր ձեռքում, — զրանց մասին նա ոչինչ տեղեկութիւն չունէր:

Երևում է, կեանքի մէջ ճշմարտութիւնը այնքան անհրաժեշտ է մարդու համար, որ ամենասարսափելի չարագործն անդամ պէտք է ունենայ զոնէ մի բարեկամ, որի հետ պէտք է անկեղծ լինի: Քաւոր Պետրոսի յարաբերութիւնները յիշեալ սեղանաւորի հետ թէև իսկութեամբ այսպէս չէին, բայց նա դարձեալ պահպանում էր բոլոր

ճշտութիւնները, ինչ որ վայել են մի բարեկամի, մի ազնիւ մարդու: Սեղանաւորը մեծ վստահութիւն ունէր նրա հաւատարմութեան վրայ, մանաւանդ այն պատճառով, որ համարում էր նրան միամիտ, բարի և ճշմարտասէր մարդ: Ամեն անգամ, երբ յայտնւում էինք այդ քաղաքում, սեղանաւորը մեզ հրաւիրում էր իւր տանը: Նրա կինը, երեխաները, աղախիւնները, սպասաւորները բոլորը ճանաչում էին քաւոր Պետրոսին, — և բոլորի համար քաւոր Պետրոսը ունէր անուշ խօսքեր, զբաղեցնելու, ծիծաղացնելու և զրաւելու համար:

Նրանք սիրում էին լսել քաւոր Պետրոսի ճանապարհորդութիւնների պատմութիւնը: Այդ «թափառական հրէան» համարեա ամեն երկրում եղել էր և ամեն երկրի մասին կարող էր պատմել նրանց շատ հետաքրքիր տեղեկութիւններ: Թէև երբեմն նա առասպելներ էր պատմում, այսուամենայնիւ, մեծ ուշադրութեամբ լսում էին: Օրինակ, միանգամ ասում էր, թէ Հնդկաստանում մի կղզի կայ, որտեղ ոսկին ծնեբեկի նման գետնից բուսնում է, աճում է և ճիւղեր է արձակում:

— Այդ լաւ է, ասաց սեղանաւորը զարմանալով. — կարելի է գնալ այնտեղ և քաղել մի ամբողջ ոսկու հունձք:

— Եթէ հշտ լինէր, ամեն մարդ կըղնար, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը ժպտելով:

— Ի՞նչ դժուարութիւն կայ:

— Զատ դժուարութիւններ: — Կղզին կախարդուած է: Նաւերը հազիւ կարող են մօտենալ նրա եզերքին: Հէնց որ մօտեցան, սոսկալի ալեկոծութիւնը կըտանէ նրանց դէպի ոլկիւնոսի յատակը: Պատահել է, որ մարդիկ ալեկոծութիւնից ևս ազատուելով, դուրս են եկել նրա ցամաքի վրայ: Բայց այդ մարդիկը այլ ևս չեն վերադարձել. նը-

րանք կերպարանափոխուել են, կապիկներ են դարձել և մնացել են աշնտեղ:

— Ուրեմն ոչինչ հնար չկայ աշնտեղ գնալու:

— Ինչպէս չկայ: միայն պէտք է գտնել կախարդուած կղզու թիլիսմանը: Հաղարաւոր բրամիններ քննում են զրքերը, աշխատում են լուծելու թիլիսմանը, բայց դեռ ոչինչ հետեւանքի չեն հասել: Անդլիացիք միլիօններ կրտային, եթէ մէկը գտնելու լինէր անմատչելի կղզու կախարդական բանալին:

Յետոյ պատմում էր նա, թէ մի ալ կղզում (դարձեալ Հնդկաստանում) գտնվում են աշնալիսի հսկայ մըջիմներ, որ մարդիկ նրանց մէջքի վրայ թամք են դնում, նրանց բերանը սանձ են դնում, և ձիու նման նստում են նրանց վրայ, ուր որ կամենում են, դնում են: Եւ քաւոր Պետրոսը խիստ ծիծաղելի կերպով նկարագրում էր իւր մի հետաքրքիր ճանապարհորդութիւնը մըջիմի մէջքի վրայ նստած: Զարմանալին այն էր, որ նրա լսողները այնքան փոքր տեղեկութիւններ ունէին հեռաւոր երկրների մասին, այնքան սակաւ ճանաչում էին երկրագունդը, որ բոլորովին հաւատում էին նրա պատմածներին:

Ահա այսպիսի և դրա նման պատմութիւններով էր զբաղեցնում քաւոր Պետրոսը իւր ունկնդիրներին:

Իւր հաշիւների մէջ քաւոր Պետրոսը վերին աստիճանի ճիշտ էր սեղանաւորի հետ: Զատ անգամ նրանից բաւական խոշոր գումարներ էր փոխ առնում, իբր թէ մի առեւտրական ընդարձակ ձեռնարկութեան համար: Բայց ինձ յայտնի էր, որ քաւոր Պետրոսը ոչ փողի կարօտութիւն ունէր և ոչ առեւտրական ընդարձակ ձեռնարկութիւններ: Նա վեր առած գումարը այնպէս անշարժ պահում էր իւր մօտ, մինչև լուանում էր իւր տուած պարտամուրհակի ժամանակը: Այդ միջոցին տա-

նում էր փողը, իւր տոկոսով յետ էր տալիս, պարտքը վճարում էր և ստանում էր պարտամուրհակը: Այդ անում էր նա իւր վարկը պահպանելու համար:

Միանգամ մեզ հարկաւորեց վեր առնել սեղանաւորից 15,000 ռուբլ: Փողերը բերեցինք մեր իջևանը, կրկին համբարեցինք, տեսանք, որ 1000 ռուբլ աւել է: Սեղանաւորը փոխանակ 15 հաղար ռուբլու, սխալմամբ տուել էր 16 հաղար ռուբլ, իսկ 15-ի պարտամուրհակ էր առել: Քաւոր Պետրոսը միւս օրը հաղար ռուբլը յետ տարաւ, յանձնեց սեղանաւորին այսպիսի դանդառներով:

— Այդ ինչ արեցիք ինձ հետ, Արկադիյ Փաղէիչ, այսպէս էին կոչում սեղանաւորին: — Եթէ ես այս զիշեր մեռնելու լինէի, ինչ կըլինէր իմ հողու ճարը: Երևի, դուք իմ հողին կորցնել էիք ուղում...:

Սեղանաւորը մնաց զարմացած:

— Ի՞նչ կայ, ինչ է պատահել, Պետրոս Արամիչ, հարցրեց նա, ինդրելով վրդովուած քաւոր Պետրոսին նստել:

Պետրոս Արամիչը ոչինչ չէ խօսում, լռութեամբ դնում է սեղանաւորի առջև 1000 ռուբլ:

— Այդ ինչ փող է, հարցնում է սեղանաւորը:

— Այդ այն փողն է, որ դու ինձ աւել էիր տուած, պատասխանում է քաւոր Պետրոսը դեռ ևս վրդովուած կերպով: — Աւելի լաւ կըլինէր, որ համբարքի մէջ զոյճ լինէիք և ուրիշին մեղքի մէջ չզցէիք...:

— Դու բարի ես, շատ բարի, Պետրոս Արամիչ, ասում է սեղանաւորը, բարեկամբար նրա ձեռքը սեղմելով:

— Ես բարի եմ նրա համար, որ չզողացայ ուրիշի փողը: — Այդ բարութիւն չէ, Արկադիյ Փաղէիչ:

Զնայելով այդ համեստութեանը, Արկադիյ Փաղէիչը աշխատում է ապացուցանել, որ Պետրոս Արամիչը բարի մարդ է:

Ամեն անգամ, երկար թափառումներից լետոյ, երբ յայտնվում էինք սեղանաւորի մօտ, նրա սովորական հարցմունքն այդ էր լինում.

— Լսե՛ք վաստակ ունեցար, Պետրոսի Աբրամիչ:

— Վատ են գնում գործերը, շատ վատ, Արկադիյ Փաղէիչ:

— Ի՞նչու:

— Բոլորը մեր մեղքերից:

Սեղանաւորը ծիծաղում է:

— Դուք ծիծաղում էք, Արկադիյ Փաղէիչ: Բայց տեսէք, ինչպէս վատացել են ժամանակները. առանց երդուելու, առանց սուտ խօսելու չես կարող առւտուր անել...: Բայց այդ մեղք է, Արկադիյ Փաղէիչ, շատ մեղք է...: Համարեա մարդ իւր հոգին է ծախում...:

— Բայց շահ, այսու ամենայնիւ, լինում է:

— Ի՛նչ շահ... այսպիսի շահը Յուդայի արծաթն է, որ ստացաւ և մատնեց մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին: Այսպիսի շահը սատանան կը տանէ...:

Զնայելով յայտնած դժգոհութեանը վատ ժամանակների և իւր առւտրական անյաջողութեան մասին, քաւոր Պետրոսը դարձեալ համբարում է սեղանաւորի առջև մի քանի հազարներ:

— Այս անգամ, երեւի, սատանան չէ դիպել քո փողերին, Պետրոս Աբրամիչ:

— Քրտինքով է աշխատած, դնուն քրտինքով, Արկադիյ Փաղէիչ: — Արդար աշխատանքը Յիսուս Քրիստոսը կը պահպանէ, պատասխանում է քաւոր Պետրոսը և սկսում է ջերմեռանդութեամբ խաչակնքել իւր երեսը:

Սեղանաւորը երբեմն սիրում էր քաւոր Պետրոսի հետ հանաքներ անել և զուարճանալ նրա պարզմտութեան վրայ:

Բայց ինձ զարմացնում էր քաւոր Պետրոսի հաւատարմութիւնը, որ ունէր դէպի սեղանաւորը: Այդ մարդը, որի համար ոչինչ սուրբ բան չկար, վարվում էր նրա հետ ամենայն ճշմարտութեամբ: Ես կարծում էի, թէ դա մի խորամանկ նախապատրաստութիւն է, սեղանաւորին մեր ծուղակի մէջ զցելու համար, որի հարստութիւնը միլիօնների էր հասնում: Միանգամ հարցրի քաւոր Պետրոսից.

— Սեղանաւորի «հողոցը» երբ պիտի կարգանք: Ուզում էի հասկացնել, թէ երբ պէտք է կոշովտենք նրան: Նա պատասխանեց.

— Եթէ ամեն աղբիւրները պղտորելու լինես, զոնէ մէկը պէտք է մաքուր թողնես, որ ինքդ խմես:

Ես տեսնում էի, որ քաւոր Պետրոսը այս դէպքում ևս չէ շեղվում իւր հիմնական կանոնից. «ամեն ինչ ծառայեցնել իւր օգտի համար»...:

Խաչագողին ևս պէտք է մի հաւատարիմ մարդ ունենալ: Դուք չգիտէք խաչագողի վիճակը: Նա թափառում է երկրէ երկիր զանազան կերպարանքներով, զանազան անուններով, որոնց ոչ մէկը իւր իսկական անունը չէ: Յանկարծ նա մեռաւ. նրա ունեցածն էլ իւր հետ կրմեռնի: Որովհետեւ նա յայտնի է միայն կեղծ անունով, իսկ այդ կեղծ անունը կրողի ժառանգները գտնել անհրաժեշտ է: Կիրակոսի թողած կայքը չեն տալ Մարկոսի ժառանգներին, թէև մեռնողը իսկապէս Մարկոսը լինէր, և կեղծ անունով միայն իրան կոչելիս լինէր Կիրակոս: Մի կենտրոն պէտք է, որ խաչագողը յայտնի լինի իւր իսկական անունով և հաւաքէ այնտեղ իւր ունեցածը, որպէսզի, եթէ մահ պատահելու լինի, հասցնեն նրա ընտանիքին: Ահա այդ էր քաւոր Պետրոսի յարաբերութիւնների պատճառը սեղանաւորի հետ: Նրա մօտ հաւաքում էր քաւոր Պետրոսը մեր բոլոր վաստակած փողե-

ըր: Եթէ մեզ մի բան պատահելու լինէր, սեղանաւորը զիտէր, թէ փողերը ում են պատկանում: Մենք յայտնի էինք նրան մեր իսկական անուններով, և յանձնած գումարների համար ստացական էինք առնում նոյն անուններով:

Քաւոր Պետրոսը յայտնի էր անունովս՝ պարսկաստանցի, այս ինչ զաւառից, այս ինչ զիւղից, վաճառական Պետրոս Արամիւս Աղախանօվ: Յայտնի էի և ես իմ անունով, տոհմանունով և տեղի անունով:

Այդ ձեւը ունէր և այն յարմարութիւնը, որ զիցուք թէ մեզ մաճ չպատահեց, այլ մի տեղ կալանաւորեցին մեզ: Այսպիսի դէպքերում չէին կարող մեր կաշքը զրաւել, որովհետեւ մեզ կրկնէին մի որեւիցէ կեղծ անուան տակ, իսկ մեր կաշքը մեր սեպհական անունով կրկնէր բոլորովին ուրիշ ձեւքում:

Ես այժմ հասկանում էի այն զանազան անցադրերի անհրաժեշտութիւնը, որ քաւոր Պետրոսը Պարսկաստանից դուրս գալու ժամանակ առեց իւր հետ և միշտ նորոգել էր տալիս, որ ժամանակները չկորցնեն:

Յանձնելով մեր այս անգամուայ բերած փողերը սեղանաւորին, վերադարձանք դէպի մեր իջեանը: Ճանապարհին քաւոր Պետրոսի ուշադրութիւնը զրաւեց մի օտարոտի մուրացիկան, որը փողոցում կանգնած էր մի լուսամուտի հանդէպ, և խղճալի ձայնով ողորմութիւն էր խնդրում: Լուսամուտի հանդէպ նստած տիկինը ձգեց նրան մի քանի զրօշներ և փակեց լուսամուտը: Մուրացիկանը սկսեց որոնել, թէ որտեղ ընկան զրօշները:

— Նայիր, Մուրադ, ասաց ինձ քաւոր Պետրոսը, — կարո՞ղ ես ճանաչել, թէ դա ինչ մարդ է:

Ես նայեցի: Մուրացիկանը հազած ունէր պատառօտած սև փարաջայ. մէջքը սեղմուած էր գունաւոր լայն

գօտիով. գլխին զրած ունէր մի ջարդուած և հնութիւնից իսկական գոյնը կորցրած հողւորականի ցած շլիսպայ (երեւի մէկը ընծայել էր նրան) և ձեռքին կրում էր երկայն զաւաղան, հասարակ ոսկրեայ զլխիկով:

— Խաչագող է, պատասխանեցի ես:

— Ոչ, ասաց քաւոր Պետրոսը: — Քահանայ է և հայ քահանայ:

Ես չհաւատացի: Մօտեցայ մուրացիկանին և հարցրի նրա ինչ մարդ լինելը: Քաւոր Պետրոսի նկատողութիւնը ուղիղ էր: Նա հրաւիրեց թշուառ քահանային մեզ մօտ: Քահանայի ուրախութեանը չափ չկար, երբ հեռւոր օտարութեան մէջ հանդիպեց երկու հայերի: Մենք նրան հիւրասիրեցինք թէյով և իսկոյն մի բան տուեցինք ուտելու: Ողորմելին այնպիսի ախորժակով կերաւ, որ երեւում էր մի քանի օր քաղցած էր մնացել: Երբ նա փոքր ինչ կաղզուրուեցաւ, քաւոր Պետրոսը հարցրեց, թէ ինչ զէպքով այս կողմերն է անցել:

Նրա պատմութիւնից երեւաց, որ ինքը սպահանցի է: Նրա ժողովրդի մի մասը Կասպից ծովի հարաւա-արեւելեան եզերքի վրայ մի փոքրիկ գաղթականութիւն է հիմնել: Նոր գաղթականները մեծ գծուարութեամբ կարողացան իրաւունք ստանալ պարսից կառավարութիւնից, որ իրանց համար մի եկեղեցի շինեն: Եկեղեցին հիմնեցին, սկսեցին կառուցանել, բայց աւարտել չկարողացան, որովհետեւ սաստիկ աղքատ էին, իրանց միջոցները չէին բաւականանում: Չինուածքը մնաց թերի: Քահանան իմացաւ, որ շուտով խմբուելու է *** քաղաքի մեծ տօնավաճառը, ինքն ևս զիմեց այնտեղ, այն նպատակով, որ տօնավաճառի առիթով հաւաքուած հայ վաճառականներից եկեղեցու շինութեան անունով նուիրատուութիւններ հաւաքէ:

— Յաջողուեցա՛ն, հարցրեց քաւոր Պետրոսը, թոյլ չտալով քահանային աւարտել իւր պատմութիւնը:

— Յաջողուեցաւ: Աստուած օրհնէ բարեպաշտ հայերի առատաձեռնութիւնը. նրանք այնքան նուիրեցին, որով ոչ միայն կարելի էր աւարտել եկեղեցու շինութիւնը, այլ բաւական նշանաւոր գումար աւել կրմնար եկեղեցին դար-դարելու համար պէտք եղած սրբութիւններով:

— Ուրեմն ի՛նչ է պատճառը, որ այդ ողորմելի զրու-թեան մէջն ենք գտնում ձեզ.

— Երբ ուղևորուեցայ դէպի Պարսկաստան, ճանա-պարհին կողոպտեցին ինձ և բոլորը, ինչ որ հաւաքել էի, տարան: Այդ գժբախտութիւնից յետոյ ես չուզեցի դատար-կաձեռն և ամօթալի երեսով վերադառնալ իմ ժողովրդի մօտ, ստիպուեցայ մուրացկանութեամբ շարունակել իմ ու-ղևորութիւնը, գուցէ մի տեղ դարձեալ բարեպաշտ հայեր կրգտնեմ և կրդիմեմ նրանց զթասրտութեանը:

— Այժմ ո՛րտեղ դիտաւորութիւն ունէք գնալու:

— Մօսկուա, ասում են այնտեղ ևս հայեր կան:

Խաչազողին հեշտութեամբ չէ կարելի. խաբել, մա-նաւանդ քաւոր Պետրոսի նման մարդուն: Նա, թէև ան-դգալի կերպով, բայց բաւական խստութեամբ սկսեց դա-նազան հարցեր առաջարկելով քննադատել քահանային, ստուգելու համար, թէ ո՛ր աստիճան ճշմարիտ էին նրա ասածները:

Ես չլսեցի նրանց բոլոր խօսակցութիւնը, որովհետև այդ միջոցին քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ, որ գնամ հիւրանոցը և մեզ համար ընթրիք պատուիրեմ: — «Բամ-բակը դալին լինի» ասաց նա: Այդ նշանակում էր, որ արաղը շատ լինի:

Ընթրիքի ժամանակ քաւոր Պետրոսը աւելի աւելի-թ ունեցաւ քննելու քահանային, որովհետև տէր հայրը ու-

րախութիւնից խմեց աւելի, քան թէ պատշաճ էր:

Քահանան դիշերը մնաց մեզ մօտ:

Միւս առաւօտ, թէյից յետոյ քաւոր Պետրոսը ասաց նրան.

— Ամբողջ եօթն տարի է, տէր հայր, օտարութեան մէջ ապրելով, և օտար ազգերի հետ յարաբերութիւններ ունենալով, զուրկ եմ մնացել հայաստանեաց եկեղեցու սուրբ հաղորդութիւնից: Ձեզ Աստուած ուղարկեց ինձ մօտ, քաւելու իմ մեղքերը և արժան կացուցանելու Յիսուս Քրիստոսի կենարար մարմնին և արեանը:

Տէր հայրը, հայ քահանաների սովորութեան համե-մատ, ճանապարհորդութեան աւելի-թով, մի փոքրիկ ար-ծաթեայ մասնատուի մէջ, վեր էր առել իւր հետ սուրբ հաղորդութեան նշխարներ: Նա դուրս հանեց մասնատու-փը, դրեց սեղանի վրայ և պատրաստուեցաւ, կատարելու սուրբ խորհուրդը: Քաւոր Պետրոսը և ես չօքեցինք նրա առջև: Քաւոր Պետրոսի խոստովանութիւնը կատարուեցաւ հրապարակաբար, թէև ես ոչինչ չհասկացայ, որովհետև գրաբառ լեզուով էր: Նա կարդաց հայոց ժամագրքի ամ-բողջ «մեղան»: Նրա մէջ բովանդակվում է բոլոր մեղքե-րի խոստովանութիւնը, ինչ որ կարող է մտածել, հնարել և զործել միայն չարագործ մարդը, և ոչ ուրիշ արարած:

Ես տէր հօր թելադրութեամբ կրկնեցի մի քանի տուն նոյն «մեղայից»: Երբ նա, պահանջուած աղօթքնե-րը կարդալուց յետոյ, մօտեցրեց իմ շրթունքին սուրբ հա-ղորդութեան նշխարը, իմ ամբողջ մարմնին տիրեց մի սոսկալի, հոգևոր սառսուռ: Նոյն ազդեցութիւնը ես նկա-տեցի և քաւոր Պետրոսի դէմքի վրայ:

Մենք չօքած տեղից վերկացանք, երկուսս էլ համ-բուրեցինք տէր հօր աջը. նա օրհնեց մեզ և թողութիւն շնորհեց:

Յետոյ քաւոր Պետրոսը տէր Հօրը իւր հետ առնելով, զնացին շուկան: Իսկ ինձ տուեց մի տոմսակ և ուղարկեց Արկադի: Փաղէիչի մօտ: Ես ստացայ սեղանաւորից 10,000 ռուբլ և վերադարձայ մեր իջւանը: Նրանք դեռ ևս չէին եկել: Ես մինչև ճաշ սպասեցի նրանց:

Երբ յայտնուեցան նրանք, ես հաղիւ կարողացայ ճանաչել քահանային: Նրա հագուստը ոտքից ցլուկը նորոգուած էր և տէր հայրը իւր կարգին վայելուչ կերպարանք էր ստացել:

Երբ մօտանալիք, քաւոր Պետրոսը նայեց նրա վրայ, և մի առանձին բաւականութեամբ ասաց ինձ.

— Տեսնում ես, Մուրադ, տէր հայրը այժմ մի բանի նման է: Այն ինչ էր առաջ: Աշմարիտ ասած, իմ սիրտը կտրատուեցաւ, երբ առաջին անգամ տեսայ, հայոց եկեղեցու քահանան, պատառոտած հագուստով, փողոցում մուրացկանութիւն է անում: Այդ ամօթը, այդ նախատինքը մեզ, բոլոր հայերիս է վերաբերում: Ի՞նչ կարծիք կունենան մեր մասին օտարազգիները, եթէ հասկանան, որ հայ քահանայ է:

Փակագծի մէջ ասելով, պէտք է խօստովանուած, որ իսապաղողները մի առանձին նախանձախնդրութիւն և պատկառանք ունեն դէպի հայոց եկեղեցին և եկեղեցականները: Նրանք ամեն կրօնների (թէ քրիստոնէական լինէր և թէ հեթանոսական) հոգեւորականի անունով յայտնւում են ազգերի մէջ, բայց երբէք իրանց հայ քահանայ չեն ձեւացնում, հայ քահանայի անունը չլաւ տառակելու համար:

Քաւոր Պետրոսի սովորութիւնները ինձ յայտնի լինելով, ես արդէն նախաձաշիկը պատրաստել էի տուել: Երբ կերան, խմեցին, քաւոր Պետրոսը վեր առեց վերջին բաժակը, և զարկելով տէր Հօր բաժակին, ասաց.

— Յանկանում եմ ձեզ բարի ճանապարհ, տացէ Աստուած, որ յաջողութեամբ վերադառնաք ձեր տեղը և շարունակէք եկեղեցու շինութեան գործը: Ամեն ինչ այս աշխարհում անցողական է և ունայնութիւն. միայն եկեղեցին և սուրբ հաւատը կրմնայ յաւիտեան:

Յետոյ նա դարձաւ դէպի ինձ հարցնելով.

— Բերեցիր:

Ես սեղանաւորից ստացած 10,000 ռուբլու կապոցը տուեցի նրան: Նա տուեց քահանային ասելով.

— Ահա, տէր հայր, այդ կապոցի մէջ դուք կըզրտնէք այն գումարը, որ ձեզ պէտք է սուրբ տաճարի շինութիւնը աւարտելու համար: Ես մի մեղաւոր մարդ եմ, ընդունեցէք այդ մասնաւոր գումարը, իբրև այլի կնոջ լուման:

Քահանան մեծ շնորհակալութեամբ և օրհնութիւններով ընդունեց կապոցը, հարցնելով.

— Ես չի պիտի զիտենամ իմ բարերարի անունը:

— Գիտենալու մի առանձին պէտք չկայ, տէր հայր, դուք միայն աղօթեցէք իմ հոգու համար: Աստուած առանց անունների ևս ճանաչում է մարդիկներին:

Մեր իջւանի դրան առջև կանգնեց մի ճանապարհորդական սալակ, որի վրայ նստած էր մի ուղեկից: Քաւոր Պետրոսը, կամենալով այն օր իւր հիւրին ճանապարհ դնել, գտել էր այդ ուղեկցին, և բոլոր հոգսը հոգացել էր, որ տէր Հօր ճանապարհորդութիւնը անխնայ լինի և ապահով:

Նա իւր ձեռքով կապեց տէր Հօր ճանապարհի մափրաշը և իւր նուիրած փողերը թաղցրեց նրա մէջ: Յետոյ ասաց ինձ, որ տանեմ մափրաշը, տեղաւորեմ սալակի մէջ: Ես յօժարութեամբ կատարեցի այդ, ցանկանալով, որ իմ կողմից ևս մի ծառայութիւն արած լինեմ տէր Հօրը:

—Ամեն ինչ պատրաստ է, ասաց քահանան, — օրհնեալ լինիք, բայց ինձ պակասում է մի բան. ինձ կոդուպտելու ժամանակ, թղթերիս հետ տարան և իմ անցագիրը:

—Դա մի մեծ կորուստ չէ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը ծիծաղելով, — ես կըտամ ձեզ մի անցագիր, այն ևս քահանայի անցագիր, միայն դուք այսուհետեւ ձեզ պիտի կոչէք հայր Անաստասիոս:

—Դա հայի անուն չէ, ասաց տէր հայրը դժուարանալով:

—Միևնույն է, մինչև սահմանը անցնելը կարելի է հայր Անաստասիոս լինել, իսկ Պարսկաստանում ձեզանից այլևս անցագիր չեն պահանջի:

Քաւոր Պետրոսը նայեց տէր հօր դէմքին և հասակին, ասաց.

—Յոյրորդին համապատասխանում է ձեր կերպարանքին:

Թէ ես և թէ քաւոր Պետրոսը կրկին համբուրեցինք տէր հօր աջը և տարանք նրան, նստացրինք սալակի վրայ: Նա երկար բարեմաղթութիւններ անելով իւր անձանոթ բարեբարի համար, հեռացաւ:

Այն օր քաւոր Պետրոսը ինձ երևում էր իբրեւ մի հրեշտակ: Ես երբեք չէի կարող երևակայել այդ զազանի մէջ այս աստիճան բարեպաշտական զգացմունք: Գողը, աւագակը, սարսափելի խաբեբան ահագին զուժար էր նրւիրում եկեղեցի կառուցանելու համար: Այդ ինչ տարօրինակ զոհաբերութիւն էր: Ի՞նչպէս կարող էին մարդու մէջ հաշտուել լոյսը և խաւարը, չարը և բարին, առաքելութիւնը և ոճրագործութիւնը:

Այդ ուրիշ բան է, եթէ կատարած լինէր այդ զոհաբերութիւնը որևիցէ նենգաւոր և խորամանկ նախատալի համար: Բայց ինձ զարմացնում էր այն, որ նրա վար-

մունքի մէջ գտնում էի կատարեալ անկեղծութիւն: Ես բաւական ուսումնասիրել էի քաւոր Պետրոսին և հազիւ կըստատահէր, որ նրա վերաբերութեամբ սխալուէի իմ կարծիքների մէջ: Արկնում եմ, որ նրա վարմունքը բոլորովին անկեղծ էր: Նրա հոգու և սրտի խորքիցն էր բղխում այն ջերմեւանդ զգացմունքը, որով նա ցանկացաւ նախատամատոյց լինել մի տաճարի կառուցմանը, ասիական մի խուլ երկրում, մահմեդականների մէջ:

Այն օր նա աւելի ուրախ էր, գտնվում էր աւելի խաղաղ տրամադրութեան մէջ, վայելում էր իւր բարեգործութեան բերկրանքը: Այն օր իւր ապաշխարանքը վերջացրած քրիստոնեայի նման, նա զգում էր իւր խիղճը մաքրուած, զգում էր իրան թեթեւացած մեղքերի ծանր բեռնից:

Մի խորհրդաւոր ցնցում տիրում էր իմ մարմնին, երբ մտաբերում էի, թէ որպիսի հոգեւոր հեղութեամբ, թէ որպիսի բորբոքուած հաւատով, ծունր իջած Աստուծոյ սեղանի պաշտօնեայի առջև, այդ եղեռնագործը ընդունեց սուրբ հաղորդութեան խորհուրդը: Մտածում էի և ուրախանում, թէ այդ մարդը արդէն դարձաւ չար ճանապարհից, թէ դա այսուհետեւ այլ ևս չի շարունակի այն, ինչ որ մինչև այնօր գործել էր:

Ես սխալվում էի...

Արօնական զգացմունքը միշտ վառ էր պահուել քաւոր Պետրոսի մէջ: Նա միշտ մնացել էր հաւատարիմ եկեղեցու պատուէրներին: Դեռ Պարսկաստանում եղած ժամանակ, մեր գիւղում համարվում էր նա ամենաբարեպաշտ մարդիկներից մէկը. — ամեն օր, առաւօտեան և երեկոյեան, եկեղեցի էր գնում, պաս էր պահում, և ամեն տարի մի քանի անգամ սուրբ հաղորդութիւն էր ընդունում: Պանդխտութեան մէջ դարձեալ նա նոյնն էր մնացել, բնաւ չէր փոխուել: Ես շատ անգամ տեսել էի

(մինչև անգամ ամենասարսափելի չարագործութիւններից յետոյ) թէ ինչպէս նա առանձնացած մեր իջեանի մի անկիւնում, արտասուքը աչքերում աղօթում էր: Ինձ երբէք չէր պատահած տեսնել, որ նա անցկացնէր իւր առաւօտեան և երեկոյեան աղօթքները: Չատ անգամ, երբ պատրաստուում էինք մի որևիցէ արշաւանք կատարելու, — կամ, ինչպէս նա սովորութիւն ունէր ասելու՝ երբ պատրաստուում էինք «գործի» գնալ, — տեսնում էի, որ նա ուշանում է: Երբ շտապեցնում էի նրան, պատասխանում էր. «Փոքր ինչ սպասեցէք, դեռ աղօթքս չեմ վերջացրել»...: Դա փարիսեցութիւն չէր. դա նրա հաստատ հաւատն էր: Նա համոզուած էր, որ ամեն գործ, թէ բարի լինէր նա և թէ չար, պէտք էր աղօթքով սկսել և Աստուծոց օգնութիւն խնդրել:

Նա մինչև անգամ պատ էր պահում, կատարում էր Հայկական եկեղեցու բոլոր տօները: Նրա թղթապահի մէջ, կեղծ անցագրերի հետ միասին, կար մի փոքրիկ Հայերէն օրացոյց, շատ անգամ նայում էր նրա մէջ, որ չսխալուի, որ գիտենայ, թէ երբ պէտք էր պատ պահել, երբ պէտք էր ուտել, կամ երբ պէտք էր կատարել այս և այն տօներ:

Քաւոր Պետրոսը իւր հոգեւոր հասկացողութիւնների մէջ սաստիկ սնահաւատ էր, իսկ իւր կրօնական համոզմունքների մէջ վերին աստիճանի մոլեռանդ: Նա հաւատում էր, որ բացի Նուսաւորչի հօտից, ուրիշ քրիստոնեաներից և ոչ մէկը Աստուծոյ արքայութիւնը չի վաչելի: Եւ այդ պատճառով սաստիկ նախանձախնդրութիւն ունէր դէպի Հայոց եկեղեցին:

Քալց ինչպէս կարելի էր միւսնոյն ժամանակ և՛ խաչադող լինել և՛ լաւ քրիստոնեայ:

Քաւոր Պետրոսի կարծիքով կարելի էր: Եկեղեցին ներող է: Եկեղեցին հէնց նրա համար է, որ սրբէ մեղա-

ւորներին: Եթէ օրուայ մէջ եօթանասուն և եօթն անգամ մեղանչելու լինես, նա դարձեալ կըներէ: խոստովանութիւր, զղջա՛, սուրբ հաղորդութիւն ընդունիր, — այնուհետև դու արդար ես: Այդ հաւատը ունեն եկեղեցու վերաբերութեամբ բոլոր խաչագողները: Նրանց մօտ մինը միւսին չէ խանդարում: Արեւի է և՛ պատ պահել, և՛ աղօթք անել, և՛ սուրբերի բարեխօսութիւնը խնդրել, — կարելի է միւսնոյն ժամանակ և՛ նոյն սուրբերի անունով սուտ երդուել, խաբել, զողանալ և այլն:

Խաչագողը ծխապաշտ է: Արօնի հոգեւոր, բարոյական մասը նրան անմատչելի է: Եկեղեցու հրահանգները կատարում է նա որպէս արարողութիւն, — իսկ խաբէյութիւնը որպէս գործ:

Քաւոր Պետրոսը և նրա նմանները պատրաստ էին և՛ եկեղեցի կառուցանել, և՛ միւսնոյն ժամանակ հարկաւոր ընտանիքների տունը քանդել, նրանց պատառ հացի կարօտ թողնել: Նա սովորած էր մէկ շրթունքով աղօթել, իսկ միւսով հայհոյել, սուտ խօսել: Նա պատրաստ էր մէկ ձեռքով ողորմութիւն տալ, միւսով չափշտակել աղքատի վերջին կոպէկը:

Գործողութիւնների այդ տարօրինակ հակառակութիւնը հաշտվում և ներդաշնակվում էր նրա մէջ ամենայն համաձայնութեամբ: Եւ նրա սիրտը միշտ խաղաղ էր, և նրա խիղճը միշտ անդորր էր, որովհետև ամեն մի մեղանչելու դէպքում նա ունէր մի ապաստարան՝ — եկեղեցին, և մի միջնորդ իրան երկնքի հետ հաշտեցնելու համար — քահանան:

Քաւոր Պետրոսը այսպէս էր հասկանում կրօնի և եկեղեցու խորհուրդը: Նա մի ալլա՛հակ քրիստոնեայ էր: Քալց նրա հաւատի անկեղծութեան վերաբերութեամբ կասկածելը — շատ սխալ կըլինէր:

Ե.

Գ Ո Յ Ա Ր Ն Ե Ր

Քաջանային ճանապարհ զնելու հէնց միւս օրը, քա-
ւոր Պետրոսը ինձ իւր մօտ կանչեց և ժպտելով ասաց.

— Մուրադ, մանրավաճառութեան համը էլ զնաց,
պէտք է մի ուրիշ բանով զբաղուել:

Խիստ սակաւ էր պատահում, որ նա ինձ հետ հա-
նաքներ անէր: Ես հարցրի.

— Ապա ի՞նչ անենք:

— Պէտք է մի փոքր զուարճանալ, շատ յոգնեցանք:

— Ի՞նչով զուարճանալ:

— Դու խօս իմանում ես երգել, ես էլ լաւ ածել զի-
տեմ ջութակի վրայ: Այսօր մութիկի մօտ մի լաւ արջ
տեսայ, ծախում է, ես անսպասճառ պէտք է զնեմ այն
արջը:

Ես ծիծաղեցի:— Ի՞նչի համար, հարցրի, չլինի թէ
ուզում էք օլինբաղուլիւն անել:

— Մի այդպիսի միտք ունեմ...:

Նա այնպէս լուրջ կերպով արտասանեց վերջին խօս-
քը, որ անկարելի էր ասածը կատակ համարել:

— Լաւ ի՞նչ օգուտ զրանից:

— Օգուտը յետոյ կըտեսնես...:

Առաջին անգամն էր, որ քաւոր Պետրոսը ինձ, որ-
պէս ասում են, մարդու տեղ էր դնում և ինձ հետ խոր-
հրդակից էր լինում: Նա ինձ հետ միշտ կարճ էր խօ-
սում և աւելի հրամայում էր, քան թէ խորհուրդ էր
հարցնում:

Թողնելով քաղաքը, որտեղ գտնվում էինք, անցանք
մի գիւղ: Արջը արդէն պատրաստ էր: Մեր նոր պարսպ-
մունքի համար ընտրած երաժշտական դործիքներով և
հագուստի ձևերով մենք բոլորովին նմանում էինք թա-
փառական ցիգաններին: Թէ ես և թէ քաւոր Պետրոսը
խիստ ծիծաղելի էինք այդ նոր կերպարանափոխութեան
մէջ:

Արջը վարժուած էր: Մնում էի ես: Քաւոր Պետրոսը
երկու ամբողջ շաբաթ տոկոբեցնում էր ինձ բոլոր եղա-
նակները, թէ որպէս պէտք էր պարածել նրան: Ես այս
դործի մէջ ևս ցոյց տուի քիմ ընդունակութիւնը: Քսան
օրից յետոյ այն աստիճան պատրաստուած էի, որ կարող
էի ամենայն վստահութեամբ հանդէս դուրս գալ, որպէս
մի լաւ արջ պար ածող:

Քաւոր Պետրոսը, այդ երեւելի չարագործը, օրըստօրէ
բարձրանում էր իմ աչքում իւր խաբեբայութեան հսկայա-
կան մեծութեամբ: Նա իւր արջ պար ածողի մուշտակի
մէջ նոյնքան մեծ էր, որքան Նրուսաղէմի արեղայի Փա-
րաջայի մէջ: Նրա համբերութիւնը, նրա հեռատեսութիւ-
նը սահման չունէր: Ինձ թւում էր, որ նա նայում էր
այն ընդարձակ երկրի վրայ, որպէս իւր մշակութեան դաշտե-
րի, որպէս իւր ագարակի վրայ: Արջ պար ածողի կեղեկի
մէջ պարածածկուած, կարծես թէ, նա ցանում էր սերմե-
քը, որոնց բեղմնաւոր արդիւնքը մի ժամանակ պիտի
հնչէր...: Թափառելով գաւառից գաւառ, քաղաքից քա-
ղաք և գիւղից գիւղ, նա հետազօտում էր հողը, նշանա-

կում էր իւր լիշողութեան մէջ այն տեղերը, ուր մի ժամանակ նրա մանգաղին յաջող հունձ էր սպասում...:

Եւ արդարեւ, արջ պար ածողը, ռամիկ ժողովրդի ռամիկ ծաղրածուն, այնքան անմեղ, այնքան անվտանգ մարդ է, որ բոլոր տների բակի դռները բաց են նրա համար: Տիկիները, պարոնները, իրաւ է, նրա վրայ ուշադրութիւն չեն դարձնում, բայց աղախիները, սպասաւորների և տան երեխաների սիրելին է նա: Ժամերով կանդնում է նա բակում, տասն անգամ կրկնել են տալիս մի և նոյն խաղը, մինչև ձգում են նրան մի քանի դռներ: Այդ առիթով կարողանում է նա ամեն տուն մտնել, ամեն տան ծախածուկը հետադռնել և ամեն զաղտնիք իմանալ: — Այդ բաւական է «խաչագողի» համար...:

Քաղաքից քաղաք, զիւղից զիւղ, մեր արջը պար ածելով, առաջ էինք ղնում: Ունէինք մեզ հետ մի ճանապարհորդական ողորմելի սալակ, լծած մի ձիով միայն: Նրա վրայ տեղաւորվում էինք ես, քաւոր Պետրոսը և արջը: Վերջինը նստում էր իմ կողքին, և ես երբեմն նրա ձեռքն էի տալիս ձիան երասանակները, երբ կամենում էի փոքր ինչ նիւհել սալակի վրայ:

Վերջապէս հասանք *** քաղաքը, ուր դեռ նոր սկսուել էր տարեկան տօնավաճառը: Այստեղ ամեն տեսակ ապրանքների հետ կարելի էր գտնել և ամենտեսակ մարդիկ երեսների զոյնգզոյն կաշիներով և հաղուտների զանազան ձևերով: Սկսեալ Միջին Ասիայի խորքերից մինչև Արևմտեան Եւրոպան, ամեն երկրից մարդիկ կային այնտեղ:

Չատ հասկանալի է, որ մեր արջով չէինք կարող մրցութիւն անել այն բազմաթիւ ձեռնածուների, լարախաղացների, մուշշիկ երաժիշտների ու դերասանական խմբերի հետ, որոնք զանազան երկիրներից հաւաքուել էին

այստեղ իրանց շնորքը վաճառելու համար: Այսուամենայնիւ, «ծիտը թէև փոքրիկ է, դարձեալ թռչուն է»: Արջ պար ածողն էլ ունի իւր սիրողները:

Ամբողջ բազմութիւնը գտնվում էր սարսափելի խառնաշփոթութեան մէջ: Ամեն ոք տենդային անհամբերութեամբ շտապում էր, որպէս զի մինչև տօնավաճառի աւարտուելը, վաճառէ իւր մթերքը: Ամեն տեղ տիրում էր վազվզոյց, աղաղակ և խուլութիւն: «Ձուր տիրոջը չէր ճանաչում»: Պողութիւնները չափ չունէին: Երկրի բոլոր արտիստները, որոնք սովոր են զարմանալի ճարպիկութեամբ ձեռքը տանել մարդկանց զրպանը, — այստեղ էին: Ես և քաւոր Պետրոսը լրացնում էինք պակասը...:

Այստեղ հասնելու ժամանակ քաւոր Պետրոսը ինձանից բաժանուեցաւ: Նա խինալով ներկեց իւր մօրուքը, մազերը և մատները, հագաւ իւր ամենապատուաւոր հագուստը, զիւին զրեց երկայն պարսկական մորթէ գտակ, և ձևացնելով իրան խորասանցի ակնավաճառ, խիստ թանգ գնով վարձեց մի խանութ գլխաւոր փողոցի վրայ: Ես այժմ միայն հասկացայ այն անցադրի զաղտնիքը, որը մի քանի տարի առաջ ստացաւ նա Թաբրիզում այս անունով. «խորասանցի ակնավաճառ Մաշաղի-Մուհամէդ-Ղուլի-աղա»:

Իսկ ես իմ արջի հետ կենում էինք վաճառահանդէսի մի յետ քնկած, կեղտոտ և մթին կողմում, ուր աշխատում էին ժամանակաւոր տակաւագործները, ուր կանգնեցրած էին բազմաթիւ ֆուրգօններ, սալակներ և ապրանք կրող քարաւաններ, ուր իջւանել էին ցիգաններ, թաթարներ և զրանց նման մարդիկ: Երբեմն իմ արջի հետ դուրս էինք գալիս այդ խառնափնթոր բանակից, անցնում էինք տօնավաճառի միջով և փող էինք հաւաքում:

Մի օր կանգնեցի քաւոր Պետրոսի խանութի առջև, սկսեցի արջս պար ածել: Նա ձեռքը պարզեց, որ տայ ինձ մի քանի դոօշ: Երբ մօտեցայ ոտանալու, հաղիւ լսելի ձայնով ասաց. — «Գիշերը ինձ մօտ եկ...»

Մենք ունէինք մեզ հետ դանազան տեսակ հագուստներ: Որտեղ որը հարկաւոր էր լինում, այն էինք հագնում: Գիշերը հագուստս փոխեցի և գնացի քաւոր Պետրոսի մօտ: Նա հարցրեց.

— Քեզ մօտ կան անտէր, անձանթ, և ոչինչ պարապմունք չունեցող մարդիկ:

— Որքան ուզես:

— Որոնց կազմուածքը ինձ նման լինէր:

— Ես ճանաչում եմ մի խրքսը թաթար, որի, բացի գլուխը, ամբողջ մարմինը ձեզ նման է:

— Հէնց մարմինն է հարկաւոր, ասաց նա: — Իգուց երեկոյեան պահուն դու անցիր իմ խանութի մօտով և այն թաթարը թող քեզ հետ լինի: Հիմա գնա:

Ես հեռացայ, առանց հարցնելու այդ պատրաստութեան նպատակը: Ես գիտէի, որ քաւոր Պետրոսը աննպատակ ոչինչ չի անի:

Միւս օրը, երեկոյեան, ես թաթարին հրաւիրեցի մի ստոր հիւրանոց, լաւ ուտացրի, յետոյ փողոցը տարայ, ասելով, թէ գնելու եմ մի քանի բաներ: Անցանք քաւոր Պետրոսի խանութի առջևից: Նա կանչեց մեզ:

— Ի՞նչ մարդիկ էք, հարցրեց:

— Ես արջ պար ածող եմ, պատասխանեցի:

— Իսկ այդ պարոնը:

— Ես եկած եմ այստեղ գործ գտնելու, ասաց թաթարը:

— Դեռ ևս որեւիցէ գործ գտած չե՞ս:

— Ոչ: Երեք օր է որ եկած եմ:

— Ընկեր ունե՞ս:

— Մենակ եմ:

— Քեզ ո՞վ է ճանաչում այստեղ:

— Միայն այս պարոնը, նա դարձաւ դէպի ինձ, — ես այստեղ ուրիշ ծանօթ չունեմ:

— Ես ճանաչում եմ, աղա, լաւ մարդ է, ասեցի, — եթէ կամենում էք գործ յանձնել, կարող էք հաւատալ: Թաթարը ամենեւին չէր սպասում, որ ես այսպիսի վկայութիւն կրտայի իւր մասին: Աղան, այսինքն քաւոր Պետրոսը, իմ խօսքերով բաւականացաւ, խոստացաւ նրան ամիսը տասն և հինգ բուբլ վճարել, որ իւր մօտ ծառայէ:

— Քո ծառայութիւնները խիստ թեթեւ կը լինեն, ասաց նա, — քո գլխաւոր գործը այն կը լինի, որ գիշերները իմ խանութում պիտի պառկես, որքան կարելի է արթուն կերպով, որ հսկես դրան վրայ: Տօնավաճառի պատճառով գողերը բազմացել են:

Միամիտ մահմեդականի ուրախութեանը չափ չկար: Աղան շնորհեց նրան մի բուբլ, հրամայեց, որ իսկույն բաղանիք գնայ, մաքրուի, հագուստը փոխէ և այն օրից սկսէ ծառայութիւնը:

— Ես ուրիշ հագուստ չունեմ, բացի դրանցից, որ տեսնում էք, ասաց թաթարը:

— Ես կըրտամ, պատասխանեց աղան:

Թաթարը մեծ գոհունակութեամբ հեռացաւ:

Քաւոր Պետրոսի խանութը, իրաւ որ, առանձին հսկողութեան կարօտ էր: Նրա մէջ գտնուած հարստութիւնը կարող էր հրապուրել գողերի և աւազակների ախորժակը: Չատերը նրան ճանաչում էին իբրեւ մի յայտնի ակնավաճառ, որի մօտ գտնվում էին խիստ հագուստ դիւտ գոհարներ: Բայց որտեղից էին այդ գոհարները, ո՞վ տուեց նրան, ինչու մինչև այժմ ես տեղեկութիւն չունէի

նրանց զոյութեան մասին, — այդ հարցերը սաստիկ հետաքրքրում էին ինձ:

Թաթարի բաղանիք գնալուց լետոյ, քաւոր Պետրոսը կողպեց խանութը, և իւր երկայն չիբուխը թամբաքուի քսակի հետ տալով ինձ, ասաց. — Հետեւիր ինձ:

Արեւը վաղուց մայր էր մտած. փողոցներում վառվում էին ճրագները: Բաղմութեան աղմկալի անցուղարձը փոքր ինչ դադարել էր: Ես այն զիշեր փոխել էի իմ արջ պարածողի մուշտակը, և հագած ունէի պարսիկ սպասաւորի հագուստ: Քաւոր Պետրոսի երկայն չիբուխը ձեռքիս բռնած, նրա ետեւից գնալով, ես կատարում էի այն տեսակ սպասաւորների պաշտօնը, որոնք արեւելքում մինայն չիբուխ կամ դէլլան են պատրաստում իրանց պարոնների ծխելու համար, և մի տեղ գնալու ժամանակ հետեւում են նրանց:

Քաւոր Պետրոսը մտաւ մի բուխարեցի վաճառականի մօտ: — Համեցէք, համեցէք ասելով, նրան նստացրին սենեակի ամենապատուաւոր տեղում:

Ես խսկոյն պատրաստեցի չիբուխը, և մատուցանելով իմ պարոնին, խոնարհութեամբ կանգնեցի սենեակի մի անկիւնում, դրան մօտ, և ձեռքերս սրտիս դրած, — սպասում էի, մինչև նա ծխէ ու վերջացնէ:

Բուխարեցին մի երիտասարդ վաճառական էր, որ բերել էր ահագին քանակութեամբ Բուխարայի թանգագին մորթիք, մետաքս և զանազան տեսակ ասիական ապրանքներ: Իւր վաճառքները ծախած, վերջացրած լինելով, նա միտք ունէր նրանց փոխարէն գնել իրանց երկրին յարմար մի քանի տեսակ եւրոպական և Ռուսաստանի ապրանքներ, լետոյ վերադառնալ իւր հայրենիքը:

— Բերեցիք, հարցրեց նա քաւոր Պետրոսից:

Քաւոր Պետրոսը հանեց իւր ծոցից մի արծաթեայ

տուփ ասելով. — Երբում եմ Յմարի և Աբուբաքրի ղրուխներով, որ ոչ Ստամբուլի Սուլթանը և ոչ պարսից Ջահը չունեն այսպիսի գեղեցիկ զոհարներ իրանց զանձարանում:

Ասելով Յմարի ու Աբուբաքրի անունները, ես հասկացայ, որ քաւոր Պետրոսը իրան ներկայացրել է որպէս մահմեդական շիա աղանդից, որին և պատկանում էր երիտասարդ բուխարեցին:

— Ես ձեզ հաւատում եմ, պատասխանեց բուխարեցին, — ճշմարիտ է, լաւ զոհարներ են, բայց թանգ էք դնահատում, շատ թանգ:

— Լաւ բանը լաւ էլ զին կունենայ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը: — Բայց թող ես կոյր աչքերով ներկայանամ Մուհամմէդի ղրախտում, և թող լաւիտեան զուրկ մնամ մեծ մարդարէի լուսապայծաւ դէմքը տեսնելուց, եթէ սուտ լինեմ ասում: — Այդ պատուական զոհարները ես բոլորովին կէս գնով եմ տալիս ձեզ:

Նա սկսեց արծաթեայ տուփի միջից մէկ-մէկ դուրս բերել փայլուն զոհարները, որոնք ճրագի լոյսի առջև աստղերի նման վառվում էին: Ես շլացած մնացի: Ոչ սակաւ շլացաւ և երիտասարդ բուխարեցին, բայց վաճառականական խորամանկութեամբ իւր հիացմունքը թաղցնելով, պատասխանեց նա.

— Դուք հաւատացնում էք, թէ կէս գնով էք տալիս, բայց ես բաւական թանգ եմ գտնում: Իմ առաջարկած զինը պակաս զին չէ: Աւելի լաւ կանէք, որ բնդունէք և այս բոլէիս վերջացնենք գործը:

— Ձեզանից, որպէս մի հմուտ վաճառականից, աններելի է այդ լսել: Միթէ կարելի է այս աստիճան ստորացնել իմ զոհարների արժէքը, ասաց քաւոր Պետրոսը և զգոհութեամբ սկսեց թանգագին քարերը կրկին դարսել արծաթեայ տուփի մէջ:

Պէտք է ասած, որ երիտասարդ բուխարեցիին ամենէն հմտութիւն չունէր առհասարակ վաճառականութեան մէջ, մանաւանդ զոհարներ ճանաչելու կամ զնահատելու մէջ: Քաւոր Պետրոսը կամեցաւ միայն շողոքորթել նրան: Հարուստ հօր միակ զաւակը լինելով, նրան առաջին անգամ վաճառականութեամբ օտար աշխարհ էին ուղարկել, նրա բախտը փորձելու համար: Եւ որպէս խորհրդատու, անփորձ երիտասարդի հետ զրեւ էին նրա ծերունի դայակին, որը այն գիշեր ուրիշ տեղ հիւր էր գնացած: Բայց ծերունի դայակի ներկայութիւնը այժմ այնքան հարկաւոր չէր, որովհետեւ զոհարների մասին բանակցութիւնը սկսուել էր մի քանի օր առաջ. և ծերունի դայակը դանաւան հասկացող ակնավաճառների ցոյց էր տուել, զնահատել էին զոհարները: Տարբերութիւնը քաւոր Պետրոսի պահանջածի ու նրանց առաջարկածի մէջ հինգ հազար ռուբլ էր միայն: Քաւոր Պետրոսը երկու հազար ևս զիջում արեց, և վերջնական զինը յայտնելով, ասաց.

— Քսան հազար ռուբլ, բոլորակ թիւ է, մի կօպէկ անգամ չեմ պակասացնի:

Երիտասարդը համաձայնեցաւ և հրամայեց իւր զործակատարին իսկոյն համբարել փողերը: Քաւոր Պետրոսը ստացաւ և յանձնեց զոհարները, ասելով.

— Թող ես Մուհամմէդի սուրբ ատամը կոտրող չարադորձներից մէկը լինեմ, եթէ սուտ լինեմ ասում, — որ այդ առևտուրի մէջ ոչ միայն վաստակ չունեցայ, այլ բաւական վնաս եմ կրում: Ես այդ զոհարները զնել եմ չնդկատանում մի հարուստ ռաջայից քսանհինգ հազար ռուբլով: Իսկ այժմ փոխարէնը ստանում եմ միայն քսան հազար ռուբլ: Ես վնասուեցայ, բայց տացէ Աստուած, որ դուք մէկին հազար օգուտ վեր առնէք:

— Յոյս ունեմ, ասաց երիտասարդը ինքնաբաւական

ժպիտով: — Դուք բարի մուսուլման էք, ձեզանից կարելի է «խէյր» սպասել:

— Հաւատացէք, որ այդպէս է, դուք չէք սխալվում, պատուելի պարոն, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը մի առանձին ջերմեռանդութեամբ: — Երբ յաջողութեամբ կրվե-րադառնաք ձեր հայրենիքը, իսկոյն կըտեսնէք իմ ձեռքի օրհնութիւնը. դուք այդ զոհարներից մի քանիսը կընծայէք Բուխարայի էմիրին և նա անպատճառ կըտայ ձեզ մի քանի գաւառների նահանգապետութեան պաշտօնը և զուցէ ձեզ իւր վէզիր կընշանակէ:

Բուխարեցիին սկսեց ուրախ-ուրախ ծիծաղել: Գուցէ այդ իսկ նպատակով գնեց նա զոհարները:

Քաւոր Պետրոսը (այսինքն խորասանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մուհամմէդ-Ղուլի-աղան) բարի գիշեր ասելով, հեռացաւ: Ես չիբուխը ձեռքումս հետևեցի նրան:

Դրսում եղանակը բոլորովին փոխուել էր: Անձրևը հեղեղի նման թափվում էր. այդ պատճառով փողոցներում մարդիկ հազիւ էին երևում: Գիշերը այնքան խաւար էր, որ եթէ մատդ կոխելու լինէիր մէկի աչքը, բնաւ չէր տեսնի:

Քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ հեռուից-հեռու հետևել իրան: Նա գտաւ նոր վարձուած թաթար ծառային բաղանիքից վերադարձած, սպասում էր խանութի դրանը: Աղան նրան ներս տարաւ: Ճրագները վառուեցան:

Այդ միջոցին ես անցայ խանութի դռնից. ծառան տեսաւ ինձ և ճանաչեց: Իմ այնօրուայ վկայութիւնը նրա հաւատարմութեան վերաբերութեամբ, երևում էր, այնքան զրաւել էր նրա սէրը դէպի ինձ, որ խեղճը մտածեց մի բանով երախտամատոյց լինել: Նա չկամեցաւ, որ ես անձրևի տակ մնայի, հրաւիրեց իւր մօտ: Ես հրաժարուեցայ պատասխանելով, թէ չեմ կարող ներս մտնել, զու-

ցէ նրա աղային հաճելի չէր լինի այդ: Նա ասաց, որ այդ մասին աղայից թողտուութիւն կը խնդրէ: Ի հարկէ, ստացաւ թողտուութիւնը:

Խանութր ունէր մի քանի բաժանմունքներ. մենք գտնվում էինք ծառայի սենեակում: Այդ ժամանակ միայն ես մտածեցի հարցնել նրա անունը:

— Ասկէր, ձեր ոտքի հողը, ասաց նա:

Ասկէրը բոլորովին մաքրուել էր բաղանիքում. նրան հարկաւոր էր մի լաւ հագուստ, որ օրինաւոր սպասաւորի կերպարանք ստանար: Աղան ընծայեց նրան նոյն հագուստը, որով ինքը այն գիշեր յայտնուել էր երիտասարդ բուխարեցու մօտ: Ծառայի համար տիրական իրանից առնուած հագուստը ամենամեծ պարզեւնեղից մէկն է: Ասկէրը ընդունեց այդ թանգագին պարզեւը երեխայական հրճուանքով: Խեղճ մարդը չզիտէր, թէ որպէս շնորհակալութիւն յայտնէր իւր նոր աղայի բարեսրտութեան համար: Աղան հրամայեց նրան, որ խօսչն հագնուի: Երբ բոլորովին պատրաստ էր նա, ասաց, որ գնա՛յ խոհանոցում դահուէ պատրաստէ: Ասկէրի հեռանալուց յետոյ քաւոր Պետրոսը ինձ կանչեց իւր մօտ:

— Մուրադ, ասաց նա, — ունե՞ս քեզ մօտ որեւիցէ գէնք:

— Մեծ դանակս մօտս է:

— Այդ բաւական է, ասաց նա շտապով: — Ես գնում եմ, դու այդ լիմարի պարանոցը կը կտրես... դու լսը կը բերես քեզ հետ... խօս մարմինը կը թողնես այստեղ... այդ արկղը և խանութի կողպէքը կը կտրես... դուռը կիսաբաց կը թողնես... ես գնում եմ քո արջի մօտ... այնտեղ կը սպասեմ քեզ...:

Այդ խօսքերը այնպիսի արագութեամբ արտասանեց նա, որ ես ժամանակ չգտայ բացատրութիւն պահանջե-

լու: Վստահ լինելով, որ իւր պատուէրները ճշտութեամբ կը կատարուեն, այլ ևս չսպասեց պատասխանի, Ասկէրի շորերը հագաւ և հեռացաւ:

Երևում էր, որ Ասկէրը սպասաւորութեան մէջ բաւական վարժուած էր: Տասն րոպէ չանցած, դահուէի լիքը զաւաթները մատուցարանի վրայ դրած, ներս բերեց: Տեսնելով իւր տիրոջ բացակայութիւնը, հարցրեց նա.

— Ո՞ւր գնաց աղան:

— Դրացի խանութից կանչեցին նրան, շուտով կը վերադառնայ, պատասխանեցի ես:

Ասկէրի սէրը այն աստիճան վառուած էր դէպի ինձ, որ մի առանձին մտերմութեամբ տուեց դահուէի զաւաթներէց մէկը և խնդրեց խմել: Երբ վերջացրի, խօսչն մըտաբերեցի քաւոր Պետրոսի սոսկալի պատուէրը: Ի՞նչ պէտք էր անել: Ես մնացել էի շուարած: Մի միջին, անորոշ զգացմունք ներսից տանջում էր ինձ: Գուցէ դա հանդած խղճի մի փոքրիկ կայծը լինէր, որ դեռ վառ էր մնացել իմ սրտում: Երբէք և ոչ մի ժամանակ ես այնպէս կանգ չէի առել եղեռնագործութեան առջեւ, որպէս այդ րօպէում: Կեանքից զրկել մի անմեղ մարդու, դա սարսափելի չարագործութիւն էր: Եւ ինչի համար, ինչ էր արել նա: Բայց միթէ դահլիճը իրաւունք ունի քննելու. միթէ իրաւունք ունի խղճալու: Ես դահլիճ էի, ես մի կոյր, անսիրտ գործիք էի: Հրամայում էին մորթել, պէտք է մորթէի...:

Ես կանգնեցի: Ասկէրը տեսնելով, որ մենք մենակ ենք, երախտագէտ սիրտը այլ ևս չհամբերեց, նա մօտեցաւ, դրկեց ինձ, և իւր կուրծքի վրայ սեղմելով, ասաց.

— Ա՛խ, դու որքան լաւ մարդ ես, շատ լաւ մարդ, Աստուած քեզ բարի տայ: Եթէ ինձ այդ աղայի մօտ չբերէիր, ես սովից կը մեռնէի:

ԲԱՅՅԻ — Խաչ. Յրշ. Մասն II.

— Դարձեալ կրմեռնես... պատասխանեցի ես, և դա-
նակը ցցուեցաւ նրա կոկորդի մէջ...:

Խեղճը դողդողաց և զլորուեցաւ ցած...:

Ես ամենայն ճշտութեամբ կատարելով իմ վարպետի
սխառութիւնները, հեռացայ, ինձ հետ տանելով ողորմելի Աս-
կէրի կտրած կառաիր:

Դալով քաւոր Պետրոսի մօտ, հարցրի.

— Ի՞նչ պէտք է անել այդ զլխի հետ:

— Տարւիր, տուր արջիդ, թող ուտէ:

Ես կատարեցի և նրա վերջին հրամանը:

Քաւոր Պետրոսը այլեւց Ասկէրի շորերը, որ հագնելով
դուրս էր եկել իւր խանութից, և կրկին հաղաւ իւր արջ
սլար ածողի մուշտակը:

Միւս առաւօտ նա ուղարկեց ինձ փողոցը, տեսնելու,
թէ ինչ ձայն կայ: Դեռ նոր էին ուշադրութիւն դարձրել
խանութի կտրած կողպէքի վրայ, դեռ նոր էին գտել
մորթուած դիակը և զոհարների խորտակուած արկղիկը:
Ոստիկանութիւնը շրջապատել էր խանութը, ոչ ոքին
չէին թողնում մօտենալ:

— Ի՞նչ է պատահել, հարցնում էին մարդիկ մի-
մեանցից:

— Այս գիշեր խորասանցի հարուստ ակնավաճառի
զլուխը կտրել են, բոլոր զոհարները տարել են, լինում էր
պատասխանը:

— Աստուած պատժեց նրան, ամբոխի միջից լսելի ե-
ղաւ մի ձայն, — այս գիշեր նա վաճառեց ինձ քսան հա-
ղար ըուբլու կեղծ զոհարներ...:

Ոստիկանութիւնը խփոյն կալանաւորեց այդ մարդուն:
Դա երիտասարդ բուխարեցին էր:

Վերադառնալով քաւոր Պետրոսի մօտ, ճանապարհին
զանազան մտածութիւններ պաշարել էին ինձ: Ես հաս-

կանում էի, թէ ինչ նպատակով խաղացուեցաւ այդ ամ-
բողջ զրաման: Ես հասկանում էի, որ խեղճ Ասկէրին խո-
րատանցի ակնավաճառի հաղուստի մէջ մորթել տալով,
քաւոր Պետրոսը կամեցաւ կորցնել իսկական ակնավաճա-
ռի (այսինքն իւր) հետքերը: Քայց ես չէի հասկանում մի
բան: Իրաւ է, քաւոր Պետրոսը, օգուտ քաղելով երիտա-
սարդ բուխարեցու միամտութիւնից, վաճառեց նրան քսան
հաղար ըուբլու կեղծ զոհարներ: Քայց ինձ լայտնի էր, որ
նա սկզբում ցոյց էր տուել բոլորովին բնական զոհարներ,
յետոյ բնականի փոխարէն տուեց կեղծը, արհեստականը,
նմանեցրածը: Այժմ զլխաւոր հարցը նրանումն էր, թէ
մրտեղից ունէր քաւոր Պետրոսը այն բնական զոհարները,
որ ուրիշ շատ մարդկանց վրայ ևս վաճառեց:

Մի ակնթարթում ծագեց իմ լիշողութեան մէջ վա-
ղուց մոռացուած անցքը, որ սկիզբն զրեց իմ դժբախ-
տութեանը...: Ես լիշեցի այն աղէտալի բանալին, որ
ղարբնի աշակերտ եղած ժամանակս շինել էի քաւոր Պե-
տրոսի համար: Ես լիշեցի նոյն բանալիով մի ամբողջ մէջ
պահուած երկաթէ արկղի բացուելը և նրա միջից մեծ
քանակութեամբ զոհարների և զանազան թանգաղին ի-
րեղէնների կողոպտուելը: Ես լիշեցի վարպետիս կրած տան-
ջանքները, նրա արհեստանոցի յարքունիս զրաւուիլը: —
Այդ բոլորը ինձ ասում էին, թէ քաւոր Պետրոսը այժ-
մեան ակնավաճառութիւնը խորին կապ ունէր Պարսկաս-
տանում մի ժամանակ կատարուած գողութեան հետ: Ես
լիշեցի մի այլ փաստ, որ բոլորովին հաստատում էր իմ
ենթադրութիւնները: Երբ անցկացանք Երասխ գետից և
առաջին անգամ ոտք դրեցինք ռուսաց հողի վրայ, քա-
ւոր Պետրոսը մաքսատնից փախցնելու նպատակով իւր ա-
ւանակի փալանի մէջ թաղցրեց զանազան իրեղէններ, որ
յետոյ ամենայն զգուշութեամբ աշխատում էր ծածկել ին-

ձանից: — Միթէ աչն իրեղէնները աշտմեան գոհարները
չէին, որ զողացուել էին լիշեալ երկաթէ արկղից, իմ
ձեռքով շինուած բանալիով:

Երբ աչդ մասին փորձեցի տեղեկանալ քաւոր Պետրոսից,
նա խիստ խոփոռ հայացքով նայեց իմ երեսին և
լռեց...:

Մենք մի քանի օր ևս մնացինք տօնավաճառում,
սլար ածեցինք մեր արջը և ապա հեռացանք:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Մի օր միմեանս գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

— Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս: Գոհացա՞նք միմեանս:

Փողը միջոցում քաւոր Պետրոսը կարողացաւ աչքան
զրաւել հրէայի համակրութիւնը, որ նրանց յարաբերու-
թիւնները, կարելի է ասել, բոլորովին բարեկամական էին:
Բայց պէտք չէ մոռանալ, որ քաւոր Պետրոսը իրան
ձեւացրել էր նոյնպէս հրէայ, ոչ թէ հասարակ հրէայ,
այլ մի զիտնական ռաբբի, որը Թօլրաթը և Թալմուդը
անդիր զիտէր: Դրա մէջ կասկածել ոչ ոք կարող չէր. ո-
րովհետեւ նրա դէմքի զծագրութիւնը բաւական նման էր
Խորալէլի հալածուած որդիների տխրամած դէմքին: Բայց
զրանից, նրան ծանօթ էին՝ ոչ միայն եբրայեցոց, այլ
զանազան առիական ազգերի սովորութիւնները ու լեզու-
ները: Քաւոր Պետրոսը իրան ներկայացրել էր որպէս
Սոլահանի և Համադանի հրէաների հովիւ:

Սեղանաւորը եկած էր այս քաղաքը բոլորովին աղքատ. մի բան, որ բերել էր նա իւր հետ, էր նրա հրէական անվաստակելի եռանդը, և հրէական խելքը, որ զօրաւոր է հանդիսանում աւելի միայն ճանապարհների մէջ...: Սկզբում նա ժամագործ և կնիքների փորագրող էր, բայց մի քանի տարուց յետոյ դառնում է բանկիր:

Սեղանաւորը որքան և ջերմեռանդ փողապաշտ էր, այնքան էլ մոլեռանդ մոլիսէսական էր: Արծաթի և Հին Կտակարանի պաշտամունքը նրա մօտ համահաւասար նշանակութիւն ունէին: Նրա պապերը Սինա լեռան ստորոտում գուցէ չէին պաշտի Ահարօնի շինած հորթին, եթէ ոսկուց ձուլուած չլինէր:

Սեղանաւորը իւր հայրենական կրօնի նախանձախնդրութիւնն ունէր: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ յարգանքով ընդունեց քաւոր Պետրոսին, որ յայտնուել էր նրա մօտ, որպէս նրա թշուառ ազգակիցների քահանայ, որոնք աղքատ, հալածուած, ապրում էին Պարսկաստանի հեռաւոր դաւառներում:

Ռաբբի Ղիմօնի (այսպէս էր կոչում իրան քաւոր Պետրոսը) ցաւալի պատմութիւնները, արեւելքի հրէաների աննախանձելի զրութեան մասին, ոչ միայն զրաւեցին հարուստ սեղանաւորի սիրտը, այլ շարժեցին այն քաղաքում գտնուած բոլոր նշանաւոր հրէաների կարեկցութիւնը դէպի ուխտեալ աշխարհի հայրենագուրդ և տարագրուած որդիները:

Գլխաւորապէս սեղանաւորի յորդորանքով տեղային հրէաները մի նշանաւոր գումար հանգանակեցին ի նպաստ Սպահանի և Համադանի մէջ բնակուող եղբայրների, որոնց կողմից քաւոր Պետրոսը ներկայացել էր իբրեւ հոգեւոր նուիրակ:

Իրան ձեւացնել նուիրակ այս և այն դաւանութեան,

այս և այն եկեղեցու հոգեւոր իշխանութեան կողմից, և ժողովրդից հաւաքել բարեգործական օժանդակութիւններ, — դա «խաչագողի» արհեստի գլխաւոր ճիւղերից մէկն է: «Խաչագողը» գիտէ մարդկային հասարակութիւնների թոյլ կողմերից օգուտ քաղել: Այդ թոյլ կողմերից աւելի դիւրախաբը, աւելի հեշտ հրապուրվողը կրօնական զգացմունքն է: «Խաչագողը» ամենայն ճարպկութեամբ համտահարում է այդ սրբազան զգացմունքը:

Հասկանալի է, որ այս և այն կրօնական համայնքի, այս և այն եկեղեցական պետի ներկայացուցիչ լինելու համար, պէտք է ունենալ իւր ձեռքում թղթեր կամ կոնդակներ զանազան բարձր հոգեւոր իշխանութիւններից, որոնց ներկայացուցիչն են ձեւանում: «Խաչագողները» ունենում են այս տեսակ թղթեր, և այն աստիճան վարպետութեամբ պատրաստուած, որ անկարելի է կասկածել նրանց անհարազատութեան մասին կամ ճանաչել, որ նրանք կեղծ են: Խաչագողներից առանձին մարդիկ իրանց համար արհեստ են շինել պատրաստելու կեղծ կոնդակներ, որ վաճառում են ցանկացողներին խիստ թանկ գնով: Քաւոր Պետրոսը ունէր մի կոնդակ, եբրայեցոց լեզուով մագաղաթի վրայ գրուած, և Քաղղաղի հրէից քահանայապետի ահագին կնիքով զրոշմուած: Քաւոր Պետրոսը չէր գնած այդ նշանաւոր կոնդակը, այլ փոխել էր մի ուրիշ թղթի հետ, որը իբր թէ նա ստացել էր Մեքքայի շէրիֆից, և որի շնորհիւ նա մի քանի տարի կողոպտեց Հնդկաստանի մահմեդականներին:

«Խաչագողները» ունենում են զանազան թղթեր, որոնք մէկի համար հնացած և գործածութիւնից ընկած են լինում, իսկ միւսի համար նոր են համարվում: Այսպիսի թղթերը նրանք փոխում են միմեանց հետ, կամ վաճառում են միմեանց վրայ: Նոր թուղթ ստացող «խա-

չազոյր» ման չէ դալիս երկրի այն կողմում և այն ժողովրդի մէջ, ուր նոյն թղթով շրջան էր գործել նրա նախկին ունեցողը: Որպէս ձկնորսը իւր ուռւկանը չէ գրցում գետի այն տեղը, ուր մի քանի օր առաջ որսացել էր մի ուրիշը:

Այդ քաղաքը մտնելուց յետոյ անցել էր երկու շաբաթ: Ես ամենեւին տեղեկութիւն չունէի, թէ քաղաք Պետրոսը ինչ բանի վրայ է մտածում կամ ինչով է զբաղուած, որովհետեւ նա շատ ժամանակ բացակայ էր գրտնվում մեր իջևանից: Բայց հէնց առաջին օրից ինձ պատուիրեց, որ մեր կացարանից դուրս չգամ և ամենեւին ցոյց չտամ, թէ ես նրա ընկերն եմ: Ինձ սկզբում անհասկանալի էր, թէ ինչու թագստի մէջ էր պահում ինձ: Բայց մի օր դարձաւ դէպի ինձ այդ հարցով:

— Կամենում ես շատ փող ունենալ, Մուրադ:

— Ի՞նչու չէ:

— Ուրեմն ինչ որ ասեմ, պէտք է կատարես:

— Ես միշտ հնազանդ եմ եղել ձեզ:

— Դու պէտք է մտնես այդ մեծ սնդուկի մէջ, որ այսօր բերեցի բաղարից:

— Կամենում էք, որ դա իմ դազաղը լինի:

— Այո, դրա նման մի բան, պատասխանեց նա ժրջտելով, և ապա շարունակեց.

— Լսիր, քեզ այս սնդուկի մէջ փակած, պէտք է տանեմ մի հրէայ սեղանաւորի խանութը: Սնդուկը այնտեղ պահ կըտամ, ուր կըմնայ երեք օր: Վերջին օրուայ զիշերը դու կըբացես քո դազաղը և յարութիւն կառնես նրա միջից: Սնդուկը այնպէս պատրաստուած է, որ ներսից խիստ հեշտութեամբ կըբացուի: Խանութում դու կըգտնես երկաթեայ ահագին արկղ: Նա լիքն է ոսկիներով և զանազան թանգազին իրեղէններով: Նրանց մէկ մասը,

ի հարկէ մեծ մասը քեզ հետ առած, կրկին կըմտնես քո դազաղի մէջ:

— Ինչու ոչ ամենը, այլ նրանց մէկ մասը:

— Այստեղ նպատակ կայ...:

Թէեւ նա չասաց, բայց ես հասկացայ, որ քաղաք Պետրոսի սակաւապէտութիւնը այն նպատակով էր, որ խոյն ուշադրութիւն չդարձնեն յաիշտակութեան վրայ, երբ արկղը բոլորովին դատարկուած կըգտնեն իւր հարկատութիւնից: Ես պատասխանեցի.

— Ես էլ կընտրեմ, ինչ որ աւելի թանգազին է:

— Այդ թողնում եմ քո ճաշակին, միայն թուղթ փողերին չի պիտի դիպչես:

— Որովհետեւ թուղթ փողը բանացնում են, միւս օրը խոյն կընկատեն, որ պակաս է:

— Դու խիստ հասկացող տղայ ես, դառնուկա, ասաց նա ձեռքով փաղաքշաբար իմ մէջքին դարկելով:— Ահա քեզ երկու բանալիներ, որ շատ հեշտութեամբ կըբաց անեն երկաթեայ արկղը:

— Եթէ չբաց անեն, իմ դարբնութեան արհեստը այնտեղ պէտք կըգայ...:

— Ոչ, կըբաց անեն. քո արհեստը հարկաւոր չի լինի: Միայն պէտք է զգուշանաս, որ արկղի վրայ կամ բանալիների տեղում որեւիցէ խանդարմունք չպատճառես:

— Հասկանում եմ: Յետոյ:

— Այդ գործը կըկատարուի, որպէս ասեցի, երբորդ օրուայ զիշերը: Չորրորդ օրուայ առաւօտեան պահուն ես սնդուկը կըվեր առնեմ հրէայի խանութից:

— Բայց ես նրա մէջ կըմեռնեմ սովից:

— Դու կըգտնես նրա մէջ բոլոր յարմարութիւնները, ինչ որ քեզ պէտք կըլինի:

Այդ միջոցին նա բաց արեց սնդուկը և ցոյց տուեց նրա միջի պատրաստութիւնները:

— Յերեկները, ասաց նա, — դու պէտք է անշարժ և լուռ մնաս քո դադաղի մէջ, որպէս մի զիւսկ: Իսկ զիշերները ազատ ես, կարող ես դուրս գալ, զուարճանալ, որքան կամենաս: Խանութում ոչ ոք չէ լինելու:

Նոյն օրուայ երեկոյեան պահուն մի բռնակիր սայլակ խորհրդաւոր սնդուկը տարաւ սեղանաւորի խանութը: Նրա միջից ես լսեցի հետեւեալ խօսակցութիւնը:

— Այդ ինչ է, ռաբբի Ղիմօն, հարցրեց սեղանաւորը:

Ռաբբի Ղիմօնը, այսինքն քաւոր Պետրոսը, պատասխանեց.

— Բնակարանս ապահով տեղ չէ, Աբրաամ Իսայիչ, համարեա ամեն զիշեր զողութիւններ են պատահում: Մի քանի բաներ գնել էի մեր այնտեղի սինագոգայի համար. շատ բաներ էլ նուիրեցին բարի մարդիկ. բոլորը, ինչ որ հաւաքել եմ, զրել եմ այդ սնդուկի մէջ: Վախենում եմ, չիցէ թէ մի զժբախտութիւն պատահի, և հազարաւոր խեղճ խորայէլացիներ կըզրկուեն այն օժանդակութիւնից, որ շնորհեցին մեր այնտեղի եղբայրները: — Մտածեցի սընդուկը ձեզ մօտ թողնել, Աբրաամ Իսայիչ, մինչև իմ գընալը:

— Լաւ ես մտածել, ռաբբի Ղիմօն, ասաց սեղանաւորը և հրամայեց սնդուկը դնել իւր խանութում: Յետոյ հարցրեց.

— Ե՞րբ էք կամենում գնալ, ռաբբի Ղիմօն:

— Եթէ Աստուած յաջողի, մի երկու կամ երեք օրից յետոյ: Զատ ուշացայ, Աբրաամ Իսայիչ: Այնտեղի գործերս կատարող չկայ. խեղճ ժողովուրդը մնացել է բոլորովին անտէր, անխնամ: Պէտք է շտապեմ, որ նրանց օգնութիւն հասցնեմ:

— Պէտք է շտապել, ռաբբի Ղիմօն, երբ որ այդպէս է, ասաց սեղանաւորը:

Ռաբբի Ղիմօնը շնորհակալութիւն յայտնելով, հեռացաւ: Այնուհետև ամեն օր գալիս էր նա սեղանաւորի խանութը, և ամեն անգամ իմ դարանի միջից լսում էի նորանոր խօսակցութիւններ:

Երկրորդ օր:

— Ռաբբի Ղիմօն, հարցնում է սեղանաւորը, — զեւերկար պէտք է սպասենք Մեսսիայի գալտեանը:

— Ժամանակը մօտեցել է:

— Ի՞նչպէս կըլինի մեր վիճակը, երբ նա կըյայտնուի:

— Սուրբ քաղաքը (Երուսաղէմը) կըվերականգնուի իւր աւերակների միջից: Իսրայէլի ցըրւ եկած որդիները կըհաւաքուեն աշխարհի ամեն կողմերից: Աւետաց երկիրը կըկին կըծաղկի իւր հին փառքերով: Մեսսիան կըտիրէ ամբողջ տիեզերքին: Եւ երկրի ամենահզօր թագաւորները, մէկ զեւհիկ հրէայի փէշից բռնած, նրանից ողորմութիւն կըլինդրեն:

— Իսկ երբ կըյայտնուի Մեսսիան:

— Բոլոր հեթանոսները կըզլմեն դէպի նա. բոլորը հրէայ կըդառնան:

— Ուրեմն այդ հեթանոսները, որ այժմ մեզ հալածում են, էլ չեն լինի:

— Արեւի ծագելու տեղից մինչև նրա մուտքը կըտիրէ Մովսէսի սուրբ օրէնքը:

Երրորդ օր:

— Ռաբբի Ղիմօն, ինչու ընկաւ Երուսաղէմը:

— Իսրայէլի որդիների մեղքերի պատճառով: Նրանք օրէնքը քանդեցին. Եհօփայի փոխարէն կուռքեր պաշտեցին. օտարազգի կանանց հետ ամուսնանալով, պոռնկութիւն գործեցին. սուրբ տաճարի խնամատարութիւնը և

քահանաների յարգանքը մոռացան. իրանց զոհերի, իրանց նուէրների մէջ ժլատ գտնուեցան. այլի կնոջ հացը խրեցին և որբերի ժառանգութիւնը յափշտակեցին: Այդ բոլոր տեսնելով, Աստուած բարկացաւ նրանց վրայ, սուրբ քաղաքը կործանեց և իսրայէլին գերութեան մատնեց:

— Այժմս էլ մենք միևնոյնն ենք գործում. ուրիշի հացը խլում ենք, նրա որդիներին քաղցած ենք թողնում:

— Դա ներելի է, երբ գործը օտարազգիների հետ է, բայց մի իսրայէլացուն թողլ տուած չէ իւր եղբօրը հարստահարել:

— Ուրեմն օտարներին կարելի է:

— Կարելի է: Միթէ չե՞ս լիշում թօւլրաթիւ այն տեղը, երբ Մովսէս մտածում էր Իսրայէլը Փարաւօնների գերութիւնից ազատել և տանել նրանց իրանց հայրենի աշխարհը, նա խորհուրդ տուեց իսրայէլի կնիկներին, որ իրանց եղիպտացի հարևաններից արծաթեայ և ոսկեայ զարդեր փոխ առնեն, ասելով, թէ ոչ այնքան հեռու մի տեղ ուխտ ենք գնում, երբ կըվերադառնանք, կ'կին յետ կըտանք ձեզ: Կնիկները կատարեցին այդ պատուէրը, և եղիպտացիների հարստութիւնը իրանց հետ տանելով, անցան Կարմիր ծովը:

— Յիշում եմ թօւլրաթիւ այդ տեղը: Բայց այդ խաբէբայութիւն չէր:

— Այ: Եղիպտացիները շատ էին հալածուհարել իսրայէլացիներին, դրանք էլ փոխադարձաբար կողոպտեցին նրանց: «Ակն ընդ ական» — դա օրէնք է:

Չորրորդ օրուայ առաւօտեան պահուն խանութի դրանը կանգնեց մի սալակ:

— Ռաբի Զիմօն, այդ ինչ է, հարցրեց սեղանաւորը:

— Դնում եմ, Աբրաամ Իսայիչ, եկայ սնդուկը վեր առնելու և իմ շնորհակալութիւն ձեզ յայտնելու:

— Միթէ, այդպէս շուտ, շատ ցաւում եմ, ռաբբի Զիմօն: Ես դեռ երկար յոյս ունէի լսել ձեր բարի խրատները:

— Այո, գնում եմ, Աբրաամ Իսայիչ, Մովսէսի և Ահարօնի օրհնութիւնը ձեզ թողնելով:

— Թող Եհօուան բարի ճանապարհ տայ ձեզ, ասաց սեղանաւորը և հրամայեց սնդուկը տեղաւորել սալակի վրայ:

Ռաբբի Զիմօնը կրկին և կրկին օրհնեց Աբրաամ Իսայիչին. նրանք համբուրուեցան, բարեմաղթեցին միմեանց շատ օրեր, երկար կեանք եւայն:

— Ես մի լիշատակ պիտի թողնեմ ձեզ, Աբրաամ Իսայիչ, դուք շատ բարութիւններ արեցիք ինձ համար, ասաց ռաբբի Զիմօնը և տուեց նրան մի բան:

Թէ ինչ էր այդ, ես, ի հարկէ, սնդուկի միջից տեսնել չէի կաշող, միայն լսեցի, որ քաւոր Պետրոսը ասաց նրան, թէ այդ արծաթեայ տուփի մէջ ամփոփուած է «տապանակ ուխտի» մի մասը, և տուփը ինչպէս շինուած է, պէտք է այնպէս անձեռնմխելի և առանց բացուելու մնայ:

— Պահիր քեզ մօտ, ասաց նա, և Աստուծոյ օրհնութիւնը պակաս չի լինի քո տանից: Քո զաւակները կըծլեն, կըծաղկեն, և քո հարստութիւնը ծովի աւաղի չափ կըլինի:

Սեղանաւորը չզիտէր ինչով յայտնել իւր շնորհակալութիւնը, մանաւանդ երբ լսեց, որ այդ տուփի շնորհիւ իւր հարստութիւնը ծովի աւաղի չափ կըլինի: Ես չտեսայ, թէ ինչ տուեց նա քաւոր Պետրոսին, միայն լսում էի նրանց զրկախառնութեան նրանց համբուրների ձայնը, լսում էի նրանց փոխադարձ զոհունակութիւնների ջերմ արտայայտութիւնները:

— Սալլակը շարժուեցաւ: Ես իմացայ, որ նրանք բա-
ժանուեցան:

Սալլակը, որ տանում էր քաւոր Պետրոսի միջերգը,
մեր սեփհականն էր: Ինքը քաւոր Պետրոսը կառավարում
էր ձիաները: Նա շարժվում էր շտապով և արագ կերպով:
Բայց դէպի ուր էր տանում, ես տեսնել չէի կարողանում.
ես զեռ իմ դադաղի մէջն էի:

Մի քանի ժամից յետոյ քաւոր Պետրոսը ինձ ձայն
տուեց. — Հիմա կարող ես դուրս գալ:

Մնգուկը պատրաստուած էր ձեռնաձուների սնդուկի
նման, որի մէջ հեշտութեամբ կարելի է մտնել և դուրս
գալ առանց կողպէքը բաց անելու, առանց նրա խուփը
բարձրացնելու:

Երբ դուրս եկայ, նայում եմ իմ շուրջը, կէսօրից քա-
ւական անցել էր: Գտնվում էինք մեծ ճանապարհի վրայ,
որը այդ միջոցին բոլորովին դատարկ էր: Քաւոր Պե-
տրոսը հրամայեց ինձ՝ նստել իւր տեղը և կառավարել
ձիաները: Ես կատարեցի հրամանը, ասելով.

— Ես կըմեռնեմ սովից, եթէ մի բան չուտեմ. հէնց
այս գիշեր պաշարս սպառուած էր:

— Փոքր ինչ առաջ գնանք, ճանապարհին կայ մի
իջևան, այնտեղ մի բան կըգտնենք ուտելու: — Քշիւր, ձիա-
ները շատ կամաց են գնում:

Ես հարցրի.

— Ի՞նչ պիտի անենք, եթէ մեզ հետամուտ լինեն:

— Ոչ ոք հետամուտ չի լինի, պատասխանեց նա
հանդարտութեամբ: — Ինձ յայտնի է, որ սեղանաւորը այ-
սօր զբաղուած է մի դատաստանական գործով. նա խա-
նութում չի մնայ, ուրեմն և իւր արկղը չի բաց անի,
որ նկատէ, թէ իւր հարստութեան հետ ինչ է պատահել:
Իմ բաժանուելու ժամանակ նրան կանչեցին դատարանը:

Իջևանը այնքան մօտ չէր, որպէս ցոյց տուեց քա-
ւոր Պետրոսը: Երեկոյեան, արեւը մտնելուց յետոյ, հազիւ
կարողացանք հասնել: Սալլակը պահեցինք ճանապարհի
վրայ, քաւոր Պետրոսը ցած իջաւ, իսկ ինձ պատուիրեց
մնալ ձիաների մօտ: Նա մտաւ իջևանը, մի քանի բոպէ-
լից յետոյ վերադարձաւ, իւր հետ բերելով մի շիշ արագ,
հաց, պանիր և տասն հատ ձուաներ: Ուրիշ բան չէր
գտել: Նոյն միջոցին իջևանի ծառաներից մէկը բերեց և
զարի ձիաների համար:

— Այստեղ էք կամենում կերակրել ձիաները, հար-
ցրեց նա:

— Ոչ, մենք պէտք է շարունակենք ճանապարհը,
ասաց քաւոր Պետրոսը:

Այդ բոլոր պաշարը մեզ հետ առնելով, սկսեցինք ա-
ռաջ գնալ: Երեք վերստաչափ հազիւ էինք հեռացել ի-
ջևանից, երբ քաւոր Պետրոսը հրամայեց դուրս գալ մեծ
ճանապարհից և շեղուել դէպի աջ:

— Հիմա կանգնեցրէք, ասաց նա: — Այստեղ կարող ենք
հանգստացնել ձիաները, մենք ևս մի բան կուտենք:

Բայց ինձ ուտելու ոչինչ չէր մնացել, որովհետեւ ես
իմ բաժինը զաւու ժամանակ ճանապարհին բոլորը կերել
էի:

Մեր գտնուած տեղը մի տափարակ դաշտ էր: Թէև
շատ չէինք հեռացել մեծ ճանապարհից, բայց այնքան
սաստիկ մութն էր, որ անցորդները հազիւ կարող էին
նշմարել մեզ: Երբ ձիաները զարին կերան, փոքր ինչ
հանգստացան, քաւոր Պետրոսը հրամայեց լծել: Ես զբա-
ղուեցայ ձիերը լծելով, իսկ քաւոր Պետրոսը այդ միջոցին
փոխում էր իւր ուաբբիի հագուստը: Երբ բոլորովին պա-
տրաստ էինք, սոսաց նա.

— Նստիր, քշիր դէպի այդ կողմը:

—Այդ կողմով մենք դարձեալ կրկերադառնանք քաղաքը, նկատեցի ես:

—Ես էլ այդ եմ ուզում:

Մեծ պտույտ գործելով, դարտուղի ճանապարհներով, մենք լուսաբացին հազիւ կարողացանք հասնել քաղաքը: Մեր սալակը կանգնեց քաղաքի մի հեռաւոր և խուլ անկիւնում գտնուած տան հանդէս: Այդ տունը այն կատկածաւոր բնակարաններից մէկն էր, որի շինքը ցերեկով միշտ փակ են մնում, և զիշերները միայն մարդիկ այնտեղ ելումուտ են գործում: Այստեղ քաւոր Պետրոսը վարձել էր մի փոքրիկ միջին սենեակ, ուր հազիւ տեղաւորեցինք մեր իրեղէնները: Բաւական յոգնած էինք: Ես պառկեցի բակում, սալակի վրայ, ձիաների մօտ, էսկ քաւոր Պետրոսը քնեց փոքրիկ սենեակում:

Հեռանալ մէկ քաղաքից, դնալ ձեռացներով, և կրկին վերադառնալ նոյն քաղաքը, — դա քաւոր Պետրոսի փախստեան եղանակներից մէկն էր: Պիցուք թէ սեղանաւորը հէնց նոյն օրը հասկանաւ իւր խանութում կատարուած գողութիւնը, բայց մինչև կրկայտնէր ոստիկանութեանը, մինչև մեր ետեւից մարդիկ կուղարկէին, բաւական ժամանակ կանցնէր: Մարդիկը կըզային և մեզ ճանապարհի վրայ չէին գտնի, որովհետև մենք արդէն մի այլ ճանապարհով կրկին վերադարձած կըլինէինք նոյն քաղաքը:

Ես դարթնեցայ այն ժամանակ, երբ արեւը մի ժամ առաջ ծագել էր և հնդկահաւերը բակում կռնչում էին: Բայց այդ հնացած, խոնաւութիւնից բորբոսած և գերեզմանի պէս միջին տան մէջ դեռ մարդիկ չէին երևում: Կարծես, դա ժանտախտով վարակուած այն տներից մէկը լինէր, ուր մարդիկ չեն համարձակվում բնակուել: Միայն

ես նկատեցի քաւոր Պետրոսին, իւր սենեակի դրան առջև կանգնած, հեռուից ձեռքով կանչում էր ինձ:

— Իսկոյն թէյ կրտան, ասաց նա, — շուտով խմիր, որովհետև ուրիշ տեղ եմ ուղարկելու քեզ:

Ներս մտայ սենեակը, նստեցի նոյն սնդուկի վրայ, որ ամբողջ երեք օր իմ դադադն էր եղած: Քանի բոպէից լետոյ, թէյի մատուցարանը ձեռքում ներս մտաւ մի մանկահասակ, բայց սաստիկ կեղտոտ հագնուած կին: Նրա մի ժամանակ դեղեցիկ դէմքը ալանդակուել էր կարմիր բրձերով, որ երևում էին երեսի վրայ:

— Դա ո՞վ է, դարձաւ նա դէպի քաւոր Պետրոսը, մի առանձին ուշադրութեամբ իմ վրայ նայելով:

— Իմ որդին է, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

— Այդպիսի սիրուն որդի ունէիր, և ինձանից թագնում էիր, ա՛խ, դու ծերուկ, անխիղճ ծերուկ, բացականչեց նա, և մօտեցաւ ինձ, սխեց փայփայել իմ մազերը:

— Լիզա, թող տուր, լրբութեան ժամանակ չէ, դու չեց քաւոր Պետրոսը բարկութեամբ:

Լիզան ինձ բաց թողեց, բայց քաւոր Պետրոսին աւելի բարկացնելու համար ասաց.

— Հիմա կըզնամ քեզ համար սպիտակ հաց և կարագ կըբերեմ: Ես կարծում էի, որ միայն ծերուկն է այստեղ, այդ պատճառով թէյի հետ ոչինչ չբերեցի նախաճաշելու:

Նա շտապով դուրս վազեց սենեակից:

Լիզայի յարաբերութիւնները քաւոր Պետրոսի հետ բաւական ընտանեկան էին թւում ինձ: Երեւում էր, որ նրանք վաղուց ճանաչում էին միմեանց: Բայց քաւոր Պետրոսը այդ կարծիքը ցրուելու համար, ասաց ինձ, որ նրա «վերնատունը փոքր ինչ դարտակ է». այսինքն լիմար է, և այդ պատճառով իրան վայելուչ պահել չգիտէ:

Բայց Լիզան այնքան լիմար չէր երևում, որպէս կամենում էր ցոյց տալ քաւոր Պետրոսը: Նա երևում էր այն տեսակ կնիկներէից, որոնք վշտից և յուսահատութիւնից տանջուած, աշխատում են իրանց սրտի ցաւերը թրմրեցնել արագի շողիներով:

Երբ վերջացրի իմ նախաճաշիկը, քաւոր Պետրոսը ասաց.

— Դու ճանաչում ես Հրէայ սեղանաւորի խանութը, կըղնատ նրա մերձակայքում կըպտըտես և ինձ տեղեկութիւններ կըբերես:

Ես զնացի, քաւոր Պետրոսին թաղստի մէջ թողնելով, ինչպէս նա առաջ ինձ թաղստի մէջ էր պահում: Ոչ սեղանաւորը և ոչ մի այլ մարդ այդ քաղաքում ինձ չէր ճանաչում:

Քաւոր Պետրոսի ենթադրութիւնը ուղիղ յայտնուեցաւ: Սեղանաւորը առաջին օրը չէր հասկացել, թէ ինչ էր պատահել իւր արկղի հետ: Որովհետեւ այսպիսի սեղանաւորները, որոնք ոսկի, արծաթ և զոհարներ զրաւ առնելով, փող են տոկոսով տալիս, սովորաբար միշտ վէճեր են ունենում զրաւատէրների հետ, և հետեւաբար շատ անգամ գործ են ունենում դատարանների հետ: Այն օրը, որի զիշերը կատարուեցաւ յայտնի զողութիւնը, սեղանաւորը մի տիկնոջ գանգատով կանչուած էր դատարանը: Հրէան վաճառել էր տիկնոջ 5000 բուբլ արծէք ունեցող օղամանեակը 1500 բուբլ պարտքի փոխարէն: Դատարանը զործը վճռել էր յօդուտ տիկնոջ:

Իսկ երկրորդ օրը, երբ ես զնացի քաւոր Պետրոսի համար տեղեկութիւններ բերելու, զողութիւնը արդէն յայտնուած էր: Ոստիկանութիւնը քննութիւն էր անում և կազմում էր իւր տեղեկագիրը: Խանութի դռները, կողպէքները, լուսամուտները դտան ամբողջ: Երկաթեայ ար-

կղը նոյնպէս կոտրած չէր: Ուրեմն սրտեղից էր մտել զողը: Ինքը Հրէան նոյնպէս ցոյց էր տալիս, որ նա իւր արկղը բոլորովին կողպուած գտաւ, և խանութի դռները փակուած էին, երբ գործակատարները առաւօտեան եկան բաց անելու:

— Ուրեմն սատանաներ պէտք է մտած լինեն խանութը, ծաղրում էին շատերը Հրէային, — որովհետեւ սատանան կարող է անցնել փակ դռնից, պատի միջից, առանց հետք թողնելու:

Բազմութեան հետ հաւաքուած էին այնտեղ և զրաւատէրներից շատերը: Նրանք աղաղակում էին.

— Սնտ է խօսում անիծուած Հրէան, սնտ է խօսում: Նա ինքն է թագցրել մեր իրեղէնները, պատճառ բերելով, թէ զողացել են: Ո՛րտեղից մտաւ զողը, ինչպէս դուրս եկաւ: Ի՞նչու արկղի միջի թուղթ փողերը չտարաւ, միայն մեր իրեղէնները տարաւ:

Ոստիկանութիւնը հաւանական գտաւ կասկածը և կալանաւորեց Հրէային:

Հրէան, երևի, մոռացել էր ռաբբի Ջիմօնի սնդուկը, և երեւակայել անգամ չէր կարող, որ նրան «տապանակ ուխտի» մէկ մասը ընծայող քահանան, և նրա հարստութիւնը ծովի աւազների չափ բազմացնելու ցանկութիւն յայտնող քահանան, կարող էր նրա արկղի հետ անբարեխղճաբար վարուել:

Մենք մի ամբողջ շաբաթ մնացինք Լիզայի մօտ: Ես ամեն օր նոր տեղեկութիւններ էի բերում քաւոր Պետրոսի համար: Նա ցերեկները զրսում չէր յայտնվում, այլ զիշերները միայն դուրս էր գալիս իւր մթին սենեակից: Արդեօք ո՞ւր էր գնում, — այդ մասին ինձ ոչինչ չէր ասում:

Լիզան օրըստօրէ աւելի համակրելի էր դառնում:

Այդ դժբախտ կինը զարթեցնում էր իմ մէջ ոչ այլ զգացմունք, այլ միայն ցաւակցութիւն: Երբ նա պատմում էր ինձ իւր կրած տանջանքները, իւր հետ պատահած անցքերը, ես սարսափում էի: Նա մի կատաղի աւազակի սիրուհին էր, որից բաժանուել չէր կարող, որովհետեւ սաստիկ սիրում էր նրան, թէեւ օր չէր անցնում, որ չձեռնէր նրանից:

Որպէս զիշերով մտանք Լիզայի տունը, այնպէս էլ զիշերով դուրս եկանք այնտեղից: Խեղճ աղջիկը պատրաստել էր ինձ համար բաւական ճօխ պաշար ճանապարհին ուտելու համար: Նա ինձ կոչում էր Նիկալայ, որովհետեւ այդ անունով ծանօթացայ նրա հետ:

— Նիկալայ, հոգեակս, ասաց նա մեզ ճանապարհ զրնելու ժամանակ, — երբ կըսկատահի քեզ միանգամ ևս անցնել այդ քաղաքով, չմոռանաս խեղճ Լիզային:

— Չեմ մոռանայ, պատասխանեցի ես, և մեր սայլակը հեռացաւ:

Քաւոր Պետրոսը բարկացաւ: Նա սաստիկ ատում էր, երբ մարդիկ քաղցրութեամբ էին խօսում «քածերի» հետ, ինչպէս սովորաբար արտասանում էր նա:

Է.

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Պիշեր էր, երբ մենք դուրս եկանք լիշեալ քաղաքից: Լուսնեակի լուսով մեր սայլակը հանդարտ վազում էր հարթած ճանապարհով: Երկու ուժեղ ձիաներ քաշում էին նրան ամենայն արագութեամբ: Ես կառավարում էի նրանց երասանակները: Քաւոր Պետրոսը մրափում էր սայլակի մէջ, որպէս մի հսկայ, որ հանգստանալու պէտք է զգում մի մեծ յաղթութիւնից յետոյ:

Մեր ճանապարհը ձգվում էր անսահման անապատի միջով, ուր դէպի որ կողմը նայում ես, երկինքը միանում է հորիզոնի հետ: Այսպիսի անապատները ոչ միայն ցերեկով, այլ և զիշերով, այն ևս լուսնկայ զիշերով, կախարդիչ կերպով ազդում են մարդու երեւակայութեան վրայ: Եւ ի՜նչպիսի պատկերներ, ասես, չեն դալիս ու չեն գնում նրա աչքերի առջևից...:

Յանկարծ միտքը սլանում է հեռու և հեռու, և օտարական պանդուխտը տեսնում է իրան իւր հայրենիքում... տեսնում է ծանօթ երեսներ... տեսնում է ծանօթ տեղեր... տեսնում է իւր մանկութեան սրբալիւրը և ուրախանում է...: Բոլորը հետզհետէ անհետանում են: Իսկ այն պատկերը, որ միշտ կից է եղել նրա սրտին, նա մնում է, նա երկար ժամանակ մնում է...:

— Այդ իմ Սառալի պատկերն է...:

— Նազելի Սառա... որքան մեծացել է նա... որքան զեղեցիկ է... ահա նա ժպտում է... որքան ուրախ է... ահա մօտ եկաւ... ինչու է զլուիւր քարշ զցել... երևի ամաչում է... տես կարմրեց...: Սիրելի Սառա, մի վախիր... ես քո Մուրադն եմ... զրկիր ինձ... Համբուրիր ինձ... ախ, ինչու ես փախչում... Սառա ջան... իմ Սառա...:

Աերջին խօսքերը այնպիսի բարձր ձայնով արտասանեցի ես, որ քաւոր Պետրոսը իւր քնից զարթնեց:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է պատահել, զոչեց նա շփոթւելով:

— Ոչինչ, պատասխանեցի ես փոքր լինելու զայրով:

— Նա կրկին աչքերը խփեց, քնեց:

Քաւոր Պետրոսը խռովութիւնը առանց պատճառի չէր: Ես ամբողջ զիշերը անցուցել էի զառանցութեան մէջ: Մի կողմից անքնութիւնը, միւս կողմից սալլակի անդադար օրօրուիլը, այն աստիճան զրգուել էին իմ ուղեղը, որ ես ընկել էի հալուցիւնատիօսների մէջ...:

Այդ ինձ հետ շատ անգամ էր պատահում: Բայց երբէք չէր պատահել, որ ես ինձ բոլորովին մոռանայի: Երբեմն, ամբողջ ժամերով, բոլորովին քնած զրութեան մէջ, ես կառավարում էի ձիաները, բայց զէթ միանգամ չէր պատահել, որ կամ մտրակը, կամ երասանողները իմ ձեռքից ցած ընկնէին: Ես իմ կիսաքուն դրութեան մէջ՝ մինչև անգամ հետեւում էի ճանապարհի ուղղութեանը, նկատում էի կամուրջները, զղուշանում էի զարիւկալոսներէ, և տալլակը փտտնդի չէի ենթարկում: Իսկ այս անգամ, ինձ այն աստիճան մոռացել էի, որ ձիաներին իրանց կամքին էի թողել և բոլորովին շեղուել էինք ուղիղ ճանապարհից: Այդ նկատելի եղաւ այն ժամանակ, երբ լոյսը բացուեց և արեւը քր սկսեց շառագունիլ:

— Այդ ճանապարհը, ստանան զիտէ, թէ ուր է տանում, ասաց քաւոր Պետրոսը, երբ զարթնելով սկսեց նայել իւր շուրջը: — Մենք մոլորուել ենք...:

Այդ խօսքերը թէև արտասանեց նա, հանդարտութեամբ, բայց նրանց մէջ կար և՛ բարկութիւն և՛ լանդի մանութիւն:

— Յետ դառնանք, պատասխանեցի ես, — դուք էլ կրդտենք ուղիղ ճանապարհը:

— Հարկաւոր չէ, շարունակիր, տեսնենք Աստուծոյ ուր է տանում մեզ:

Քաւոր Պետրոսը մեր մոլորութեան մէջ գտնում էր Աստուծոյ կամքը: Նա մտածում էր, դուք էլ ուղիղ ճանապարհի վրայ մեզ մի վտանգ կը պատահէր, դուք էլ այնտեղ հետամուտ էին լինում, որ կալանաւորեն մեզ, իսկ շեղուելով ուղիղ ճանապարհից, ազատուեցանք:

Զարմանալի բան է Աստուծոյ ներկայութիւնը ամեն դործի մէջ. թէ դողը և թէ կողոպտեալը մի օրինակ յոյս են դնում Նրա վրայ: Սպանողը նրանից ուժ է լինողում իւր բազկի համար, իսկ սպանուողը — ազատութիւն: Բոլորը դիմում են դէպի Նա:

Արեւը բաւական բարձրացել էր: Մենք գտնվում էինք դեռ միւսնոյն հարթ-հաւասար անապատի մէջ: Փէպի որ կողմը և նայում ես վերջ չկայ: Մի ծանր, ճնշող տապաւորութիւն էր դրժում այդ լայնատարած, մաշկոտ անապատը մարդու վրայ: Արժում ես, թէ հորիզոնը ամեն կողմից հետզհետէ նեղնալով, պտարաստվում է խեղդել քեզ: Տեղ-տեղ պատահում էին փոքրիկ գիւղեր, նոյնպէս փոքրիկ, սղորմելի խրճիթներով, բայց մենք կանգ չէինք առնում, անցնում էինք: Մի տեղ միայն քաւոր Պետրոսը ցած իջաւ սալլակից, մտաւ զիւղը, մեզ համար ճանապարհի պաշար դնելու, և մանաւանդ տեղեկանալու, թէ

նորոնք ենք գտնվում, կամ դէպի ուր է տանում մեր բըռնած ուղին:

Ես սալակը կանգնացրի գիւղի գլխաւոր փողոցի վրայ, սպասում էի քաւոր Պետրոսի վերադարձին: Նա կանչել տուեց գիւղի տանուտէրին, ինչոր խօսեց նրա հետ, և քաւորդ ժամից յետոյ վերադառնալով, ասաց ինձ.

— Այստեղ անկարելի է մնալ:

— Ի՞նչու:

— Ոչ մեզ համար հաց կարելի է դտնել և ոչ ձիաների համար գարի:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Այս կողմերում սարսափելի սով է տիրում. մարդիկ ամեն ինչ սպառելով, յետոյ կերել են իրանց անասուններին, այդ ևս սպառելով, այժմ ուտում են այն, ինչ որ անասունները պիտի ուտէին:

Ես սոսկացի: Նա նստեց սալակի վրայ և հրամայեց քշել:

— Դէպի ո՞ր կողմը, հարցրի ես:

— Դէպի աջ:

— Դուք հիմայ գիտէ՞ք, թէ ուր է տանում այդ ճանապարհը:

— Գիտեմ:

Քաւոր Պետրոսի պատմութիւնից երևաց, որ նախորդ տարուայ երաշտութեան պատճառով այս կողմերում հունձքը խիստ անյաջող է եղել, իսկ ներկայ տարուայ ցանքերը նոյնպէս մի առանձին բեղմնաւորութիւն չէին խոստանում: Գիւղացիները, որ առանց այդ դժբախտութիւնների ևս միշտ աղքատ են եղել, այժմ զրկուել էին ապրուստի ամեն միջոցներից:

— Իսկ մեզ մօտ ուտելու մի բան մնացել է, հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

— Միայն հացը պակաս է: Զատ ապրի Ղիզան, նրա առատաձեռնութեան շնորհիւ, մենք այժմ ունենք մի ամբողջ բուդ խոզի ապուխտ մի քանի կտոր երշիկներ և պանիր:

— Պանիրը պահիր ինձ համար, իսկ միւսները դու կուտես:

Քաւոր Պետրոսը խոզի միս ուտելու սովորութիւն չուներ, որովհետեւ մեղք էր համարում:

Առաջիկայ գիւղը այնքան հեռու էր, որ մենք հասանք այն տեղ, երբ երեկոյեան ճրագները վառվում էին: Թէև քաւոր Պետրոսին ասել էին, որ այստեղ աւելի յարմարութիւն կը գտնենք իջևանելու համար, բայց յայտնուեցաւ, որ սովը և չքաւորութիւնը այստեղ աւելի սարսափելի էր:

Մեր սալակը կանգնեցրինք սռաջին հանդիպած խրճիթի դրանը: Ճրագուի մօտ անգամ չգտանք վառելու համար, որովհետեւ ճրագուի մօմերը այժմ գործ էին անվում որպէս կերակուր: Մեր հեռուից տեսած ճրագները ուրիշ ոչինչ չէին, բայց միայն փայտի տաշեղներ, որ բանեցնում էին մօմերի տեղ:

Մենք ունէինք մեզ հետ «մօմպատ», այսինքն մօմով պատած թելի մի ահագին կծիկ, որ մարդիկ ճանապարհորդութեան ժամանակ ման են ածում: Բայց այդ կծիկը մեզ ուրիշ շատ գործերում ևս հարկաւոր էր լինում: Վառեցինք «մօմպատը»:

Մտանք խրճիթը: Դա մի կատարեալ հիւանդանոց էր. ընտանիքի մեծ մասը պառկած, հառաչում էր ցրնցոտիների ներքոյ: Ոտքի վրայ էր մնացել միայն ծերունի տանտէրը և մի փոքրիկ աղջիկ—նրա թոռնիկը:

— Այստեղ անկարելի է մնալ, ասելի ես քաւոր Պետրոսին:

— Ամեն տեղ այսպէս է, պարոն, մէջ մտաւ ծերունի տանտէրը, — ամեն խրճիթում հիւանդներ կրկանէք: Ամառուայ եղանակը և լուսնկայ զիշերը նպաստեցին մեզ իջեանելու բակում, դատարկ ախոռատան հանդէպ: Այստեղ հիւանդներ չկային, որովհետեւ և շնչաւորներ չըկային:

— Սամօվար կրդտնուի, հարցրիւ տանտէրից:

— Սամօվար, կրկնեց թաւամօրու տանտէրը ծոծրակը քորելով:

— Այո, սամօվար: Գոյ մամուլեցի գոյ բոյ մյու գմաւ Ռուս մութիկին մի բան հասկացնելու համար պէտք է տասն անգամ կրկնել:

— Սամօվար եթէ դտնուի, պարոն, պէտք է տէրտէրի տանը դտնուի: Մենք էլ առաջուայ ժամանակներում ունէինք, պարոն, բայց մեր մեղքից ոչինչ չմնաց, բոլորը ծախուեցաւ...:

— Ի՞նչու ծախուեցաւ: Բարոյն ամառուայ դոնաշ:

— Ծախեցինք կերանք, պարոն: Մեր մեղքերի համար Աստուած պատիժ ուղարկեց սուրբ Ոչինչ չկար ուտելու:

— Իսկ հիմա: Բարոն: Բոյն գմիմա գմիմ

— Հիմա աւելի վատ է. սուի հետ աւելացաւ և հիւանդութիւնը:

— Ես ընդհատեցի տխուր խօսակցութիւնը և կրկին չիշեցի նրան սամօվարը:

— Օլիա, ձայն տուեց նա իւր փոքրիկ թռնիկին, — վաղիւր տէր հօր տունը, ասա, որ մեզ մօտ պարոններ կան, թող փոխ տայ մեզ սամօվարը:

Եւ իրաւ, նրա խրճիթում ոչինչ չէր մնացել. կամ առաջուց չէր ունեցել, կամ ունեցածը վաճառել էր: Մի հասարակ սեղան, որի երեսի վրայ սեւ փոսիկներ էին կա-

մուել սամօվարի տակից ընկած կրակներից, մի քանի հատ կոտրած տաբուրետիաներ, մի հատ արուրեայ կաթնայ, հնոցի մօտ դրած, որի մէջ վաղուց կերակուր չէր եփուել, մի քանի փայտեայ զգալներ, մի քանի անկոթ զանակներ առանց պատառքաղների, — եթէ աւելացնենք դրանց վրայ երկաթեայ անթրոցը (кошера), կըտտանանք կարասիների ամբողջ թիւը:

— Գա՞ Միակ առարկան, որ մնացել էր իւր տեղում անշարժ, որին սուի բոլոր նպատկութիւնը չէր կարողացել ոտիպել վաճառելու, Աստուածամօր պատկերն էր, փոքրիկ Յիսուսը զրկում, որ դրած էր խրճիթի մի անկիւնում: Մութիկը նրանից չէ բաժանվում, մութիկը ամեն բան նրանից է սպասում և նրա համար է գոհում:

Քաւոր Պետրոսը այս զիշեր լուռ էր, ոչինչ չէր խօսում: Նա նստած էր մեր սնդուկներից մէկի վրայ և ծխում էր: Խիտ հաղիւ անգամ էր պատահում, որ նա ծխէր, բայց երբ որ ծխում էր, դա արդէն նշան էր կամ սաստիկ ուրախութեան և կամ սաստիկ տրամուլթեան: Վերջինը այս զիշեր աւելի հաւանական էր: Արջապատող թրջուառութիւնները դառն տպաւորութիւն էին դործել նրա զգայուն սրտի վրայ:

Օլիան վերադարձաւ սամօվարը իւր հետ բերելով, բայց սամօվարի հետ եկաւ և տէր հայրը, երեւի, նրա համար, որ լսել էր, թէ հիւրերը «պարոններ» են և ոչ հասարակ մարդիկ: Քաւոր Պետրոսը քաղաքավարութեամբ ընդունեց նրան:

Քահանան յայտնուեցաւ բաւական բարեկիրթ մարդ, որպիսիները իրօտ հաղիւ են պատահում զիւղերում: Լսելով, որ մենք «պարոններ» ենք, նա կարծել էր, թէ դուրսէ պաշտօնական անձինք ենք, եկել էր յայտնելու մի տարափելի դէպք: Մի սովատանջ կին, քաղցածութեան

կատաղութեան մէջ, սպանել էր իւր երեխային և ուտելու փորձ էր արել...:

Քաւոր Պետրոսը զարհուրեցաւ: Ինձ վրայ ևս խիտտ սոսկալի տպաւորութիւն գործեց այդ լուրը:

— Միթէ այս աստիճան սաստկացել է սովը, հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

— Մարդիկ այժմ համարեա ոչինչ չեն գտնում ուտելու, պատասխանեց քահանան, — կերակրվում են բանջարներով, խոտերով, արմատներով և դեռ չհասունացած ցորենի հասկերով, — իսկ զրանք աւելի շուտով են սպանում նրանց, որովհետեւ հիւանդանում են ու մեռնում են:

— Զատ է մեռնողների թիւը:

— Զատ է: Գիւղի բնակիչների համարեա կէսը չէ մնացել: Տիֆը աւելի մեծ կոտորած է անում, քան թէ քաղցածութիւնը: Մնացածներից շատերը հիւանդ են:

— Գիւղական հասարակութիւնը ոչինչ հնարների վրայ չէ մտածում:

— Գիւղական հասարակութիւնը ինչ կարող է անել: Սպասում են կառավարութիւնից հաց և բժիշկ ստանալ: Մեզ խոստացել են:

— Զուտով կըստացուի:

— Աստուած դիտէ: Դեռ պէտք է քննեն, դեռ պէտք է տեղեկանան, թէ ո՞ր աստիճան օգնութեան կարօտ է մեր զրութիւնը, որ լետոյ օգնեն:

— Դուք ձեր զրութեան մասին տեղեկութիւններ չէք տուել:

— Ինչպէս չենք տուել. մի քանի անգամ խնդիրներ ենք մատուցել, բայց դեռ խնդիրները չեն քննուել:

— Հաց ամենեւին չէ մնացել:

— Զեզ յայտնի է, որ այսօր տէրունական տօն է. ես պէտք է պատարագ մատուցանելի. ամբողջ գիւղում

այնքան ալիւր չգտնուեցաւ, որ նշխարք պատրաստէինք:

— Իսկ մերձակալ քաղաքում հաց գտնվում է:

— Գտնվում է, բայց գիւղացիների մօտ միջոցներ չեն մնացել բերել տալու համար:

Տխրութեան մօայլը պատեց քաւոր Պետրոսի դէմքը, մի քանի րոպէ մնաց լուռ մտածութեան մէջ, յետոյ նա դարձաւ դէպի քահանան այդ խօսքերով.

— Խնդրեմ, նեղութիւն յանձն առէք, տէր հայր, ես կամենում եմ անձամբ տեսնել մի քանի խրճիթներ, առաջնորդեցէք ինձ:

— Մեծ ուրախութեամբ, ասաց քահանան և վերկացաւ:

Նրանք զնացին: Մեր հիւրնկալը վաղեց գիւղի տանուտէրին իմացում տալու, թէ աստիճանաւոր է եկել: Քաւոր Պետրոսի այցելութեանը տալիս էին պաշտօնական նշանակութիւն:

Ես և փոքրիկ Օլիան մնացինք մենակ. պտըտվում էինք սամօվարի շուրջը, հոգս էինք տանում թէ՛ ի պատրաստութեան համար:

— Այսօր ինչ ես կերել, Օլիա:

— Այնօրից, որ մայրս մեռաւ, ես հաց չեմ կերել:

— Զատ ժամանակ է, որ մայրդ մեռաւ:

— Երկու շաբաթ է: — Յետոյ Սաշան մեռաւ, յետոյ Միտկան մեռաւ... երէկ թաղեցին փոքրիկ Վերային...:

Խեղճ աղջիկը չկարողացաւ վերջացնել. նա սկսեց հեկեկալ:

— Գիտե՞ս, Վերան իմ քոյրն էր, ասաց նա արտասուախառն ձայնով:

Ես տուեցի Օլիային մի կտոր երշիկ և խնդրեցի, որ ուտէ: Խեղճ աղջիկը առաջին անգամ տեսնում էր մի այսպիսի բան:

—Այդ ինչ է, Հարցրեց նա:

—Եփած միս է:

Նա չկերաւ, թէեւ մօր մեռնելուց յետոյ Հաց չէր կերել, այլ վաղեց մտաւ խրճիթը, երեւի, հիւանդներից մէկին ուտացնելու համար:

Քաւոր Պետրոսի այցելութիւնները երկար չտևեցին, որովհետեւ նա մտել էր մի քանի խրճիթներ միայն, և ամեն տեղ տեսնելով միևնույն դարհուրելի տեսարանները, միևնույն դժբախտութիւնները, այլ ևս համբերել չէր կարողացել և յետ էր դարձել: Նա սաստիկ զգայուն մարդ էր. թշուառութեան համար դեռ պահուած էին նրա աչքերում արտասուքի մի քանի կաթիլներ...:

Նրա հետ էր և՛ քահանան և՛ զիւղի տանուտէրը: Իսկ զիւղացիների մի խումբ, լսելով այդ անակնկալ այցելութեան համբաւը, հաւաքուել էր մեր կեցած տան դրանը:

Հէնց որ նստեցին, քաւոր Պետրոսը դարձաւ դէպի քահանան այդ խօսքերով.

—Ես ձեզ կըտամ մի գումար, տէր հայր, զրանով դուք Հաց, բժիշկ և դեղօրայք բերել կըտաք քաղաքից: Ես հաւատացած եմ, որ ձեր ծուխի թշուառութիւնը ձեզ համար նուրբան զգալի է և ցաւակցական, որքան եղաւ նա ինձ համար, երբ այս զիշեր իմ աչքով տեսայ ողորմելի մարդկանց կրած տառապանքը:

—Այդ փողերը զանձարանից են, Հարցրեց զիւղի տանուտէրը:

—Այդ փողերը ես եմ տալիս ձեզ, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

Նրանք զարմացած մնացին: Նրանց վրայ տիրեց մի տեսակ երկիւղ, մի տեսակ կասկած, թէ ինչ նպատակ կարող էր լինել զրանում, որ մի անձանօթ մարդ, մի

քանի ժամ իրանց զիւղում հիւր լինելով, նուիրում էր այդքան փող:

—Աստուծոյ և իմ հոգու համար եմ տալիս, ասաց քաւոր Պետրոսը:

Աստուծոյ և հոգու անունը տալու ժամանակ նրանց կասկածը փարատուեցաւ, և ամեն կողմից օրհնութիւնները ու շնորհակալութիւնները չափ չունէին:

Քահանան, որպէս երեւում էր, բարեխիղճ մարդ էր. նա թույլտուութիւն խնդրեց քաւոր Պետրոսից, որ ներս կանչէ դրսում կանգնած զիւղացիներին ևս, որ մի քանի վկաների ներկայութեամբ ստանայ գումարը, որպէս զի, վերջը տարաձայնութիւնների առիթ չմնայ:

—Ես, ասաց նա,—այդ գումարը մի քանի անձինքներ գործակցութեամբ կըծախսեմ, և նրա գործադրութեան մասին մանրամասն հաշիւ կըներկայացնեմ ձեզ: Յետոյ խնդրեց նա քաւոր Պետրոսի հասցէն:

—Այդ հարկաւոր չէ, տէր հայր, ես ձեզ բոլորովին հաւատում եմ:

Քաւոր Պետրոսը մինչև անգամ չյայտնեց նրանց իւր ահուհը, թէեւ շատ խնդրեցին, և հանգստացրեց քահանային Աւետարանի խօսքերով, թէ բարեգործութիւնները պէտք է ծածուկ կատարուեն և միայն Աստուած պիտի զիտենայ:

Յետոյ դարձաւ նա դէպի ինձ, և ներկայ գտնուողներին անհասկանալի լեզուով, ասաց.

—Պատրաստուիր, որ շուտով ճանապարհ ընկնեմք, այս զիւղը մնալու տեղ չէ:

Քաւոր Պետրոսը իւր ձեռքով մխիթարեց այն զիւղացու դժբախտութիւնը, որի տանը հիւրասիրուեցանք մենք: Քաւորդ ժամից յետոյ մեր օայլակը արդէն գտնուում էր ճանապարհի վրայ:

Սպահանցի քահանային եկեղեցու շինութեան համար հանդանակած գումարից յետոյ, քաւոր Պետրոսի այդ երկրորդ բարեգործական վարժունքը ինձ աւելի զարմացնում էր:— Զարմացնում էր, զլիաւորապէս այն պատճառով, որ եկեղեցու շինութեան գործում նրան թելադրում էր հաւատը, կրօնի զգացմունքը և վերջապէս ազգային նախանձախնդրութիւնը: Իսկ այստեղ ինչ կար, որ զարթեցնէր նրա կարեկցութիւնը: Միթէ մի ամբողջ սովատանջ բաղմութեան թշուառութիւնը կարող էր ազդել նրա քարացած սրտի վրայ:

Այդ խորհրդածութիւնները զբաղեցնում էին իմ միտքը երբ մեր սայլակը դանդաղ կերպով առաջ էր գնում: Ձիաները ամբողջ օրը չարճարուած լինելով, չէինք կամենում աւելի յոգնեցնել նրանց: Այդ միջոց էր տալիս ինձ քաւոր Պետրոսից բացատրութիւններ խնդրելու:

— Բարեգործութիւնը լսւ բան է, հարցրի նրանից:

— Ես չեմ հասկանում՝ ինչը առիթ տուեց քեզ յանկարծ մի այսպիսի հարց առաջարկել ինձ:

— Ինձ առիթ տուեց ձեր այսօրուայ վարժունքը:

— Լաւ բան է:

— Ուրեմն մենք ինչու ենք խաբում, կողոպտում, ըսպանում, և ամեն տեսակ եղեռնագործութիւններից յետ չենք մնում:

— Մենք կողոպտում ենք ժլատ հարուստներին: Իսկ աղքատներին պէտք է օգնել:

Գիշերային լուութեան պահուն, անապատի մէջ, ճանապարհի վրայ, առանձնացած մի խոտասիրտ մարդու հետ, այս տեսակ վիճաբանութիւնը կարող էր վտանգաւոր հեռուանքի հասցնել: Իմ տապալը, որ միշտ սայլակի նստարանի տակ էր պահուած լինում, հանցի և խրեցի զօտիւս մէջ: Լուսնեակի լուսով քաւոր Պետրոսը նկատեց

այդ: Իսկ ես նրա դէմքի վրայ նկատեցի մի արհամարհական ժպիտ:

— Գուք ասում էք, թէ աղքատներին և թշուառներին պէտք է օգնել: Զատ զեղեցիկ միտք է, շարունակեցի ես:— Իսկ ողորմելի թաթար Ասկէրը աղքատ և թշուառ չէր, ինչու հրամայեցիք ինձ սպանել նրան:

— Ես միջոցների մէջ խտրութիւն չեմ դնում: Եթէ Ասկէրին սպանել չտալի, չէի կարող կողոպտել բուխարեցի հարուստ վաճառականին: Իսկ բուխարեցուն կողոպտելով, ես այսօր մի ամբողջ զիւղ աղատեցի սովատանջ մահից:

Քաւոր Պետրոսի խօսքերը որքան էլ ինձ տարապալման թուէին, այսու ամենայնիւ, նրանք բղխում էին հաստատ համոզմունքից, որոնց համեմատ ևս զործում էր նա: Նա իւր զաղափարների մէջ յաջորդաբար էր վարվում: Այնքան ժամանակ նրա մօտ ծառայելով, ես վկայ էի եղել շատ անցքերի և միշտ նկատել էի, որ նա մի առանձին կատաղի ատելութիւն ունէր դէպի ժլատ հարուստները,— որոնց ընդհակառակն, նա երբէք չէր վըշտացրել աղքատին և միշտ թշուառների բարերար էր հանդիսացել: Բայց ես լիշեցի մի պալման, որի մասին մինչև այսօր առիթ չէի ունեցել խօսելու նրա հետ: Ես հարցրի.

— Գուք, որ միշտ բարի էք եղել դէպի աղքատը, դէպի հարստահարեալը և դէպի թշուառը, ինչու մինչև այսօր չկատարեցիք ձեր խոստմունքը մի անձի վերաբերութեամբ, որ ձեր պատճառով թշուառացաւ:

— Ի՞նչ անձ:

— Իմ վարպետը: Չէք լիշում, երբ առաջին անգամ մենք վճուեցինք թողնել մեր հայրենիքը և օտար աշխարհ գնալ, մենք ուխտեցինք փող վաստակել և այդ մարդու կրած բոլոր վնասների փոխարէնը վճարել: Մոռացել էք:

ԲԱՅՅԻ—Խաչ. Յիշ. Մասն II.

— 2 եմ մոռացել: Երբ կըհասնենք իջևանը, դու ինձ լիշեցրու, ես ցոյց կըտամ քեզ մի նամակ, որից դու կըտեղեկանաս, որ ես վաղուց կարգադրութիւն արել եմ այդ մասին: Ես ուղարկել էի մի գումար մեր զիւղի քահանային, խնդրելով, որ հասցնէ քո վարպետին, բայց պատասխան ստացայ, թէ այն օրից, որ նրան փախցրին բանտից, նրա մասին ոչինչ տեղեկութիւն չկայ, թէ ինքը և թէ իւր ընտանիքը անյայտացել են:— Բայց ինձ զարմացնում է մի բան, Մուրադ, թէ ի՞նչը առիթ տուեց քեզ այսպէս կասկածաւոր կերպով վերաբերուել դէպի իմ գործունէութիւնը:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի:

Ը.

ՓԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀՐԵՋՏԱԿԸ

Անցել էր աւելի քան մի ամիս այն օրից, որ մենք թողեցինք Հրէայ սեղանաւորի գտնուած քաղաքը:

Հատ երկար կրկնէր, եթէ մանրամասնաբար նկարարէի մեր ամբողջ ճանապարհորդութիւնը: Իմ լիշատակարանի այս զլուխը ես կիսով չափ համառօտում եմ,— համառօտում եմ, որովհետեւ շտապում եմ ծանօթացնել ընթերցողին մի նոր դէպքի հետ, որը իմ սրտին շատ մօտ է...:

Կարճ կտտեմ, անցնելով զանազան զաւառներից և փոքրիկ քաղաքներից, մենք արդէն գտնվում էինք Կայսրութեան հարաւային զաւառներում Սև ծովի եզերքի մօտ: Բնութիւնը այստեղ փոխուեցաւ, անապատներից ազատուեցանք, երկիրը աւելի լեռնային էր:

Ամառնային գեղեցիկ առաւօտներից մէկն էր: Մեր ճանապարհը գնում էր նեղ ձորի միջով, որ պատած էր խիտ անտառներով: Ճանապարհի մէկ կողքով զուղընթաց կերպով ձգվում էր խորին անդունդ, որի յատակում հազիւ նշմարվում էր լեռնային գետակը: Իսկ ճանապարհի միւս կողքին բարձրանում էին ասղաւաթներ, որ ծածկուած էին ծառերով:

Ինձ յայտնի չէր, թէ ո՞ւր էր տանում այդ ճանապարհը, կամ ինչ էինք որոնում այդ վայրէջքի, համարեա անմարդաբնակ լեռների մէջ: Ես միայն հիացած էի բնութեան գեղեցկութիւններով: Երբեմն ես լսում էի առուակների խոխոջմունքը, սրունք թաղուն վազում էին թփերի միջով. երբեմն տեսնում էի նրանց ջրվէժը, որ նոր ծագող արեգակի առաջին ճառագայթներից ծիածանի նման կամար էին կապում կանաչադարձ լեռան վրայ: Տեղ-տեղ հանդիպում էին հին ամրոցների աւերակներ, որ մնացել էին թաթարների տիրապետութեան ժամանակներից:

Կրկնում եմ, որ ես ամենեւին տեղեկութիւն չունէի, թէ ինչ նպատակով էինք ճանապարհորդում: Միայն քաւոր Պետրոսը մի բան որոնում էր այն լեռների մէջ. նա շտապում էր, որքան կարելի է, շուտով հասնել ծովի փերին:

Մինչև կէսօր մենք գնում էինք միւսնոյն նեղ ճաւաղարհով, որ երկու կողմից սեղմուած էր ծառերով: Բայց դեռ ոչ մի բնակութեան չէինք հանդիպել և ոչ մի մարդու երես չէինք տեսել: Զարուհակել ուղին անհնարին էր, որովհետև ձիաները սաստիկ յոգնած էին: Պէտք էր փոքր ինչ հանգստանալ: Մենք կանգնեցրինք սալակը մի տեղում, ուր ձորի միջով անցնող գետակը աւելի բարձրից էր հոսում և ջուրը բոլորովին մատչելի էր: Իմ առաջին հոգսը եղաւ ձիաները ջրել և նրանց կեր տալ: Յետոյ սկսեցինք յազեցնել և մեր քաղցը:

Ճաշելուց յետոյ քաւոր Պետրոսը նստած էր մի ծառի հովանու ներքոյ, լուռ մտախոհութեան մէջ էր գտնվում: Սատանան գիտէ, թէ ինչ էր մտածում նա: Նրա այս տեսակ լուռութիւնը միշտ նախադուշակում էր մօտալուտ

փոթորիկ: Ես ճանճրացայ և մտայ անտառը փոքր ինչ ծառերի մէջ մանգալու համար:

— Հեռու չգնաս, զգուշացրեց նա:

— Ի՞նչու:

— Այս տեղերը խիստ երկիւղալի տեղեր են:

— Ես ինձ հետ կը վեր առնեմ տապալս:

Այս գէնքը իմ մարմնի անբաժանելի անդամներից մէկն էր:

Զարմանալի բան է, լինում են այնպիսի բոպէներ, երբ հասակ առած մարդն անդամ երեխայ է դառնում: Իմ մանկութեան զուարճութիւնները միտս եկան. սկսեցի քաղել և ուտել վայրենի պտուղներ: Նրանք անզգալի կերպով հրապուրում էին ինձ աւելի հեռու և հեռու դէպի անտառի խորքը: Ես բոլորովին մոռացայ քաւոր Պետրոսի պատուէրը:

Յանկարծ իմ ականջին զարկեց մի ձայն. նա աւելի նման էր խուլ հառաչանքի: Ես մօտեցայ: Զայնը կրկնուեցաւ: Պարզ որոշեցի, զա կանացի ձայն էր, որ լսելի էր լինում ոչ այնքան հեռուից: Ես թագնուեցայ թուփերի մէջ և այնտեղից սկսեցի զիտել: Ի՞նչ եմ տեսնում. — մէկ մանկահասակ աղջիկ, չոքած գետնի վրայ, զրկել էր մի տղամարդի ոտքերը, աղաչում էր, պաղատում էր խնայել իւր կեանքին: Տղամարդը կանգնած, բռնել էր նրա մազերից, և վայրենի կատաղութեամբ պատրաստվում էր սպանել: Հէնց որ նա սուրը բարձրացրեց, ես կայծակի արագութեամբ վրայ հասայ: Իմ հասնելը և տապալիս զարկը կատարուեցաւ միւսնոյն բոպէում: Նա ընկաւ գետնի վրայ:

Աղջիկը ազատուած էր:

Զարագործը լողում էր արեան մէջ: Նա իւր գաղանային դէմքը դարձրեց դէպի ինձ, արձակեց մի քանի հայհոյանքներ և լռեց....:

Ես սարսափելի խռովութեան մէջ ընկալայ։ Եւ իսկ հա-
յոց լեզուի բառեր էին։ Ուրեմն իմ ձեռքը շարժաւ խռովեցաւ
մի հայի արեան մէջ, որը մահուան տաղանալի քոսէում,
մոռանալով իրան, իւր հայհոյանքները արտասանեց մայ-
րենի լեզուով։

Այտեղ անպատճառ պէտք է մի գաղտնիք լինի,
մտածեցի ես և դարձայ դէպի աղջիկը, որը զարհուրած
նայում էր իմ վրայ։

— Ո՞վ ես դու։ — Իմ համար չէր հարկուած պատասխանել։

— Իմ հայրն ու մայրը մեռան խօլերալից։

— Այդ մարդը ինչու էր սպանում քեզ։

— Գիւղացիք ինձ հաց էին տալիս։ Եւ նրանց հա-

մար գոշակում էի...։

— Ես այդ չեմ հարցնում։ — Այդ մարդը ինչու էր ըս-

տանում քեզ։

— Նա լաւ մարդ չէ։։։ Նա շատ վատ մարդ է։։։

— Ի՞նչպէս ընկար նրա ճանկը։

— Ինձ բռնեց, երբ մի օր դառնում էր դիւղից։

— Յետոյ։

— Տարաւ անտառը... այնտեղ ընկերներ ունէր, բո-

լորը չար մարդիկ էին... բոլորը աւագակներ էին...։

— Ի՞նչ արեցին քեզ։

— Չարչարեցին... շատ չարչարեցին...։

— Եւ ինչու էին սպանում քեզ։

— Ես ասեցի, եթէ ինձ բաց չթողնէք, կըմտնեմ

ձեզ։

— Ի՞նչ բանում պէտք է մատնէիր։

— Նրանք թուղթ փողեր էին շինում։

— Դու մատնեցիր։

— Չմատնեցի։ Ինձ փութին այդ մարդու ձեռքը, որ

սպանէ ինձ։

յի և Գաղտնիքը մատամբ պարզուեցաւ։

— Այն մարդիկը հեռու չեն կենում։

— Այդ անտառի մէջն են։

— Դու ճանաչում ես նրանց բնակարանը։

— Ճանաչում եմ։

— Կարո՞ղ ես ինձ ցոյց տալ։

— Այո, ես չեմ դնայ այնտեղ, ես վախում եմ...։

— Դու դիտես ինչ աղբից են նրանք։

— Ես շատ լեզուներով խօսում եմ, բայց նրանց լե-

զուր չէի հասկանում։

— Կարո՞ղ ես ինձ տանել նրանց մօտ։

— Մի գնացէք նրանց մօտ, նրանք լաւ մարդիկ չեն։

Աղջիկն իսկապէս մի այնպիսի զգալի կերպով արտա-

տանեց խեղճ աղջիկը, որ ես համոզուեցայ իսկապէս չգնալ

աւագակների բնակարանը և վճռեցի նախ այդ անցքը

յայտնել քաւոր Պետրոսին և ապա սպասել նրա կարգա-

դրութեանը։

Աղջիկը կըլինէր հազիւ տաս և ութ տարեկան։ Նա

ցիւղանուհի էր, բայց ոչ Ռուսաստանի ցիւղաներից, այլ

հեռավոր երկրներից եկած, բայց ինչ երկրներից, — նա բա-

ցատել չկարողացաւ։ Նրան կոչում էին Նէնէ։ Նրա հայրը

աճում էր արֆայի վրայ, մայրը երգում էր, իսկ ինքը

պար էր զալիս։ Այդ պարապմունքով թափառում էին և

ղրանով ապրում էին։ Ծնողները մինը միւսից յետոյ, խօ-

լերալից բռնուելով, մի շարաթուայ մէջ մեռան։ Նէնէն

մնաց որը և անտէր։ Նա շարունակեց այնպէս թափա-

ռել զիւղից զիւղ, քաղաքից քաղաք, մարդկանց համար

գոշակութիւններ էր անում, հմայում էր և փող էր ըս-

տանում։

Նէնէն իւր ցեղին յատուկ լզարիկ կազմուածք ունէր,

բայց սաստիկ դիւրաթեք, սաստիկ աւաճողական էր նա։

Առհասարակ մի զեղեցիկ նրբութիւն արտափայլում էր նրա մարմնի իւրաքանչիւր դժերից: Աչքերը սև և կրակոտ էին. գոյնը նոյնպէս թուխ էր, որպէս մազերը: Բայց ուրքան կեանք կար նրա հայացքի մէջ, որքան պարզութիւն կար նրա խօսքերի մէջ...:

Վերադառնալով քաւոր Պետրոսի մօտ, ես չգիտէի ինչ տեսակ հաշիւ և համար տամ իմ անտառում կատարած գործողութեան մասին: Նա հեռուից տեսնելով ինձ Նէնէի հետ միասին, հեգնեց, ասելով.

— Որսորդութիւնդ յաջողակ է երևում. մենակ գնացիր, գոյգով վերադարձար:

— Նա նստած էր միւսնոյն ծառի հովանու ներքոյ, ուր առաջ թողել էի նրան: Ես ոչինչ չպատասխանեցի, տարայ Նէնէին սալակի մօտ: Խեղճ աղջիկը այնպէս շուտով մտերմացաւ ինձ հետ, որ իսկոյն հարցրեց.

— Ասեղ ունե՞ս:

— Ի՞նչ ես անում:

— Դրանք պէտք է կարկտնեմ:

Նա ցոյց տուեց իւր պատառոտած հագուստը:

Ես Նէնէին թողեցի սալակի մօտ և շտապեցի դէպի քաւոր Պետրոսը:

— Այդ ի՞նչ բան է, հարցրեց նա այժմ խիստ սառն կերպով:

Ես առանց մի բան թազցնելու պատմեցի նրան անտառում պատահած անցքը, պատմեցի բոլորը, ինչ որ լսել էի Նէնէից: Նա հետաքրքրութեամբ լսում էր: Ես կարծում էի, որ նա կըյանդիմանէր ինձ իմ գործած անսպասակ սպանութեան համար, որի մէջ շահեկան կամ օգտաւէտ ոչինչ չկար: Բայց նա դառաւ դրա մէջ մի շահ:

— Պէտք է օգուտ քաղել այդ դէպքից, ասաց նա, երբ ես վերջացրի աղէտալի պատմութիւնը:

— Ո՞րպէս:

— Այդ մարդիկը մեզ հարկաւոր են...:

— Ի՞նչով:

— Աղջիկը չափաց քեզ, թէ նրանք շինում են կեղծ թղթադրամներ:

— Ասաց:

— Այդ բաւական է:

Նա էլ չխօսեց, հրամայեց իսկոյն լծել ձիաները: Երբ սալակը պատրաստ էր, ես հարցրի.

— Ի՞նչ պէտք է անել այդ աղջկայ հետ:

— Վեր առ մեզ հետ: Մենք պէտք է առանձնանանք այդ անտառի մէջ մի ապահով տեղում, մինչև կըստուգէինք, թէ ուրքեր են այդ մարդիկը: Քշիր դէպի ձախ:

Արևը արդէն խոնարհվում էր դէպի իւր մուտքը, երբ մենք մտանք մի ձորում, որ զոդաւորուելով, կազմում էր մի նեղ ծոց անտառապատ լեռների մէջ: Այստեղ լըլանեցինք:

Նէնէն լուռ էր և տխուր: Կարծես թէ, խեղճ աղջիկը մտածում էր, թէ աւագակի ձեռքից աղատուելուց յետոյ, կրկին որպիսի վիճակի ենթարկեց նրան դառն հակատազիւրը, կրկին որպիսի մարդկանց ձեռքը ձգեց: Բայց նա դրա վրայ չէր մտածում. նա քաղցած էր. նա մի քանի օր ոչինչ չէր կերել և սովից նուաղել էր: Ես իսկոյն տուեցի նրան մի բան ուտելու. նա կաղզուրուեցաւ, և ժպիտը երեսին ասաց.

— Դուք լաւ մարդիկ էք, ես ձեզ մօտ կըմնամ՝ դուք ինձ չէք սպանի:

Երբ մութը բոլորովին պատեց, քաւոր Պետրոսը ասաց ինձ.

— Մուրադ, այդ աղջիկը ճանաչում է աւագակներին

բնակարանը, դրան վեր ան քեզ հետ, գնացէք, լուր բերեցէք այն մարդերի մասին: —

Ես խսկոյն համաձայնուեցայ: Ինձ հետաքրքրում էր աւելի այն, որ այնօր իմ սպանած մարդու ընտանիք լսեցի հայերէն խօսքեր: Ի՞նչ դործ ունէր հայրացի վայրենի, անմարդաբնակ լեռների մէջ: Ես վեր առիւթացի տապարից և մի զոյգ ատրճանակներ: Ամեն ինչ պատրաստ էր, միայն դժուար էր համոզել Նէնէին, որ նա անաշնորդէր ինձ մինչև աւաղակների բնակարանը:

— Ա՛խ, մի տարեք ինձ այնտեղ, — նրանք ջար մարդիկ են... ես վախենում եմ... կրկնում էր նա անորոշելի ձայնով: —

Ի՞նչու ես վախենում եմ քեզ հետ եմ գնալիս: —

— Դու կըստանաս նրանց, այդպէս չէ: —

— Արդարեւ, եթէ քեզ գիտէին ինչն: —

— Հա, սպանիւր նրանց... նրանք Աստուած չունեն: —

Նէնէն այնօր իւր աչքով տեսել էր իմ ձեռքի սուրը: Նա շուտով համոզուեցաւ, որ ես կըկատարեմ իմ խօսած տոմսերը: Երեւում էր, որ անբախտ աղջկայ մանուկ կուրծքի մէջ բորբոքվում էր խիստ աշուճ վրէժխնդրութիւն: Դէպի այդ չարագործները, և այդ սխառածութիւնը, վերջին խոստումները լսեց, իսկոյն ցօժարեցեցաւ ինձ հետ գալու: —

Կուսնեակը լուսաւորում էր հաղիւն շմարուող շաւիղը, որ տանում էր դէպի աւաղակների բնակարանը: Այդ լեռնային շաւիղը տեղ-տեղ կորչում էր խտութեամբ առձաժ խոտաբոյսերի մէջ և դարձեալ յայտնվում էր: Նէնէն դնում էր իմ մօտով և համարեա կսկսէր իմ կողքին: Նա իմ աջը բռնել էր իւր փոքրիկ ձեռքի մէջ, և մի այնպիսի հոգատարութեամբ սկսում էր, կարծես թէ, վախենում էր, չիցէ թէ թողնեմ նրան մենակ, զիշերային

մթութեան մէջ, աւաղակների բնակարանի մերձակայքում, իսկ ես փախչեմ: —

Յանկարծ, նա կանգ առեց, և ընդհատելով մեր մէջ տիրող լուսթիւնը, ասաց. — Դու լաւ մարդ ես: —

Ի՞նչ գիտես: —

— Եթէ դու չլինէիր, այն աւաղակը ինձ կըսպանէր: —

— Այդ Աստուած ազատեց քեզ: —

— Նա քեզ ուղարկեց, որ դու ինձ ազատես: —

Այդ խօսքերի միջոցին նա իմ ձեռքը տարաւ և սեղմեց իւր բորբոքում շրթունքի վրայ: Երբ նրա լուռ շնորհակալութեան նշանն էր: Բայց ով կարող էր նախագուշակել, որ այդ անմեղ աղջիկը, որը իւր սրտի բոլոր ջերմութեամբ երախտամատուց էր լինում ինձ, որպէս իւր կեանքի ազատչին, մի օր կըլինէր իմ փրկութեան հրեշտակը: —

— Ա՛խ, սրբան լիմաք եմ ես, — խօսեց նա լանկարժամարեկելով, — ես մինչև հիմա չեմ հարցրել, թէ ինչպէս է քո անունը: —

— Մուրադ: —

— Մուրադ, ինչ գեղեցիկ անուն է, ինչպէս հեշտ արտասանվում է: —

Մահուան երկիւղը այնքան տիրել էր խեղճ աղջկայ սրտին, որ նա ամեն անգամ, երբ մտաբերում էր իւր հետ կամարում անցքը, հարցնում էր. —

— Մուրադ, դու ինձ չես սպանի, այդպէս չէ: —

— Ես քեզ իմ հոգու պէս կըպահեմ: —

Նա նայեց իմ երեսին և նրա աչքերը վառուեցան ուրախութեան բոցով: Նա գոհ էր, նա ապահով էր: Անտէր, անխնամ, թափառաշրջիկ, բախտի կամքին թողած — որբիկը այժմ մի պաշտպան ունէր: —

Անտառի խորքից նշմարեցաւ ճրագի աղօտ լոյս:

— Տես, այնտեղ են... ցոյց տուեց Նէնէն:

Զաւիղը, որ տանում էր դէպի այդ կողմը, բոլորովին անհետացաւ մացառների մէջ: Մենք զգուշացանք և կարողանում էինք առաջ գնալ: Նէնէնի առանց դրան ևս քրքրուած հագուստը, բռնելով փշոտ թփերից, պատառտովում էր:

— Դու այստեղ կըսպասես, մինչև ես կըվերադառնամ:

— Ուր ես գնում, հարցրեց Նէնէն զողջուն ձայնով:

— Այնտեղ, որտեղից երևում է ճրագի լոյսը:

— Ա՛խ, մի գնացէք այնտեղ... մի մտէք նրանց մօտ...:

Նրան միամտացրի, ասելով, թէ պէտք է հեռուից միայն նայեմ նրանց բնակարանին, և այնքան զաղտնի կերպով, որ ինձ տեսնել չեն կարող: Նա հանգստացաւ: Երևում էր, որ Նէնէն այնքան երկչոտ չէր, որքան ես կարծում էի: Նա մտածում էր իմ մասին, չիցէ թէ վտանգի հանդիպէի: Խեղճ աղջիկ, այն ինչ զգացմունք էր, որ զարթեցրեց նրա մէջ մի այդպիսի կարեկցութիւն դէպի ինձ:

Նա մնաց թուփերի մէջ, ասելով, թէ հեռուից կը դիտէ ինձ: Ես ուղղեցի իմ ընթացքը դէպի այն կողմը, ուսկից նշմարվում էր լոյսը: Քառորդ ժամից յետոյ երեւաց մի խրճիթ, որ թագնուած էր ծառերի ու պատատուկների մէջ: Ամենայն զգուշութեամբ, առանց մի թեթեւ շշուկ անգամ հանելու, մօտեցայ: Նշմարվող լոյսը դուրս էր ցոլանում միակ պատուհանից որ շատ բարձր չէր գետնի մակերևոյթից: Այդ ծակից կարելի էր դիւրութեամբ հետադօտել խրճիթի ներսը: Ի՞նչ եմ տեսնում: — Մի քանի ուրախ դէմքեր բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը, ուտում էին ու խմում էին: Այդ հարբած, մոլե-

ղնած հասարակութեան աղմուկն ու աղաղակը չէր թողնում մի բառ անգամ որոշել նրանց խօսակցութիւնից: Մի քանի րոպէ ես ականջ էի դնում, բայց իմ ականջներին չէի հաւատում: Տէր Աստուած, այդ ինչ բան է: Իմ ականջին դիպան խաչատուր, Համբարձում, Մնացական անունները: Դրանք հայի անուններ էին: Ես լսում էի հայոց ձայներ, հայոց խօսքեր, իսկ և իսկ այն բարբառով, որպէս խօսում էին իմ հայրենիքում...:

Ինձ համար դրանց ինչ տեսակ մարդիկ լինելը արդէն պարզուած էր: Զուտով թողեցի խրճիթը և հեռացայ, որովհետև չէի ուզում Նէնէնին երկար սպասել տալ: Նրա ուրախութեանը չափ չկար, երբ ողջութեամբ վերադարձայ նրա մօտ: Նա ալիք միամտաբար սկսեց դովել իմ քաջութիւնը:

— Դու զօջաղ տղայ ես, Մուրադ, ասաց, — գնացիր նրանց բնակարանի մօտ ու քեզ ոչինչ չկարողացան անել:

Մենք շտապեցինք քաւոր Պետրոսի մօտ: Նա անհամբերութեամբ սպասում էր մեզ: Ես պատմեցի բոլորը, ինչ որ տեսայ, ինչ որ լսեցի խրճիթում: Նրա խոթու դէմքի վրայ երևացին մի տեսակ ցնցումներ, որ արտայայտութիւն էին նրա սրտի բերկրութեանը:

— Դա խաչադողների մի նշանաւոր որջ է, ասաց նա մի առանձին բառականութեամբ: — Ես այդ մարդիկներին որոնում էի...:

Թ.

ԽԻՂՃԱ ԶԱՐԹՆՈՒՄ Ի

Միւս օրը առաւօտեան քաւոր Պետրոսը ասաց ինձ հետեւեալ խօսքերը.

— Մուրադ, ես տեսնում եմ, որ Աստուած մեզ հետ է. մեր գործը օրրատօրէ յաջողութիւն է խոստանում: Ես վաղուց որոնում էի այդ մարդիկներին, վերջապէս բախտը մեզ հանդիպեցրեց նրանց: Նրանք խիստ համարձակ և ընդունակ մարդիկ են: Նրանց ձեռքով կարելի է միլիօններ դիզել: Գնանք և միանանք նրանց հետ, մենք սիրով կընդունուենք նրանց ընկերութեան մէջ:

Երևում էր, խօսակցութեան առարկան խիստ մօտ էր քաւոր Պետրոսի սրտին, այդ պատճառով նա այնպէս երկար ձգեց իւր ճառախօսութիւնը: Եւ ես, համոզուած լինելով, որ նա ամեն բանի մէջ իմ բարին է ցանկանում, ընդունեցի նրա առաջարկութիւնը:

— Բայց մէկ դժուարութիւն կայ, ասաց նա:

— Ի՞նչ դժուարութիւն:

— Այդ աղջիկը...:

Նա ցոյց տուեց Նէնէի վրայ, որը դեռ քնած էր:

— Նա ի՞նչով կարող է արդեւք լինել մեզ:

— Ամեն բանով:

— Ես չեմ հասկանում:

— Ուրեմն լսիր: Այդ աղջկայ կեանքը ազատելու համար, դու սպանեցիր այն մարդուն, որը լիշեայ ընկերութեան անդամ էր: Այժմ մենք ցանկանում ենք նրանց հետ միանալ: Մտածիր, նրանք կարող են վստահութիւն ունենալ զէպի մեր հաւատարմութիւնը:

Ես ոչինչ չգտայ պատասխանելու: Նա շարունակեց.

— Մենք ինչպէս կարող ենք այսօր միանալ նրանց հետ, երբ երէկ սպանել ենք նրանց ընկերներին մէկին:

— Մենք կարող ենք այդ սպանութիւնը թաղցնել:

— Այո, կարող ենք այդ սպանութիւնը թաղցնել:

Բայց քանի որ աղջիկը մեզ հետ կըլինի, թաղցնել չենք կարող: Բացի դրանից, այդ աղջկայ մասին նրանք կասկած ունէին, թէ կըմատնէ իրանց, և այդ պատճառով վճռեցին նրա մահը: Աղջիկը դեռ կենդանի է, ուրեմն նրանց կասկածը կըմնայ դարձեալ կասկած: Իսկ երբ մենք կըմիանանք նրանց ընկերութեան հետ, և այդ աղջկան մեզ հետ կըտեսնեն, արդեօք մեր անձը չենք ենթարկի նոյն կասկածանքին, որ նրանք ունէին այդ աղջկայ մասին:

— Մենք կարող ենք աղջկան մեզ հետ չուսնենալ, այլ բաց թողնել, ուր որ ուզում է, թող գնայ:

Քաւոր Պետրոսը, որ ոչ մէկ խօսքի առջև կանգ չէր առնի, լռեց, մտածութեան մէջ ընկաւ: Ես չէի հասկանում, թէ ի՞նչու նա այսպէս սատանայաբար ոլորում էր, քաշքշում էր իւր բացատրութիւնները, առանց իւր վերջնական միտքը յայտնելու: Ի՞նչ երկիւղ ունէր ինձանից: Վերջապէս փոքր առ փոքր յայտնեց նա իւր միտքը:

— Դու ասում ես, որ մենք կարող ենք աղջկան բաց թողնել, ուր որ ուզում է, թող գնայ: Բայց այդ անկարելի է: Յիգանուհին երբեք չի մոռանայ վիրաւորանքը և

իրան հասցրած անպատուութիւնը: Այդ մարդիկը, որպէս քեզ յայտնի, է անպատուել են այդ աղջկան, և մինչև անգամ պարատուութիւն են սպանել նրան: Այդ բոլորը չի մոռանալ նա, և պէտք է վրէժխնդիր լինի, պէտք է մատնէ նրանց: Իսկ մատնելով նրանց, կրճատեալ ենք մենք, որովհետև նրանց խումբի մէջ կըլինենք, որովհետև կամենում ենք ընկերանալ նրանց հետ:

— Ուրեմն ինչ պէտք է արած:

— Պէտք է անել այն, ինչ որ նրանք էին կամենում անել:

— Սպանել...:

— Այո, սպանել:

Առաջին անգամն էր, որ քաւոր Պետրոսի խօսքը ոչ միայն վատ տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ, այլ կատաղութեան չափ զրդեց իմ բարկութիւնը: Ես գոչեցի.

— Սպանել նրան, որի կեանքը ազատել ես, — դա խղճի և ազնուութեան հակառակ բան է:

Մի դառն, արհամարհական ժպիտ երևաց նրա գեղեցիկ աչքի սառն դէմքի վրայ:

— Խղճմտանք... ազնուութիւն... բացականչեց նա, — ինչ գեղեցիկ խօսքեր են... բայց նոյնքան դարտակ, որքան ինքը՝ վիմարութիւնը...:

— Ի՞նչու:

Այդ հարցին պատասխանելու ժամանակ նա իւր ձայնը մեղմացրեց:

— Դու դեռ տղայ ես, Մուրադ, և աշխարհը չես ճանաչում: Մարդ չէ կարող խղճմտանք և ազնուութիւն ունենալ այնպիսի ժամանակներում, երբ ամբողջ մթնոլորտը, որի մէջ ապրում է նա, վարակուած է անբարոյականութեամբ: Եթէ նա այնքան վիմար կըլինի, որ կըցանկանայ ազնիւ լինել, անտարակոյս, ինքը իրան զժբախտու-

թեան կըղատապարտէ: Այսպիսի հանգամանքներում, մարդ պէտք է խղճմտանք և ազնուութիւն ունենայ դէպի իւր անձը միայն և դէպի նրա բարօրութիւնը: Իսկ երբ մի ուրիշը արգելք է լինում իւր բարօրութեանը, պէտք է ոչնչացնէ նրան, որ ինքը կարողանայ ապրել, և լաւ ապրել: Ես պատասխանեցի նրան կրօնական փաստերով.

— Դա Աստուծոյ ընդդէմ է, դա մեղք է, դա քրիստոնեայի գործ չէ:

— Ինչպէս կամենում ես, համարիր, բայց զժբախտաբար այդպէս է: Ես ճանաչում եմ միայն կեանքը և նրա պայմանները: Եթէ մի ծառ արմատախիլ չանեա, նրա տեղը մի ուրիշը տնկել չես կարող: Բոլոր աշխարհը այդ բնական օրէնքին է հետևում, — մինը միւսին ոչընչացնում է, սպառում է, կլանում է, որ իւր գոյութիւնը պահպանէ: Դա կեանքի կռիւն է, և երբէք չի դադարի, քանի որ տեղում է կեանքը:

Ես չհակառակեցի քաւոր Պետրոսի այդ օտարոտի վարդապետութիւններին, որոնք ինձ բոլորովին անհասկանալի էին. ես միայն ցաւում էի Նէնէի վրայ, այդ պատճառով հարցրի.

— Ի՞նչով է մեղաւոր այդ խեղճ աղջիկը, որ զոհ դնայ մեր զանազան սատանայական մեքենայութիւններին:

— Ոչինչով մեղաւոր չէ, պատասխանեց նա: — Բայց դա պէտք է զոհուի, որ մենք ապահով լինենք:

Համոզուած լինելով, որ երբէք չէ կարելի փոխել նրա երկաթի կամքը, ես ստիպուեցայ կեղծել, ատիպուեցայ խաբել նրան: Իմ ընդդիմադրութիւնը կարող էր աւելի վատ հետևանքի հասցնել: Նա պատրաստ էր թէ ինձ և թէ Նէնէին սպանել, որ փարատուի իւր կասկածը, որ հաստատ կերպով կարողանայ սկսել այն գործը, որից միլիոններ էր սպասում:

Ես համաձայնութիւն ցոյց տուի:

— Ուրեմն տար աղջկան և հէնց այս առաւօտ մի տեղում ամփոփիր...:

Արևը դեռ նոր էր արձակել իւր առաջին ճառագայթները, թռչունները ուրախ-ուրախ ճրկ-ճրկում էին. ամեն տեղ զարթնում էր կեանքը իւր նոր, սքանչելի զուարճութեամբ: Իսկ ինձ հրամայում էին կարճել մի անմեղ արարածի կեանքը...:

Ես մօտեցայ Նէնէին: Նա դեռ քնած էր սալակի վրայ: Ի՜նչպէս քաղցր և հանդարտ քնել էր նա: Ինձ խիստ դառն էր խռովել դեռահաս կոյսի հանգստութիւնը: Ո՞վ գիտէ, սրբաբան երազներ հրապուրում էին նրան: Նա ժպտում էր, նրա մարջանի պէս կարմիր շրթունքները շարժվում էին: Գուցէ նա այդ բոպէում համբուրում էր մէկին, որին սիրում էր: Երբեմն արձակում էր ինձ անհասկանալի բառեր: Մէկի հետ խօսում էր նա: Ո՞վ գիտէ, գուցէ խօսում էր հէնց իւր ծնողների հետ, որոնց կորցրել էր: Նա իւր նուրբ թւիկները տարածեց, երևի, գրկում էր նրանց, և ահա նրա գէմքը պայծառացաւ ուրախութեան լուսով...:

Երկար զմայլած նայում էի նրա վրայ: Ախր ամերկ կուրծքը խիստ մեղմ կերպով բարձրանում և իջնում էր: Զնչառութիւնը խաղաղ էր: Յանկարծ նրան տիրեց մի տեսակ խռովութիւն: Երեսի վրայ երևացին զայրացած ցնցումներ: «Հեռու, անիծեալ»... զոչեց նա և վեր թռաւ տեղից:

— Ա՛խ, դարձեալ այն աւաղակը... բացականչեց նա ցաւալի ձայնով, և սկսեց երկչոտ աչքերով նայել իւր շուրջը:

Երբ տեսաւ ինձ իւր մօտ կանգնած, հանդուտացաւ:

— Ի՞նչ եղաւ այն աւաղակը, հարցրեց ինձանից:

— Ո՞ր աւաղակը:

— Ա՛յն, որ սպանում էր ինձ:

— Դու երազի մէջ տեսել ես նրան, Նէնէ:

Խեղճ աղջկայ երևակայութիւնից չէր հեռանում չարագործի պատկերը, որը մի օր առաջ փորձում էր սպանել նրան: Բայց նա չգիտէր, որ այժմ կանգնած էր իւր մօտ մի ուրիշ չարագործ, որին պատուիրել էին նոյն դահճի դերը կատարել:

— Դու այտուդ ես, ես էլ չեմ վախենալ... ասում էր նա, իւր մտերմութեամբ լի աչքերը դարձնելով դէպի ինձ:

Ո՞րքան կրակ կար այդ աչքերի մէջ, որքան խոր թափանցում էր նրանց փայլը իմ սրտի մէջ:

Մտածելով, որ մեր յամեցողութիւնը կարող էր շարժել քաւոր Պետրոսի կասկածը, ես հրաւիրեցի Նէնէին ինձ հետ գնալ անտառը առաւօտեան զրօսանքի համար: Նա հրաժարուեցաւ, ասելով.

— Չէ, անտառը չգնանք:

Նա վախենում էր հանդիպել աւաղակներին: Ես հանգստացրի նրան, ասելով.

— Զատ հեռու չենք գնալ և ոչ քեզ այն աւաղակների կողմը կրտանեմ:

Նա համաձայնուեցաւ:

Գեղեցիկ էր այն առաւօտը: Ո՞րքան ախորժ ազդում էր հովասուն օդի թարմութիւնը, ինկարկուած բիւրաւոր ծաղիկների անուշահոտութեամբ: Ի՜նչպէս ուրախ երկում էին անհոգ թռչունները: Եւ որքան ծիծաղկոտ փայլում էին արեգակի առաջին ճառագայթները ցողազարդ տերևների վրայ: Ամեն ինչ սքանչելի էր, ամեն ինչ խորին, անսահման բերկրութեամբ զուարճանում էր բնութեան սրբազան տաճարի մէջ: Տխուր էր միայն իմ սիրտը...:

Նէնէն շուտով նկատեց այդ, և երբ փոքր ինչ հեռացանք մեր իջեանից, հարցրեց նա.

— Դու սիրո՞ւմ ես ծաղիկներ:

— Սիրում եմ:

— Ես քեզ համար մի լաւ փունջ կը պատրաստեմ. ես իմանում եմ զեղեցիկ փունջեր շինել: Իմ հայրը մի փամանակ մի պարտիզպանից գնում էր մեծ քանակութեամբ զանազան տեսակ ծաղիկներ, և փունջեր էի պատրաստում, ածում էի զամբիւղի մէջ, և փողոցներում ման ածելով, վաճառում էի:

Ես փամանակ չունէի պատասխանելու Նէնէի այս տեսակ քնքշութիւններին. ինձ զբաղեցնում էր այն միտքը, թէ ի՞նչ պէտք էր անել խեղճ աղջկայ հետ:

— Նէնէ, հարցրի նրանից, — այդ անտառում բնակիչներ կան:

— Այն աւազակները...:

— Բացի նրանցից:

— Բաւական հեռաւորութեան վրայ գտնվում է մի փոքրիկ գիւղ:

— Իսկ մօտիկ տեղերում:

— Մի տնակ կայ, ուղիղ ծովի ափի մօտ:

— Ո՞վքեր են բնակվում տնակի մէջ:

— Երկու հոգի միայն, — մի ալեւոր մարդ և մի պառաւ կին:

— Ի՞նչպէս մարդիկ են:

— Բարի ձկնորսներ են:

— Քեզ ճանաչո՞ւմ են:

— Ճանաչում են: Ամեն անգամ, երբ պատահում էր ինձ մտնել նրանց տնակը, կերակրում էին ինձ, հաղուտ էին տալիս:

— Կարո՞ղ ես ինձ տանել այնտեղ:

— Կարող եմ:

Մինչև ձկնորսի տնակը հասնելը, ես ընկզմուած էի խառն մտածութիւնների մէջ: Նէնէին սպանելու մտքից շատ հեռու էի: Այժմ նրա կեանքը նոյնքան թանկազին էր ինձ համար, որքան իմը: Բայց ինձ համար անհասկանալի էր մի բան, թէ այդ ի՞նչ փոփոխութիւն էր, որ կատարուեցաւ իմ մէջ: Ի՞նչու իմ ձեռքերը այս անգամ զոգում էին արիւնոտ դորձում: Ո՞վ մեղմացրեց իմ բնաւորութեան վայրենութիւնը: Մի՞թէ կնոջ շունչի կախարդական ազդեցութիւնը զարթեցրեց իմ մէջ քնած խիղճը: — Այդ բոլորը զեռ անորոշ մթութեան մէջ էր ինձ համար: Միայն ես զգում էի մի բան, — զգում էի, որ իմ սիրտը կապուած էր այդ անբախտ աղջկայ հետ: Արդեօք սիրում էի նրան: Ո՞չ: Իմ զգացմունքը աւելի ցաւակցական էր, աւելի բղիթում էր. կարեկցութիւնից դէպի նրա թշուառ վիճակը: Նէնէն որք էր, Նէնէն անտէր էր, Նէնէին ես ազատեցի մահից, և մի ներքին ձայն ասում էր ինձ, որ պէտք է շարունակեմ նրա սլաշտպանը լինել:

Միւս կողմից, ես այժմ զգում էի մի տեսակ ատելութիւն դէպի քաւոր Պետրոսը: Կարծես Նէնէն խեղ իմ աչքերից այն զիւթական քօղը, որ մինչև այսօր թույլ չէր տալիս ինձ նկատել այդ հրէշաւոր մարդու բարոյական այլանդակութիւնը: Ոչինչ չէր կարող այնպէս համոզիչ կերպով բացատրել ինձ նրա բարբարոսութիւնը, որպէս այն խօսքը, որով հրամայեց ինձ սպանել Նէնէին: «Դրանից լաւ առիթ գտնել չեմ կարող, մտածում էի ես, — կը վեր առնեմ Նէնէին, կը հեռանամ, և կազատուեմ այդ չարագործից»...:

Բայց իսկոյն երեւան էին գալիս՝ աղքատ մայրս, քորերս և վերջապէս իմ նաղելի Սառան: Դրանք սպասում էին իմ լի քսակով վերադարձին: Իսկ իմ վաստա-

կա՞ծ բոլոր արձաթը քաւոր Պետրոսի մօտ էր դտնւում: Բաժանուելով նրանից, պէտք է կորցնէի իմ ամբողջ հարստութիւնը: Ի՞նչպէ՛ս թողնէի, ի՞նչպէ՛ս հեռանայի՛ նրանից: Չհասկնում թիւնը և այդ դէպքում կուրացրեց ինձ... ևս մնացի անվճարականութեան մէջ...:

Այդ բոլոր խորհրդածութիւնների միջոցով իմ մտքում պարզուեցաւ մի բան, որ ես որոշեցի անպատճառ բաժանուել քաւոր Պետրոսից: Բայց մտածեցի, թէ՛ նախ պէտք է հէնէին յանձնել ձկնորսին պահելու համար, եթէ կրդտնեմ նրան աշխատի բարի մարդ, որպէ՛ս պատմում էր հէնէն: Իսկ յետոյ կաշխատեմ մի կերպով քաւոր Պետրոսի ձեռքից դուրս բերել իմ արձաթը, որ նա ոչինչ չհասկանայ: Երբ այդ կատարուած կրլինի, աշխատանքի կառնեմ հէնէին և կը հեռանամ մի օտար աշխարհ և աշխտեղ նրա կեանքը ապահով վիճակի մէջ կըղնեմ:

Բայց ես չգիտէի, արդեօք հէնէն կըհամաձայնուէր մնալ ձկնորսի տնակում և սպասել ինձ, մինչև ես քաւոր Պետրոսի հետ հաշիւներս վերջացնէի: Նրան փորձելու համար ասեցի.

— Դէնէ, մենք տրիշ տեղ պիտի գնանք, դու չես կարող միշտ մեզ մօտ մնալ: Հիմա ես քեզ աղատ եմ թողնում, ուր որ ուզում ես, գնա:

— Ես քեզանից չեմ բաժանուի:

— Ի՞նչու:

— Ես հիմա շատ եմ վախենում:

— Առաջ չէիր վախենում:

— Չէի վախենում, նրա համար որ, չէի իմանում, որ մարդիկ այդքան վատ են լինում...:

Նա ակնարկում էր իրան չարչարող աւազակների վրայ:

— Կարելի է ես էլ վատ եմ:

— Դու լաւ մարդ ես, ես քեզանից չեմ վախենում:

— Ես հեռու երկիր պիտի գնամ:

— Ուր որ գնաս, կըգամ քեզ հետ:

— Բայց եթէ մնամ այստեղ:

— Ես էլ կըմնամ քեզ մօտ:

— Մենք տուն չունենք:

— Այդ անտառի մէջ մեզ համար մի խրճիթ կըշինենք, նրա մէջ կապրենք:

Նա դարձեալ լիշեց աւազակներին և խօսքը փոխեց.

— Չէ, հեռու, այստեղից շատ հեռու գնանք:

Խեղճ աղջիկ, ի՞նչ էր, որ նրան այդպէ՛ս կապեց ինձ հետ. արդեօք սէրը, արդեօք երախտադիտական ըզզացմունքը, որ ես նրա կեանքը ազատեցի մահից: Այդ հարցերը քննելու համար ես ոչ միջոց ունէի, և ոչ ժամանակ: Ես միայն մտածում էի հէնէի կեանքը զոնէ առժամանակ ապահով վիճակի մէջ դնել, մինչև քաւոր Պետրոսի հետ զործերս վերջացնէի: Ինձ հրամայուած էր սպանել նրան, եթէ ես այդ հրամանը չկատարէի, անտարակոյս կըկատարէր նա, որ հրամայեց ինձ: Աղջիկը չէր կարող ազատուել քաւոր Պետրոսի զազանութիւնից, եթէ նա հասկանար, որ տակաւին կենդանի է մնացել նա:

Մենք այժմ դտնւում էինք լեռնային բարձրութեան վրայ: Մեր առջև բացուեցաւ անտահման մոլդ-արձաթափալ տարածութիւն—ծովը:

— Հիմա մօտեցանք ձկնորսի տնակին, ասաց հէնէն:

— Քեզ կըտանեմ նրա խրճիթը:

— Ես աշխտեղ մենակ չեմ մնայ:

— Ես շուտ-շուտ քեզ մօտ կըգամ:

— Ամեն օր, հա:

— Հա, ամեն օր:

Մենք պէտք է իջնէինք լեռնային դառնվալը, որ

տանում էր դէպի ծովեզրը: Անտառը այստեղ վերջանում էր, սկսվում էին մանր թուփեր միայն: Այդ թուփերի մէջ թագնուած էր ձկնորսի խրճիթը, ոչ աչնքան հեռու ծովի ափից: Այդ մենաւոր խրճիթի մէջ բնակվում էր այն դադտնաձաձուկ մարդը, որի մասին շրջակայքում ոչինչ տեղեկութիւն չունէին, թէ ով է նա, որտեղից է եկել, կամ ինչ մարդ է:

Ես դուայ նրան իւր պառաւի հետ այնպէս բարի, որպէս պատմել էր Նէնէն: Նրանք խիստ սիրով ընդունեցին իմ առաջարկութիւնը, մանաւանդ երբ պատմեցի անբախտ աղջկայ աղէտալի անցքը:

— Որդի չունէինք, Աստուած մեզ որդի ուղարկեց, ասաց ձերունին, — կը պահենք մեզ մօտ, կը սնուցանենք, դուցէ մի ժամանակ բախտաւոր կըլինի նա:

Ես շտապում էի, զիտէի, որ քաւոր Պետրոսը որպիսի անհամբերութեամբ սպասելիս կըլինի ինձ: Ես առաջարկեցի ձկնորսին իմ ոսկով լի քսակը, բայց նա հրաժարուեցաւ ընդունելուց: Երբ պատրաստվում էի հեռանալ, Նէնէն հարցրեց.

— Ե՞րբ կը գաս:

— Զուտ կը գամ: Բայց դու այդ խրճիթից չի պիտի հեռանաս:

— Երբ դու ինձ հետ չես լինի, ես ոչ մի տեղ չեմ գնալ:

Բաժանման րոպէին խիստ զգալի եղաւ: Նէնէն չկարողացաւ զսպել իւր կրքերը: Նա քարշ ընկաւ իմ պարանոցից, արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա աչքերից, և սրտաշարժ հեղեղանքով ասում էր. «Մի դնա, ինձ մենակ մի թողնիր»....:

Ձկնորսը և նրա պառաւը հազիւ կարողացան հանգստացնել նրան: Ես դարձեալ խոստացայ, որ նրան մե-

նակ չեմ թողնի և ամեն օր կայցելեմ ձկնորսի խրճիթը: Ես բաժանուեցայ:

Գալով քաւոր Պետրոսի մօտ, նրա առաջին հարցը եղաւ.

— Ի՞նչ արեցիր:

— Սպասեցի:

— Իսկ զիակը:

— Ձգեցի ծովը:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

Ա.

Ն Ո Ր Չ Ր Ջ Ա Ն

Մի քանի լուսնից լետոյ սալակը պատրաստ էր: Քա-
ւոր Պետրոսը հրամայեց քշել զէպի խաչադղների բնա-
կարանը: Նա լուռ էր, ինչպէս առհասարակ լինում էր,
երբ պատրաստվում էր սկսել մի նոր ձեռնարկութիւն: Ես
նոյնպէս լուռ էի, բայց ես ոչինչ ձեռնարկութեան մասին
չէի մտածում. իմ միտքը գրաւել էր զեղեցիկ Նէնէն:

Խաչադղների բնակարանը ցերեկով բոլորովին ուրիշ
տեսք ունէր: Թագնուած պատաստուկ բոցերի մէջ, հովա-
նաւորուած դարեւոր ծառերով, նա աւելի նմանում էր դա-
ղանների որջին, որ զտնվում է ժայռերի խոռոչների մէջ:
Նրա շուրջը ընկած էին քարերի ահաղին բեկորներ, ո-
րոնք պոկուելով մերձակայ լեռնից, ցած էին գլորուել, բո-
լորովին մերկ թողնելով ծառերի արմատները: Անձանոթ
մարդը հաղիւ կարող էր զուշակել, թէ այդ զետնափոր
որջի մէջ բնակվում էին մարդիկ: Բայց ծուխը, այդ մարդ-
կային բնակութեան ազդարար նշանը, միայն խուլ թը-
փերի միջից մխացող ծուխը, լիշեցնում էր, թէ այդ ծա-
ռախիտ անտառների դարեւոր լուռութեան մէջ ևս տիրում
էր մարդու շունչը:

Բայց ի՞նչ ծուխ էր այդ: Ծուխը բարձրանում էր

դանագան կէտերից: Զորի մէջ զանազան տեղերում ինչ-որ այլովում էր: Եւ բարձրացած ծուխը, միախառնուելով, կազմում էր թանձր, թխադոյն մառախուղ ամբողջ ձորի վրայ:—Այստեղ ածուխ էին պատրաստում:

Գիշերով ես տեսաւ խաչագողներին թւով աւելի շատ. իսկ այժմ երեք հոգի միայն զտանք նրանց բնակարանում: Նրանցից մէկը նստած կարկատում էր ջորիների փալաններ և ձիաների մաշուած սարքը, միւսը մանր աւազով մաքրում էր մի ժանդոտած հրացան, իսկ երրորդը դեռ քնած էր:

Խրճիթը ներսից բոլորովին նման էր ածխագործների տնակին, որ գտնվում է անտառների մէջ: Այստեղ և այնտեղ ածած էին մրոտած տոպրակներ, փայտ կտրելու տապարներ, կրակ խառնելու երկաթեայ անթրոցներ, հող փորելու բահեր և այլն: Ածուխի սեւ փոշին նստած էր թէ բնակիչների և թէ բնակարանի վրայ: Բոլորը, բոլորը համապատասխանում էր սեւ արհեստի սեւ պարսպմունքին:

Եւ իրաւ, այդ մարդիկը ածխագործներ էին, կապալով վեր էին առել անտառի մի մասը, ածուխ էին պատրաստում: Ծովի ափի մօտ կանգնած էին նրանց մի քանի նաւակները, որոնք տանում էին ածուխը մերձակայ քաղաքներում վաճառելու համար: Մի քանի խումբ ջորիներ տանում էին նոյն միջերըր ցամաքի ճանապարհով դէպի շրջակայ զիւղերը և փոքրիկ քաղաքները, կամ հասցնում էին մինչև ծովեզրը նաւակների մէջ դնելու համար:

Մեր անակնկալ յայտնութիւնը նախ խռովութիւն պատճառեց նրանց, բայց երբ մեզ ճանաչեցին, էլ չափ չկար նրանց ուրախութեանը: Քաւոր Պետրոսի մի քանի կախարդիչ խօսքերը բաւական եղան գրաւելու նրանց վստահութիւնը: Եւ ահա նրանց մէկի ձայն տալովը

խրճիթի մի անկիւնում շարժուեցան մերկ յատա ի վրայ փռած ցամաք տերեւները, տախտակամածից բարձրացաւ մի դռնակ և ստորերկրեայ վիրապի միջից դուրս երեւաց մի զուխ: Նա մի քննողական հայացք ձգելով մեզ վրայ, դուրս եկաւ փոսից: Նրանից լետոյ յայտնուեցաւ երկրորդը, երրորդը: Այդ նորերի թէ հազուստի գունաւոր բծերից և թէ ձեռքերի ներկերից երեւում էր, որ նրանք այն ստորերկրեայ վիրապի մէջ ինչ-որ ներկերով կամ գոյներով աշխատում էին: Դրանք ածխագործներ չէին:

Նրանք ուրախութեամբ ընդունեցին քաւոր Պետրոսին, համբուրուեցան նրա հետ և խնդրեցին նստել: Քաւոր Պետրոսը ներկայացրեց և ինձ, մի քանի կարմիր խօսքեր աւելացնելով իմ ընդունակութիւնների մասին:

Ինձ ճանաչեցին իմ հօր անունով, որովհետեւ ինձ տեսել էին շատ փոքր հասակում:

Դրանք իմ հայրենակիցներն էին: Նրանց գլխաւորը, որ կոչւում էր Նազար, դարձաւ դէպի քաւոր Պետրոսը, հարցնելով.

—Մենք վաղուց սպասում էինք ձեզ, Պետրոս եղբայր, ինչու այդքան ուշացաք:

—Երկար պատմութիւն է, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը,—այդ մասին լետոյ կը խօսենք: Դուք այն ասեցէք, ինչպէս են տղերքը, լաւ են, առողջ են:

—Լաւ են, բայց...

—Ի՞նչ է պատահել:

Նազարը պատմեց, թէ իրանց ընկերներից մէկը մի յանձնարարութեամբ ուղարկուած էր մի տեղ, հիմա նա անհետացել է, և նրա մասին խիստ անհանգիստ են:

Այդ պատմութեան միջոցին քաւոր Պետրոսը նայեց իմ երեսին, որ տեսնէ իմ դէմքի արտայայտութիւնը: Իմ մէջ ոչինչ խռովութեան նշան չգտաւ: Պատմութիւնը

Նէնէին սպանելու յանձնարարութեամբ ուղարկուած աւազակի մասին էր, որ հոգին տուեց իմ տապարի հարուածներն տակ: Բայց ես նրա մարմինը մի այնպիսի տեղում էի ամփոփել, որ ինքը սատանան չէր կարող գտնել:

Քաւոր Պետրոսը իրան ձեւացրեց որպէս սաստիկ հետաքրքրուած: Խաչագողի ընկերի անհետանալը, իրաւոր, սաստիկ անհանգստութիւն է պատճառում մնացածներին:

— Ո՞վ էր, ի՞նչ յանձնարարութեամբ և ո՞րտեղ էր ուղարկուած:

Նազարը պատմեց, թէ նրան տուել էին մի աղջիկ, որ տանէ, անտառում «անհետացնէ», բայց աղջկայ հետ ինքն էլ անհետացաւ:

— Աղջիկը զեղեցիկ էր, հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

— Գեղեցիկ էր:

— Իսկ տղան երիտասարդ էր:

— Երիտասարդ էր:

— Այսպիսի դորձը երիտասարդին չեն յանձնում, շատ հասկանալի է, որ երկուսն էլ հաշտուել են միմեանց հետ և հեռացել են ով գիտէ որտեղ:

— Մենք արդէն մարդիկ ուղարկեցինք նրանց որոնելու, պատասխանեց Նազարը:

— Ի դուր, պէտք էր նրանց թողնել իրանց քէֆին, ինչ որ ուզում են թող անեն:

Նազարը ասաց, կան ուրիշ պատճառներ, որ այդ անցքը խիստ վտանգաւոր են դարձնում, և խոստացաւ, որ այդ պատճառների մասին լետոյ կըխօսէ քաւոր Պետրոսի հետ: Իսկ մենք ճանապարհից նոր եկած լինելով, և մանաւանդ ճաշի ժամանակ լինելով, այժմ սկսեցին հոգ տանել մեր հանգստութեան մասին:

Մեր ձիւները և սալակը տեղաւորեցին՝ ես ինքս էլ չհասկացայ թէ որտեղ. երևում էր, անտառի մէջ ուրիշ

խորշեր ևս ունէին: Մեր իրեղէնները բերեցին խրճիթը: Ճաշի սեղանը արդէն պատրաստ էր: Ամենքը բոլորեցին սեղանի շուրջը, մեզ ամենապատուաւոր տեղը տալով: Չնայելով, որ նրանք բնակվում էին մի այնպիսի առանձնացած տեղում, լեռների մէջ, անտառների խորքում, բայց սեղանի վրայ յայտնուեցան այնպիսի ուտելիքներ և այնպիսի ըմպելիքներ, որ այդ կողմերում հազուադէպ էին: Երևում էր, որ քաղաքների հետ խիստ յաճախ յարաբերութիւններ ունէին:

Խօսակցութիւնը սկզբում, ըմպելիքների զաւաթների համեմատ, հետզհետէ կենդանանում էր զանազան հանաքներով և զուարճախօսութիւններով: Բայց դնալով աւելի տխուր կերպարանք ստացաւ, երբ նրանք սկսեցին հարցնել իրանց հայրենիքի և ընտանիքների մասին: Մենք Պարսկաստանից աւելի յետոյ դուրս եկած լինելով, քան թէ նրանք, ունէինք շատ նորութիւններ նրանց համար:

— Մեր Մկրտիչը մեծացել է, հարցնում էր մէկը: Մկրտիչը հարցնողի որդին էր, որին օրօրոցի մէջ թողնելով, հայրը հեռացել էր հայրենի երկրից, և այն օրից ապրում էր պանդխտութեան մէջ:

— Մկրտիչը այժմ պսակուած է, երեխայ ունի, պատասխանում է քաւոր Պետրոսը:

Հայրը ուրախանում է:

— Մայրս խօ շատ չի պառաւել, հարցնում է մի ուրիշը:

— Մայրդ կեանքը քեզ բախշեց. արդէն եօթերորդ տարին է, որ պառկած է հողի տակ:

Որդին տխրում է: Մի քանի ձայներ կրկնում են՝ «Աստուած հոգին լուսաւորեսցէ»...:

— Մեր Խաչօի աղջիկը ի՞նչ է անում, հարցնում է մի այլը:

— Դա իւր կնոջ մասին է հարցնում: —
— Խաչօր աղջիկը հիմա ուրիշ մարդու է դնացել: —
— Ի՞նչպէս, գոչում է դարձադա՞մ ամուսինը: —
— Զի՞ն հասկանում: Երկար սպասեց քեզ, ոչ լուրը տացաւ, ոչ փող տացաւ, վերջը յուսահատուելով, պատկուեցաւ ուրիշ մարդու հետ: —
— Դժբախտ ամուսինը արձակում է խորին հառաչանք եւ լռում է: —

— Մեր Արեւնազը ի՞նչ է անում, հարցնում է մի ուրիշը իւր դստեր մասին: —

— Արեւնազին թուրքերը փախցրին: —

— Ա՛խ, քօռանամ ես: Բացականչում է հայրը: —

— Երեւի, շատ զեղեցիկ աղջիկ էր դարձել, հարցնում են միւսները: —

— Տղեղին չեն փախցնի, պատասխանեց քաւոր Պետրոսը: —

— Իւր նմանը չկար մեր գիւղում, մէջ մտայ ես: —

— Իսկ մեր Գասպարը, հարցնում է մէկը լուր եղբոր մասին: —

— Նա հիմա գիւղի քահանան է: —

— Մեր ազգու խնձորենիները լաւ բերք տալիս են, հարցնում է քահանայի եղբայրը: —

— Բերքը լաւ է, բայց պտուղը օտարն է ուտում: —

— Ի՞նչպէս: —

— Քո պարտքերի փոխարէն տիրեցին: —

— Ափսոս, այն խնձորենիները ես իմ ձեռքով էի տրուկել, հէնց այն տարում, երբ հեռացայ մեր երկրից: —

— Խօսակցութիւնը ընտանեկան անցքերից անցաւ աւելի հասարակական գործերի վրայ: —

— Գիւղի տանուտէրը ո՞վ է հիմա: —

— Աղախանը: —

— Այն քօռ անիրաւը դեռ գիւղը քանդում է: —

— Բոլորը տանջուած են նրա ձեռքից: —

— Երկրի կառավարիչն ո՞վ է: —

— Ն... խանը: —

— Անիծածը կաշառքից չի կշտանում...: —

— Մենք էլ նրա համար ենք վատտակում...: —

— Փողի տոկոսը քանո՞վ էր: —

— Թումանին ամիսը մէկ կուան: —

— Վերջին խօսքը տարսափ ձգեց շաւերի վրայ: Նրանք այնպիսի ծանր տոկոսներով պարտքեր ունէին իրանց հայրենիքում: Ամուսնի պարտամուրհակը կնոջը փոխել էին տալիս, և ամեն տարի տոկոսը բարդվում էր դրամադիտի վրայ: Վաշխառուն հարստահարում էր դրանց, իսկ դրանք հարստահարում էին անմեղ, միամիտ մարդիկներին: —

— Ընդհատուած խօսակցութիւնը շարունակուեցաւ: —

— Լուսին ի՞նչ է անում: —

— Դա մեր գիւղի նշանաւոր զեղեցիկուհիներից մէկն էր: —

— Նա հիմա լաւ բաղար ունի... պատասխանեցի ես: —

— Ի՞նչպէս: —

— Զի՞ն հասկանում...: —

— Ամօթ նրա տղամարդին, մի այնպիսի սիրուն կնոջը կարելի է տառն տարիներով անտէր և քաղցած թողնել, ասաց նրանցից մէկը: —

— Վարձեա, իրանց կնիկները տառն տարիներից աւել չէր, որ անտէր ու քաղցած էին մնացած: —

— Մի ուրիշը հարցրեց: —

— Մեր սեւ շունը մնո՞ւմ է: —

— Զէ, կեանքը տուեց քեզ: —

— Այդ լուրերը, որ քաւոր Պետրոսը հաղորդեց իւր սովորական օտաւաստութեամբ, յարուցին ժմանց մէջ ուրախութիւն, իսկ ոմանց մէջ տրտմութիւն: Ինձ խիստ դար-

մանալի էր թուում, երբ նկատում էի, որ այդ հոգով և սրտով քարացած մարդիկն էլ զգացմունք ունեն, կարող են ուրախանալ և տրտմել: Բայց շուտով ամեն ինչ մոռացուեցաւ, իբր թէ ոչինչ չէին լսել:

Ես չէի կարողանում զսպել իմ վրդովմունքը, երբ նայում էի այդ անփութ, անհոգ մարդկանց վրայ, որոնք օտարութեան մէջ մոռացել էին ամեն ինչ, որ իրանց համար ամենաթանկագիւնն էր: Ունենալ կիւն, որդիներ, ազգականներ, և նրանց երկար տարիներով թողնել անխնամ, զերի թուրքերի և պարսիկների ձեռքում, իսկ ինքը անհետանալ պանդխտութեան մէջ, — դա զերդաստանի հօր ամենասարսափելի անտարբերութիւններից մէկն է: Այդ մարդիկը, մտածում էի ես, ամենեւին զուր չունեն, նրանց մէջ մեռել է ծնողական սիրտը. նրանց զգալի չէ ոչ երեխայի ժպիտը և ոչ կնոջ արտասուքը, — երկուսն էլ կատարվում են նրանց աչքերից հեռու...:

Միթէ ես էլ նոյն դրութեան մէջ չէի գտնվում...:

Ես շատ լաւ էի հասկանում, որ աղքատութիւնն էր ստիպել զրանց թողնել իրանց հայրենիքը, թողնել իրանց ընտանիքը, և նոյն աղքատութիւնը իմ ձեռքս տուեց պանդխտութեան դաւադանը: Հայրենի երկրում չկարողանալով հայթայթել իրանց ապրուստը, նրանք հարկադրուել էին օտարութեան մէջ բախտ որոնել:

Արդար վաստակի նրանք ոչ միայն սովոր չէին, այլ և անընդունակ էին. չգիտէին որեւիցէ արհեստ, չէին վարժուած տօկուն աշխատանքի: Նրանց միտքը, նրանց ընդունակութիւնները բնականաբար սրուել, կատարելագործուել էին խաբեբայութիւնների մէջ, այն չափով, ինչ չափով որ զարգացել էր նրանց մէջ արծաթ որսալու անյադ ախորժակը, որի համար ներելի էին համարում ամեն միջոցներ, որքան և անազնիւ լինէին:

Մի անգամ քաւոր Պետրոսը խիստ իրաւացի կերպով նկատեց, թէ «արծաթը աղի ջուր է, որքան խմես այնքան կը ծարաւես»: Նոյն ծայաւը զգում էի և ես: Ահա, թէ ինչ էր, որ ինձ առժամանակ բաժանեց Նէնէից և ձգեց այդ անբարոյական հասարակութեան մէջ:

Ինձ բոլորովին զոռելի էր թուում այդ նոր շրջանը: Զարմանալի է, թէ որքան վայրենանում է մարդը լեռների և անտառների առանձնութեան մէջ. կերպարանքը, բնաւորութիւնն անգամ ամենակոպիտ ձևեր են ստանում: Նրանց կոշտացած դէմքը, խառնուած մազերը, երեսների անախորժ արտայայտութիւնը, ճշմարիտն ասած, ինձ վերայ սարսափ էր բերում: Թէև մեզ, որպէս իրանց հայրենակցին, ցոյց էին տալիս հիւրասիրութեան բոլոր պատրաստականութիւնները:

Ամենագարշելին այն էր, որ այդ մարդիկը ածխագործի սև փոշու տակ ծածկուած, կատարում էին մի այլ աւելի սև արհեստ...:

Ո՛վ մտքեց իմ մէջ այդ փոփոխութիւնը: — Ես պարտական էի Նէնէին, որ զարթեցրեց իմ մէջ զգուսնք դէպի այդ մարդիկը, և ստիպեց սիրել զեղեցիկը ու լաւը...:

Երբ իմ անկողնի վրա եղան իմ անկողնի վրա
 Երբ իմ անկողնի վրա եղան իմ անկողնի վրա
 Երբ իմ անկողնի վրա եղան իմ անկողնի վրա
 Երբ իմ անկողնի վրա եղան իմ անկողնի վրա

ՔԱՋԱԴՈՐԹՈՒԻՆՆԵՐ

ቆይታና ጥበቃ

Իրիշները ի պատիւ մեր պատրաստուեցաւ ճոխ ընթերիք: Ըմպելիները քանակութիւնը աւելի շատ էր: Սաչագողները աւելի խմում էին, քան թէ ուտում էին: Այժմ հաւաքուել էին և այն ընկերները, որոնք ցերեկով անտառի զանազան տեղերում ածուխ էին պատրաստում: Ռուրի թիւը տասից աւել էր: Երբ բաւական խմեցին, նրանցից ամեն մէկը սկսեց պատմել իւր կատարած քաջագործութիւններից մի անցք: Աստու՛նձ իմ, ի՞նչներ չէին պատմում նրանք. բոլորը, բոլորը չլսած և չտեսած բաներ էին...: Ես, որպէս քաւոր Պետրոսի յառաջադէմ աշակերտներից մէկը, նոյնպէս շատ գործեր էի կատարել, բայց նրանց հետ համեմատուելով, դեռ կատարեալ համբալ էի:

—Ի՜նչ, ասում էր մի ծերունի խաչագող արհամարհական ժպիտով,—այդ լինչ զողովժուհներ են, որոնցով պարծենում էք զուրք։ Երբ ես երկտասարկ էի, զողացալ հնդկաց աստուծու աչքերը։

Ամենքը ծիծաղեցին. ծերունու ասածը շատերին անհավատալի երևաց:

—Երեւանները ու վրմարները ծիծաղում են ամեն բանի վրայ, երբ չեն հասկանում, պատասխանեց ծերունին,

որին, ինչպէս երևում էր, վիրաւորեց ընկերները՝ արհամարհանքը: — Զեղ անհաստատի է լիւում լիմ ասածը, ականջ դրէ՞ք, ես կըրպատմեմ:

Նա սկսեց իւր սլաւոմուծ իւնը աշտէս. ամբողջ ամբողջ

«Հնգվաց աստուածները մեր Աստուծոյ նման չեն. մերը աչքի չէ երևում. իսկ նրանց աստուածները միշտ կանդնած են տաճարների մէջ, ամեն մարդ տեսնում է, հարցմունք է անում և պատասխան է ստանում: Ես մըտոյ ալդ տաճարներից մէկի մէջ, ուր կանդնած էր զըլ-խաւոր աստուածներից ամենամեծը ոսկեղէն հագուստով: Թէև ոսկին շատ սիրուն բան է, բայց ինձ աւելի գրաւեցին նրա ղեղեցիկ աչքերը: Գեղեցիկ էին, աննման ղեղեցիկ, ես ինկազարի նման սիրահարուեցայ ալդ աչքերի վրայ: Նրանք կաղմուած էին երկու հարտ խոշոր ավաստներից և ճրագի նման վառվում էին: Այժմատների իւրաքանչիւրը աղանու ձուի չափ կըլինէր: Այ՛, իմ սիրտը զրաւեցին ալդ փալլուն աստղերը և ես կատարեալպէս սիրահարուեցայ նրանց վրայ: Ա՛յ, մտածեցի, քեզ նուիրէ ալդ աստուծոյ սպասաւորութեանը, ուր ալդալիսի ղեղեցիկ աչքեր ունի: Եւ ընդունուեցայ այնտեղ, ինչ էք կարծում, ոչ թէ իբրև հասարակ սպասաւոր, այլ բրամին,— ալդպէս են կոչվում նրանց քահանաները: Ես կատարում էի իմ սլաշտօնը ամենայն ջրմեռանդութեամբ, ամենայն անձնանուիրութեամբ, այնպէս որ, փոքր ժամանակում զրաւեցի ոչ միայն իմ աստուծոյ շնորհը, այլ և ժողովրդի յարգանքը: Ինձ յանձնեցին տաճարի բանալիները և նրա հսկողութիւնը: Ալդ տեւեց մի քանի ամբողջ տարիներ: Աերջը բրամինական կեանքը, անընդհատ աղօթքները, խիստ ճգնութիւնները ձանձրացրին ինձ: Ես վճռեցի վերադառնալ իմ հայրենիքը: Բայց ցանկալի էր ինձ ունենայ մի լիշտակալ այն աստուծուց, որին այնքան տարի-

ներ ծառայել էի: Ես ընտրեցի աչքերը, որոնց վրայ միշտ սիրահարուած էի: Մի բարի զիշերում կատարուեցաւ այդ գործը: Բայց ուրտեղ պէտք էր պահել խոշոր ալմաստները: Սրունքներէս կաշին ծակեցի, ալմաստները դրեցի վէրքի մէջ, յետոյ լաւ փաթաթեցի: Այժմ սատանան էլ չէր կարող գտնել: Մնաք բարեաւ ասեցի իմ աստուծուն և հեռացայ: Հնդկաստանի անտառները խիստ հիւրընկալ ծոց ունեն փախստականների համար, եթէ առիւծների և վագրների ճանկը չընկնէ մարդ: Բայց իմ աստուծու օրհնութիւնը ինձ հետ էր, վտանգ չպատահեց: Ես իմ բրամինի հազուստը փոխեցի, և հալածուած պարիայի հազուստով շարունակեցի իմ փախուստը: Պարիային ոչ ոք չէ մօտենում»...:

Ծերունին վերջացրեց. ամեն կողմից լսելի եղան դովասանական ձայներ. մի քանիսը ծափահարեցին:

Մի այլ խաչագող ասաց.

— Ես մի օր գողացայ մի մոխրագոյն աւանակ, և սև գունով ներկելով, ծախեցի դարձեալ իւր տիրոջը. նա չկարողացաւ ճանաչել իւր աւանակին:

— Կարծեմ ներկը աւելի թանգ արժեք քեզ, քան թէ այն փողը, որ դու ստացար, նկատեց՝ նրան մէկը ծիծաղելով:

— Իրաւ է, ներկը աւելի թանգ արժեք, պատասխանեց նա, — բայց ես ընկերիս հետ դրող էի բռնել:

— Եւ դու կնքեցիր մեր ճակատին «էշ ներկող» անունը, վրաբերեց առաջինը:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Մի ուրիշը պատմեց, թէ իւր կեանքում փոխել է տասն դանազան կրօնքներ և դանազան դաւանութիւններ: Չիրազում ընդունել է մահմեդականութիւն և ամուսնացել է մի սէրդի գեղեցիկ աղջկայ հետ: Կիլիկիայի մէջ ըն-

դունել է կաթօլիկութիւն և պսակուել է կաթօլիկ աղջրկայ հետ. յետոյ մի կաթօլիկ գերապաշտօնաց ստացել է ժողովարարութեան թուղթ, պտտել է Իտալիայում, Սպանիայում և Ֆրանսիայում, հաւաքել է ահագին հարստութիւն, այլևս չի վերադարձել իւր կնոջ մօտ. Կիւում ընդունել է օրթօդօքս եկեղեցու դաւանութիւնը, մի գեներալ նրա կնքահայր է դարձել, և ընծայելով մի նշանաւոր դումար, ամուսնացրել է իւր աղախնի հետ: Իսկ Կ. Պօլսի մէջ ընդունել է բողոքականութիւն, տեղային միսսիօնարների թղթով գնացել է Ամերիկա, փողեր է հաւաքել և ամերիկացի կին է ունեցել և այլն:

Այդ մարդուն շվացրին, որովհետեւ խիստ հասարակ բան էր պատմում, որովհետեւ նրանց մէջ չկար մէկը, որ տասն անգամ կրօնը փոխած չլինէր:

Մի երիտասարդ խաչագող, բաւական գեղեցիկ գէմքով, շնորհալի, և աշխարհային կեանքի սովորած մարդ, պատմեց, թէ եւրոպական մի մայրաքաղաքում նա իրան ձեւացրեց իշխան Արարատի. ման էր գալիս թանգագին ակներով զարդարած խէնջալով և նոյնպէս զոհարներով զարդարած, ոսկեայ քամարով. նրա կառապանի մօտ միշտ նստած էր լինում մի սեւամորթ արաբ: Մի պարահանդէսի ժամանակ նրա վրայ սիրահարուեցաւ մի հարուստ կոմսի աղջիկ. խոտոացաւ նրա հետ պսակուել, իսկ օրիորդի ծնողները խոտոացան մեծ օժիտ տալ: Օժիտի կէսը նա ստացաւ և վատնեց, բայց օրիորդի հետ չամուսնացաւ: Խեղճ աղջիկը մեռաւ բարակացաւից, երբ տեսաւ իւր փեսային անյայտացած:

Այդ պատմութիւնը, որ շատ հետաքրքրական էր և շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրեց երիտասարդը, նոյնպէս անցաւ խիստ աննշան կերպով, իսկ մի քանիսի մէջ առաջացրեց արհամարհանք: Որովհետեւ սիրային յարաբե-

բութիւնները առհասարակ մի տեսակ թուլաստութիւն էր համարվում ամեն մի խաչազոյցի համար, և մինչև անգամ ամօթ էր բերում նրան: խաչազոյցը կարող էր սէրը ընտրել որպէս միջոց մէկին կողոսկտելու համար, իսկ ճշմարտագէտ սիրել անվախել էր: Երկուստարդի պատմութիւնը երեւաց, որ ինքն ևս սիրահարուած է եղել կոմսուհի օրիորդի վրայ: Այդ պատճառով մէկը նկատեց նրան. — Դուք այն ժամանակ արժան կըլինէիք զովասանութեան, երբ փոխանակ շաշլաբար փառնելու այն օրիորդի փողերը և փոխանակ նրա հետ սիլի-բիլի անելու, կըստակուէիք նրա հետ, կըստանայիք ամբողջ օժիտը և լետոյ բաց կըթողնէիք, կըհեռանայիք:

Այդ նկատողութիւնը ընդհանուր հաւանութիւն ստացաւ:

Մի ողորմելի խաչազոյց, որին աւել անունով կոչում էին «էշի ականջ», պատմեց, թէ իւր ընկերի հետ մի անգամ մտան մի աղքատ գիւղացու տուն: Երկուսն էլ իրանց ձեւերը էին վանակուն աբեղայ: Տանը ոչինչ չգտան, բացի մի կացինից, որ դրած էր դրան մօտ: Սկսեցին մազթանք կատարել, երգելով հետեւեալ երգը.

Աբեղան երգեց.

«Էդա կացին, դրան տակին, մի փառնակ մի

«Վեր առ կոխէ մէջ տոպրակին.

«Ալէլուեա, ալէլուեա:

Ընկերը պատասխանեց.

«Պոչն էրկէն ա անիրաւին, գիւղացի ճորտը

«Չի պարտուի մէջ տոպրակին.

«Ալէլուեա, ալէլուեա:

Աբեղան շարունակեց.

«Վեր առ, զանի ի դա քարին,

«Պոչը կտորէ անիրաւին,

«Որ պարտուի մէջ տոպրակին, ինչպէս զի մի
վրայ գրաւ ըլլած իմ» Ալէլուեա, ալէլուեա»:

«Էշի ականջ» պատմութիւնը, թէ և մի քանիսի մէջ ծիծաղ շարժեց, բայց շատերին զոգանք պատճառեց, որովհետեւ խաչազոյց չսիրի այն ատիճան ստաւացնէ իրան, որ աղքատ գիւղացու իւր ճիւղի մի կացին գողանայ: — Խաչազոյցը պէտք է մեծ սրտերին հետամուտ լինի, ասեցին նրան:

Այդ պատմութիւնները, որքան և անհամակրութեամբ լսում էի ես, բայց դարձեալ զրգոցեցին իմ ինքնասիրութիւնը, և ես պատմեցի իմ հերոսութիւններից մէկը, թէ որպէս քաւոր Պետրոսը թագաւոր ինձ սնդուկի մէջ, և որպէս ես կողոսկտեցի հրէայ սեղանաւորի կրպակը: Ես սպասում էի, որ իմ քաջագործութիւնը կըզարմացնէր բոլորին: Բայց մի խաչազոյց պատասխանեց ինձ ծիծաղելով.

— Դա մի հասարակ խաղ է, որ ամենքս խաղացել ենք: Բայց ես կըպատմեմ դրա նման մի բան, որ դուք զուգէ լսած ևս չէք: Նա պատմեց.

«Հարաւային Փրանսիայի քաղաքներից մէկում մենք մտանք մի եկեղեցի: Այդ քաղաքի կաթօլիկ ժողովուրդը այնքան կրօնամոլ էր, որ կարծես, ապրում էին և զործում էին միմեայն եկեղեցու համար: Քահանաները հոգու փրկութեան անունով առել էին ժողովրդի հարստութիւնը և նրանով զարդարել էին իրանց տաճարները: Արծաթեայ խաչերը, աշտանակները և զանազան սուրբ անօթները թիւ և չափ չունէին: Մենք երեք ընկեր էինք, մտածեցինք, թէ ինչ հնար գործ դնենք, որ այդ հարստութիւնից մի լաւ բաժին վեր առնենք: Մեր ընկերներից մէկին ձեւարկեց մեռած, զրեցինք զազաղի մէջ և տարանք եկեղեցին: Այդ քաղաքում սովորութիւն կար, որ մի գիշեր մեռելը պէտք է մնար եկեղեցում: Գիշերը մեր մե-

ուելը յարութիւն է առնում իւր զազաղից և հաւաքում է իւր մօտ խաչերից և անօթներից որը աւելի թանգագին էր: Միւս օրը մենք վեր առեցինք զազաղը, տարանք թաղելու: Այդ քաղաքում գետնի պակասութեան պատճառով աղքատ և պանդուխտ ննջեցեալներին տեղ չէին տալիս հասարակաց դերեղմանատնում, այլ գնում էին առանձին դամբարանի մէջ, որ յատկապէս աղքատների համար պատրաստուած էր: Ընկերիս զազաղը դուռեցաւ նոյն տեղը, որ ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի ստորերկրեայ մթին այր: Բայց նա երկար չմնաց ննջեցեալների ամբարում. հէնց առաջին զիշերը դուրս եկաւ զազաղից, իւր հետ բերելով և իւր կողոպուտը: Հասկանալի է, որ մենք ևս օղնեցինք նրան այդ վերջին յարութեան մէջ»:

— Երեւի, այն օրից սկսեցին մեզ կոչել «խաչագող», որովհետեւ դուք կողոպտեցիք սուրբ տաճարի լաշերը, նրկատեց մէկը:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Քաւոր Պետրոսը, որպէս միշտ սովորութիւն ունէր այսպիսի խօսակցութիւնների ժամանակ, լուռ էր: Նա երեւի, աւելի ուրիշ բաների վրայ էր մտածում, քան թէ լսում էր: Նա չէր սիրում երբ մարդիկ պարծենում էին նրա մօտ: Նա իւր մեծագործութիւնների մէջ խիստ համեստ էր...:

Ընթրիքը վերջացաւ մեր կենաց համար առաջարկուած բաժակներով: Բոլորը յայտնեցին իրանց ուրախութիւնը, որ բախտ ունեցան ընդունելու մեզ իրանց ընկերութեան մէջ...:

Գ.

ԱՆԲԱՅԱՏՐԵԼԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Երբ առաջ լսում էի այդպիսի խօսակցութիւններ, ես ողբերկում էի, իմ սիրտը լցվում էր կատաղի նախանձով, իմ եռանդը աւելի և աւելի բորբոքվում էր, և ես մտածում էի. «Երբ կրկին, որ ես էլ պարծենալով պատմեմ իմ քաջագործութիւնները»...: Իսկ այժմ ինչու այդպէս սառեց իմ սիրտը, ինչու այդպէս անզգայացաւ նա: Այլ ևս ինձ չէր զրաւում խաչագողի փառքը, այլ ևս ես չէի հրապուրվում չար գործի քաղցր մոլութիւնով: Կարծես թէ, իմ գործութիւնը թուլացել էր, կարծես թէ, իմ մէջ հանդել էր այն կրակը, որի առաջին վառողը եղաւ մի երեւելի չարագործ...: Ինձ տիրել էր մի տեսակ վհատութիւն, մի տեսակ հիւանդոտ ձանձրոյթ: Ես փախչում էի գործից, փախչում էի աշխատանքից...:

Ո՛րտեղից ծագեց այդ փոփոխութիւնը:

Ես ինքս չգիտէի, բաժատրեւ չէի կարողանում, միայն զգում էի, որ իմ մէջ դեռ մնացել էր աշխույժ, եռանդ, բայց ոչ դէպի խաչագողի գործունէութիւնը: Ես բոլորովին ողւալ ընկած չէի: Իմ սիրտը լցուած էր ինչ-որ ուրիշ բանով, որը հետզհետէ այնքան աճում էր, ընդարձակվում էր, որ արտաքսում էր այնտեղից բոլորը, ինչ որ առա-

ջուլ մտցրել էր քաւոր Պետրոսի սոսկալի դաստիարակութիւնը...: Բայց ինչ էր այդ,—ինքս էլ չէի հասկանում:

Երբ առաջ ինձ աջողում էր կատարել մի եղեռնագործութիւն, որքան սարսափելի լինէր նա, որքան խառնուած լինէր արիւնով, այնքան աւելի բերկրութիւն էր բերում ինձ: Իսկ այն օրից, երբ սպանեցի այն չարագործին և աղատեցի Նէնէին, զգում էի, որ այդ սպանութիւնը այն չէր, ինչ որ ինձ շատ անգամ պատահել էր գործել: Առաջինների զուարճութիւնը բոլորական էր, շուտով անցնում էր, իսկ այդ վերջինի ուրախութիւնը քաղցր էր և տևողական: Ես սպանելով, ազատել էի մի անմեղի կեանքը...:

Առաջ ինչ որ անում էի, դարձեալ ուզում էի անել, չէի կշտանում, ոչ մի բանի մէջ բաւականութիւն չէի գտնում: Կարծեա թէ, սիրտս միշտ և միշտ դարտակ էր մնում: Իսկ այժմ զգում էի, որ աւելի ուրախ եմ, սիրտս հանգիստ էր և զով, որպէս թէ, նա լիացած լինէր անսահման երջանկութեամբ...:

Ո՞րտեղից ծագեց այդ փոփոխութիւնը:

Երբ խաչագողները քնեցին, ես ամբողջ զիշերը քնել չկարողացայ: Իմ աչքերի առջևն էր Նէնէն, նրա պատկերը ինձանից չէր հեռանում, միշտ նրան էի տեսնում և նրա մասին մտածում: Ի՞նչ էր, որ իմ սիրտը կապեց այդ թշուառ աղջկայ հետ: Մարդու հոգեբանական զարտնիքները դեռ անհասկանալի էին ինձ: Ես Նէնէի վերաբերութեամբ ունեցած իմ զգացմունքը բացատրում էի խիստ պարզ և հասարակ պատճառներով, թէ կեանքի մէջ մարդ իւր արդիւնաբերութիւնը աւելի է սիրում, ինչպէս նա խիստ ախորժակով է ուտում այն երէի մսից, որ ինքն է որսացել, իսկ բազառից դնածը այն համը չունի: Մարդ խնայողութեամբ է ծախսում այն արծաթը, որ իւր

քրտինքի վաւտակն է, իսկ ժառանգական հարստութեան հետ շատ անգամ շռայլաբար է վարվում: Այնպէս էլ քաղցր է մարդու համար իւր ձեռքով տնկած, հասցրած ծառի պտուղը: Արդեօք այդ համեմատութիւնները ճիշդ էին, դրանցով կարելի էր բացատրել Նէնէի վերաբերութեամբ ունեցած իմ զգացմունքը...:

Կեանքը ամեն բան սովորեցնում է մարդուն, իսկ դէպքերը նրա վարժապետն են դառնում: Քաւոր Պետրոսը ինձ սովորացրեց ատել, ոչնչացնել, կողոպտել, յափըտակել, մի խօսքով, ուրիշին պատկանածը իրան սեպհականացնելու համար չխնայել ոչ մի միջոց: Աւագակութիւնը ամենամեծ զուարճութիւն էր ինձ համար, որի մէջ ես զգում էի բախտի քաղցրութիւնը: Ուրախութիւն էր պատճառում ինձ առանց քրտինքի պարպել ուրիշի քսակը: Բայց այն օրից, երբ ես իմ քսակը առաջարկեցի ծերունի ձկնորսին, և խնդրեցի նրանից պահել, տահպանել Նէնէին,—այդ օրից ես վայելում էի մի աւելի մեծ բաւականութիւն, որ երբէք ճաշակած չէի:

Քաւոր Պետրոսը ինձ սովորացրեց ատել, ոչնչացնել, բայց Նէնէն սովորացրեց սիրել, բարիք գործել:

Ո՞րքան զեղեցիկ բան է սէրը:

Ես Սառային էլ էի սիրում, այժմ նոյնպէս սիրում եմ իմ մանկութեան բարեկամին: Բայց հանգամանքները բաժանեցին մեզ, տարիները ահագին անդունդ փորեցին մեր մէջ. մենք անջատուեցանք: Ո՞րքան ժամանակ էր, որ չէի տեսել նրան. այժմ իմ լիշողութեան մէջ մնացել էր նրա մռայլ պատկերը միայն, թէև սրտիս մէջ տալաւին չէր հանգել նրա սէրը: Սառան ինձ երեւում էր այն բանի նման, որպէս երեխային երազումը կրտային մի խաղալիկ և նա կուրախանար, բայց հէ՛ց որ զարթնում

է քնից, սկսում է տխրել, որ այն խաղալիկը այլ ևս չունի...:

Առաւօտեան խաչագողները դարձնեցան խիստ վաղ: Որպէս գործի մարդիկ, դեռ արեւը չծագած, նրանք ոտքի վրայ էին: Մի քանիսը վեր արին կացինները, գնացին անտառը, փայտ կտրելու և ածուխ պատրաստելու, իսկ Նազարը, նրանց գլխաւորը, մնաց խրճիթում իւր երկու բանւորներին հետ:

Ինձ երեւում էր, որ նրանք խիստ ուրախ էին քաւոր Պետրոսի յայտնուելով, և հարգում էին նրան, որպէս իրանց պատրիարքին: Իսկ ինձ դեռ մարդու տեղ չէին դնում. ինձ վրայ նայում էին, որպէս մի անփորձ համբալի վրայ: Նազարը մեզ ցոյց տուեց իրանց ստորերկրեայ վիրապը, այնտեղ էր նրանց գործարանը: Կեղծ թղթադրամը ահազին կապոյցներով դարսուած էր զանազան խորշերում: Մեքենաները, մամուլները, ներկերը բոլորովին շլացրին իմ աչքերը: Նազարը, գործարանի կառավարիչը, որ երկար ժամանակ Լօնդօնում սովորել էր այդ արհեստը, և այդ բոլոր պարագայքը բերել էր այնտեղից, մի առ մի ցոյց էր տալիս մեզ իւր պատրաստութիւնները և նրանց գործածութեան ձևերը: Իսկ այնօր չէին բանում, որովհետեւ գլխաւոր մեքենապետը, որը մի հրէայ էր, գնացել էր քաղաքը մի մեքենայի խանգարուած մասը շինել տալու համար: Հրէան միւսնոյն ժամանակ փորագրիչ էր. ընկերութեան մէջ դա էր միայն, որ օտարազգի էր:

Քաւոր Պետրոսը արեց մի քանի նկատողութիւններ, յետոյ հարցրեց, թէ ինչպէս էին ծախսում այդ թղթերը: Նազարը պատասխանեց, թէ թղթերը ծախսելու համար ընտրել են Կայսրութեան ամենախուլ կողմերը, ուր փողովուրդը դեռ գոհակութեան մէջ է, — ասաց, որ զանազան տեղերում ունեն գործակատարներ, որոնք փոխարինում են

թղթերը գիւղացիների հետ, ստանալով նրանցից հում բերքեր, որպիսի են ալիւր, քաթան, կամ տնային անասուններ և այլն: Այդ միջոցով վաճառվում է քաղաքներում:

— Այդ ես տեսնում եմ, որ դուք գործ ունէք միայն գիւղացիների հետ, ասաց քաւոր Պետրոսը, — դրա համար էլ ձեր թղթերը մանր տեսակներից են: Բայց պէտք է ընդարձակել գործը:

Թէ ինչպէս պէտք էր ընդարձակել, այդ մասին քաւոր Պետրոսը ոչինչ չյայտնեց: Նա առհասարակ սովորութիւն ունէր խօսոյն չյայտնել իւր միտքը: Բայց նրա նրկատողութիւնը ճիշտ էր. թղթերի տեսակները հասնում էին մինչև տասն բուրլիանոցի միայն, որովհետեւ նրանք գործ ունէին մանր առևտրականների հետ:

Խաչագողները հէնց նոյն օրից ընդունեցին մեզ իրանց ընկերութեան մէջ: Եւ որովհետեւ բոլորի պաշտօնները որոշուած էին, քաւոր Պետրոսին, որպէս հմուտ և փորձուած մարդ, կարգեցին ընկերութեան տեսուչ: Իսկ ինձ, դեռ մանուկ և անվարժ համարելով, պարագամունք տուեցին ածխագործների մասնում: Իմ գորեղ բազուկները աւելի յարմար էին փայտ կտրելու համար: Ես գոհ եղայ այդ պաշտօնով, որովհետեւ մտածում էի, որ դա միջոց կըտայ ինձ բացակայ լինել նրանց բնակարանից, և անտառը գնալու պատրուակով շուտ շուտ տեսնուել Նէնէի հետ: Իմանալով, որ ես միւսնոյն ժամանակ լաւ որսորդ եմ, նրանք յանձնեցին ինձ և այդ պարագամունքը: Մարդկային բնակութիւններից հեռու գտնուելով, նրանք խիստ հազիւ անգամ կարողանում էին միս գնել, և ապրում էին ըստ մեծի մասին որսի մսով:

Հետեւեալ օրից ես մտայ պաշտօնիս մէջ: Վաղ—առաւօտեան առաջ ինձ հետ մի հրացան, մի որսորդական

շուն և ճանապարհ ընկալ: Ախ, որքան ուրախ էի, որքան շտապում էի: Երկու օր էր, որ չէի տեսել Նէնէին: Ես խօստացել էի ամեն օր այցելել նրան: Այժմ որքան անհանգիստ կըլինէր նա, ինձ չտեսնելով, և որքան կուրախանար, երբ կըլին կըտեսնէր ինձ,— ճանապարհին միշտ այդ էի մտածում:

Դեռ ձկնորսի տնակին չհասած, ծովի ափի մօտ հանդիպեց ինձ պառաւը, որ ապրում էր ձկնորսի հետ:

— Որդի, ասաց նա մի առանձին ցաւակցական եղանակով,— այդ ինչ արեցիք մեզ հետ. այն աղջիկը ցաւով լցրեց մեր սիրտը...:

— Ի՞նչ կայ, հարցրի ես սարսափելով,— հիւանդ է... մեռել է... ինչ է պատահել...:

— Զէ, զաւակս, Աստուած մի արասցէ, որ այդպէս բան լինի, պատասխանեց պառաւը այժմ աւելի հանդիստ կերպով:— Նա այնքան լաւ աղջիկ է, որ ես կըցանկանայի, որ իմ աչքերը կուրանային, բայց նրան մի չար չհանդիպէր: Նա այնքան բարի է, այնքան սիրուն է:

— Ապա ինչ է պատահել, հարցրի ես անհամբերութեամբ:— Ասեցէք, ինչու էք ծածկում:

— Հիւանդ ասես, հիւանդ չէ, որդի, բայց ամբողջ զիշերը չէ քնում. հէնց ան ու վախ է քաշում և լաց լինում: Ինչն է այդպէս տանջում խեղճ աղջկան, Աստուած զիտէ, բայց միշտ տխուր է և տխուր. պատառ հաց բերանը չէ դնում: Պատահում է, կամ կատուն է անցնում դրան մօտով, կամ թռչունն է թռչում, կամ տերուն է շարժվում,— նա խփոյն դուրս է վազում, ժամերով նստում է դրան մօտ, նայում է և նայում դէպի ճանապարհը, կարծես, մէկին սպասում է:

Մինչ ես պառաւի հետ խօսում էի, յանկարծ յայտ-

նուեցաւ Նէնէն. նա երեխայի պէս քարշ ընկաւ իմ պարանոցից, և երկար բաց չէր թողնում:

— Ի՞նչու ինձ խաբեցիր, հարցրեց նա:

— Տեսնում ես, որ եկայ, պատասխանեցի ես:

— Այդպէս ուշ:— Ախ, որքան ես լաց եղայ...:

— Ի՞նչու էիր լաց լինում:

— Կարծում էի, որ դու էլ չես դայ ինձ մօտ:

Մենք մօտեցանք խրճիթին: Նէնէն նայեց իմ որսորդական հագուստի ու դէնքերի վրայ, և ուրախացաւ:

— Դու հրացան էլ ունես, ես էլ չեմ վախենայ...:

— Ո՞ւմից պէտք է վախենաս:

— Ախ, այն աւազակները...:

Գարձեալ մտաբերեց չարագործներին:

— Մոռացիր նրանց, Նէնէ, նրանք քեզ էլ ոչինչ չեն կարող անել:

Այդ զաղանների վարմունքը այնպիսի վատ տպաւորութիւն էր թողել խեղճ աղջկայ վրայ, որ նա առանց սարսափելու չէր կարողանում մտաբերել նրանց: Ես միշտ աշխատում էի հեռացնել նրանից այդ վիշտութիւնը, մանաւանդ երբ տեսնում էի, որ նա ամբողջ մարմնով դուրս էր և գունաթափվում էր նրանց միտ բերելու ժամանակ:

Նէնէն սկսեց փափաղել իմ որսորդական շանը, որ խիստ մտերմաբար քծնվում էր նրա չորս կողմով:

— Այդ շունը ք՞նն է, հարցրեց նա:

— Իմն է:

— Ո՞րքան լաւ շուն է: Նա կծում է, այնպէս չէ. ումը որ ցոյց տալու լինես, կըկծէ:

— Կըխեղդէ, եթէ ես հրամայեմ:

— Նա քեզ սիրում է: Ասա թող ինձ էլ սիրէ:— Գնանք խրճիթը, ես նրան կըկերակրեմ: Ի՞նչպէս է անունը:

— Համիդ:

Նէնէն սկսեց կանչել շանը իւր անունով և տարաւ դէպի խրճիթը, որը մի քանի քայլով միայն հեռու էր մեզանից: Մենք ներս մտանք, ծերունի ձկնորսին տանը չգտանք. նա գնացել էր ծովի ափի մօտ ձուկ որսալու: Ես նստեցի ճիւղերից հիւսած մահճակալի վրայ: Նէնէն իմ մօտից չէր հեռանում: Նա երեխայի նման ձեռքը դրել էր իմ ուսի վրայ, նայում էր իմ երեսին և շարունակ խօսում էր առանց լռելու:

— Գու, երևի, նախաճաշիկ չես արել, սոված կըլինես, հարցրեց նա, — ես քեզ համար ուտելու մի բան կը պատրաստեմ: Տես, այդ ելակները ես եմ քաղել անտառից, պահեցի քեզ համար: Գու խօսիր՞ում ես ելակներ:

— Ես քեզ պատուիրեցի, որ անտառը չգնաս Նէնէ:

— Հեռու չեմ գնացել, նայիր, այդ մօտիկ տեղից քաղեցի: Նա վաղեց դէպի լուսամուտը, սկսեց ցոյց տալ ինձ:

— Ոչ, այնտեղ էլ չի պիտի գնաս:

— Դրանից լետոյ չեմ գնայ:

Նէնէն կազմեց մի պարզ նախաճաշիկ, որ պատրաստուած էր տապակած ձկներից և անտառային բանջարներից: Սեղանի վրայ նա ասաց ինձ.

— Ա՛խ, որքան լաւ մարդիկ են այդ ձկնորսները, ես հիմա շատ եմ սիրում նրանց: Պառաւը ինձ իւր մօտ է պառկեցնում, և գիշերը տասն անգամ նայում է, որ չբացուեմ, չմըսեմ: Ծովից գիշերը սաստիկ քամի է փչում, ցուրտ է լինում: — Ես հիմա ծերունի ձկնորսին «պապա» եմ կոչում. նա ինձ շատ է սիրում. երէկ համբուրեց ինձ, ասաց «ղաւախ»:

Նախաճաշիկից լետոյ ես պատրաստուեցայ հեռանալու: Իմ որսորդութեան առաջին օրն էր, պէտք էր աշ-

խատել մի բան որսալ, որ ընկերներիս մօտ ամօթով չմնայի: Նէնէն հարցրեց.

— Գու էլի գնում ես: Ո՞ւր ես գնում:

— Անտառը, մի բան որսալու:

— Ես էլ կըզամ քեզ հետ:

Յանկարծ մտաբերեց իմ պատուէրը և խօսքը փոխեց.

— Չէ, ես չեմ զայ. դու ասեցիր, որ անտառը չզամ:

— Հա, ալպէս, սիրելիս, զգոյշ եղիր, որ այն աւազակներին կրկին չհանդիպես, նրանք չի պիտի տեսնեն քեզ, հասկանում ես:

— Հասկանում եմ: Բայց դու շուտ կըվերադառնաս:

— Երեկոյեան: Ամբողջ գիշերը քեզ մօտ կըմնամ:

Նա ուրախացաւ և մի առանձին զգացմունքով խրնդրեց ինձանից.

— Թող տուր, մինչև այն ծառը զամ քեզ ճանապարհ դնելու. տես, մինչև այն եղևինը, շատ հեռու չէ:

— Մինչև այն եղևինը, — կարող ես զալ:

Նէնէն եկաւ ինձ հետ քսան քայլ միայն, որովհետև այդքան էր ցոյց տուած ծառի հեռաւորութիւնը: Նա զրկեց ինձ և դարձեալ արտասուքը աչքերում աղաչում էր, որ շուտ վերադառնամ նրա մօտ: Խեղճ աղջիկ, որքան ջերմ էր նրա մէջ սէրը, դեռ մաքուր բարեկամական սէրը: Ես հեռացայ: Պառաւը իմ ետևից ձայն տուեց.

— Չթողնես Նէնէին մենակ, նա մեզ հանդատութիւն չի տայ...:

սից և աղաւնիները, որ դրած էին իմ որսորդական մա-
լաղի մէջ:

—Ա՛խ, ինչու սպանեցիր դրան, ասաց նա ցաւալի
ձայնով.—խեղճ եղջերու, ով զիտէ, զուցէ մալը ունի...
Հիմա լաց է լինում դրա մալըր...:

—Եղջերուն լաց չէ լինում, Նէնէ, պատասխանեցի
ես, հանգստացնելով նրան:

—Ի՞նչպէս լաց չէ լինում, չէ որ նա էլ աչքեր ու-
նի, ասաց նա և սկսեց վեր բարձրացնել իմ սպանած եղ-
ջերուի զլուխը և նայել աչքերին:

—Դրա աչքերը խփած են, դա մեռել է... ասաց
նա սոսկալով և լետ քաշուեցաւ:—Դրանից լետոյ էլ չես
սպանի, այդպէս չէ:

—Ապա ի՞նչ որսամ:

—Գալլեր սպանիր, նրանք այնպէս չար են, որպէս
այն աւաղակները...: Ա՛խ, էլի մտքիս եկան անիրաւնե-
րը... զու ասեցիր, որ մոռանամ նրանց...:

—Հա՛, սիրելիս, մոռացիր նրանց:

Մենք մտանք խրճիթը: Պառաւը դեռ նոր էր վա-
ռել ճրագը: Ծերունի ձկնորսը վերադարձել էր ծովի ա-
փից: Նա ալս երեկոյ աւելի լաւ տրամադրութեան մէջ էր
գտնվում, թեք էր ընկած ճիւղերից հիւսած մահճակալի
վրայ, և մի առանձին բաւականութեամբ ծխում էր: Ե-
րևում էր, ծովի վրայ նրա որսորդութիւնն էլ յաջող էր
անցել: Երբ տեսաւ ինձ, զլուխը վեր բարձրացրեց, և առանց
շարժուելու իւր տեղից, խիստ ջերմ բարեսրտութեամբ ողջու-
նեց: Ես նստեցի նրա մօտ, իսկ Նէնէն տեղաւորուեցաւ իմ
կողքին: Նա դարձեալ առանց լռելու խօսում էր, միշտ
նոր և նոր հարցեր էր առաջարկում: Իսկ ծերունին լսե-
լով նրա անմեղ հետաքրքրութիւնը, ժպտում էր, ուրա-
խանում էր: Նա աւաղ.

Դ.

Կ Ո Ր Ա Տ Հ Ա Յ Ր

Իմ այն օրուայ որսորդութիւնը անցաւ յաջող կեր-
պով. ես սպանեցի մի նորահաս եղջերու և մի քանի հատ
վալրենի աղաւնիներ: Բայց քաւոր Պետրոսի մօտ չվերա-
դարձայ, որովհետեւ Նէնէին խօստացել էի այն զիշերը
անցկացնել ձկնորսի խրճիթում: Ընկերներս իմ մասին ան-
հանգիստ չէին լինի, որովհետեւ կրմտածէին, թէ որս չը-
գտնելու պատճառով ես մնացել էի անտառում: Բացի զը-
րանից, ընկերութեան մէջ ես փայտ կտրողների և ածուխ
պատրաստողների բաժնումն էի. իմ պաշտօնակիցները ըստ
մեծի մասին զիշերները անց էին կացնում բայօթեայ,
անտառի մէջ, ածուխի խարոյկների մօտ, մանաւանդ որ
ամառ էր, եղանակը տաք էր:

Արեգակը դեռ նոր սկսել էր թեքուել դէպի իւր զի-
շերային մուտքը, երբ ես վերադարձայ ձկնորսի խրճիթը:
Ճանապարհին մտածում էի, թէ Նէնէն շատ կուրախա-
նայ, երբ կըտեսնէ իմ որսերը: Նա նստած էր խրճիթի
դրանը, սպասում էր ինձ: Երբ հեռուից տեսաւ, մինչև
եղևնի ծառի մօտ վազեց իմ առաջը: Այդ ծառը նրա
սահմանն էր:

Նա նկատեց եղջերուն, որ քարշ էր ընկած իմ ու-

— Եթէ Նէնէի լեզուն կապես, աչքերով կրխօսի, եթէ աչքերը փակես, ձեռներովը կրխօսի: Ամեն ինչ զրա մօտ խօսում է:

— Այսպիսի կրակոտ բնավորութիւնները չեն կարող լուռ մնալ, պատասխանեցի ես:

Նէնէն գլուխը քարշ դցեց, և իրան վերաւորում ձեւացնելով, ասաց.

— Ես էլ չեմ խօսի:

— Լաւ, տեսնենք, ասաց ծերունին, — կարո՞ղ ես համբերել առանց խօսելու:

Նա մի քանի րոպէ լուռ մնաց, յետոյ սկսեց ծածաղել:

— Չեմ կարող, չեմ կարող, բացականչեց և վազեց ծերունու մօտ:

Ծերունին զրկեց նրան և սկսեց իւր կոշտացած ձեռքով փայտաշէլ նրա սեւ գլխակները:

Պառաւր զբաղուած էր ընթրիքի պատրաստութիւնով: Նէնէն թողեց մեղ, դնաց նրան օգնելու: Նա արդէն այն ատօնիձան ընտանիացել էր այդ տան մէջ, կարծես թէ, այնտեղ էր ծնուած և այնտեղ էր սնուած: Նա զիտէր ինչ բան ինչ տեղ էր զրած, զիտէր տան բոլոր ծաղուծուկը:

Անտառների խուլ առաձնութեան մէջ, ծովի ափի մօտ, ձկնորսի անշուք խրճիթը, լուսաւորուած իւղալին ճրագով, մի գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում: Թէև ամեն ինչ նրանում կրում էր իւր վրայ խորին չքաւորութեան կնիքը, բայց զոհութիւնը և խաղաղութիւնը թագաւորում էր բոլորի վրայ: Այդ բարի ձկնորսները երջանիկ էին, — երջանիկ էին, որովհետև ոչինչ չունէին և ունենալու ցանկութիւն ևս չունէին: Ի՞նչ աւելի մեծ հարստութիւն

կարող է լինել քան թէ այն, երբ մարդ իւր ունեցածովը զոհ է:

Այդ մտածութիւնները զարթեցրին իմ մէջ իմ անցեալի սարսափելի լիշողութիւնները և երևան հանեցին սոսկալի պատկերներ: Ես արիւնոտ ձեռքերով, քանի քանի տարիներ շարունակ, անդադար ոսկու ամբարներ էի զիզում, բայց իմ անյաղ սիրտը ոչինչ բանից զոհանալ չէր կարողանում: Ես մնում էի միշտ աղքատ, միշտ թրշուառ, որովհետև ունեցածովս չէի բաւականանում:

Ծերունին, այն անտառների պատրիարքը, կրկին էր ոչ աւելի քան լիտուն տարեկան, բայց նրա երկաթի կաղմուածքը կորցրել էր իւր ամրութիւնը: Նա ծերացել էր աւելի վաղ, քան թէ ներում էր նրա հասակը: Երևում էր, որ նա իւր կեանքում շատ դժբախտութիւնների էր հանդիպել, շատ տանջանքներ էր կրել, որոնց հետքերը դեռ մնում էին նրա տիրամած ճակատի վրայ: Առանձնութեան մէջ, հեռու աշխարհից, բնակուելով լայնատարած ծովի ափի մօտ, երևի, նրա ալիքների մէջ նա կամեցել էր թափել իւր անցեալ կեանքի դառնութիւնները:

Բայց ինչ որ աւելի էր ինձ զարմացնում, դա էր նրա արտասանութիւնը: Մենք խօսում էինք ռուսաց լեզուով: Ես այդ լեզուով այնքան վարժ էի խօսում, որ ոչ ոք չէր կարող կասկածել, որ ես ռուս չեմ: Բայց նրա ինչ ազդից լինելը դեռ ես չգիտէի. նրա արտասանութիւնը ինձ բոլորովին խորթ էր թւում: Նոյն կասկածը, որպէս ես նկատում էի, ունէր ծերունին և իմ վերաբերութեամբ: Իմ վարժ խօսելը չէր կարող նրան համոզել, թէ ես ռուս եմ: Իմ դէմքը, իմ գծադրութիւնը, իմ սեւ մազերը, բոլորովին հակառակ վիպութիւն էին տալիս իմ մասին:

Ընթրիքը արդէն պատրաստ էր. մենք բոլորեցինք սեղանի շուրջը. Նէնէն նստեց իմ մօտ, իսկ պառաւր

նստեց ծերունու մօտ: Իմ որսորդական սրուակի մէջ մնացել էր բաւական արագ, ես տուեցի ծերունուն, նա խմեց: Սառած ուղեղը տաքացաւ. նա սկսեց աւելի և աւելի կենդանանալ: Բայց բոլորովին առասպելական մի երևույթ էր ներկայացնում այդ ծածկամիտ ալեորը: Նա իւր մասին ամենևին չէր խօսում, և երբ իւր վրայ խօսք էր լինում, միշտ աշխատում էր խոյս տալ, կամ հարեւանցօրէն անցնել, առանց մի որոշ միտք յայտնելու: Բայց ես նրա երեսի խորշոմների մէջ նկատում էի մի զաղտնիք, որ ամենայն զգուշութեամբ թաղցնում էր:

Ես խմացրի նրան արագի մնացորդը ևս:

Սկզբում խօսակցութիւնը խիստ հասարակ բաների վրայ էր. ծերունին խօսում էր ծովի վրայ, ձկների տեսակների վրայ, խօսում էր, թէ որքան իւր «պառաւր» օգնում է իրան, չորացնում է, պատրաստում է ձկները, և ինքը տարէնը մի քանի անգամ կարողանում է քաղաք զնալ, իւր ձկնեղէնները վաճառելու համար և այլն: Բայց ով էր այդ պառաւր, արդեօք նրա կի՞նն էր, ազգականն էր, — այդ մասին ոչինչ չէր խօսում:

Նէնէն և պառաւր շուտով հեռացան ընթրիքի սեղանից. մեր խօսակցութիւնը նրանց չէր զբաղեցնում: Պառաւր քաշուեցաւ մի անկիւնում, սկսեց նիրհել, որովհետեւ շատ յոգնած էր, իսկ Նէնէն մօտեցաւ ճրագի լոյսին, սկսեց մի բան կարել: Նրան այնօր պառաւր ընծայել էր իւր լաւ հագուստներից մէկը, որ ինքը չէր զործածում, և Նէնէն այդ հագուստը ձեռնում էր, յարմարացնում էր իւր հասակին:

Ես և ձկնորսը մնացինք մենակ:

— Զմտ ժամանակ է, որ դուք այդ ծովի ափի մօտ էք բնակվում, հարցրի ես.

— Աւելի քան վեց տարի:

— Միշտ ձուկն էիք որսում:

— Այո:

— Իսկ առա՞ջ:

— Այդ մի հարցրու...:

Մէջ մտաւ Նէնէն, իւր կարը բերելով և ինձ ցոյց տալով.

— Տես, Մուրադ, ինչպէս լաւ կարեցի. այստեղ շատ լայն էր, նեղցրի. այստեղ երկայն էր, կտրեցի. այդ կոճակներն էլ պիտի փոխեմ. այն ժամանակ աւելի լաւ կը լինի:

Ես գովեցի նրա աշխատութիւնը, նա ուրախացաւ, և դարձեալ զնաց նստեց ճրագի մօտ:

Բայց Նէնէնի հետ խօսելու ժամանակ, ես չէի նկատել, թէ որպիսի խռովութեան մէջ էր գտնվում ծերունին, երբ նա լսեց իմ անունը՝ «Մուրադ»:

— Մուրադ... կրկնեց նա խորհրդաւոր ձայնով և դարձաւ դէպի ինձ, հարցնելով.

— Դա ուստի անուն չէ:

— Ապա ինչ ազգի անուն է:

— Այսպիսի անուն կրում են հայերը:

— Ես էլ հայ եմ:

— Միթէ... ասաց նա և խորին մտածութեան մէջ ընկաւ:

Ոչինչ հարկ չկար առաքինի ծերունու մօտ թաղցնել իմ ազգութիւնը. ես այդ անում էի միայն այն ժամանակ, վերը պէտք էր խաբել մէկին: Բայց այդ խրճիթի մէջ վերին ատտիճանի անաղնութիւն կրլինէր, եթէ ես անկեղծ չլինէի: Ծերունին աւելի հետաքրքրութեամբ հարցրեց.

— Ո՞ր երկրից էք:

— Պարսկաստանից:

— Նրա հետաքրքրութիւնը աւելի ևս զրդուեցաւ:

— Դժմարիտ էք ասում: — Ո՞ր դաւառից:

— Սալմաստից:

— Ո՞ր գիւղից:

— Սաւրա գիւղից:

Այժմ տիրեց նրան մի տեսակ խռովութիւն, մի տեսակ սոսկում, որպիսին տիրում է այն մարդկանց, որոնք անգիտութեամբ ընդունում են իրանց տանը մի անձանօթ հիւր, որին սկզբում լաւ մարդ էին համարում, իսկ յետոյ յայտնվում է, որ նա անպիտանի մէկն է: Երևում էր, որ ծերունին տեղեկութիւններ ունէր Պարսկաստանի կամ Սաւրայի հասարակութեան մասին: Նա հարցրեց.

— Ի՞նչպէս է ձեր հօր անունը:

— Սաֆար:

— Իսկ ձեր մօր անունը:

— Նազանի:

— Ո՞ւմ աղջիկն էր ձեր մայրը:

— Նրա հայրը կոչվում էր Բարսեղ, իսկ մօր անունը Եղիսայ էր:

Ծերունին բոլորովին զուսաթախեցաւ:

— Ի՞նչպէս էր կոչվում ձեր պապը:

— Ալօ, և մեր տոհմը նրա անունով կրում է Ալօեան ազգանունը:

— Որդիս... զոչեց ծերունին և մարեցաւ կուրծքիս վրայ:

Վերջին բառը նա արտասանեց հայերէն լեզուով:

Ես բոլորովին ապշած էի, կարծում էի, թէ տեսածըս երազ էր: Միթէ դա իմ հայրն էր: Այդ ինչ անակնկալ դէպք էր, մի այնպիսի խուլ, մոռացուած տեղում, ձկնորսի մենաւոր խրճիթի մէջ, գտնել նրան, որը վաղուց արդէն մեռած կամ կորած էր համարվում իւր ընտանիքի համար:

Իմ առաջին հոգսը եղաւ նրան ուշի բերել: Խեղճը

ամբողջ կէս ժամ մնաց իմ գրկում անմռունչ, լեզուն կապուեցաւ, միայն աչքերը բաց էր անում, նայում էր իմ վրայ, իսկ երբեմն արձակում էր խուլ հառաչանքներ, և դարձեալ ուշաթափ էր լինում:

Պառաւր, որ այդ միջոցին նիրհում էր խրճիթի մի անկիւնում, դարձնեց, և տեսնելով ծերունուն, սարսափի ճիչ բարձրացրեց, և սկսեց լաց լինել: Ոչ սակաւ վախեցաւ և Նէնէն: Նա թողեց իւր կարը, վազեց իմ մօտ և անդադար հարցնում էր՝ Տէր Աստուած, այդ ինչ պատահեց, ինչ եղաւ նրա հետ:

Ես նրանց հանգստացրի, թէ վտանգ չկայ, թէ անվնաս ուշագնացութիւն է, շուտով կանցնի:

Ես դեռ գրկած ունէի հօրս ալեւոր գլուխը, և անբախտ որդու ուրախութեան արտասուքը թրջում էր նրա ձերմակ մազերը:

Յանկարծ նա ուշի եկաւ և սոսկալի կատաղութեամբ ինձ մի կողմ հրելով, աղաղակեց.

— Հեռու, անդգամ... դու խաբում ես... խաչագողները միշտ խաբում են... ինչ սատանայական նպատակ քեզ իմ խրճիթը բերաւ... ես չեմ ուզում տեսնել ձեր դարձելի երեսը... բաւական է, որքան տանջուեցայ... որքան չարիքներ կրեցի ձեր ձեռքից...: Ես չեմ հաւատում...: Դու իմ որդին չես... դու սուտ ես խօսում... դու խաբում ես ինձ... Հեռու այստեղից...:

Նա կրկին մօտեցաւ, բռնեց իմ օձիքից և աշխատում էր բռնութեամբ դուրս ձգել իւր խրճիթից: Այդ միջոցին մէջ մտան Նէնէն և պառաւր, և գրկելով ծերունուն, տարան նստեցրին իւր տեղը:

Նա գլուխը քարշ գցեց, երկու ձեռքով բռնեց իւր աչքերը և արտասուախառն հեկեկանքով սկսեց ինքն իրան խօսել:

— Իմ Մուրադին ես չեմ տեսել... ես նրան մօր ար-
զանդում թողեցի... այնուհետև հեռացայ Հայրենիքից և
կրկին չվերադարձայ այդ ապականուած երկիրը...: Երբ իմ
Մուրադը ծնունդ, մայրը զրեց ինձ. «ճիշտ քեզ նման է,
քո օրինակն ու պատկերն է... աջ թւեքի վրայ մի սև
խալ ունի, ինչպէս դու ունես»...:

Վերջին խօսքերը լսելու ժամանակ ես մօտեցայ նը-
րան, և աջ թւեքս մերկացնելով, ցոյց տուի.

— Նայեցէք Հայր, տեսէք այն խալը, որի մասին
մայրս զրեց էր ձեզ:

Նա աչքի լոյսից զրկուած Իսահակի նման սկսեց շօ-
շափել իմ թւեքը. նրա վրայ կար մի սև խալ արծաթեայ
փոքրիկ զրամի մեծութեամբ:

— Մուրադ... դա՛նկս... դո՛ւ ես, դո՛ւ... ձայն արձա-
կեց նա և զրկեց ինձ:

Երկար նա բաց չէր թողնում ինձ իւր թւեքերի մի-
ջից, երկար նրա աչքերից հեղեղի նման հոսվող արտա-
սուքը թրջում էր իմ գլուխը: Վերջը, կարծես արեան
հետ դուրս բղխեցին նրա սրտից հետևեալ բառերը.

— Ա՛խ, ի՛նչպէս խաբեցին ինձ...:

Ո՛վ էր խաբել նրան, ո՞ւմն էին վերաբերում նրա
խօսքերը, — այդ մասին նա ոչինչ չխօսեց: Ես էլ չկամե-
ցայ հարցնել, որ աւելի չզրդուեմ նրա ցաւերը: Մի այն-
պիսի սարսափելի տանջանքի հազիւ կարող էր զիմանալ
նրա զառամեալ սիրտը: Անցեալի դառն և տխուր յիշո-
ղութիւնները, իսկ ներկայի անակնկալ ուրախութիւնը
միօրինակ տանջում էին նրան: Ես չկամեցայ աւելի վրը-
դովել նրա բորբոքուած զգացմունքները, թող տուի, մին-
չև առաւօտեան ամեն ինչ կըստարգուէր:

Նէնէն և պառաւը զարմացած նայում էին մեզ վրայ:
Մեր բոլոր խօսակցութիւնից նրանք ոչինչ չհասկացան,

որովհետև, մենք խօսում էինք մեր մայրենի լեզուով:
Նրանք կամ լաց էին լինում, երբ տեսնում էին մեր
արտասուքը, կամ ուրախանում էին, երբ նկատում էին
մեր ուրախութիւնը:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ պառաւը իմ օգ-
նութեամբ ծերունուն իմ անկողնի մէջ զրեց: Բայց նա
չկարողացաւ հանգիստ քնել: Ամբողջ գիշերը անցկացրեց
զառանցութեան մէջ. միշտ ա՛խ էր քաշում, արձակում
էր դառն հառաչանքներ և լոււմ էր: Իսկ շատ անգամ
ես լսում էի միւլնոյն խօսքերը. «ա՛խ, ի՛նչպէս խաբուե-
ցայ ես»...:

Ես նստած էի նրա անկողնի մօտ և լի տխուր մը-
տածութիւններով նայում էի անբախտ հօր տառապանք-
ների վրայ: Արդեօք ի՛նչ մի դժոխային կէտ կար այդ ո-
ղորմելի մարդու ճակատադրի մէջ, որ այնպէս խռովեցնում
էր նրան: Ո՛վ գիտէ, ի՛նչէր էին անցել նրա գլխով, ո՞վ
գիտէ, իւր կեանքում որպիսի դառն արկածների էր հան-
դիպել նա, որ այնպէս սոսկալի կերպով տանջվում էր,
երբ յիշում էր դժբախտ անցեալը:

— Երեւի, դուք վատ լուրեր հաղորդեցիք նրան, հարց-
րեց պառաւը:

— Ընդհակառակն, իմ հաղորդած լուրերը խիստ ու-
րախալի էին:

— Ապա ի՛նչու այդպէս խռովութեան մէջ ընկաւ նա:

— Չգիտեմ:

— Այդպէս շատ անգամ պատահում էր նրա հետ,
խօսեց պառաւը: — Երբեմն ամբողջ օրերով պատառ հաց
բերանը չէր դնում, և ոչ գնում էր ձուկն որսալու, ալ
անշարժ նստած խրճիթի վրանը, ժամերով նայում էր ծո-
վի վրայ, նայում էր անցողաբա՛ն անող նաւերին ու նա-
ւակներին և մտածում էր: Ի՛նչ էր մտածում նա, ես այդ

չգիտէի, նա երբէք իւր սիրտը ինձ մօտ չէր բացանում. բայց ես շատ անգամ նկատում էի նրա աչքերում արտասուք: Աինում էին օրերը, որ նա ուրախ էր, խօսում էր, ծիծաղում էր և մինչև անգամ հանաքներ էր անում: Բայց լանկարծ, կարծես թէ, մի չար ոգի անցաւ նրա մօտով, և նա մտաբերեց մի ինչ-որ բան, և կրկին տխուր մնալը պատում էր նրա դէմքը, սկսում էր հառաչել, սկսում էր անիծել իւր բախտը...:

Ամբողջ զիշերը մենք անքուն մնացինք. Նէնէն նոյնպէս չպառկեց քնելու, երբ տեսաւ, որ ես նստած եմ: Խեղճ աղջկը չգիտէր ինչով փարատել իմ տխրութիւնը: Նրան յայտնի չէր դժբախտ հօր և նոյնքան դժբախտ որդու ցաւալի անցեալը: Նա չգիտէր, որ մենք աշխարհի ամենաթշուառ արարածներից մէկն էինք, անտուն, անհայրենիք, հալածուած դառն հանդամանքների բռնութիւնից, թափառում էինք երկրէ երկիր, որպէս մի արմատախիլ եղած, չորացած բոյս, որին փոթորկալին հողմի անգթութիւնը տարուբերում է իւր կատաղի հոտանքի հետ...:

Այն, Նէնէն չգիտէր ինչով մխիթարել ինձ: Որդին հանդիպում էր կորած, մոռացուած հօրը, և փոխանակ ուրախանալու, տրտմում էր, որովհետեւ այդ հանդիպումը պիտի բաց անէր նրա առջև կատարուած պատահարների մի սոսկալի վիհ, որ մինչև այնօր նրան անյայտ էր...:

Նէնէն միայն հարցրեց ինձ.

— Դու առաջուց ճանաչում էիր այդ ծերունուն:

— Նա իմ հայրն է, պատասխանեցի ես:

Ե.

ԳԱՂՏՆԻՔԸ ԼՈՒԾՎՈՒՄ Է

Առաւօտեան հայրս զարթնեց խիստ վաղ: Առաջին բառը, որ արտասանեց, էր իմ անունը: Ես խփոյն մօտեցայ նրան:

— Եկ զրկեմ քեզ, որդիս, թող տուր, արեւի լուսով մի լաւ ուրախանամ քեզանով, ասաց նա ծնողական հօգեղմալութեամբ:

Ես ընկայ նրա զիրկը:

— Ա՛խ, ինչպէս խաբեցին ինձ... դարձեալ կրկնեց նա զիշերուայ խօսքը, խորին կերպով հոգեոց հանելով:

— Դու ամբողջ զիշերը անհանգիստ էիր, հայրիկ, համարեա չքնեցիր, շատ անգամ կրկնում էիր այդ խօսքը, պատմիր, ո՞վ խաբեց քեզ և ի՞նչ բանում խաբեցին:

— Անցեալը մի լիշեցրու ինձ, որդի, պատասխանեց նա տխուր ձայնով, — դու ինձ այն ասոն, մայրդ կենդանի է:

— Ես նրան բոլորովին առողջ թողեցի տանը և մի քանի անգամ նամակներ եմ ստացել. շատ ժամանակ չէ, որ նոր նամակ ևս ստացայ. նա բոլորովին առողջ է:

— Անիծեալ լինես դու... ինչպէս խաբեց ինձ...:

Նա դարձեալ լիշեց իւր խաբուած զրութիւնը:

— Իսկ քոյրերդ, հարցրեց նա:

ԲԱՅՅԻ — Խաչ. Յիշ. Մասն III.

— Նոյնպէս առողջ են, մեծ քոյրս մարդի է գնացել, այժմ երկու երեխայ ունի. միջնակ քոյրս նշանուած է:

Նրա շիջած աչքերի մէջ փայլեց ուրախութեան մուշկ նշույլը: Իսկ իմ հետաքրքրութիւնը աւելի զրաւում էր այն դադարները, թէ ո՞ւմ էր անիծում հայրս, կամ ո՞վ էր խաբել նրան: Երկար թախանձելուց յետոյ, վերջապէս յօժարուեցաւ նա պատմել:

— Գուցէ մայրդ ասած կըլինի, որ դու զեռ չէիր ծնուած, երբ ես աղքատութիւնից ստիպուած, թողնելի հայրենի երկիրը և զիմեցի դէպի պանդխտութիւն, օտար աշխարհներում բախտ որոնելու: Բացի ծանր պարտքերից, ես ոչինչ չթողնելի իմ ընտանիքի ասլուստի համար: Մի քանի կտոր կալուածքներ ունէի, նրանք ևս պարտքերիս փոխարէն գրաւ էին զրուած: Մի քանի տարի երկրէ երկիր թափառում էի. բայց ոչ մի գործում յաջողութիւն չէի գտնում: Հայրենիքից ստացուած տեղեկութիւնները միշտ տխուր էին լինում և անմխիթար: Վերջապէս հասաւ Պարսկաստանի սարսափելի ժանտախտի լուրը: Այդ միջոցին յայտնուեցաւ ինձ մօտ մի խաչագող, որ նոր էր եկել մեր երկրից և ունէր իւր հետ մի նամակ իմ անունով: Նա պատմեց, թէ որպիսի սոսկալի կոտորած կատարեց ժանտախտը և որպէս դատարկացաւ ամբողջ երկիրը: Իսկ նամակի մէջ աւելի մանրամասնութիւններ կային: Նամակը մեր զիւղի քահանայի գրածն էր: Նա սկսւում էր մխիթարական խօսքերով, որպէս սովորաբար զրում են այն անբախտներին, որոնք կորցրել էին իրանց սիրելիներին: Նրա մէջ կար մի երկար ցուցակ, թէ մեր զիւղացիները ով մեռաւ, կամ ո՞վ ազատուեցաւ: Մեռելների թւում գրած էր քո մօր, քոյրերիդ և քո անունը: Իմ ամբողջ ընտանիքը ժանտախտի զոհ էր դարձել: Այդ անիրաւը բերանացի էլ պատմեց, թէ որպիսի պատուհասի

ենթարկեց Աստուած իմ ընտանիքը, և աւելացրեց, որ իմ թողած բոլոր կայքերը պարտքերիս փոխարէն տիրեցին ...:

Վերջին խօսքերի ժամանակ ձերուհու ձայնը փոքր առ փոքր թուլացաւ և նա դժուարանում էր շարունակել իւր պատմութիւնը: Նէնէն տուեց նրան մի բաժակ կաթ խմելու: Նա փոքր ինչ կազդուրուեցաւ և շարունակեց.

— Այլ ևս ոչինչ չէր մնում, ես կորցրել էի այն Դուր առարկաները, որ սիրելի էին ինձ, որ կապում էին իմ սիրտը իմ հայրենիքի հետ: Այդ տեղեկութիւնները այնքան ծանր և սպանիչ ազդեցութիւն ունեցան իմ վրայ, որ ես մի քանի ամբողջ ամիսներ հիւանդ պառկեցայ: Նամակաբերը չհեռացաւ իմ հիւանդութեան մահճից և ամենայն հոգատարութեամբ խնամք էր տանում իմ վրայ: Մինչև իմ առողջանալը նա բոլորովին զրաւեց իմ բարեկամութիւնը, և ես իմ անձը շատ երախտապարտ էի համարում նրան: Ես ընդունեցի նրան իմ մօտ, և որպէս ընկեր գործում էինք միասին: Ես վճռեցի այլևս չվերադառնալ իմ հայրենիքը, ուր պիտի գտնէի սիրելի կնոջ, սիրելի զաւակներիս ղերեզմանները միայն, և իմ դատարկացած տունը, այն ևս պարտատիրոջ ձեռքը անցած: Ամեն ինչ իմ մէջ պիտի զարթեցնէր տխուր լիշողութիւններ: Հայրենիքը ատելի էր դարձել ինձ...:

Նրա ձայնը դարձեալ ուսեց զողողալ, դարձեալ դառն զգացմունքները խեղդում էին նրան: Նէնէն տուեց նրան երկրորդ բաժակ կաթ, բայց այս անգամին չընդունեց, և փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ շարունակեց.

— Ես այն ժամանակ հարուստ էի, ունէի մի քանի հազար պատրաստի ոսկիներ սնդուկի մէջ: Իմ նոր ընկերը այն աստիճան զրաւել էր իմ հաւատարմութիւնը, որ ես ամեն ինչ յանձնել էի նրա ձեռքը: Անցան մի քանի տարիներ, նա ինձանից չէր բաժանւում: Մեր գործերը օրըստօրէ

լաւանում էին և օրըստօրէ ալդ մարդը սիրելի էր դառնում ինձ: Բայց ինչ դիտէի, որ նրա բոլոր մտերմութիւնը կեղծ էր, խաբէյութիւն էր: մի գիշեր, իմ քնած ժամանակ, նա յարձակուեցաւ իմ վրայ, և սրի մի քանի հարուածներ տալով, ես անդգայ և ուշաթափ մնացի, իսկ նա, ինձ արդէն սպանուած համարելով, յափշտակեց իմ ոսկիները և փախաւ: Ահա այն սպիները, որ թողեց իմ վրայ այն չարագործը...

Հայրս ցոյց տուեց մի քանի խորն ընկած վէրքերի նշաններ իւր մարմնի վրայ և շարունակեց.

—Այդ պառաւը, որ դու տեսնում ես իմ իրճի մէջ, ես իմ կեանքով նրան եմ պարտական: Նա մի անբախտ ալքի էր, ինձ վերառեց իւր մօտ, խնամք տարաւ և առողջացրեց:

Հօրս ցաւալի պատմութեան ժամանակ ես դռնվում էի մի տեսակ դարհուրանքի մէջ, թէ որքան դժբախտութիւնների պատճառ է դառնում սուտը, խաբէյութիւնը և նենգաւոր մտերմութիւնը: Հօրս խաբուած զրութիւնից առաջ էր եկել մեր ամբողջ ընտանիքի թշուառութիւնը: Եթէ նա այդ պատահարներին չհանդիպէր, եթէ նա իւր ժամանակին վերադարձած լինէր իւր հայրենի երկիրը և իւր վրայ առնէր իւր ընտանիքի խնամատարութիւնը, ես երբէք ստիպուած չէի լինի ոտքս դուրս դնել իմ հօր տնից, և անբարոյականութեան մէջ չէի ընկնի:

—Ի՞նչպէս էր այն չարագործի անունը, հարցրի ես, երբ հայրս վերջացրեց իւր պատմութիւնը:

—Յան, դու կարծեմ կըճանաչես նրան:

—Արապետի որդին, ինչպէս չեմ ճանաչում:

—Հէնց նա:

Ես սառած մնացի: Այդ անիրաւը ոչ սակաւ մոլորու-

թեան մէջ էր զցել և ինձ և իմ մօրը և մեր բարեկամներին: Ես այդ անցքը պատմեցի հօրս:

—Լսիր, հայրիկ, թէ ինչպէս վարուեց նա մեզ հետ, այնտեղ, Պարսկաստանում, երբ վերադարձաւ պանդխտութիւնից: Նա լուր բերեց, թէ դու մեռած ես և իւր հետ ունէր մի քանի խաչագողների նամակներ, որոնք նոյնպէս հաստատում էին քո մահը: Նա բերել էր և քո ոսկեայ մատանին, որի վրայ փորագրուած էր քո անուանական կնիքը: Այդ վիշատակը յանձնեց նա իմ մօրը: Մօրս ծանօթ էր այդ մատանին: Մեր զրացի կնիկները համոզում էին նրան, որ թաղէ մեր գերեզմանատան մէջ, և քո անունով մի շիրիմ կանգնեցնէ: Բայց նա չէր հաւատում մեզ հասած տեղեկութիւններին, նրան բաւական յայտնի էին խաչագողների խաբէբայութիւնները: Յետոյ Յհանը շատ անգամ զալիւ էր մօրս մօտ, և իրան ցոյց էր տալիս որպէս մեր տան ամենալաւ բարեկամը: Վերջը նա առաջարկեց պսակուել մօրս հետ, բայց մայրս մերժեց նրա առաջարկութիւնը:

—Աւագակ, գոչեց հայրս ատամները կրճտացնելով, —այստեղ յափշտակեց ոսկիներս, իսկ այնտեղ աշխատում էր խլել կնոջս...

Մի քանի րոպէ մնաց նա տխուր լուութեան մէջ, և ասլա դարձաւ ինձ այդ խօսքերով:

—Ահա այդպէս ես այդ չարագործները... զգուշացիր որդի, հեռու կացիր այդ մարդերից...: Նրանց համար այս աշխարհում ոչ մի սուրբ բան չկայ: Ես էլ մի ժամանակ պատկանում էի այդ փչացած, անբարոյականացած հասարակութեանը... ես էլ շատ տներ եմ քանդել, շատ ընտանիքներ եմ անբախտացրել... իմ ձեռքերս էլ մաքուր չեն մնացել անմեղների արիւնից...: Թող այդ խըր-

ճիթը, հեռացիր, որդի, չարագործ հօրից, որովհետև Աստուծոյ անէծքը կայ նրա վրայ...:

Խեղճ հայր, նա դեռ չգիտէր, որ որդին էլ ընկած է նոյն ցեխի մէջ: Նա հարցրեց.

— Իսկ քեզ, որդի, որ բախտը ձեզ աչա հեռաւոր անկիւնում:

Ես համառօտ կերպով պատմեցի վարպետիս դարբնոցում պատահած անցքը, մօրս ինձ քաւոր Պետրոսին յանձնելը, իմ դործունէութիւնը պանդխտութեան մէջ, և վերջապէս այն դէպքը, որ մեզ դէպի այդ անտառը բերեց և ձեզ զրամանենդերի ընկերութեան մէջ:

Այդ բոլորը լսելու ժամանակ թշուառ ձերունին աւելի և աւելի տարսափում էր, մինչև նա կտրեց իմ պատմութիւնը, բացականչելով.

— Անբախտ որդի, դու էլ կորած ես... և արտասուքը հեղեղի նման սկսեց թափուել նրա աչքերից:

Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ իւր խռովութիւնից, շարունակեց նա.

— Լսիր, որդի, ամեն մի ապականուած շրջանի ժահահոտութիւնը այնքան զգալի չէ լինում, երբ մարդ ապրում է նոյն շրջանի մէջ, որովհետև նրա զգայարանները սովորում են, ընտելանում են այն օդին: Իսկ երբ դրսից, մաքուր օդ շնչելուց յետոյ, մօտենում ես ապականուած շրջանին, այն ժամանակ միայն զգում ես նրա թունաւոր արտաշնչութիւնը: Դու այժմ այդ անմաքուր շրջանի, այդ փչացած հասարակութեան մէջ ես գտնվում, և զգալ չես կարող, թէ որպէս քո անձը օրըստօրէ վարակւում է, և բարոյապէս փտում է: Մի օտար ձեռք պէտք է, որ քեզ դուրս քաշէ նրա միջից, և այդ թող լինի հայրական փորձուած ձեռքը: Աղաչում եմ քեզ, հե-

ռացիր այդ չարագործներից, քանի որ բոլորովին ընկած չես... քանի որ բոլորովին կորած չես...:

Նա իմ ձեռքը բռնել էր իւր դողողուն ափերի մէջ: Վերջին խօսքերը արտասանեց արտասուքով և ծնողական սրտի խորին ցաւակցութեամբ: Ես խոստացայ կատարել նրա պատուէրը, բայց մտածում էի, թէ ինչ հնարքով պէտք է բաժանուել քաւոր Պետրոսից: Այդ սարսափելի մարդը այն աստիճան կաշկանդել էր ինձ, որ նրանից անջատուելը շատ հեշտ չէր: Հայրս պատասխանեց.

— Ես լաւ եմ ճանաչում այն անիրաւին... նրա մէջ գութ կամ խիղճ կոչուած բաները չկան: Ես գիտեմ նրա բոլոր արարմունքը... աշխարհի ամեն կողմերում եղել է նա, և որտեղից անցել է, թողել է իւր ետեւից արտասուք և զժբախտութիւն...:

— Այսուամենայնիւ, նա ինձ հետ միշտ լաւ է եղել, նա մինչև անգամ որդու պէս սիրում էր ինձ:

— Հաւատում եմ: Բայց ինչ նշանակութիւն ունի խաչագողի համար սէրը, բարեկամութիւնը:— Լսիր, որդի, իմ ալեւոր մագերը այդ չարագործների մէջ ճերմակացան: Նրանք չգիտեն, թէ ինչ է ճշմարիտ բարեկամութիւնը: Որքան սերտ են նրանց ընկերական կապերը, որքան մրտերկի է լինում վրէժխնդրութիւնը, երբ ընկերը իւր ընկերի մէջ նշմարում է մի ամենափոքր կասկած: Բայց կասկածել նրանք միշտ կարող են, որովհետև ում խիղճը մաքուր չէ, նա կասկածաւոր է լինում:

Այդ բոլորը ուղիղ էր, ես առանց հօրս ասելու էլ գիտէի: Բայց ինչպէս հեռանալ քաւոր Պետրոսից առանց նրան կառկած պատճառելու,— դրանումն էր գլխաւոր հարցը: Ես հարցրի.

— Ի՞նչպէս թողնեմ նրա մօտ իմ այսքան տարուայ

վաստակը: Ես ունեմ մեծ հարստութիւն, և բոլորը նրա մօտ է:

Նա պատասխանեց վրդովուած ձայնով.

— Զղի՛ր այն ապականուած արծաթը, նա թոյնից աւելի մահաբեր է: խաչագողի հարստութիւնը մի փոսի մէջ քամուց հաւաքուած ցամաք տերեւների նման է. փչեց հակառակ քամին, և ահա նա ցրիւ եկաւ: Աւազակը երբէք չի հարստանալ. նա այսօր հարուստ է, վաղը աղքատ: Այսպէս են բոլոր խաչագողները: Զատ անգամ նրանք մեծ դոմարներ են ձեռք բերում, շատ անգամ մի սև փող չունեն ծախսելու: Որովհետև նրանք ոչ միայն սովոր չեն ազնիւ աշխատանքին, այլ նրանց ծանօթ չէ ոչ փողի կանոնաւոր կերպով վաստակելը և ոչ նրա տրնտեսաբար սպառելը: Թէ առաջինը և թէ երկրորդը ներանց մօտ չափազանցութեան է հասնում և մէջ տեղում մնում է միշտ ոչինչ, այսինքն աղքատութիւն:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. հայրս շարունակեց.

— Լսի՛ր, որդի, ով որ իւր կեանքում մի որևիցէ հիւանդութեամբ վարակուած է լինում, երկար բժշկութեան փոխարէն, ինքը նոյն հիւանդութեան բժիշկն է դառնում: Ես այդ բոլորը փորձել եմ իմ կեանքում, իմ անձի վրայ: Փախի՛ր, հեռացի՛ր այդ մարդկանցից, որպէս ժանտախտից, ազատութեան ուրիշ հնար չկայ...:

Ես հարցրի հօրիցս, երբ նրանք այս աստիճան ատելի էին, ինչու էր նա իւր խրճիթը հիմնել նրանց բնակարանի մօտ:

— Նրանք նոր են եկել, ութ ամիս չկայ, որ նրանք բոյն են դրել այդ անտառների մէջ: Իսկ ես բնակվում եմ այդ ծովի ափի մօտ աւելի քան վեց տարի: Երբ նրանք յայտնուեցան, ես պատրաստվում էի հեռանալ այստեղից, բայց հիւանդութիւնս արգելք եղաւ: Ես պառկած էի, ես

հիւանդ էի, մի քանի շաբաթ հազիւ կըլինի, որ փոքր ինչ հազիւ կազդուրուել եմ:

— Բայց ի՞նչը ստիպեց քեզ առանձնանալ այդ ծովի ափի մօտ:

— Գու լսեցիր իմ պատմութիւնը, թէ որպէս խաբուեցայ ես, թէ որպէս դաւաճանեց և կողոպտեց ինձ հաւատարիմ ընկերը...: Այն օրից ես ատեցի աշխարհը, հեռացայ մարդկանցից, և վճռեցի այդ մոռացուած խրճիթում, այդ ծովի ափերի մօտ, անցկացնել իմ դժբախտ ծերութիւնը...:

Ես խոստացայ բաժանուել քաւոր Պետրոսից, խոստացայ թողնել այն հարստութիւնը, որ անարդար միջոցներով էր հաւաքուած, և ասեցի հօրս.

— Ես ընդունում եմ քո խորհուրդը, ես այլևս չեմ վերադառնալ այն մարդկանց մօտ և կըմնամ այստեղ: Բայց դու ևս, հայր, խոստացիր, որ մոլորուած որդու հետ կըվերադառնաս մեր հայրենիքը, կուրախացնես կարօտ մօրս, կուրախացնես անտէր մնացած դաւակներիդ:

— Խոստանում եմ, պատասխանեց նա: — Ես հէնց այս օրից կըսկսեմ ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնել:

Այդ միջոցին Նէնէն և պառաւը մօտեցան մեզ: Հայրս դարձաւ դէպի պառաւը, ասելով.

— Գրկի՛ր այդ երիտասարդին, դա իմ որդին է:

Նա ուրախութեամբ սկսեց համբուրել ինձ: Ոչ սակաւ ուրախ էր և Նէնէն: Նա երեխայական հրճուանքով պտտվում էր իմ շուրջը, ծիծաղում էր, հանաքներ էր անում հօրս հետ, շնորհաւորում էր նրան, որ բախտ ունեցաւ դռնել իւր որդուն, և ասում էր.

— Տեսա՛ր, պապա, եթէ ես չլինէի, եթէ Մուրադը ինձ այստեղ չբերէր, դու, կարելի է չտեսնէիր նրան:

2.

ԸՆԿԱՅ ԾՈՒՂԱԿԻ ՄԷՃ

Ես վճռեցի երբեք չվերադառնալ քաւոր Պետրոսի մօտ: Երեք օր էր, որ հօրս խրճիթից դուրս չէի եկել: Ես դատապարտուած էի նոյն վիճակին, որպէս Նէնէն, — չերևնալ խաչադողներին մինչև այստեղից հեռանալինք:

Բոլոր ժամանակը ես և հայրս զբաղուած էինք ճանապարհի պատրաստութիւններով: Նէնէն շատ ուրախ էր, անդադար շտապեցնում էր մեզ. «դնանք, դնանք, ասում էր, հեռանանք այստեղից»: Պառաւր նոյնպէս տխուր չէր երևում. նա շուտով հաշտուեցաւ հօրս հետ բաժանուելու մտքի հետ, երբ իմացաւ, որ նա մի հեռու երկրում կին ունի, դաւակներ ունի, և ցանկանում էր, որ ծերունին դնայ իւր ընտանիքը ուրախացնէ: Հայրս իւր խրճիթը բոլոր պարագայքով թողնում էր պառաւին:

Ամեն ինչ պատրաստ էր ճանապարհի համար, մնում էր զրաստներ վարձել, տեղափոխուել մինչև մերձակայ քաղաքը և այստեղից փոստայի սալակներով առաջ դնալ: Չորրորդ օրը վաղ-առաւօտեան ես ուղևորուեցայ դէպի մօտակայ գիւղը զրաստների վարձելու համար:

Գուրս դալով հօրս խրճիթից, զգում էի իմ մէջ մի անբացատրելի խաղաղութիւն. իմ սիրտը լցուած էր ան-

սահման ուրախութեամբ. ես ինձ բախտաւոր էի համարում և զոհ: Կարծես թէ, ես ազատուած լինէի խիստ ծանր շղթաներից, որ յարաժամ ճնշում էին, յարաժամ տանջում էին ինձ: Այո. ես ազատուած էի քաւոր Պետրոսի կապանքներից, ազատուած էի մի անբարոյական շրջանից...:

Որպէս մի մարդ, որ դեռ հազիւ զգաստացել է իւր կատաղի արբեցութիւնից, ես մտաբերում էի իմ օտարափելի անցեալը... տեսնում էի այն խորին անդունդը, լցուած ամեն տեսակ ապականութիւններով, ուր բարոյապէս ընկած էի ես...: Ո՞վ դուրս հանեց ինձ այնտեղից: — Նէնէն և հայրս: Հայրս սովորեցրեց լինել բարի, իսկ Նէնէն սովորեցրեց սիրել...:

Նախախնամութեան մատն էի տեսնում այդ բոլոր դէպքերի մէջ, որ առիթ տուին ինձ ազատելու Նէնէի կեանքը և հանդիպելու հօրս: Թէ առաջինը և թէ վերջինը առաջնորդեցին ինձ դէպի ուղղութիւն: Եթէ Նէնէն չլինէր, ես առիթ չէի ունենայ հօրս տեսնելու, իսկ եթէ հօրս չտեսնէի, ես գուցէ միշտ կրմնայի խաչադողների խումբի մէջ...:

Գեռ արւել չէր ծագել, դեռ տիրում էր վաղորդեան մռայլը: Գնալով դէպի մօտակայ գիւղը, ես իմ գլխում կաղմում էի մի զեղեցիկ ծրագիր մեր ապագայի մասին: Ես պատկերացնում էի սիրելի հայրենիքը... իմ և հօրս վերադարձը... մօրս և քոյրերիս ուրախութիւնը... և մեր խաղաղ ու հանգիստ կեանքը հայրենական օջախի կողքում...:

Բայց ինձ տանջում էր մի ամենադժուարին հարց, թէ ի՞նչ պէտք էր անել Նէնէի հետ: Ես գիտէի, որ նա ինձանից չի բաժանուի. ես զգում էի, որ նրան թողնել չեմ կարող...: Այդ հարցը երկար զբաղեցնում էր իմ միտքը, երկար ես տարուբերվում էի զանազան մտածութիւն-

ների մէջ: Իմ սիրային ասպարիզում միմեանց հետ մըցում էին երկու էակներ՝ Նէնէն և Սառան: Որին պէտք էր ընտրել...:

Ճանապարհը, որ տանում էր դէպի մօտակայ գիւղը, պէտք է անցներ այն ձորի միջով, ուր դտնվում էր խաչազոդների բնակարանը: Այդ պատճառով ես որոշել էի արևածագից առաջ, առաւօտեան մթութեան պահուն, անցնել այնտեղից, որպէս զի նկատելի չլինեմ:

Դեռ բաւական մութն էր, երբ հասայ այնտեղ: Քայքայ իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին որոտման խուլ ձայներ, կարծես թէ, արձակում էին ատրճանակներ: Ես կանգնեցայ: Չայները լսվում էին ուղիղ այն կողմից, որտեղ գտնվում էր նրանց բնակարանը: Հետաքրքրութիւնը մօլորեցրեց ինձ: Ես բարձրացայ մի բլուրի վրայ, սկսեցի այնտեղից նայել: Իմ առջև բացուեցաւ մի հրեղէն լճակ: Ամբողջ ձորը վառվում էր կրակի մէջ: Հրդեհը խաչազոդների բնակարանից տարածուել էր անտառի մէջ: Ամառնային տօթից ցամաքած ծառերը այրվում էին:

Կրակի բոցերը դուրս էին հոսում խաչազոդների բնակարանից և տարածում էին նրա շուրջը սարսափելի լուսաւորութիւն: Միլիոնները այրվում էին: Մի կողմում ածած էին թղթերի կիսաւառ կապոցները: Հրդեհը ոչնչացնում էր կեղծ գործի կեղծ արդիւնքը...:

Հրդեհի լուսաւորութեան միջից երևում էին զինուած մարդիկ, որոնք, կարծես թէ, խուզարկութիւններ էին անում: Ոմանք կալանաւորուած էին, շղթաների մէջ պահուած էին, ոմանք փախչում էին: Անտառի մէջ հետամուտ էին լինում, որոնում էին փախտականներին: Մթութեան մէջ ընդդիմադրութիւններ էին կատարվում, այդ ժամանակ լսելի էր լինում ատրճանակների ձայնը:

Ի՞նչ էր պատահել: Ինչ էլ որ լինէր, այդ սոսկալի

տեսարանը մի լաւ բան չէր դուշակում: Ես մտածեցի հեռանալ: Այդ միջոցին լուսաւորութիւնը աւելի տարածուեցաւ, կարծես, ամբողջ հորիզոնը վառվում էր կրակի մէջ: Այժմ միանգամից բոցավառուելով, այրվում էին չոր խոտի զէզերը, որ խաչազոդները հաւաքել էին իրանց ջորիների համար: Լուսաւորութիւնը հասնում էր մինչև այն բլուրը, որի գագաթին կանգնած էի ես: Իմ պատկերը մի անշարժ արձանի նման նկատուած էր բլուրի բարձրութեան վրայ: Ստորոտից լսելի եղաւ մի ձայն:

— Դա էլ մեր ընկերն է...:

Իսկոյն վրայ հասան մի քանի զինուած մարդիկ և կալանաւորեցին ինձ: Եղելութիւնը արդէն յայտնի եղաւ ինձ. ես ընկայ ծուղակի մէջ...:

Խաչազոդը, որ մատնեց ինձ, միւսնոյն անձն էր, որին կոչում էին «էշի ականջ»: Նրան փախչելու ժամանակ ճանապարհից բռնել էին և յետ էին բերում: Այդ մարդը յայտնի էր ամբողջ խումբի մէջ իւր վատութիւններով: Ես դարձայ նրան, ասելով.

— Չե՞ս ամաչում...:

— Դու պիտի ամաչես, պատասխանեց նա լրբարար, — դու մատնեցիր մեզ, և կարծում էիր, թէ ինքդ ազատ կըմնաս...:

— Ե՞ս մատնեցի ձեզ...:

— Այո, դու, ապա ո՞վ: — Դու խաբեցիր մեզ, դու հեռացար մեզանից, դու թաղնուեցար ծերունի ձկնորսի խրճիթում, որտեղ թաղցրել էիր և այն աղջկան, որին յանձնել էին քեզ սպանելու համար...:

— Այդ դու սրտեղից գիտես:

— Ես երկու ամբողջ զիշերներ խաւարի միջից, ձրկնորսի խրճիթի լուսամուտներից նայում էի ձեզ վրայ... և այդ հրդեհը պիտի կատարուէր այնտեղ... և ձեզ բոլորիդ

պիտի այրէինք կրակի մէջ... բայց դու, անպիտան, աւելի ճարպիկ զտնուեցար մեզանից... մի քաճի համար մատնեցիր մեզ...:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. ինձ աւելի ծանր էր լըսել նրա հայհոյանքները և անպատիժ թողնել նրան, քան թէ այն կապանքները, որ այդ բոլորում կաշկանդել էին ինձ: Սկսեցին մեզ տանել դէպի խաչագողների բնակարանի կողմը:

«Էջի ականջի» խօսքերից երևաց, որ իմ բացակայութիւնը կասկածանքի մէջ էր ձգել ընկերներին. նրանք սկսել էին որոնել ինձ և գտել էին ձկնորսի խրճիռում: Նէնէին կենդանի տեսնելը աւելի շփոթեցրել էր նրանց, մանաւանդ քաւոր Պետրոսին, որին ես հաւատացրել էի, թէ սպանել եմ այդ աղջկան: «Էջի ականջին» յանձնուած էր եղել զաղտնի հսկել իմ գործողութիւնների վրայ, տեղեկութիւններ հաւաքել, մինչև ընկերութիւնը կըսպարդէր այդ միջին և կնճռոտ հարցը և կըտար իւր վճիռը իմ մասին: Բայց ես ինչու էի առիթ տուել նրանց մտածելու, թէ ես եմ մատնել նրանց, — այդ ես հասկանալ չկարողացայ:

Արեգակը իւր առաջին ճառագայթները խառնեց հրդեհի բոցերի հետ, երբ մեզ հասցրին խաչագողների բնակարանի մօտ: Երևում էր, որ իրանք, խաչագողները, կրակ էին տուել այդ բնակարանին, որպէս զի մոխրի մէջ անհետացնեն իրանց արհեստի նշանները:

Երբ բոլորովին մօտեցայ, տեսնում եմ խաչագողներից մի քանիսը շղթայակապ պահվում են զինուորների ձեռքում: Ամբողջ ձորը շրջապատուած էր բաղմաթիւ պահապաններով: Այսուամենայնիւ, մի քանիսին յաջողուել էր փախչել, թէև ոստիկանութիւնը վրայ էր հասել այն փամանակ, երբ բոլորը դեռ քնած էին:

Քաւոր Պետրոսը նոյնպէս կալանաւորների թուում էր. նա խիստ անխուով կերպով կանգնած էր իւր շղթաների մէջ և նոյնպէս հպարտ էր, որպէս միշտ: Առաջին անգամը չէր, որ նրա հետ պատահում էին այսպիսի «խաղեր»: Նա իւր կեանքում գուցէ հարիւր անգամ գործ էր ունեցել ոստիկանութեան հետ...: Երբ տեսաւ ինձ, խիստ դաժան կերպով նայեց իմ վրայ և ոչինչ չխօսեց. բայց ես նրա թունաւոր հայեացքի մէջ կարգացի այդ խօսքերը. «դու էլ, Մուրադ, դաւաճանեցիր ինձ...»:

Խուզարկութիւնը անտառի մէջ տևեց կէս օր: Խաչագողներից ոմանք, տնակի ստորերկրեայ զաղտնի ճանապարհներով դուրս էին եկել և անհետացել էին ծառերի ու թուփերի մէջ: Նրանց գտնել չկարողացան: Վալանաւորների թիւը, բացի ինձանից, չորս հոգի էր:

Հրդեհը արդէն բոլորովին լափել էր այն բնակարանը, որ մօտ մի տարի եղել էր կենտրոն սարսափելի չարագործութիւնների: Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, մեզ սկսեցին տանել դէպի մերձակայ քաղաքը: Մի բան, որ իմ կորստեան այն դառն ճգնաժամում մտաբերեցի ես, էր Նէնէն: Խեղճ աղջիկ, դու դարձեալ մնացիր անտէր...:

Երկիւղը և յուսահատութիւնը, որ այսպիսի դէպքերում տիրում են յանցաւորի սրտին, ինձ բոլորովին զգալի չեղան: Վարձես թէ, ես համոզուած էի, թէ հարկաւոր էր որ այսպէս լինէր, թէ այն ճանապարհը, որ ես բռնել էի, ինձ պէտք է հասցնէր մինչև այստեղ, թէ ես պէտքէ պատժուէի և իմ տանջանքներով քաւէի իմ գործած մեղքերը...:

Երեք օրից յետոյ մեզ հասցրին մերձակայ քաղաքը, և փակեցին բերդի մէջ: Գիշեր էր: Բանտի մի անկիւնում, թեք ընկած յարդի վրայ, հեռու իմ ընկերներից, տխուր մտածութիւնների մէջ տանջվում էի ես: Հաղիւ-հաղ ինձ

Համար ծագեց կեանքի մի նոր առաւօտ, Հաղիւ-Հաղ ինձ աղատուած էի Համարում մի անբարոյական Հասարակութիւնից, Հաղիւ-Հաղ սկսվում էր ինձ Համար արդար ապրուստի մի նոր եղանակ, և ահա տխուր Հանդամանքները ինձ ձգեցին մի նոր դժբախտութեան մէջ: Ի՞նչով կը վերջանար այդ, ես չգիտէի, բայց Համոզուած էի, որ ես ընդերկար պիտի բաժանուած մնամ սիրելի ծնողներից, սիրելի բարեկամներից, և ես զուգէ միւս անգամ չի պիտի կարողանամ տեսնել Նէնէին:

Այդ մտածութիւնների մէջ էի ես, երբ իմ ընկերները, բանտի մի այլ կողմում խումբով նստած, թուղթ էին խաղում, ծիծաղում էին, Հանաքներ էին անում, կարծես թէ, իրանց տանը լինէին: Քաւոր Պետրոսը նրանց մօտ էր. նա չէր խաղում, բայց նայում էր նրանց խաղի վրայ: Նա բաժանուեցաւ խումբից և մօտեցաւ ինձ:

Մի մարդու թէ բարոյական և թէ մարմնական տղեղութիւնները այնքան նշմարելի չեն լինում, երբ նայում ես նրա վրայ բարեկամի աչքով: Բայց երբ սկսեցիր ատել նրան, այն ժամանակ միայն յայտնվում է նա իւր բոլոր այլանդակութեամբ: Այսպէս ներկայացաւ ինձ քաւոր Պետրոսը, երբ մօտեցաւ իւր սովորական սառնութեամբ:

— Դու քեզ վատ ես զգում, Հարցրեց նա:

— Ոչ, պատասխանեցի ես:

— Ապա ի՞նչու ես այդպէս տխուր:

— Բանտում ուրախ չեն լինում:

— Այդ իրաւ է, բայց տխրելն էլ թուլասրտութեան նշան է:

Նա նստեց իմ մօտ և սկսեց զանազան խրատներ տալ:

— Չվախենաս, Մուրադ, այդպիսի դէպքեր շատ են պատահում մեզ հետ: Իզուց, շատ կարելի է սկսուի մեր

քննութիւնը. դու պէտք է չյայտնես քո իսկական անուանը, քո հայրենիքը և ինչ ազգի կամ ինչ դաւանութեան պատկանելի: Ընտրիր քեզ Համար մի կեղծ անուն, ձեռնարկ քեզ ուրիշ ազգից և ուրիշ երկրից: Ուրացիր ինչ մեղադրանք որ կը դնեն քեզ վրայ. այնուհետեւ քո աղատուելը դժուար չի լինի:

Ես պատասխանեցի խորին զգուսնքով.

— Որքան խաբեցի, որքան սուտ խօսեցի, բաւական է: Ես այնուհետեւ պէտք է ճշմարիտը խօսեմ:

Նա սկսեց զարմացած կերպով նայել իմ երեսին:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, դժուել ես, ի՞նչ է:

— Ես այժմ աւելի խելացի եմ, քան թէ երբէք:

— Դու կամենում ես կորցնել քեզ:

— Ես այն օրից կորայ, երբ սկսեցի հետեւել քո խրատներին:

Այժմ նրա դէմքի վրայ երևացին բարկութեան նըշաններ: Բայց շուտով անցաւ բարկութիւնը և ցաւակցական եղանակով խօսեց նա.

— Ես չէի հաւատում, Մուրադ, և Հիմա էլ չեմ հաւատում այն կասկածանքին, որ քո նոր ընկերները ունեցան քո մասին, — իբր թէ դու, առանց որեւիցէ պատճառի, հեռացար նրանցից և մատնեցիր նրանց: Բայց ես հաւատում եմ մի բանի, որ այժմ քո խելքը իւր տեղումը չէ. ես նկատում եմ քո մէջ խելագարութեան նշաններ: Դու այլևս այն չես, ինչ որ էիր առաջ:

— Այդ իրաւ է, ես այժմ այն չեմ, ինչ որ էի առաջ, և այդ ապացոյց է, որ այժմ իմ խելքը իւր տեղումն է, իսկ առաջ խելագար էի:

Նա կրկին զայրացաւ, ասելով.

— Ողորմելի, ո՞վ փչեց լիմար գլխումդ այդ ցնորքները: Դու կարծում ես, որ ես այժմ չգիտեմ, թէ ինչպէս

մի թափառական աղջկայ համար խաբեցիր ինձ: Նրա սէրը խելքից հանեց քեզ, և դու վճռեցիր բաժանուել քո բարերարից, որ այնքան տարի իւր որդու պէս սնուցել էր քեզ: Բայց Աստուած պատժեց քեզ քո ասկերախտութեան համար. քո ճանապարհը կրկին դարձրեց զէպի մեր կողմը, որ այդ բանտին, այդ շղթաներին մասնակից լինես և դու:

—Այդ բանտը, այդ շղթաները իմ հին մեղքերի համար է, պատասխանեցի ես:—Բայց եթէ ես դործել եմ իմ կեանքում մի բարի դործ, այդ այն է, որ ես խաբեցի քեզ և չկատարեցի քո պատուէրը՝ զրկել կեանքից մի անմեղ աղջկայ:

—Որին դու սիրեցիր:

—Այո:

—Որը մեր բոլորին մատնեց:

—Այդ սուտ է, այդ զրպարտութիւն է: Նա չէ մատնել ձեզ:

Նա պատասխանեց ինձ աւելի յանդիմանական եղանակով.

—Ի՞նչու ես խաբում ինձ, դու մի քանի ըոպէ առաջ ասում էիր, որ այլևս սուտ չի պիտի խօսես: Միթէ քեզ յայտնի չէ, որ այն աղջիկը սպառնացել էր մատնել ամբողջ ընկերութիւնը. այդ պատճառով էլ վճռել էին սպանել տալ նրան: Մի զիպուածով դու նրա կեանքը ազատեցիր և զրանով միջոց տուեցիր նրան կատարելու իւր վրէժխնդրութիւնը:

—Բոլորովին սխալ է ձեր ենթադրութիւնը, պատասխանեցի ես:—Ձեզանից բաժանուելուց յետոյ, եթէ դուք յանձնել էիք «էշի ականջին» լրտեսել իմ գործողութիւնները,—այն ևս պէտք է լաւ յայտնի լինի ձեզ, որ այն

աղջիկը ձկնորսի խրճիթից ոչ մի տեղ չէ հեռացել, ուրեմն և չէր կարող մատնել ձեզ:

—«էշի ականջը», գտաւ քեզ ձկնորսի խրճիթում քո բացակայութիւնից երկու օր յետոյ. նա չէր կարող տեղեկութիւններ հաւաքել, թէ մինչև այնօր թէ դու և թէ այն աղջիկը ինչպէս էիք անցուցել:

Մեր վիճաբանութիւնը քաւոր Պետրոսի հետ տեւեց երկար, ես դարձեալ չկարողացայ համոզել նրան, թէ Նէնէն մեղաւոր չէր մատնութեան գործի մէջ: Հանգամանքները ինքը ըստ ինքեան այնպէս էին կազմուել, որ Նէնէի կարծիքական վարմունքը հաւանական էին դարձնում: Այդ անբախտ աղջիկը ընկել էր խաչագողների ձեռքը. նրան չարչարել էին. նա սպառնացել էր, եթէ իրան բաց չթողնեն, կըմտնէ նրանց. այդ երկիւղը առիթ էր տուել խաչագողներին սպանելու նրան. ես ազատեցի նրա կեանքը. և մի քանի օրից յետոյ կատարուեցաւ մատնութիւնը, խաչագողներին կալանաւորեցին: Այլևս ո՞ւմ վրայ կարող էին նրանք կասկած ունենալ, եթէ ոչ, կամ իմ, կամ Նէնէի վրայ: Քաւոր Պետրոսը թէև չէր հաւատում, որ ես կըղաւաճանէի նրան, այսուամենայնիւ, նա ինձ բոլորովին արդար ևս չէր համարում, յայտնելով նոյն միտքը, որ եթէ ես նրա հրամանը կատարած լինէի, և Նէնէին սպանած լինէի, այնուհետև այդ զժբախտութիւնը տեղի չէր ունենայ: Նրա բարկութեանը չափ չկար, թէ ինչպէս ես համարձակուեցայ խաբել նրան: Բայց այդ բարկութիւնը մասամբ մեղմանում էր, երբ նա ի նկատի էր առնում իմ սիրահարութիւնը, որը նրա կարծիքով մինչև խելագարութեան էր հասցրել ինձ: Բայց նա, որպէս երևում էր, դեռ չզիտէր հօրս հետ իմ հանդիպելը, եթէ յայտնէի, զուգէ բոլորովին կըփարատէի թէ նրա և թէ ընկերներն իմ կասկածը իմ անհաւատարմութեան մա-

սին: Քաւոր Պետրոսը ներող էր, երբ իրաւացի փաստեր էին ներկայացնում: Բայց ես այլ ևս փութ չունէի իմ անձը արդարացնելու նրա առջև: Նա հեռացաւ, հետևեալ խօսքերը ասելով.

— Օրէնքի դատաւարտութիւնից աւելի հեշտ է ազատել քեզ, բայց ես չգիտեմ, ինչպէս դու պիտի ազատուես քո ընկերներէ վրէժխնդրութիւնից...:

Այդ խօսքերը սարսափելի էին, սարսափելի էին աւելի այն պատճառով, որ դուրս էին գալիս մի խաչագողի բերանից: Բայց ես լսեցի խորին արհամարհանքով, և այդ աւելի վիրաւորեց նրան: Այդ անդուծ մարդը դեռ սիրում էր ինձ, թէև թաղցնում էր իւր սէրը, — դեռ մտածում էր իմ մասին, դեռ հոգ էր տանում իմ վրայ: Ես տեսայ, թէ ինչպէս նա վշտացած կերպով հեռացաւ, գնաց նստեց բանտի մի միջին անկիւնում, և գլուխը քաշ դրած, տխուր մտածութիւնների մէջ ընկաւ: Միթէ նա զոյւմ էր, որ ես նրա դատաւարական թշուառ գոհն էի...:

Երբէք չէր պատահել, որ ես այնպիսի համարձակութեամբ խօսէի քաւոր Պետրոսի հետ, որպէս այն գիշեր: Կարծես թէ, յանցաւորի կապանքները մի տեսակ ազատութիւն են շնորհում նրան: Զղթաների մէջ թէ մեծաւորը և թէ ստորագրեալը հաւատար իրաւունք են վայելում: Մեր վիճաբանութիւնը թէև խիստ տաք էր, բայց անցաւ հանդարտ կերպով, այնպէս որ, մեր միւս ընկերները, որոնք զբաղուած էին թղթախաղով, ոչինչ չլսեցին: Այժմ նրանք վերջացրել էին իրանց խաղը և սկսել էին միմեանց հետ զանազան հանաքներ անել: Ինձ վրայ ուշադրութիւն անգամ չէին դարձնում: Ես խորին զգուշութեամբ լսում էի նրանց զուարճութիւնները:

— Էզուց կըսկտուի մեր հարսանիքը, ասում էր մէկը լիշեցնելով քննութեան սկսուիլը:

— Տօ, Ֆարօ, այդ քանիներովդ անգամն է, որ ունենիր հազնում ես այդ զանգալակները, հարցնում էր մի մանկահասակ խաչագող ծերունի ընկերից, ցոյց տալով նրա շղթաները:

— Սատանան գիտէ, մոռացել եմ հաշիւը, պատասխանում էր ծերունին ինքնաբաւական ժպիտով:

— Գու նրանից այդ հարցրու, թէ քանի անգամ փախել ես «կարմիր տնից», մէջ մտաւ մի կարճահասակ խաչագող:

«Կարմիր տուն» կոչում էին նրանք Սիբիրը:

— Այդ հարցնելու հարկ չկայ, պատասխանեց առաջինը, — չէս մտածում, հաշիւը ճակատի վրայ զրած է, երկու դրոշմ, կընշանակէ երկու անգամ:

— Այս անգամ երրորդ դրոշմը կըզրուի, պատասխանեց ծերունի Ֆարօն, շարունակելով իւր ժպիտը. — երեք դրոշմ, վատ չէ, խորհրդաւոր թիւ է:

Այդ ժամանակ դեռ գործադրվում էր այն օրէնքը, որ աքսորականների ճակատի վրայ դրոշմ էին դնում:

— Ապա դու ինչպէս փախար բերդից, հարցրեց մէկը իւր ընկերից, որին կոչում էին Զաքօ:

— Այդ ինչ մի զարմանալու բան է, պատասխանեց Զաքօն, — շատ հեշտ կերպով: Ինձ զրեցին բերդը: Ընկերըս, որ աւելի յանցաւոր էր քան թէ ես, չբռնուեցաւ: Նա իւր հագուստն ու կերպարանքը փոխեց, և իրան ձեւացնելով իմ ազգական, թոյլ տուած օրերում գալիս էր ինձ տեսութիւն: Ամեն անգամ բերում էր իմ համար սպիտակ հաց և այլ ուտելիքներ: Վերջապէս հասաւ զատիկ տօնը և կալանաւորների վրայ թափում է իւր ողորմութիւնը: Բարեպաշտ մարդիկ իրանց տան պատրաստութիւնից նրանց համար բաժին են ուղարկում: Այդ տօնին չմոռացուեցայ և ես: Ընկերս բերեց ինձ համար

մի ամբողջ Հաց ու սառը փլաւ: Այդ երկրի Հացերը, փառք Աստուծոյ, մեր բարակ և թափանցիկ լաւաշները չեն, նրանք այնքան ահագին են, որ ամեն բան կարելի է նրանց մէջ թաղցնել: Հացի մէջ զրա՞ծ էր փոքրիկ սըղոց և արբեշու՞մի երկայն պարան: Առաջինը բաւական էր բանտի լուսամուտներէից մէկի երկաթեայ վանդակապատը կտրելու, իսկ երկրորդով այնտեղից ցած իջնելու:

— Իսկ պահապանները չնկատեցին:

— Զատիկի տօնին միթէ կարելի է մի պահապան դտնել, որ Հարբա՞ծ չլինի:

Այս տեսակ խօսակցութիւններ տւեցին մինչև կէս գիշեր: Ես այլևս լսել չկարողացայ: Մի կողմից յոգնածութիւնը, միւս կողմից հոգեկան տանջանքը այն աստիճան թուլացրել էին ինձ, որ երկար արթուն մնալ չկարողացայ:

Է.

ՆԱ ԻՆՉ ԶԹՈՂԵՑ

Անցել էր աւելի քան մի տարի այն օրից, որ ես կալանաւորուեցայ, որ ես բանտում մաշու՞մ էի:

Հէնց առաջին անգամ, երբ տարուեցայ քննիչի մօտ, ես պարզ կերպով խոստովանուեցայ բոլորը, ինչ որ գործել էի: Ես ոչինչ չթաղցրի, ես մինչև անգամ ցոյց տուի այն բաները, որ ինձանից չէին Հարցնում: Ես մի ըստ միօջէ պատմեցի, թէ ինչպէս անմեղ սրտով զուրս եկայ Հայրենիքից, ինչպէս ընկայ խաչազողների Հասարակութեան մէջ, ինչպէս Հետզհետէ ընտելացայ չարագործութեան, ինչեր արեցի, ինչեր կատարեցի, և վերջապէս որպէս Հօրս խրատով բաժանուեցայ այդ Հասարակութիւնից, և պատրաստվում էի բոլորովին Հեռանալ նրանցից, բայց յանկարծ բռնուեցայ:

Ամեն ինչ անկեղծաբար պատմելուց յետոյ, ես յոյս ունէի, որ կարգարացնեն ինձ, տեսնելով, որ ես բոլորովին անդիտակցաբար ընկած էի այդ յանցանքների մէջ, և ի նկատի առնելով, որ ես արդէն զղջացել էի իմ մեղքերը, Հասկացել էի իմ մոլորութիւնները և զարձել էի չար ճանապարհից:

Բայց այնպէս չեղաւ, ինչպէս ես սպասում էի: Իմ

անկեղծ խոստովանութիւնը աւելի ծանրացրեց իմ վրայ իմ մեղքերը: Ես ինքս ինձ համար վկայ դարձայ և հաստատեցի իմ հանցանքները: Իմ գղջման վրայ ուշադրութիւն չդարձրին, մտածեցին միայն ապաշխարութեան մասին:

Մի քանի ամսից յետոյ, քաղաքի բարձր դատարանում, կարդացին իմ դատապարտութեան վճիռը. «Ջրկել ամեն իրաւունքներից, աքսորել մինչև մահ տաժանական աշխատութիւնների մէջ»...:

Ես շատ տխրեցայ, երբ լսեցի այդ վճիռը: Հներել յանցաւորին, որ արդէն գղջացել էր, որ արդէն ուղղուել էր: Բայց ո՞վ է քննում մարդու սիրտը. նա այնպիսի մի խորութեան մէջ թաղնուած է, որ ամենասրտեւ դատաւորի աչքն անգամ այնտեղ թափանցել անգամ կարող չէ:

Իմ ընկերները նոյնպէս աքսորանքի դատապարտուեցան, բայց նրանք այնպէս տխուր չէին, որպէս ես. նրանք աւելի զայրացած էին երևում, քան թէ տրտում:

Ճշպատուած զինուորներով, դատարանից կրկին տարան ինձ բանտը: Երբ հասցրին բերդի դրանք, դեռ ներս չմտած, իմ ետեւից մի ճիչ, մի ցաւալի աղաղակ բարձրացաւ. «Ես պէտք է տեսնեմ նրան... միթէ դուք դուրս չունէք... միթէ դուք Աստուած չունէք... մարդիկ, ինչու էք արգելում ինձ... ես պէտք է տեսնեմ նրան... թողէք, որ տեսնեմ նրան»...:

Ես լետ նայեցայ: Այդ խօսքերը լսվում էին մի աղջկայ բերնից, որ պատահականա՞ծ հագուստով, հերարձակ, այս կողմ և այն կողմ էր ընկնում, աշխատում էր պատառել զինուորների շարքը և մօտենալ ինձ: Պահապանները հրացանների սուրններով հեռացնում էին նրան, բայց նա դարձեալ առաջ էր մղվում:

Որքան և խռովութեան մէջ լինէի այն բոլորում, որքան և իմ գլուխը և խելքը ինձ չէին պատկանում,

ախուսմենայնիւ, այն սրտաշարժ պատկերի մէջ ես ճանաչեցի Նէնէին: Խեղճ աղջիկ, ուրտեղից յայտնուեցաւ նա...:

Նրա աղաղակից դուրս եկաւ բանտապահը:

— Դարձեալ այն ցնորուած աղջիկն է, ասաց նա և հրամայեց հեռացնել:

Երևում էր, որ Նէնէն առաջին անգամը չէր, որ խնդրում էր՝ իրան թոյլ տան բանտը մտնելու: Նրան արդէն ճանաչում էին: Նա խիստ օղորմելի ձայնով պատասխանեց.

— Պարոն բանտապահ, ես ցնորուած չեմ... ի սէր Աստուծոյ, զթացէք իմ վրայ, թոյլ տուեցէք, որ տեսնեմ նրան...:

— Ո՞ւմ տեսնես:

— Այն կալանաւորին, որ տանում են...:

— Դու ո՞վ ես:

— Ես նրա բարեկամն եմ... թողէք տեսնեմ նրան... միթէ դուք Աստուած չունէք... եթէ չթողնէք, ես դատաւորի մօտ կըղնամ... թագաւորի մօտ կըղնամ...:

— Աւելի լաւ կըլինի, եթէ զժառուե՞ր գնաս, հեղնութեամբ պատասխանեց բանտապահը և հրամայեց հեռացնել:

Նրա անդթութիւնը աւելի վշտացրեց ինձ, քան իմ դատապարտութեան վճիռը, որ այնօր կարդացին դատարանում: Ինձ ներս տարան, դռները փակուեցան իմ ետեւից, ես այլ ևս ոչինչ չլսեցի...:

Ամբողջ օրը խելագարի նման էի: Ես բոլորովին մոռացել էի իմ թշուառ դրութիւնը, մոռացել էի, թէ ո՞րպիսի սարսափելի ապաղայ էր սպասում ինձ, — ես միայն մտածում էի անբախտ Նէնէի մասին: Միշտ իմ աչքերի առջևն էր այն վրդովմունքով լի աղջիկը, տեսնում էի այն հերարձակ կոսի վշտալի պատկերը, լսում էի նրա

սղաւոր ձայնը...: Արեւ մտաւ, մութը պատեց, բանտի մէջ տիրում էր գիշերային խաւարը: Այդ մթութեան մէջ դարձեալ տեսնում էի նրան, լսում էի նրա ձայնը...:

Առաջին անգամ ես զգացի շղթաներիս ծանրութիւնը, առաջին անգամ բանտը ներկայացաւ ինձ իւր սոսկալի կերպարանքով: Մինչև այնօր ինձ տանելի էր բոլորը: Իսկ երբ տեսայ, թէ իմ պատճառով տանջվում է մի անմեղ հոգի, այն ժամանակ միայն Հասկանալի եղաւ բոլոր զարհուրանքը իմ թշուառ դրութեան...:

Ամենքը թողեցին ինձ. իմ հաւատարիմ ընկերները ինձ մատնեցին. ես կտրուեցայ լոյս աշխարհից... Բայց նա ինձ չթողեց...: Նա եկաւ իմ ետեւից. նա որոնում էր ինձ, երևի, երկար որոնում էր, և դտաւ: Բայց դտաւ բանտի մէջ, դատապարտեալներին մոռալով գերեզմանի մէջ...:

Այդ գերեզմանի շուրջը պտտվում էր նա, գիշերային մենաւոր ուրուականի պէս պտտվում էր նա, և խաւարի միջից մի մարդարէութի մեռելահարցուկի նման կամենում էր դուրս կոչել իւր սիրելիին...:

Դա իրողութիւն էր, դա ցնորք չէր, ես լսում էի նրա ձայնը, նոյն սրտաշարժ, ողբալի ձայնը, որպէս լսել էի ցերեկով: Գիշերը խաղաղ էր. մարդիկ քնած էին. դըրսում ամեն ինչ գտնվում էր խորին լուութեան մէջ: «Թողէ՛ք, տեսնեմ նրան»... այդ խօսքերը միայն հնչում էին գիշերային լուութեան մէջ...:

Բանտի պաշտպան ղեկավարը, հրացանը ուսին դրած, չափաւոր քայլերով անցուղարձ էր անում իւր պահականոցի մօտ: Նա նոյնպէս լսում էր ողբալի ձայնը, և անհետաքրքրութեամբ ասում էր. «դա այն ցնորուած աղջկայ ձայնն է»...:

Գիշերը ես անցուցի տենդային անհանգստութեան մէջ. ոչ քնած էի և ոչ արթուն: Առաւօտեան, երբ ա-

րեգակի առաջին ճառագայթները ներս ցոլացին բանտի նեղ լուսամուտներից, և ինձ համար ծագեց ուրախութեան լոյսը: Պուռը բացուեցաւ, խելագարի նման ներս վազեց Նէնէն: Նրա առաջին խօսքերը կցկտուր էին և անհասկանալի: Նա մօտեցաւ, զրկեց ինձ, և երկար մնաց իմ կուրծքի վրայ անխօս: Նա նման էր մի սպանուածի, որի երեսի վրայ բնաւ գոյն չկար: Կենդանի մնացել էին դեռ չմարած աչքերը միայն, այն լի կատաղութեամբ աչքերը, որոնք իրանց խռովութեան մէջ ևս զեղեցիկ էին:

Նրա խռովութիւնը շուտով անցաւ, անցաւ, որովհետեւ գտնվում էր ինձ մօտ, որովհետեւ տեսնում էր ինձ: Նա սկսեց խօսել.

— Ա՛խ, սիրելիս, եթէ գիտենայիր որքան որոնել եմ քեզ... որքան ման եմ եկել...:

Նրա ձայնը սկսուեց խեղդուել. փոքր ինչ հանգըստացաւ և ապա շարունակեց.

— Անցնում էի քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, ամեն տեղ հարցնում էի քեզ...: Ա՛խ, ինչու մարդիկ այսօր քան վատացել են... ամեն տեղ հալածում էին ինձ... ամեն տեղ հեռացնում էին ինձ... չէին թողնում, որ բրնակարանների մէջ մտնեմ... ասում էին՝ դա ցնորուած աղջիկ է...:

— Ապա որտեղ էիր անցկացնում դու:

— Փողոցների վրայ, բաց երկնքի տակ... և աւելի հանգիստ էի, երբ գտնվում էի անապատում, կամ թաղանվում էի անտառների ծառերի մէջ...: Այնտեղ լաւ էր, այնտեղ մարդիկ չկային...:

— Ապա ինչով էիր կերակրվում դու:

— Զատ անգամ օրերով քաղցած էի մնում... շատ անգամ ուտում էի դաշտային բանջարներ կամ կերակր-

վում էի վայրենի պտուղներով... Երբեմն զտնվում էին բարի մարդիկ, որոնք ինձ հաց էին տալիս։

Եւ այդ բոլորը համար, ինչի համար, — մի դատապարտեալ աքսորականի համար, որ պիտի մաշուէր պիտի ոչնչանար հանքերում...։

Բայց ինձ աւելի զարմացնում էր այն, թէ ինչպէս թող տուին «խելագար աղջկան» մտնել բանտը, որի մէջ ես ամենեւին խելագարութեան նշան չէի նկատում, միայն վերին աստիճանի անձնագոհութիւնը և թշուառութեան սաստիկ կատաղութիւնը նրան բախտաւոր մահկանացուների աչքում խելագար էին ներկայացնում։

Նա պատմեց, թէ այն օրից, որ եկել էր այդ քաղաքը և տեղեկացել էր, որ ես այն բանտումն եմ գտնւում, — բանտի շրջակայքից չէր հեռանում. գիշերները անց էր կացնում նրա պատերի մօտ, իսկ ցերեկով կանգնում էր փողոցների վրայ, աղաչում էր, պաղատում էր անցորդներին, պատմում էր նրանց իմ անմեղութիւնը, խնդրում էր, որ օգնեն ինձ։ Նա դեռ այնքան միամիտ էր, որ կարծում էր, թէ ամեն մարդ իրաւունք ունէր ինձ դատաւոր լինելու։ Իսկ այն առաւօտ, երբ բանտը մտնում էր մի երիտասարդ ակնոցաւոր պարոն, նա վազեց, մօտեցաւ, և զրկելով նրա ոտները, խնդրեց, որ իւրան էլ թող տան բանտը մտնելու և իւր «սիրելիին» տեսնելու։ Ակնոցաւոր պարոնը ղեկացաւ նրա վրայ, խոստացաւ, որ իսկոյն հրաման կառնէ բանտապահից։ Նա կատարեց իւր խոստումները, քանի որպէից յետոյ նրան ներս թողեցին։

Որքան մխիթարական լինէր իմ դժբախտութեան տխուր ժամերում տեսնել իմ մօտ Նէնէին, որքան սիրարժան լինէր նրա ծայրայեղ անձնագոհութիւնը, այսու ամենայնիւ, ես մտածում էի. «միթէ ես արժեմ դրան...»

Ինչով է մեղաւոր այդ անմեղ աղջիկը, որ տանջւում է մի չարագործի համար... Ինչու ես ձգեցի նրա սրտում այն սրբազան կաշի, որ այնքան բոցավառուեցաւ, որ այնքան բորբոքուեցաւ, մինչև խելքից հանեց նրան... Ինչու ես խլեցի նրա հանգստութիւնը...։ Այդ բնութեան ազատ որդին, որի ցեղին վիճակուած է կեանքի անհոգ և աւելի ուրախ բաժինը, դուցէ աւելի բախտաւոր կըլինէր, եթէ չհանդիպէր ինձ... Ինչու ես թշուառացրի նրան...։ Աւելի լաւ չէր լինի, որ հէնց այն օրը, երբ ես նրա կեանքը ազատեցի եղեռնագործի ձեռքից, բաց թողնէի նրան։ Նա կըզնար, աշխարհը լայն ու արձակ է ցիզանուհու համար, — կըզնար և իւր համար նոր բախտ կորոնէր»...։

Արդէն ուշ էր... այդ բոլորը պէտք էր անցած համարել... ես միայն հարցրի։

— Ի՞նչու եկար դու, ինչու չմնացիր հօրս մօտ. նա բարի մարդ էր, կըպահէր, կըպահպանէր քեզ։

Դժբախտները ամեն մի դժբախտութեան դէպքերում այն քաղաքավարական ձևերը չգիտեն, որ պահպանում են բախտաւորները միայն։ Նէնէն բոլորովին պարզ կերպով պատասխանեց։

— Հայրդ մեռաւ, նա մեռաւ հէնց այն օրը, երբ իմ մացաւ, որ դու կալանաւորուած ես։

Այդ բօթը սարսափելի ներգործութիւն ունեցաւ իմ վրայ։ Նա մեռաւ իմ պատճառով, մոլորեալ որդու պատճառով, ես նրա մահուանը պարտական էի...։

Նէնէն չնկատեց իմ խուլութիւնը, շարունակեց պատմել։

— Այն առաւօտը, երբ դու հեռացար խրճից և խոստացար, թէ երեկոյեան կըվերադառնաս, մենք անհամբեր սպասում էինք քեզ։ Արևը մտաւ, օրը մթնեց, բայց դու չվերադարձար։ Ամբողջ գիշերը չքնեցինք, հէնց

նոտաճ սպասում էինք քեզ: Հայրդ մեր բոլորից աւելի անհանգիստ էր: Միւս առաւօտը մինչև ճաշ դարձեալ սպասում էինք քեզ: Յետոյ Հայրդ ինձ իւր հետ առնելով, դնացինք այն «աւագակների» բնակարանի մօտ, տեսանք նրանց տնակը այրուած էր, ոչ ոք չկար այնտեղ: Երբ յետ դարձանք, անտառում պատահեց մեզ մի խողարած նա պատմեց, թէ ինչ էր պատահել: Երբ Հայրդ լսեց նրա պատմութիւնը, իսկոյն թուլացաւ և ցած ընկաւ: Ես և խողարածը հազիւ կարողացանք նրան ուշի բերել և հասցրինք մինչև խրճիթը: Նոյն զիշերը նա սաստիկ ջերմի մէջ էր. առաւօտեան նրա մարմինը գտանք բոլորովին սառած: Ես և պառաւը թողեցինք նրա մարմինը խրճիթից ոչ այնքան հեռու մի ծառի տակ: Յիշում ես այն եղևինը, որ դու մինչև նրա մօտ թոյլ էիր տուել ինձ հեռանալ խրճիթից:

— Յիշում եմ... պատասխանեցի ես բոլորովին մեքենաբար:

— Սնուհետեւ ես վճռեցի զալ քո ետեւից և որոնել քեզ: Ես հիմա ամեն տեղ կը գնամ. ես հիմա էլ չեմ վախենում: Պառաւը ինձ չէր ուզում թողնել, ասում էր՝ մնա ինձ մօտ, աչքիս լոյսի նման կը պահեմ քեզ: Նա ինձ շատ էր սիրում. նա քեզ էլ շատ էր սիրում, այնքան լաց էլաւ որ...:

— Ի՞նչու չմնացիր նրա մօտ:

— Քեզ ինչպէս թողնէի...:

— Ես մի օր կը վերադառնայի, քեզ դարձեալ կը գտնէի... մենք դարձեալ միասին կը լինէինք...:

— Զէ, ես գիտեմ, ես բոլորը գիտեմ... այնպէս, որ քեզ պիտի ուղարկեն, մարդիկ էլ չեն վերադառնում...:

— Այդ դու հրաշքից գիտես:

— Ես երէկ դատարանի դրանը կանգնած էի. ինձ

չթողեցին, որ ներս մտնէի, այնտեղ էլ ասում էին, թէ ես խելագար աղջիկ եմ...: Դրսում հարցրի, ինձ պատմեցին բոլորը...:

Ես չգիտէի ինչ անել նրա հետ, ինչ խորհուրդ տալ. ես չունէի այս աշխարհում մի բարեկամ անդամ, որի պաշտպանութեանը լանձնէի այդ անբախտ աղջկան: Ես առանց երկար մտածելու կրկին ասեցի նրան.

— Դու դարձեալ գնա պառաւի մօտ, այնտեղ սպասիր ինձ: Նա բարեկից է, նա կը պահէ քեզ: Ո՞վ է իմանում, գուցէ Աստուած կը յաջողի, մի օր կը վերադառնամ քեզ մօտ...:

— Ես քեզանից չեմ բաժանուի:

— Դու խօսիտես, թէ ինձ որտեղ պիտի ուղարկեն:

— Դիտեմ: Ես էլ կը գամ քեզ հետ:

Սոյն միջոցին բանտի վերակացուներից մէկը ներս մտաւ, հրամայեց Նէնէին հեռանալ:

— Ես այստեղ պէտք է մնամ:

— Այստեղ հիւրանոց չէ, օրիորդ, պատասխանեց վերակացուն դառն ժպիտով:

— Ես գրան մենակ չեմ թողնի:

— Բաւական է, որքան միասին էք եղել...:

— Մի տարուց աւել չէ, որ մենք ճանաչում ենք միմեանց:

— Ցաւում եմ, որ այդքան կարճատեւ է եղել ձեր սէրը...: Այսուամենայնիւ, պէտք է հեռանաք, նաղելի օրիորդ:

Լսելով վերակացուի վերջին հեզուութիւնը, արիւնս բորբոքուեցաւ:

— Եթէ դու կը շարունակես այդպէս վերաւորել մի պատուաւոր աղջկայ, ես քո գլուխը կը ջարդեմ:

— Մտածիր, թէ որտեղ ես գտնվում... այստեղ քո բնա-

կաճ անտառները չեն... պատասխանեց նա սառնութեամբ:

— Պարոն վերակացու, մէջ մտաւ Նէնէն, — միթէ դու քոյր չունես, մայր չունես, միթէ դու չես հասկանում կնոջ սիրտը: Ի՞նչու ես հալածում ինձ: Իմ Մուրադը վատ մարդ չէ. նա իմ կեանքը ազատեց մի եղեռնադործի ձեռքից... այնօրից ես սիրում եմ նրան...:

— Ես այդ հասկանում եմ... պատասխանեց վերակացուն աւելի կոպտութեամբ: — Բայց բանտի մէջ չեն սիրում...: Զեղ թոյլ տուեցին մտնել այստեղ պարոն բժշկապետի խնդրելով: Բաւական է. որքան տեսնուեցաք, որքան խօսեցիք: Ասում են ձեզ, որ հեռանաք այստեղից, եթէ չկամէիք, որ ձեզ դուրս քաշէին:

Նէնէն աւելի կամակորուեցաւ:

— Ես կըմնամ այս բանտում:

— Ես ձեզ խրատ կըտայի, որ դժատանը մնայիք:

— Անդու թնէր... բոլորը այդպէս են խօսում... ես ի՞նչով եմ դիժ... բացականչեց Նէնէն արտասուքը սրբելով:

Վերակացուն ուշադրութիւն չդարձրեց, կանչեց մի զինուոր, նրան դուրս քաշեցին և բանտի դռները կրկին կողպուեցան: Ես մնացի մենակ: Մի քանի րոպէ լսելի էր լինում նրա ճիչը, աղաղակը, և շուտով նրա ձայնը անհետացաւ բանտի խուլ-գերեզմանական լռութեան մէջ:

Սարսափելի զրութիւն: Քո սիրած էակին հալածում են, վիրաւորում են, և դու սառն աչքով պիտի նայես այդ անիրաւութեան վրայ և լռես: Միթէ այդ է նշանակութիւնը այն խօսքերի, որ կարդացին ինձ դատարանում. «զրկել ամեն իրաւունքներից»...:

Ի՞նչ պէտք է լինի խեղճ աղջկայ վերջը, — ահա այդ էր ինձ տանջող միտքը, երբ դարձեալ մնացի մենակ, երբ սպանուածի նման տարածուեցայ իմ կալարանի խողովակի վրայ:

Ը.

Գ Ա Ն Ա Հ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Լինում են այնպիսի րոպէներ, որ մարդ իրան բոլորովին մոռանում է: Ես մինչ այն անտիճան դրաղուած էի Նէնէի վիճակով, որ ամենևին չէի լիշում, որ մօտենում է այն սարսափելի օրը, երբ ես պէտք է կրէի մահուան տանջանքների առաջին փորձը: — Ինձ, բացի մշտական աքսորից, վճռել էին երկուհարիւր մտրակի հարուածներ:

Այն ժամանակ դեռ տիրում էր այդ օրէնքը, որ դատապարտեալին նախ քան աքսորելը, ենթարկում էին մարմնական դանահարութեան: Ի՞նչ սոսկալի բան է դաճճի մտրակը: Կարծես թէ, ֆուրիաները առաջին անգամ դժուրքից դուրս գալով, սովորեցրին մարդիկներին այնպէս տանջել իրանց նմաններին: Ջարդել, խեղաթիւրել, անդամալուծել և ամեն զօրութիւնից զրկել մարմինը մի թրշուարականի, — ահա այդ է այն մտրակի նպատակը, որ պէսզի, նրան սպասող դառն աշխատութիւնները հանքերի մէջ աւելի սպանիչ լինեն: Եւ այդ բոլորը կատարվում էր չարագործներին ուղղելու նպատակով:

Բայց չարագործները չէին ուղղվում: Ես տեսնում էի որքան խիստ էր լինում նրանց պատիժը, որքան չարա-

չար կերպով վիրաւորում էր նրանց անձնասիրութիւնը, այնքան աւելի յամառ էին դառնում նրանք, այնքան աւելի կամակորովում էին իրանց մոլորութիւնների մէջ: Եւ այդ շատ բնական էր: Յանցաւորը մտրակների հարուածքների ներքոյ, փոխանակ զղջալու, արձակում էր կծու հայհոյանքներ, անէծք և աւելի ոչինչ:

Կեանքի մէջ, իմ անձնական փորձերով, ես հասայ այն համոզմունքին, որ ամենավայրենի զաղանը անդամ ազնուանում է, ընտելանում է աւելի խաղաղ կեանքի այն ժամանակ միայն, երբ նրան սիրում ես, փաշտելով ես, երբ նրան չես վիրաւորում:

Իմ ընկերները մասին նույնպէս վճռել էին աքսոր և դանահարութիւն: Բայց նրանց պատիժը աւելի թեթեւ էր քան թէ իմը, երևի նրա համար, որ նրանք ամեն ինչ ուրացան, ճշմարտապէս չխոստովանուեցան իրանց մեղքերը, բայց ես ոչինչ չծածկեցի, բոլորը յայտնեցի:

Այդ նախատեսեց քաւոր Պետրոսը. նա աւելի փորձուած մարդ էր քան թէ ես, և զգուշացնում էր ինձ՝ ուրանալ, ոչինչ չխոստովանուել, որովհետեւ դրանով աւելի կը հեշտացնէի դատաւորների գործը, իմ մասին սաստիկ վճիռ տալու: Այնպէս էլ եղաւ: Բայց իմ խիղճը հանդիստ էր, որ զոնէ իմ դատապարտութեան լուրսում սուտ չխօսեցի:

Վերջապէս հասաւ սարսափելի ճգնաժամը:

Քաղաքի բազմութիւնը խումբերով դիմում էր դէպի պատժարանը: Նրանք շտապում էին հանդիսատես լինելու մի սոսկալի գործողութեան: Զարմանալի հետաքրքրութիւն ունի ամբողջը. նրան միօրինակ զուարճութիւն է պատճառում թէ քաղցր երաժշտութեան ներդաշնակութիւնը, և թէ դատապարտեալի դառն հառաչանքները, դահճի դանահարութեան ներքոյ:

Ամեն ինչ տատրատ էր սոսկալի հանդէսը սկսելու համար:

Իմ ընկերները բաւական քաջութեամբ տարան իրանց փորձութիւնը, կարծես թէ, նրանց համար շատ սովորական լինէր այդ: Ես մինչև հիսուններորդ դարկը անցայ առանց մի ձայն հանելու, առանց իմ դէմքն անգամ աշխտելու: Մի աշտպիսի արհամարհական վարմունք իմ կողմից, վիրաւորեց դահլիճների անձնասիրութիւնը, զրգրեց նրանց բարկութիւնը, և նրանք խստացրին հարուածների սատկութիւնը: Նոյն լուրսում նրանց անդուլթ երեսները, կարծես, ասում լինէին ինձ. «մենք ծեծում ենք, որ ցաւեցնենք քեզ, երբ դու ցաւ չես զգում, զրանով վիրաւորում ես մեր կատաղութիւնը»:

Բազմութիւնը վայրենի ողևորութեամբ նայում էր: Յանկարծ նրանց ուշադրութիւնը դարձաւ մի այլ առարկայի վրայ: Ամբոխի միջից լսելի էր լինում մի ցաւալի հառաչանք. «Մարդիկ, ինչու էք կանգնած... միթէ դուք Աստուած չունէք... սպանում են... սպանում են... աղատեցէք... աղաչում եմ... աղատեցէք... Մուրադ, սիրելիս... ախ, սպանում են... մարդիկ, դուք չէք տեսնում... դուք չէք լսում... սպանում են... աղատեցէք...: Ի՞նչու են սպանում... նա աւագակ չէ... նա բարի մարդ է... նա ինձ սիրում էր... նա իմ կեանքը աղատեց...: Մարդիկ, ինչու չէք լսում...: Ախ, Աստուած... չեն լսում... ամենքը իրացել են...:

Այն սարսափելի լուրսում, երբ մինը միւսի ետեւից յաջորդաբար շառաչում էին մտրակների զարկերը, երբ արեան կաթիլները դուրս էին ցայտում իմ մերկ մարմնից — այդ մահուան տաղնալի լուրսում իմ ականջներին հասնում էր դժբախտ աղջկայ ձայնը...: Այդ ողբալի ձայնը այնքան մխիթարական էր, որ ես այլևս չէի զգում հա-

րուածները սաստկութիւնը: Ես երջանիկ էի, որ այս աշխարհում զոնէ կար մէկը, որ սիրում էր դատապարտեալին, որ գիտէր, թէ նա անմեղ է...:

Բայց ամբողջ ծաղրեց նրան: Ամեն կողմից լսելի էր լինում. «դա այն խելագար աղջիկն է»...:

Թէ ինչով վերջացաւ իմ փորձութիւնը, թէ ինչ դրութեան մէջ ինձ յետ բերեցին պատժարանից,—ես չեմ լիշում, միայն այսքանը գիտեմ, երբ առաջին անգամ աչքերս բացարի, ինձ քաղաքի հիւանդանոցի մէջ գտայ: Իմ մահճակալի մօտ, կանգնած էր մի բաւական մաքուր հագնուած, ակնոցաւոր երիտասարդ, որի խելացի դէմքի իւրաքանչիւր զծերից արտափայլում էր բարութիւն և ազնւութիւն: Նա ժամացոյցը ձեռին բռնած, հաշվում էր իմ երակի զարկը:

—Այժմ յոյս կայ...: Ճգնաժամը անցած պէտք է համարել... ասաց նա ինքն իրան մի առանձին բաւականութեամբ:

Երիտասարդը բժիշկ էր. նա մի քանի պատուէրներ տուեց իւր օգնականին և հեռացաւ:

Մի քանի շաբաթից յետոյ բժիշկը գտաւ ինձ աւելի առողջ: Մտրակների հարուածներից զիշատուած մարմնիս վէրքերը այնքան բարւոքուել էին, որ ես կարողանում էի առանց շատ ցաւ զգալու մի կողմից միւսի վրայ շուռ գալ: Իսկ ջերմը դեռ չէր անցել: Իմ երեւակայութիւնը թէև արթուն էր, բայց գտնվում էր դեռ զրգրուած դրութեան մէջ:

Գեղեցիկ բան է ուղեղի այդ դրութիւնը: Կեանքի բոլոր լաւ և վատ տպաւորութիւնները, որոնք նրա ծալքերի վրայ մնացել էին անջնջելի, բայց որոնք բոլորովին

ջնջուած, անհետացած էին համարվում,—յանկարծ կենդանանում են, կերպարանադործվում են և երեւան հանում վաղեմի մոռացուած պատկերները...:

Ես ինձ տեսնում էի իմ հայրենիքում, այն հասակում, երբ դեռ պատանի էի, մի անմեղ և բախտաւոր պատանի, որի օրերը անցնում էին անհոգ դատարկութեամբ: Բախտաւոր էի նրա համար, որ դեռ միամիտ էի, դեռ չէի հասկանում աշխարհի չարն ու բարին: Մայրս խրատում էր ինձ, ցոյց էր տալիս կեանքի աւելի ուղիղ ճանապարհը: Բարեսիրտ մայր, և այս րոպէիս տեսնում եմ քո միշտ արտասուքով լի աչքերը, քո միշտ տխուր դէմքը, որ երբէք չէր ժպտում: Աղքատութիւնից սպանուած, ամուսնից զրկուած, բնտանիքի հոգսերի տակ ճնշուած, այդ զժբախտ կիներ զարձեալ չէր մոռանում իւր զաւակների օրինաւոր դաստիարակութիւնը:

Յետոյ տեսնում էի ինձ վարպետիս զարբնոցում: Գատարկամոլ պատանին սովորում է աշխատանքի: Գործը յաջողութիւն է գտնում իմ ձեռքում: Աշխատանքը, երեսի քրտինքը օրըստօրէ աւելի կազդուրում են իմ ջղերը, աւելի բորբոքում են իմ եռանդը: Սիրտս ուրախ է, խիղճըս հանգիստ է, որովհետեւ ես կարողանում եմ իմ արդար վաստակով օգնել ոչ միայն ինձ, այլ և այն անձինքներին, որոնք իմ օգնութեանը կարօտ էին: Մայրս, քոյրերս ապրում են իմ ձեռքի արդիւնքով:

Այնտեղ, այն զարբնոցի մուխի և սև փոշու մէջ ծագում է ինձ երանութեան առաւօտը... իւր բոլոր վարդակարմիր գեղեցկութեամբ երեւան է գալիս սիրոյ արեգակը... նա սփռում է իմ հոգու մէջ լոյս և ջերմութիւն...: Մի նազելի օրիորդ հպեցնում է իմ սրտին իւր կախարդական մատը, և իսկոյն նրա մէջ բոցավառվում

են սիրոյ սրբազան կայծերը... Այդ ժամանակ երջանիկ էի ես, երջանիկ էի, որովհետեւ գործում էի, աշխատում էի և սիրում էի...:

Յանկարծ երջանկութեան արեգակը սկսում է խաւարել... չար դեւը բարեպաշտ մարդու կերպարանքով մօտենում է ինձ, խելքից հանում է, մոլորեցնում է... Ես շինում եմ աղետալի բանալին... այդ բանալին բաց է անում իմ առջև կորստեան ճանապարհը... Վարպետիս դարբնոցում կատարվում է սարսափելի բարբարոսութիւնը... ես փախստական եմ լինում...:

Մի խումբ գլխից ձեռք վեր առած պատանիներ, թաղնուած անտառի անյայտութեան մէջ, ընդունում են ինձ իրանց գաղտնի ընկերութեան մէջ: Այտեղ, մարդկային բնակութիւնից հեռու, ծառերի և թուփերի ամայութեան մէջ, ես առաջին անգամ սկսում եմ ճանաչել և սիրել հրաշալի բնութիւնը: Առաջին անգամ հրապուրում է ինձ սոխակի քաղցրիկ ձայնը, առաջին անգամ ծաղիկները զբաւում են ինձ իրանց անմեղ-ողջախոհական գեղեցկութեամբ: Իմ մանկահասակ ընկերների ուրախ և մշտադուարթ հասարակութիւնը, նրանց անկեղծ բարեկամութիւնը, նրանց անձնանուէր մտերմութիւնը, առժամանակ հանգստացնում են սրտիս ցաւերը, առժամանակ մոռանալ են տալիս ինձ այն սարսափելի դժբախտութիւնը, որին ենթարկուած էի ես, և իմ պատճառով շատերը...: Սիրելի ընկերներ, հրտեղ էք այժմ դուք, երանի թէ, բաժանուած չլինէի ձեզանից, երանի թէ, միշտ ձեր հասարակութեան մէջ մնայի: Դուք այնքան բարի էիք և ազնիւ, ես ցաւում եմ, որ կորցրի ձեզ, որ զրկուեցայ ձեզանից...:

Մօրս վիճակը, վարպետիս թշուառութիւնը, ազգականներիս հալածանքը, որոնք բոլորը չարչարվում էին

տեղալին զանազան օրինազանցութիւնների պատճառով, բաժանեցին ինձ իմ մանկահասակ ընկերների հասարակութիւնից: Ես վերադարձայ գէպի իմ հայրենական օջախը, օգնելու նրանց, որոնք իմ պատճառով հալածանքի էին ենթարկուած...:

Այդ ժամանակ կրկին դուրս է գալիս իմ առջև չար դեւը բարեպաշտ մարդու կերպարանքով, առաջարկում է ինձ իւր հովանաւորութեան ձեռքը: Ես կրկին խաբվում եմ... կրկին մոլորութեան մէջ եմ ընկնում...:

Նա համոզում է ինձ, թէ հայրենիքի համար ես մի խորթ որդի էի դարձել, թէ պէտք է թողնել հայրենիքը և օտար երկիրներում բախտ որոնել: Նա խոստանում է և առաջնորդել ինձ...:

Մայրս, տխուր հանգամանքներից ստիպուած, յանձնում է ինձ իմ նենգաւոր Մենտորի ձեռքը: Ես թողնում եմ իմ հայրենի երկիրը, որը այնքան լաւ և վատ յիշատակներով կատարւած էր իմ սրտի և հոգու հետ: Ձեռք եմ առնում զանախտութեան դաւազանը: Այդ տխուր, ցաւալի զգացմունքներով լի անջատման բուլետում, որպէս մի իթարիչ հրեշտակ, յայտնվում է իմ սիրոյ առարկան— Սառան: Նա իւր կուսական համբոյրներով կնքում է մեր ուխտը, խոստանում է մինչև իմ վերադարձը սիրել և սպասել ինձ...:

Աղքատութիւնը մղում է ինձ հեռու և հեռու, գէպի անձանոթ երկիրներ: Ինձ, բոլորովին անփորձ և միամիտ պատանի, առաջնորդում է մի հոյակապ մարդ, մի վիթխարի չարագործ, եփուած և թրծուած կեանքի քուրալի ամեն փորձութիւնների մէջ: Իմ բնական ձիւքերով հարուստ ընդունակութիւնը խիստ պտղաբեր հող է դառնում իմ առաջնորդի ձեռքում: Զուտով նրա ցանքը ընծայում է առատ և արդիւնաւոր հունձք, մի հունձք, ո-

ուղղուած բաղմամբ իւր զոհերի արիւնսով և արտասուքով...: Բոլորովին անմեղ և բարեսիրտ պատանին, դառն հանգամանքների շնորհիւ, վերջապէս դատուում է մի սարսափիկ եղեռնագործ...:

Եւ ես տեսնում էի ինձ, որպէս մի քառաթափու, դուրս կտրուած ահագին լեռան բարձրութիւնից, զլորվում է, զլորվում է դէպի ցած, դէպի անդունդը...: Յանկարծ միջին անյայտութիւնից երևան են դալիս երկու ձեռքեր, աշխատում են կանգնեցնել զլորման արագ և ուժգին ընթացքը... բայց իզուր, ես արդէն հասած էի մինչև անդունդի յատակը...:

Այդ հօր փրկարար ձեռքն էր, որ աշխատում էր ազատել ընկած որդուն... այդ հէնէի կախարդական ձեռքըն էր, որ աշխատում էր սովորեցնել նրան սիրել բարին և գեղեցիկը...:

Իմ կորստեան խորին անդունդի մէջ յայտնվում է մխիթարական ոգին,—մի անարգուած և հալածուած ցեղի անմեղ դուստրը: Սիրոյ հրեղէն կայծակը փայլատակում է իմ սրտի խաւարի մէջ, և կարծես, երկնային կրակով զտվում, մաքրվում են իմ վատ կրքերը ամեն ախտերից: Ես սկսում եմ դարձեալ սիրել... սիրել այն ժամանակ, երբ իմ ոտներին կրում էի զատասպարտեալի ծանր շղթաները, երբ իմ ճակատի վրայ դրած էր աքսորականի սև կնիքը...:

Ո՞վ սէր, ո՞վ դու երկնային զօրութիւն, որ ծաւալում ես թշուառականի հոգում կեանք և խաղաղութիւն, որ ամբացնում ես նրա կամքը, և լեցնում ես նրա սիրտը պայծառ յայտերով,—և այնուհետև բանտի խաւարը, երկաթի կապանքների ծանրութիւնը այլ ևս զգալի չէ լինում նրան...:

Աշխարհից կտրուած, որպէս մի անպէտք մարմին

ձգուած եմ այդ դերեղմանի մէջ: Ինձ չէ տաքացնում արևը իւր ջերմութիւնով. ինձ համար փակուած է արտաքին կեանքը: Բայց մի արարած, անմարմին ուրուականի պէս, հետևում է ինձ... և այս ընդհանուր կանգնած է իմ առջև իւր գեղեցիկ, արտասուալի աչքերով...: Ա՛խ, որքան մխիթարական է այդ արտասուքը... նա թափվում է մի թշուառականի համար, որին ամենքը ատում են...: «հէնէ, նազելի հէնէ, հեռացիր, մի մօտենար ինձ... իմ շունչը կարող է թունաւորել քեզ... մի մօտենար ինձ... ես չեմ կարող զրկել քեզ... իմ ձեռքերը արիւնոտ են...: Անմեղ երեխայ, ինչ է ստիպում քեզ կապուել մի թշուառականի հետ, որ արժան չէ ոչ քո սէրին և ոչ քո արտասուքին...: Պնա, հեռացիր, թող տուր ինձ... մեր բոլոր կապերը կտրուեցան այն ընդհանր, երբ կարգացին իմ զատասպարտութեան վճիռը»...:

«Պնա, ո՞վ դու բնութեան ազատ դուստր, բաց աշխարհում լայն է քո ասպարէզը... զնա, թափառիր երկրէ երկիր, գուշակիր մարդիկների բախտը, ցոյց տուր ներառն չարն ու բարին, նրանք գուցէ հաց կրտան քեզ»...: Մինչ ես այդ զառանցութիւնների մէջ էի, մի ձեռք դիպաւ ճակատիս: Աչքերս բաց արի, տեսայ՝ մահճակալիս մօտ կանգնած էր ակնոցաւոր երիտասարդը: Ես ճանաչեցի, դա բժիշկն էր: Երևում էր, նա երկար լսում էր իմ բացականչութիւնները:

— Ի՞նչ եղաւ նա... Հարցրի ես, դեռ ոչ բոլորովին յիշատակելով իմ խռովութիւնից:

— Ո՞վ, հարցրեց երիտասարդը ժպտելով:

— Նա... այն աղջիկը... հէնէն... որ հիմա այստեղ էր...:

— Հա, իմանում եմ... պատասխանեց նա խորհրդաւոր ձայնով.— նա զնաց, խոստացաւ, որ շուտով կրվե-րագառնայ...:

—Այո, նա կրկերադառնայ, նա ինձ չի թողնի... կրկնեցի ես ուրախանալով:

Երիտասարդ բժիշկը, որ մինչև այժմ ոտքի վրայ էր, նստեց իմ մահճակալի մօտ և կարեկցաբար նայում էր իմ վրայ: Երբ նկատեց, որ ես փոքր ինչ հանդադացայ, հարցրեց.

—Ո՞վ է այն աղջիկը:

Ես պատմեցի, թե՛ նա որք ցիզանուհի է, պատմեցի, թե՛ ինչպէս ընկած էր նա չարադործների ձեռքը, որոնք վճռել էին սպանել նրան, պատմեցի, թե՛ որպէս ինձ հանդիպեց նա անտառում, որպէս աղատեցի նրա կեանքը և այնուհետև կատարեցաւ ինձ հետ:

Երիտասարդ բժիշկը հետաքրքրութեամբ լսում էր: Ես նկատեցի նրա դէմքի վրայ և ցաւակցութեան նշաններ: Մխիթարուեցայ, տեսնելով, որ աշխարհում կան մարդիկ, որոնց մէջ չեն մեռած ազնիւ զգացմունքները, որոնք կարող են խղճալ անբախտութեան վրայ:

Բժիշկը, այդ մարմնաւոր խոստովանահայրը, միակ մարդն է, որ նայում է դատապարտեալի վրայ, որպէս մարդու վրայ: Նա միակ մարդն է, որի հետ կարելի է անկեղծ կերպով խօսել: Այդ պատճառով ես պատմեցի նրան բոլորը, ինչ որ ծանրացած էր իմ սրտի վրայ, ինչ որ տանջում էր ինձ: Պատմեցի այն երազը, որ մի քանի րոպէ առաջ պատկերանում էր ինձ, և ներկայացնում էր իմ կեանքի ճիշտ նկարագիրը, իւր բոլոր պայծառ և մըռալ գոյներով: Պատմեցի թե՛ որպէս անդիտակցաբար, փոքր առ փոքր շեղուելով ուղիղ ճանապարհից, անմեղութիւնից վերջապէս ընկալ անբարոյականութեան մէջ: Նա գլուխը խոնարհեցրած լսում էր: Յետոյ իմ խօսքը կտրեց, ասելով.

—Այդ բոլորը ես գիտեմ...:

—Ո՞րտեղից գիտէք:

—Նայեցէք իմ վրայ, ծանօթ է ձեզ իմ դէմքը:

—Կարծես մի տեղ տեսած լինեմ ձեզ:

—Քննիչի մօտ: Ես այն օրը ներկայ էի, երբ դատարանում ձեզանից հարցուփորձ էին անում: Դուք խոստովանուեցաք ձեր բոլոր յանցանքները: Դուք նկարագրեցիք ձեր կեանքի պատմութիւնը սկսեալ ձեր մանկութիւնից մինչև ձեր կալանաւորութեան րոպէն: Այդ պատմութիւնը սաստիկ հետաքրքրեց ինձ, որովհետև նրա մէջ գտնում էի այն բոլոր պատճառները, որոնք ստիպում են մարդուն հակառակ իւր կամքի յանցաւոր լինել:

Բժիշկի կարեկցութիւնը ոչ միայն շատ մխիթարական էր ինձ համար, այլ նա առիթ տուեց իմ վստահութեանը դէպի այդ ազնիւ երիտասարդը, ես հաքցրի.

—Ուղիղն ասացէք, պարոն բժշկապետ, իրաւ, նա խոստացաւ, որ շուտով կրկերադառնայ:

—Ո՞վ:—Հա... դուք, երևի, դարձեալ այն աղջկայ մասին էք հարցնում, մտաբերեց նա ընդհատուած խօսակցութիւնը Նէնէի մասին:

—Այո, այն աղջկայ մասին:

—Դուք ձեր երազների մէջ էք տեսել նրան, նա այստեղ չէ եղել:

Ես հասկացայ, որ զրգուում երեւակայութիւնը իտքեւ էր ինձ: Նայեցայ շուրջս, կրկին նկարուեցան տխուր պատկերները իմ պատժական կեանքի և բանտային հիւանդանոցի մռայլատ կամարները: Իշեցրին ինձ իմ դրութիւնը...

—Ուրեմն ես բոլորովին զրկուած եմ նրանից... էլ չեմ տեսնի նրան...:

—Զրկուած չէք լինի... յոյս ունեցէք, որ մի Ժա-

մանակ կրտսենէք նրան... պատասխանեց երիտապարզը խորհրդաւոր ձայնով:

«Մի ժամանակ»... արդեօք երկմը պիտի տուէր այդ ժամանակը, մտածեցի ես:

— Միանգամ նրան թոյլ տուին մտնելու բանտը, ինձ մօտ, ասեցի ես:

— Գիտեմ, այդ ես խնդրեցի բանտապետից, որ թոյլ տան:

Նէնէն ինձ ասել էր, որ մի ակնոցաւոր երիտասարդ միջնորդեց նրա համար և թոյլտուութիւն ստացաւ բանտը մտնելու: Ո՞վ կըմտածէր, որ այդ բարեսիրտ երիտասարդը լինէր նա:

Նրա բարեսիրտութիւնը մի աջապիտի համակրութիւն ազդեց իմ մէջ, մինչ ես վստահացայ ասել նրան.

— Ես գիտեմ, պարոն բժշկապետ, որ յաւիտեան զըրկուած եմ նրանից: Բայց դուք այնքան բարի էք և ազնիւ, որ կըզթաք մի որբ, անտէր, անօգնական աղջկայ վրայ, որը այս աշխարհում ոչ մի խնամատար չունի: Ամեն տեղ հալածում են նրան, ամեն մարդ խելագար է համարում նրան, և ոչ ոք չէ խղճում անբախտին...:

— Նա խելագար չէ, ընդմիջեց բժիշկը:

— Աղաչում եմ, խղճացէք նրա վրայ, ընդունեցէք ձեր պաշտպանութեան ներքոյ, նա շատ լաւ աղջիկ է:

— Ես առանց ձեր խնդրելու ևս այդ պիտի անեմ, պատասխանեց երիտասարդը և վերկացաւ:

Ես պատրաստվում էի բռնել նրա ձեռքը, յայտնել իմ անչափ, անսահման շնորհակալութիւնը, բայց նա ուշադրութիւն չդարձրեց և շտապով հեռացաւ:

միտնալով նրան... արդեօք երկմը պիտի տուէր այդ ժամանակը, մտածեցի ես:

«Մի ժամանակ»... արդեօք երկմը պիտի տուէր այդ ժամանակը, մտածեցի ես:

— Միանգամ նրան թոյլ տուին մտնելու բանտը, ինձ մօտ, ասեցի ես:

— Գիտեմ, այդ ես խնդրեցի բանտապետից, որ թոյլ տան:

Նէնէն ինձ ասել էր, որ մի ակնոցաւոր երիտասարդ միջնորդեց նրա համար և թոյլտուութիւն ստացաւ բանտը մտնելու: Ո՞վ կըմտածէր, որ այդ բարեսիրտ երիտասարդը լինէր նա:

Նրա բարեսիրտութիւնը մի աջապիտի համակրութիւն ազդեց իմ մէջ, մինչ ես վստահացայ ասել նրան.

— Ես գիտեմ, պարոն բժշկապետ, որ յաւիտեան զըրկուած եմ նրանից: Բայց դուք այնքան բարի էք և ազնիւ, որ կըզթաք մի որբ, անտէր, անօգնական աղջկայ վրայ, որը այս աշխարհում ոչ մի խնամատար չունի: Ամեն տեղ հալածում են նրան, ամեն մարդ խելագար է համարում նրան, և ոչ ոք չէ խղճում անբախտին...:

— Նա խելագար չէ, ընդմիջեց բժիշկը:

— Աղաչում եմ, խղճացէք նրա վրայ, ընդունեցէք ձեր պաշտպանութեան ներքոյ, նա շատ լաւ աղջիկ է:

— Ես առանց ձեր խնդրելու ևս այդ պիտի անեմ, պատասխանեց երիտասարդը և վերկացաւ:

Ես պատրաստվում էի բռնել նրա ձեռքը, յայտնել իմ անչափ, անսահման շնորհակալութիւնը, բայց նա ուշադրութիւն չդարձրեց և շտապով հեռացաւ:

երբ ամեն ինչ վերջացած էր և մեզ, ամեն մէկիս, յայտնի էր իւր թշուառ վիճակը:

Զուտով դատապարտեալներէից ոմանք սկսեցին նիրհել, ոմանք տարածուեցան մերկ լատակի վրայ, փորձում էին քնել, ոմանք դեռ նստած, խորին ինքնամոռացութեան մէջ մտածում էին: Նկուղի մէջ տիրում էր գերեզմանական լուսթիւն: Միայն իւղալին ճրագը ճրճրթալով մի առանձին չարագուշակ ձայն էր արձակում և իւր շուրջը տարածում էր աղօտ լուսաւորութիւն: Սենեակի օդը սողորում ըրրբոսալին խոնաւութեամբ, անկարելի էր շնչել: Ճրագն անգամ դժուարանում էր վարուել նրա մէջ: Գլխուսում անցուղարձ էր անում պահապան զինուորը և մենք լսում էինք նրա քայլերի ձայնը:

Իմ ընկերները այժմ հաշտուել էին ինձ հետ: Նրանց կասկածը թէ իմ և թէ Նէնէի վերաբերութեամբ բոլորովին փարատուած էր: Որովհետև քննութիւնների ժամանակ գործերից երևաց, որ ոչ ես և ոչ Նէնէն չէինք մատնել նրանց, որպէս կարծում էին, այլ մատնել էր մի հրէայ, որ նրանց փորագրիչն էր: Հրէան նոյնպէս դատապարտութեան ենթարկուեցաւ:

Բայց ինձ գրաւել էր այն միտքը, թէ ռոտեղ մնաց քաւոր Պետրոսը, ո՞ւր կորաւ այդ սատանան: Այդ միջոցին մօտեցաւ ինձ ընկերներիցս մէկը, որը հասակակից էր ինձ հետ: Այդ երիտասարդը յայտնի էր մեր մէջ իւր զիւրեկան և ուրախ բնավորութեամբ: Նա նստեց ինձ մօտ:

— Ո՞ւր մնաց քաւոր Պետրոսը, հարցրի նրանից:

— Նրան գրեցին մեռածների թւում... պատասխանեց նա:

— Ի՞նչպէս:

— Այնպէս:

— Ես ոչինչ չեմ հասկանում:

Երիտասարդը սկսեց ծիծաղել իմ միամտութեան վրայ: — Գանահարութիւնից յետոյ, պատմեց նա, քաւոր Պետրոսը, ինչպէս մեզանից ամեն մէկը, բանտի հիւանդանոցը տարուեցաւ: Այստեղ նա դիտմամբ սկսեց երկարաձգել իւր հիւանդութիւնը, մինչև առիթ ունեցաւ ծանօթանալու բանտապահի հետ: Զուտով կարողացաւ նա շօշափել այդ մարդու թոյլ կողմերը, և մանաւանդ մի զէպք հեշտացրեց նրան օգուտ քաղել նրա թոյլ կողմերից: Բանտապահը ծախսել էր արքունի փողեր և այդ պատճառով ոչ միայն դատի պիտի ենթարկուէր, այլ կրկորցնէր և իւր պաշտօնը, եթէ մի տեղից փողի պակասը չլրացնէր: Քաւոր Պետրոսը հասկանում է նրա անել զրութիւնը և մի օր ասում է նրան. — «Պարոն բանտապահ, ես ցանկանում եմ մի փոքրիկ ծառայութիւն անել ձեզ:» — «Ի՞նչ ծառայութիւն, հարցնում է բանտապահը: — «Դուք, կարծեմ, փողի դժուարութեան մէջ էք, ես կարող եմ օգնել ձեզ»:

Այս տեսակ սիրախօսութիւններ կալանաւորների և բանտապահի մէջ այնքան սովորական են, որ վերջինս ոչ միայն չէ վերաւորվում, այլ շատ հետաքրքրվում է, թէ քաւոր Պետրոսը որքանով կարող է օգնել իրան: — «Ո՞րքան է ձեզ հարկաւոր, հարցնում է քաւոր Պետրոսը: — «Երկու հազար լուրջ, պատասխանում է բանտապահը: Քաւոր Պետրոսը խոստանում է վճարել նրան այդ դուրմարը:

— Ի՞նչով կարող եմ երախտամատոյց լինել ձեր այդ օգնութեան համար, հարցնում է բանտապահը:

— «Ինձ ազատելով բանտից, պատասխանում է քաւոր Պետրոսը:

— «Ձեզ համար վճռուած է ցմահ աքսոր:

— «Այդ ես գիտեմ:

— «Ձեզ կը պահանջեն ինձանից:

— «Այդ էլ զիտեմ:»
 — «Ի՞նչ կարող եմ պատասխանել:»
 — «Ձեր պատասխանը ես մտածել եմ, մի շատ հասարակ բան է:»
 — «Ո՞րպէս:»
 — «Ինձ կըզրէք մեռածների ցուցակի մէջ, կասէք: Հիւանդանոցում մեռաւ, տարան թաղեցին:»
 — «Դրա համար դանադան պաշտօնական ձեւեր են պահանջվում,»
 — «Մատենաների մէջ հեշտ է շինել այդ ձեւերը: Միթէ սակաւ մարդիկ անհետանում են Հիւանդանոցներում, և նրանց մասին բնաւ հարցուկորձ չէ լինում: «Մեռաւ»... և դրանով վերջանում է ամեն բան:»
 — «Այսու ամենայնիւ, մի զիտել պէտք է դնել ձեր տեղը,»
 — «Հիւանդանոցի մառանի մէջ անտէր զիտներ խօշատ կան, ընտրեցէք նրանից մէկը:»
 Երիտասարդի պատմութիւնը խիստ հետաքրքրական էր ինձ համար: Իրաւ, շատերը կորչում էին այդ հիմնարկութեան մէջ: Մեռածների զիտները չէին արժանանում մինչև անգամ թաղման. նրանց կտրատում էին, աղանդակում էին և ձգում էին մեծ գետի մէջ, որ հոսում էր Հիւանդանոցի մօտով: Բանտը և Հիւանդանոցը միևնոյն շինուածքի մէջ էին:
 — Դատաստանական վերանորոգութիւններից առաջ սարսափելի զեղծումներ էին կատարվում բանտերում, և շատ զարմանալի չէր, որ քաւոր Պետրոսի նման մի մարդ կարողացել էր այդ խորամանկութեամբ դուրս պրծնել բանտից: Իմ երիտասարդ ընկերը պատմեց ինձ մի ուրիշ դէպք, որ ոչ սակաւ հետաքրքրական էր:
 — Տեսնում ես այդ մարդուն, ասաց նա, որ կծկուած,

կողորուած, նիրհում է այն անկիւնում,—այդ ողորմելին նոյնպէս զեղծումների մի անմեղ զոհ է:
 Ես նայեցայ դէպի այն կողմը, տեսայ, մի նիհար մարդ, գունաթափ դէմքով, խորին թմրութեան մէջ նստած էր անկիւնում: Գիշերուայ տխրութիւնը փարատելու համար, ես մեծ յօժարութեամբ սկսեցի լսել երիտասարդի տեղեկութիւնները այդ թշուառ աքսորականի մասին: Նա զիտէր բաւական ճշտութեամբ նկարել մարդկանց պատկերը:
 — Այդ ողորմելի արարածը, ասաց նա,—որին կոչում են Սիւօր Սիւօրիչ, որի հետ ես խիստ մօտ ծանօթացայ, այն տեսակներից է, որոնք ոչ միայն զրկուած են մարդկային բնդունակութիւններից, այլ կեանքի տխուր պայմանները խել են նրանից և այն սակաւ բնդունակութիւնները, որ ստացել են բնութիւնից: Դա մի ատենական տեղի ստոր ծառայող է եղել, զրազրի պաշտօն է կատարել: Յարատե կեանքը զրասեղանի մօտ բոլորովին բթամտացրել է դրան, իսկ արաղի անչափ դորձածութիւնը լրացրել է պակասը: Նրան արտաքսել են ծառայութիւնից և չձանձրանալու համար սկսել է աւելի անձնատուր լինել արաղին: Բայց Սիւօր Սիւօրիչը խիստ խաղաղ և հանգիստ արբեցող է եղել: Գինետնից դուրս գալուց յետոյ փողոցներում շրջելու և մարդկանց անհանգրստացնելու սովորութիւն չէ ունեցել Սիւօր Սիւօրիչը: Նա ուղիղ կըզիմէր դէպի իւր տունը, և ամբողջ օրը կընրկայացէր մէկը այն անշարժ կարասիներից, որ վառարանի մօտ անպակաս են լինում: Նա կընստէր այնտեղ, կամ կընիւրհէր, կամ կըյօրանջէր, մոռանալով իրան մի առանձին անհող, անղբաղ ապշութեան մէջ: Կինը նրան յանդիմանում է, հայհոյում է, բայց Սիւօր Սիւօրիչը ոչինչ չէ պատասխանում, միայն լիմար կերպով ժպտում

է, գլուխը քարշ է գցում և խուլ կերպով մըմըթում է մի քանի անոթոշ խօսքեր: Կինը այն ժամանակ միայն կարող էր նրան դուրս գցել, երբ պէտք էր սենեակը մաքրել և փոքր ինչ կարգի բերել: Այդ միջոցին Սիգոր Սիգորիչը կընտէր զրան մօտ, արևի ճառագայթներով կըտաքանար: Իսկ երբ սենեակը մաքրեցին, նա դարձեալ վառարանի մօտ էր:

— Բայց լինում էին բոպէներ, երբ Սիգոր Սիգորիչը դառնում էր և ժիր և աշխուժ: Գա այն ժամանակ էր լինում, երբ նրա կինը ընդունում էր մի յարգելի հիւր: Յարգելի հիւրը նրա նախկին մեծաւորն էր: Երբ այդ մարդը յայտնվում էր, այն օրը Սիգոր Սիգորիչի համար տօն էր: Նա խիստ եռանդով հեռանում էր իւր նուիրական անկիւնից, երբ նրան փող էին տալիս, ուղարկում էին փողոցը, որ ուտելիքներ ու խմելիքներ գնէ: Որքան ուրախ էր լինում նա: Գեռ ճանապարհին, դեռ բմպելիքները տուն չհասցրած, Սիգոր Սիգորիչը իւր կոկորդը ըստ կարգին փափկացնում էր: Սեղանը պատրաստուեցաւ: Տիկինը յարգելի հիւրի հետ ուտում են, խմում են, դուարձանում են: Սիգոր Սիգորիչը խիստ եռանդով պտտվում է սեղանի շուրջը, աշխատում է ամեն տեսակ սպասաւորութիւն ցոյց տալ: Նա մեծ բաւականութեամբ խմում է յարգելի հիւրի կենացը, երբ բաժակը նրա ձեռքն է հասնում: Կերուխումը տևում է երկար: Բայց Սիգոր Սիգորիչը մինչև ընթրիքի վերջը սպասելու համբերութիւն չունի: Նա օրօրվում է, գլուխը լաւ դրութեան մէջ չէ, կինը նրա ձեռքից բռնելով նստեցնում է հնոցի մօտ, այնտեղ սկսում է մըափել: Տիկինը շարունակում է յարգելի հիւրի հետ ժամանակ անցկացնել:

— Սիգոր Սիգորիչը թէև ապրում էր կնոջ ողորմութիւնով, նրա կօշիկներն տակ, և մոռացած իւր բոլոր

արժանաւորութիւնները, բայց մի բանով միշտ պարծենում էր նա, որ ինքը այլ է, իսկ նա կին: Այդ ինքնաճանաչութիւնը աւելի յայտնվում էր նրա մէջ այն ժամանակ, երբ կինը շարժում էր նրա բարկութիւնը: Եւ այդ պատահում էր խիստ յաճախ, երբ Սիգոր Սիգորիչը տանից մի բան էր զողանում և տանում էր զինետունը: Կինը սկսում էր նախատել, հայհոյել նրան: Իսկ Սիգոր Սիգորիչը լիշելով, որ ինքը այլ է, խլում էր պատահած առարկան և զարկում էր կնոջ գլխին: Երբեմն դրաման վերջանում էր արիւնով: Այսպիսի դէպքերից մէկն էր, որ առիթ տուեց Սիգոր Սիգորիչին բանտի մէջ ընկնել: Կինը ուրախ էր, որ ազատուեցաւ իւր անախորժ բեռնից, իսկ Սիգոր Սիգորիչը շատ չտխրեց, որ նրան մի այլ տան մէջ փոխադրեցին:

— Այստեղ նա բոլորովին մոռացուեցաւ, թէ ինքը իւր համար, և թէ իւր ընտանիքի համար: Նա մոռացել էր մինչև անդամ, թէ որքան ժամանակով բանտարկել էին իրան: Հիմա նրան աքսոր են ուղարկում. դարձեալ չգիտէ, թէ ինչու համար են ուղարկում. և զարմանալին այն է, որ հետաքրքրութիւն ևս չունի դիտենալու: Հրամայում են, նա խոնարհվում է: Խոնարհուելու ընդունակութիւնը ուստիկ զարգացած է նրա մէջ: Նա երբեմն յանդուգն է միայն դէպի իւր կինը, բայց հլու է դէպի ամեն մի օտար մարդ: Իմ երիտասարդ ընկերոջ նկարագրութիւնը Սիգոր Սիգորիչի մասին այն աստիճան զրաւեց իմ ցաւակցութիւնը դէպի այդ թշուառը, որ ես հացրի նրանից:

— Ուրեմն դու որևիցէ զեղծում ես գտնում այդ մարդու դատապարտութեան գործում:

— Այն, նոյնպիսի մի զեղծում, և նոյն մարդու ձեռքով կատարուած, որ քաւոր Պետրոսի անունը արձանագրեց մեռածների ցուցակի մէջ:— Սիգոր Սիգորիչը աքսոր-

վում է մի ուրիշ յանցաւորի փոխարէն, որին վաղուց բաց են թողել:

— Իսկ եթէ մի օր նրա կինը կըմտածէ որոնել իւր ամուսնուն:

— Այն ժամանակ նրան էլ կըզբեն բանտում մեռածներին ցուցակում:

Դատաստանական վերանորոգութիւններից առաջ այս տեսակ զեղծումներ շատ էին պատահում, և ես զարմանում էի, թէ ինչու քաւոր Պետրոսը մտածեց միայն իւր դատութեան համար, իսկ իւր ընկերների մասին հոգս չտարաւ:

— Նա իրան ազատեց, որ աւելի զիւրութիւններ ունենայ մեր մասին հոգ տանելու, պատասխանեց երիտասարդը: — Նա կըզայ մեր ետեւից և մինչև մեզ չազատէ, չի հանգստանայ:

Երիտասարդը չծածկեց ինձանից, յայտնեց այն ամբողջ ծրագիրը, որ խաչագողները կազմել էին իրանց մէջ, թէ ինչ միջոցներով պէտք է փախչեն կէս ճանապարհից, ապա հարցրեց.

— Կըմիանաս մեզ հետ:

— Ո՛չ, պատասխանեցի ես:

Նա սկսեց զարմացած նայել իմ երեսին:

— Ուրեմն դու քեզ կորցնել ես ուզում:

— Աւելի լաւ է մաշուել հանքերում, քան թէ կըրկին միանալ ձեզ հետ:

— Զատ կըփօշմանես... ասաց նա և վշտացած հեռացաւ ինձանից:

Մենք բոլոր ժամանակ խօսում էինք հայերէն, այն ևս խաչագողի բարբառով, և կասկած չունէինք, որ կըհասկանան մեզ:

Դիշերից բաւական անցել էր. յողնած դատապար-

տեալները բոլորը խորին քնի մէջ էին: Բայց քունը, տըխուր սրտի միակ միւլթարութիւնը, ինձ մօտ չէր զալիս: Պարձեալ ինձ երևում էր Նէնէն, ինձանից չէր հեռանում անբախտ աղջկայ սղաւոր պատկերը...:

ԺԱ.

Փ Ա Խ Ո Ի Ս Տ

Սիբիր...:

Սարսափելի ճանապարհորդութիւն է Հարիւրաւոր մղոններ անցնել շղթայակալ ոտներով: Որքան հեռանում ես դէպի Հիւսիս, ազգաբնակութիւնները հետզհետէ նոսրանում են, և այնուհետև դատարկ ու ձիւնապատ անապատներին վերջ ու սահման չկայ: Խիստ հազիւ են պատահում փոքրիկ քաղաքներ, որոնք աւելի նման են մեծ գիւղերի: Նրանց բնակիչները այն աստիճան սովորած են յաճախ աքսորականների խումբեր տեսնել, որ հէնց լսում են շղթաների հնչիւններ, տներից դուրս են թափվում, սառնասրտութեամբ նայում են նրանց վրայ և ցոյց են տալիս իրանց երեխաներին: Ոմանք տալիս են թրշուռառներին մի կտոր հաց, կամ մի քանի զրօշներ:

Միշտ տխուր և միատեսակ է շրջապատը: Նոյն անվերջ անապատները ամեն օր տարածվում են քո առջև, նոյն մարախլապատ հորիզոնը ամեն տեղ միախառնվում է սպիտակ սաւանով պատած տափարակների հետ, նոյն ցուրտ, խոնաւ և մթին իջևանները սպասում են քեզ ճանապարհների վրայ, և շատ տեղ հանդիպում ես պաշտօնակատարների կոպիտ, անխիղճ վարմունքին: Ամեն տեղ,

կայարաններում նոյնպէս համբարքով ստանում են ճանապարհ են դնում թշուառականների խումբը: Գնում ես, դնում ես... անցնում են օրեր, շաբաթներ, ամիսներ... օր ըստ օրէ ուժաթափ ես լինում, նուազում ես, թուլանում ես, բայց չգիտես, թէ երբ պէտք է տեղ հասնես...:

Երբեմն երևում են քեզ մարդիկների երեսներ, սառն և անմիտ, որպէս ինքը եղանակը: Ոտքից ցլուխ հանում ամբարի և մուշտակների մէջ, այդ գոհարները հազիւ որոշվում են թաւամաղ արջերից, որոնք շատ անգամ ծոյլ և դանդաղ կերպով անցնում են պատապարտեալների խումբի մօտով, և մի առանձին հեղնական հայացք ձգելով նրանց վրայ, կարծես, ուզում են ասել՝ «մենք աւելի բախտաւոր ենք, քան թէ դուք»:

Յուրտ է: Ամեն արարած այստեղ մրսում է, սառչում է, քարանում է: Երկիրը զուրկ է լոյսից և ջերմութիւնից: Կարծես, արևն էլ այստեղ մրսում է, կարծես, նա էլ մուշտակ ունի հագած: Նրա գունաթափ դէմքը շատ չէ որոշվում նոյն գոհարների, նոյն արջերի երեսներից: Նրա ճառագայթները կորցնում են իրանց զօրութիւնը ընդհանուր սառնութեան մէջ:

Մեռած բնութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպարանք է ստանում, երբ հանդիպում ես անտառներին: Այստեղ երեւում է կեանք, բուսական թշուառ կեանք: Տարուայ այն եղանակում, երբ մեզ մօտ ծառերը բեռնաւորուած են դանազան տեսակ անուշ պտուղներով, երբ խաղողը մեղրի համ է ստանում մեր աչքիներում, — այստեղ սառը քամին փչում է, ծառերի ճիւղերը սարսափելով տատանվում են, ցած են խոնարհվում, դալկացած տերևները խշխշալով թափվում են, և նրանց տխուր հառաչանքներից զուրուշում ես այս խօսքերը՝ «տես, մենք էլ աքսորուած ենք այդ երկրում»: Եւ իրաւ, բնութեան խստութիւնը մինչև

այն աստիճան ճնշել է այդ ողորմելի արարածներին, որ նրանք ազատ կերպով աճել և զարգանալ կարող չեն: Որքան առաջ ես գնում, ծառերի աճելութեան ուժը պակասում է, պակասում է, և նրանք հետզհետեւ փոքրանալով, բոլորովին մանրանում են, մինչև թղուկ թուփերի կերպարանք են ստանում:

Ամեն ինչ այստեղ մօտ է երկրին, ամեն ինչ թեքուած, խոնարհուած է դէպի ցած: Լեռները և բլուրներն անդամ չեն համարձակվում իրանց զազաթները շատ վեր բարձրացնել, կարծես նրանց վրայ ևս մի բան ճնշում է: Եւ երկրի ընդարձակ տարածութիւնը ստանում է տափակ, հարթ-հաւասար կերպարանք, — ձեւացնում էր մի անսահման անապատ:

Չնայելով եղանակների խստութեանը, չնայելով մեր ուղեորութեան սպանիչ ազդեցութեանը, իմ ընկերները դարձեալ չէին կորցնում իրանց զուարթութիւնը: Նրանք իրանց սովորութեան համեմատ հանաքներ էին անում, ծիծաղում էին և շատ տեղ իջեւաններում անձնատուր էին լինում արեւեցութեան:

Այդ երկրում լուսի և ջերմութեան պակասութիւնից մարդը միշտ ցուրտ է զգում և ցուրտ: Պէտք է մի բանով տաքացնել սառած մարմինը, — և արագը հանդիսանում է որպէս փրկարար դարման: Նա թմրեցնում է ուղեղը, բթացնում է զգայարանքները, և դու բնութեան խստութիւնը այլ ևս չես զգում: Եւ այդ է պատճառը, որ ոչ մի հիմնարկութեան աչնքան չես հանդիպում, որքան զինետների: Նրանց թիւը հազարապատիկ աւել է եկեղեցիների, դպրոցների և այլ կրթական հիմնարկութիւնների թւից: Համարեա բոլոր իջեւաններում կարելի էր զրտնել արագ:

Թէև արեւեցութիւնը սաստիկ արդելուած էր կալա-

նաւորներին, բայց պահապանները աչնքան բարի են դտնւում, որ չեն արգելում նրանց այդ միակ միւլթարութիւնից, մանաւանդ երբ նրանց էլ հրաւիրում են խմել իրանց հետ:

Իսկ այդ զուարճութիւնները այն աքսորականների համար են միայն, որոնք ունեն իրանց հետ փոքր իշատեւ արծաթ: Երևում էր, որ իմ ընկեր խաչագողները դուրի չէին արծաթից. ամեն տեղ գնում էին ծխախոտ, սպիտակ հաց, ուտելիքներ և արագ: Այդ բարիքներից նրանք մասն էին հանում միւս աղքատ դատապարտեալներին, և այդ պատճառով խումբի մէջ խաչագողները վաճելում էին մի առանձին յարգանք:

Բայց ինձ խիստ անհաճոյ էր թւում նրանց մինչև խնդգնութեան հասցրած անհոգութիւնը: Ես զայրանում էի, երբ նկատում էի, որ նրանք առ ոչինչ էին համարում իրանց զրութեան բոլոր-զարհուրանքը: Մարդիկ, որ կորցնում էին հայրենիք և ընտանիք, մարդիկ, որ իրանց տները մէջ անբախտ կին և սնտէր դաւակներ ունէին, մարդիկ, որ յաւիտեան զրկվում էին այն բոլորից, որ միշտ սիրելի էր եղել իրանց, — այդպիսի թշուառ մարդիկ, դեռ ևս սիրտ ունէին զուարճանալու, դեռ ևս նրանց երեսը ծիծաղում էր:

Մենք զիշերները աւելի ազատ էինք լինում միմեանց հետ խօսելու և խորհրդակցելու, երբ անասունների նման ածում էին մեզ մի սենեակի մէջ և դռները կողպում էին: Բայց իմ ընկեր խաչագողները վաղուց արդէն սկսել էին ինձ հետ բաւական սառն կերպով վարուել, երևում էր որ վստահութիւն չունէին դէպի ինձ և ամենայն ծածկամտութեամբ աշխատում էին թաղցնել ինձանից մի զաղտնիք: Ես էլ իմ կողմից ամենաւին հետաքրքիր չէի լինում խորամուխ լինել նրանց խորհուրդների մէջ:

Այդ սառնութիւնը սկսուեցաւ մեր մէջ աչն օրից, երբ իմ երիտասարդ ընկերներէից մէկը լայտնեց ինձ քաւոր Պետրոսի ամբողջ ծրագիրը, թէ սրպիտի հնարներ էր նախապատրաստել նա, որ կէս ճանապարհից փախցնէր իւր աքսորական ընկերներէն: Ես աչն ժամանակ մերժեցի երիտասարդի առաջարկութիւնը, վճռական կերպով պատասխանելով, թէ ամենեւին չի պիտի մասնակցեմ նրանց ձեռնարկութեան մէջ, և աւելացրի, թէ լաւ է ինձ հանքերում մաշուել և համբերութեամբ օպասել իմ ճակատագրի վախճանին, քան թէ աղատութիւն գտնել քաւոր Պետրոսի ձեռքով:

Աչն օրից անցել էին երկու ամբողջ ամիսներ:

Մի զիշեր նոյն երիտասարդը մօտեցաւ ինձ:

— Մուրադ, ասաց նա, — դու դարձեալ միտքդ չես փոխել:

— Ի՞նչ բանի համար, հարցրի ես:

— Յիշում ես մեր մէջ մի քանի ամիս առաջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը:

— Յիշում եմ:

— Էդուց երեկոյեան պահուն պիտի կատարուի դործողութիւնը...

— Ինչ որ ուզում էք կատարեցէք: Ես չեմ փոխել իմ միտքը, — ես ամենեւին չեմ մասնակցելու ձեր ձեռնարկութեանը...

Նա բռնեց իմ աջը և աղաչաւոր դէմքով աչքերը դարձրեց դէպի իմ երեսը:

— Լսիր, Մուրադ, յամառութեան ժամանակ չէ, քո կամակորութիւնը կրկնուի քեզ: Մտածիր, որ դու դեռ երիտասարդ ես, քո առջև դեռ ընդարձակ ասպարէզ կայ դործելու և բախտաւոր լինելու: Քաւոր Պետրոսը իւր որդու նման սիրել է քեզ, այժմ նոյնպէս սիրում է: Նա

քեզանից ձեռք չի վեր առնի: Նա կըզայ քո ետեւից, ուր որ տանում են քեզ, և մինչև չազատէ քեզ, չի հանգստանալ: Եթէ չես հաւատում, քեզ ցոյց կըտամ նրա նամակը:

Նա տուեց ինձ մի թղթի կտոր, որի վրայ գրուած էին մի քանի տողեր միայն. ստորագրութիւնը և ձեռագիրը քաւոր Պետրոսինն էր: Ահա նրա բովանդակութիւնը. «Սիրելի Մուրադ, հնազանդուիր, ինչ որ քո ընկերները կառաջարկեն քեզ, — մօտ է փրկութեան ժամը»...

Թէ ինչպէս էր հասել այդ թուղթը նրա ձեռքը, ես չգիտեմ, բայց ես զգուանքով յետ տուի, ասելով.

— Եթէ հազար այս տեսակ նամակ գրելու լինի նա, ես դարձեալ իմ միտքը չեմ փոխի: Ես վճռել եմ, վաղուց վճռել եմ բնաւ յարաբերութիւններ չունենալ խաչագողների հետ: Ես նրանց մատնութեամբ Սիրիւր եմ գնում, բայց չէի ցանկանայ նրանց ձեռքով ազատուած լինել:

— Այդ ես հասկանում եմ, պատասխանեց երիտասարդը, — և մասամբ իրաւունք եմ տալիս քո դժգոհութեանը: Բայց ոչինչ չէ արգելում քեզ այդ դրութիւնից ազատուելուց յետոյ կտրել քո յարաբերութիւնները խաչագողների հետ:

— Բանը նրանումն է, որ նրանց ձեռքով ազատուելը ինձ համար անարդանք եմ համարում:

— Այդ խօսքը շատ վերաւորական է, Մուրադ, ասաց երիտասարդը փոքր ինչ վրդովուած ձայնով, — բայց ես ուշադրութիւն չեմ դարձնի և կըլիշեցնեմ քեզ մի ուրիշ բան, որը, որպէս երևում է, մոռացել ես դու: Դու չիշում ես աչն անբախտ աղջկան, որը սիրում էր քեզ, որին սիրում էիր և դու: Արդեօք չի մտածում վերադառնալ նրա մօտ, գտնել նրան, ուրախացնել նրան: — Դիտե՛ս ինչ դրութեան մէջ թողեցիր նրան:

— Գիտեմ...: Բայց ինձ յայտնի չէ, արդեօք ողջ է նա, թէ...:

Վերջին խօսքը ես չկարողացայ արտասանել, դա դանակի պէս կտրատում էր իմ սիրտը: Երիտասարդը Հանգստացրեց ինձ, ասելով:

— Ողջ է: Նրա վերքը մահացու չէր: Մենք այդ մասին ճիշտ տեղեկութիւն ունենք:

Ընթերցողը լիշուժ է, որ ինձ դէպի աքսոր ճանապարհ դնելու առաւօտը յանկարծ յայտնուեցաւ: Նէնէն և իւր բարկութեան խռովութեան մէջ խլեց զինուորների մէկի ձեռքից հրացանը և արձակեց: Թէև ոչոքին չմնասեց նա, բայց նրա վարմունքը այն աստիճան հակառակ էր օրէնքի, որ մի զինուոր հրացանի սուլինով վիրաւորեց նրան, և նա ընկաւ «Խելագար աղջկայ» համարումը և հոգեկան հիւանդութեան ասլացոյցները միայն կարողացան ազատել նրան օրէնքի խիստ դատապարտութիւնից:

Նէնէն անունը լիշեցնելով, երիտասարդը շօշափեց սրտիս ամենագոյուն լարերը. իմ յամառութիւնը մեղմացաւ, իմ կամակորութիւնը միանգամից փշրուեցաւ և ես պատրաստ էի ասել նրան. «Լաւ, համաձայն եմ, կը միանամ ձեզ Հեյդ», — բայց դարձեալ շուտով ես տիրապետեցի ինձ, կարծես, իմ կամքի զօրութիւնը կրկին վերադարձաւ, երբ մտաբերեցի թէ ինչ բան է խաջագողը կամ ինչ է նշանակում միանալ նրանց հետ:

— Ոչ, պատասխանեցի նրան, — երբէք, երբէք ձեզ հետ զործ ունենալ չեմ կարող:

Երիտասարդի զրուծիւնը անտանելի դարձաւ: Նա զործ դրեց իւր վերջին ուժը, աշխատելով Նէնէն լիշատակով զրաւել ինձ: Այդ փորձը անցաւ ասպարդիւն: Այժմ ինչ պիտի անէր նա: Նա յայտնեց ինձ մի զաղտնիք, հաստատ յոյս ունենալով, որ կը համոզէ ինձ, որ ես կը-

մասնակցեմ նրանց ձեռնարկութեան մէջ: Ես մերժեցի: Բայց զաղտնիքը մնաց ինձ մօտ: Այժմ կարող էր նա ապահով մնալ, որ ես նրանց զաղտնիքը չէի յայտնի ում որ հարկն էր և արդեւ չէի դնի նրանց զիտաւորութեան կատարուելուն: Խաջագողները սաստիկ կասկածաւոր մարդիկ են: Ես նկատեցի այդ և բոլորովին անկեղծութեամբ միամտացրի նրան, ասելով:

— Դուք ինչ որ ցանկանում էք, արեցէք, ես ոչ մի կերպով չեմ խանգարի ձեզ, միայն ինձ հանդիստ թողեցէք:

— Ազնիւ խօսք ես տալիս:

— Ազնիւ խօսք եմ տալիս:

Նա սեղմեց իմ ձեռքը և հեռացաւ:

Ես մնացի միայնակ, մեր կալարանի մի անկիւնում նստած: «Այդ մարդիկը պիտի փախչեն, մտածում էի ես, նրանց դեռ չբռնուած, ազատ մնացած ընկերները զրսից կօղնեն նրանց և անպատճառ կը յաջողեցնեն զործը, իսկ ես կը մնամ իմ կապանքների մէջ: Ինձ կը տանեն այնտեղ, ուր մարդիկ կենդանի թաղվում են հանքերի անձաւներում և խլուրդների նման աշխատում են ստորերկրեայ մթութեան մէջ»: Չնայելով այդ բոլորին, իմ սիրտը հանգիստ էր. ես հաւատացած էի, որ վերջ ի վերջոյ ինձ համար էլ կը բացուէր ազատութեան դուռը, բայց աւելի արդար, աւելի օրինաւոր ճանապարհով: Իւր մեղքերը զղջացած, ճշմարտութեան շաղի վրայ կանգնած յանցաւորին պէտք է ներուէր, պէտք է նրա համար փրկութիւն լինէր: Եւ եթէ մարդիկ այնքան սրատեսութիւն չունեն, որ քննեն սրտերի բոլոր խորքերը և որոշեն յամա յանցաւորը զղջացածից, արդարեւ մեղաւորից, — բայց Աստուած, որի համար ոչինչ զաղտնիք չկայ, որ զիտէ բոլորը, ինչ որ հասարակ մահկանացուին անհասկանալի և մութն է, — միթէ ամենաբարի Աստուածը չէր օղնի

ինձ: Իմ հաւատը այժմ այնքան ջերմ էր և իմ յոյսը այնքան հաստատուն էր, որ ես նրա օգնութեանը հաւատում էի և սպասում էի:

Նիշերը անցաւ առանց որեւիցէ աղմուկի: Ամեն ինչ խաղաղ էր, ամեն ինչ իւր սովորական զրութեան մէջն էր: Առաւօտեան մեզ զարթեցրին խիստ վաղ: Օրը բաւական ցուրտ էր: Իմ ընկերները ջերմացրին իրանց մարմինը արագով և չմոռացան մեր սահապան զինուոր-ներին նոյնպէս խմացնել: Մենք ճանապարհ ընկանք, մեղանից իւրաքանչիւրը իւր ծանրութիւնները իւր մէջքի վրայ կրելով: Մեր ետեւից զալիւ էր մի սալակ, լծած միայն մի ձիով, որ բերում էր մեր և զինուորների աւելորդ ծանրութիւնները: Նրա վրայ երբեմն նստեցնում էին աքսորեալներից նրանց միայն, երբ հիւանդանում էին և չէին կարող ճանապարհը շարունակել: Իմ ընկերներից երկուսը, այն առաւօտ իրանց հիւանդ ձեւացնելով, պառկած էին սալակի վրայ: Պահապանները հիւանդների վրայ շատ ուշադրութիւն չէին դարձնում. ինքը հիւանդութիւնը հսկում էր նրանց վրայ:

Երբ արեգակը բաւական վեր բարձրացաւ հորիզոնից, օրը սկսեց տաքանալ: Աքսորականների խումբը առաջ էր ընթանում դանդաղ և ծանր քայլերով: Նրանց ոտնակապերի երկաթները աններդաշնակ կերպով ձայն էին հանում:

Պահապանների և աքսորականների ուշադրութիւնը դարձրած էր մի ծերունի հրէայի վրայ, որը դանազան ծիծաղելի առակներով զուարճացնում էր նրանց: Հրէան մի փոքրիկ մարդ էր, որին կոչում էին Ժօղէֆ: Այդ խեղկատակը կատուի դէմքով, նեղ և խորամանկ աչքերով, բնիկ օգեսացի էր, որը սկզբում պարապվում էր մաքսանենգութեամբ, իսկ յետոյ մտնելով խաչագողների ընկերութեան մէջ, փորագրելի պաշտօն էր կատարում և նը-

րանց հետ կեղծ թղթադրամներ էր շինում: Դա միւլնոյն անձն էր, որ մատնեց ամբողջ ընկերութիւնը:

Ժօղէֆը ամբողջ խմբի զուարճութիւնն էր. նրա սրախօսութիւնները, հանաքները և հրէական թլատ լեզուներով խօսակցութիւնը թուլացնելու չափ ծիծաղելի էին: Կարծես թէ, այդ բոլորը նրա մէջ մի տեսակ կենսական պահանջ էր դարձել, և այդ պատճառով խեղկատակութեան ձիրքը աւելի զարգացել էր: Նախելով նրա վրայ, ես բացատրում էի նրա ցեղի մի քանի ընդհանուր գծերը, որոնք առաջ էին եկել կեանքի դանազան պայմաններից: Խեղկատակութիւնը ծնունդ է հաճոյամոլութեան. զրանք երկուսն էլ ճնշուած, հալածուած ցեղերի յատկութիւններ են: Պատմական հանգամանքների խստութիւնից հրէան այնքան տոտր ընկած է հասարակաց կարծիքից, որ մի շրջանի մէջ գտնուելու ժամանակ ուրիշ բանով չէ կարողանում զբաւել նրանց ուշադրութիւնը, բայց միայն ծաղրածութիւններով: Այդ մտնում է նրա բնաւորութեան մէջ և այն աստիճան ընտելանում է, որ մինչև անգամ առանց վիրաւորուելու թոյլ է տալիս ուրիշներին ծաղրել իրան: Այդպէս էր և Ժօղէֆը:

Օրը սկսել էր երեկոյանալ: Դեռ տասն վերոտից աւել էր մնում մինչև առաջիկայ իջւանը: Ճանապարհը ձրգվում էր անտառի միջով, ուր ասեղնաւոր տերևներով պատած ծառերը այնպէս խիտ զրկած էին միմեանց, որ մի քանի քայլ հեռուից ուրիշ ոչինչ չէր երևում, բացի ծառերից: Ճանապարհը նեղ էր. ծառերի ոտները անդադար զիպչում էին մարդու երեսին և ծակոտում էին: Բայց այդ չէր արգելում լսել Ժօղէֆի մի հետաքրքիր պատմութիւնը, որը կէսօրից յետոյ սկսելով, դեռ չէր աւարտել: Պատմութիւնը հետզհետէ աւելի ծիծաղաշարժ էր դառնում. բոլորի ուշադրութիւնը լառուած էր դէպի հրէան:

Դա ամօքում էր և մեր յոգնածութիւնը: Խումբը դան-
դաղ կերպով առաջ էր գնում:

Մի տեղ ճանապարհը ասելի նեղ ձև ստացաւ. մի
կողմից բարձրանում էր փոքրիկ բլուր, իսկ միւս կողմից
մի ուղղաձիգ դառնալով իջնում էր դէպի անտառախիտ
ձորը և կորչում էր ծառերի մէջ: Ես լսեցի մի ձայն, որ
շատ նման էր սև աղուաւի կռնչիւնին: Ուրքան և բնա-
կան կերպով հնչուեցաւ այդ ձայնը, դարձեալ ես չէի կա-
րող չհասկանալ, թէ դա խաչագողների սովորական նշա-
նախօսութիւններից մէկն էր, որ նշանակում էր՝ «պատ-
րաստ եղէք»: Զայնը կրկնուեցաւ, բայց ոչ ոք ուշադրու-
թիւն չդարձրեց, միայն իմ ընկերները խորհրդաւոր կեր-
պով նայեցին միմեանց երեսին: Թօղէֆի պատմութիւնը
այդ միջոցին ասելի հետաքրքրական էր դարձել:

Փոքր ինչ առաջ գնալուց լետույ, ձայնը երրորդ ան-
գամ կրկնուեցաւ: Այդ միջոցին մեր խումբի մէջ գտնուած
խաչագողները արագութեամբ դուրս եկան ճանապարհից
մտան անտառի մէջ և շուտով ծածկուեցան ժայռերի ե-
տեւում: Պահապաններից մի քանիսը փորձեցին հետամուտ
լինել, բայց ժայռերի ետեւից և ծառերի միջից սկսեցին
նոսրանքները երկուսին դետին գլորեցին: Նրանք լետ դար-
ձան, որ պահեն մնացածներին, որպէսզի չփախչեն:

Այդ բոլորը կատարուեցաւ մի քանի րոպէի մէջ: Ամ-
ողջ խումբին տիրել էր երկիւղ և խորին ապշութիւն:
Նրաջանները դեռ երկու կողմից ևս արձակվում էին, զըն-
թալները սուղելով անցնում էին ծառերի միջից: Յետոյ ա-
նհայտ ինչ լուսն, միայն անտառի խորքից լսելի էին լինում
ուրձերի շտապ-շտապ դարկերը: Նրանում էր, խորտակում
ին փախտականների երկաթեայ ոտնակապերը:

Կռուի խռովութեան ժամանակ չափշտակողներից ոչ
քէ չերևեցաւ անտառի խորքից: Նրանք զործում էին ի-

րանց թաղստի տեղից: Միայն վառօղի ծուխի մէջ ես
նշմարեցի մի աղօտ պատկեր: Ուրքան էլ կերպարանափո-
խուած լինէր նա, այսուամենայնիւ ես չէի կարող չճանա-
չել քաւոր Պետրոսին: Նա խորհրդաւոր կերպով շարժեց
դէպի ինձ իւր մատը և դեւի նման կրկին անշարտացաւ:
Կարծես, դրանով ասել էր ուզում. «լիմար, ինչու չհետե-
ւեցիր իմ խրատներին»....:

Երբ ամեն ինչ լուսն, հանգստացաւ, մենք դեռ նոր
նկատեցինք, որ խեղճ Թօղէֆը դիակների թւումն էր:
Գնդակը, որ դիպել էր նրա գլխին, պատահական չէր,
այլ նպատակով ուղղած: Այդ անպիտանը մատնել էր խա-
չագողներին, ոչնչացրել էր մի ամբողջ հիմնարկութիւն,
որով նրանք միլիոններ վաստակելու յոյսեր ունէին: Սա-
չագողը մինչև մահ չէ մոռանում իւր ընկերի անհաւա-
տարմութիւնը, և աշխատում է մի օր վրէժխնդիր լինել:
Եւ այժմ Թօղէֆը ստացաւ իւր վարձը:

Սարսափած և երկիւղից խռովութեան մէջ ընկած
պահապանները հրէպիւ և իրանց երկու ընկերների դիակ-
ները զրեցին սալակի վրայ, և մենք շարունակեցինք մեր
ճանապարհը: Իջեանը բաւական հեռու էր, մենք հասանք
այնտեղ, երբ արեւը վաղուց մայր էր մտել և մութը բո-
լորովին պատել էր:

Միւս օրը մենք մնացինք նոյն իջեանում: Պահա-
պանները երկիւղ կրելով, մի գուցէ մնացած աքսորական-
ների հետ պատահէր մի և նոյնը, այն օր մեր գնացքը
լետ ձգեցին, մինչև պատահած անցքի մասին տեղեկու-
թիւն կրտային մերձակալ փոքրիկ քաղաքի կառավարու-
թեանը, և մինչև փախտականներին գտնելու միջոցներ
գործ կըղրուէին: Ես շատ ուրախ էի, որ մեր ուղեւորու-
թիւնը ընդհատուեց, որովհետեւ փոքր ինչ կըհանգստանալի,
փոքր ինչ կըկազմուէր իմ սպառնալիք ուժերը:

ԺԲ.

ՍԻՐԸ 2Ի ՀԱՄԱՐՆԵՐՈՒՄ

Խաչազոյնների փախուստից յետոյ մեր խումբի մէջ մնաց մէկ քրիստոնեայ միայն ազգով վրացի: Միւսները թուրք, թաթար և այլազգիներ էին: Ազատուելով խաչազոյնների անտանելի հասարակութիւնից, ես սկսեցի որոնել լիշեալ վրացու բարեկամութիւնը: Նա մի ուրախ, պարզամիտ և բաւական շնորհալի զէմքով երիտասարդ էր Իմերեթիայի կողմերից: Նա խիստ շուտով մտերմացաւ ինձ հետ: Նրան աքսորել էին սպանութեան համար: Ես զարմանում էի, թէ ինչպէս մի այնպիսի բարեսիրտ տղան կարող էր սպանութիւն գործել:

Այդ երիտասարդը օրըստօրէ աւելի և աւելի համակրական էր դառնում ինձ: Նրա բնաւորութեան մէջ այնքան պարզութիւն կար, որ չէր կարելի չտիրել նրան:

Մեզ արդէն տեղափոխել էին մերձակայ փոքրիկ քաղաքը: Այստեղ ևս մի քանի օր պահեցին մեզ, որովհետեւ մեր խումբի հետ պիտի միացնէին մի քանի ուրիշ աքսորականներ, որոնց նոյնպէս Սիբիր էին ուղարկում:

Վասօն — այսպէս էր վրացի երիտասարդի անունը — այնքան ընտելացաւ ինձ հետ, որ ինձանից չէր հեռանում: Գիշերները քնում էր իմ կողքին, և շատ անգամ,

երբ քունը չէր տանում, ժամերով պատմում էր իւր կեանքի այս և այն արկածները:

Մի գիշեր, նստած իմ մօտ, կարկատում էր իւր մաշուած կօշիկները և տխուր, հազիւ լսելի ձայնով շշնջում էր մի երգ: Երիտասարդը բոլորովին յափշտակուած էր իւր զգացմունքների մէջ և գործը համարեալ մեքենաբար էր կատարւում նրա ձեռքում:

— Վասօ, չե՞ս պրծնում, հարցրի նրանից:

— Ի՛հ, թող անի՞՛ւ Աստուած այդ անպիտանները, սաղ տեղ չէ մնացել, կարում ես, կարում, էլի կն է ու էն:

— Մէկ հատը ինձ տուր, ես կօղնեմ քեզ:

— Չնորհակալ եմ, դու միայն ճրագը մօտ բռնիր, ես կրկարեմ:

Ես նկատեցի, որ Վասօն խնդրեւ խիստ կարեւոր էր. ճրագուի մօմը, որ նա կպցրել էր յատակի աղիւսի վրայ, այնքան սպառուել և կարճացել էր, որ լոյսը կօշիկների վրայ չէր տարածում և այսպիսով դժուարացնում էր նրան աշխատել: Ես վեր առի մօմը, բարձր բռնեցի, նա շարունակեց կարել:

Բայց ինձ հետաքրքրում էր այն, թէ ինչ պատճառով աքսորեցին նրան:

— Ես սպանեցի իմ պարոնին, պատասխանեց նա:

— Ի՞նչու համար:

— Երկար է, շատ երկար, եթէ պատմելու լինեմ, մինչև լոյս չի պռծնի:

Մի և նոյն է: Գու խօ չես քնում, իմ քուն էլ չէ տանում. դու պատմիր, ես կըլսեմ. այսպիսով աւելի կարճ կըլինի գիշերը:

Նա սկսեց պատմել.

«Ես Ի... իշխանի ճորտերից էի: Նա շատ վատ մարդ էր, օրինակ քեզ՝ մի զազան: Պատահում էր, կամ տանը

կնոջ հետ կռուած է, կամ մի ուրիշը բարկացրել է նրան
և կամ հարկած է, նա կատաղած դուրս է գալիս տնից,
վայ աչն զիւղացուն, որ կը հանդիպի նրան: Նա իսկոյն մի
առիթմ կը գտնէր զիւղացուն ծեծելու, հայհոյելու և իւր
սիրտը հանգստացնելու: Օրինակ, պատահում էին այս-
պիսի դէպքեր. զիւղացին մի զոյգ նոր տրեխներ է հագել:
(Նա համբերել չէր կարող, երբ զիւղացին նոր բան էր
հագնում և պարոնի նմանութիւն էր ստանում:): Տեսար,
կանչում է՝ «էյ, մարդ»: Գիւղացին մօտենում է, զլուի է
տալիս, կանգնում է:— «Այդ ինչ է», ցոյց է տալիս նա
տրեխները:— «Աղա ջան, ցաւդ առնեմ, դնում եմ ան-
տառ», պատասխանում է զիւղացին զողալով:— «Տօ, ան-
պիտան, եթէ առանց տրեխների գնալու լինես, ոտներդ
կըմաշուեն» և հրամայում է իսկոյն խել նրանից տրեխ-
ները: Մի անգամ զիւղացու մէկը փութկաց նրա մօտ:—
«Տօ, անշնորք աւանակ, համարձակվում ես փութկալ քո
պարոնի առջև», ասաց նա և հրամայեց ծեծել խեղճին:
«Մեր հարեւան Գիօրգին մի աղջիկ ունէր, շարու-
նակեց նա, նրա անունը Կէկէլօ էր: Բայց ինչ աղջիկ,
այնքան սիրուն էր, որ կարծես զիւղացու աղջիկ չլինէր,
այլ ուղիղ պարոնի տնից դուրս եկած լինէր: Մի անգամ
նա հանդիպեց ինձ դաշտումը, գալիս էր անտառից, շա-
լակած փայտ էր բերում իրանց համար: Քրտինքը թափ-
վում էր նրա երեսից, թշերը խնձորի նման կարմրել էին:
Հէնց որ տեսայ, իմ խելքը գնաց:— «Տուր, Կէկէլօ, ես
կըտանեմ շալակդ» ասացի նրան:— «Ճատ ծանր չէ, ես
կարող եմ տանել» ասաց նա, աւելի կարմրելով: Մենք
սկսեցինք խօսելով կամաց-կամաց դիմել դէպի գիւղը, երբ
մօտեցանք, բաժանուեցանք միմեանցից, որ մեզ միասին
չտեսնեն:

Այդ միջոցին Վասօն այն աստիճան յափշտակուած

էր իւր պատմութիւնով, որ ամենեւին չէր նկատում, թէ
ասեղը ընկել էր նրա ձեռքից և կօշիկները ճոխալէս ըն-
կած էին նրա կողքին: Նա շարունակեց.

«Ես մօրս յայտնեցի, որ Կէկէլօին նշան դնէ ինձ
համար. նա էլ հօրս յայտնեց: Հայրս դնաց Գիօրգի տու-
նը, խոստացաւ տալ մի ալծ, հինգ թունդի զինի, մի
քանի սօմար սիմինդր, կարճ ասած, խօսեցին, բարիշե-
ցան, նշանը դրեցին: Սպասում էինք, որ աշունքը գալ,
զինին պատրաստուի, որ հարսանիք անենք: Այդ միջոցին,
չեմ իմանում, ինչ սատանայ մտաւ իմ պարոնի գլխում,
նա հրամայեց, որ Կէկէլօին վեր առնեն իւր տանը որ-
պէս ազախին:

«Աշունքը եկաւ, զինինները հասան, բայց հարսանի-
քը չկատարուեցաւ:— «Այս տարի չի լինի» ասում էր մեր
պարոնը: Իմ սիրտը տրաքվում էր անհամբերութիւնից:
Բայց ինչ կարող էի անել, երբ պարոնը այսպէս էր հրա-
մայում:

«Մի անգամ Կէկէլօն գտաւ ինձ անտառում, տես-
նում եմ, երեսին գոյն չէ մնացել, կասես թէ, սպանուած
լինէր: Հարցնում եմ.— «Կէկէլօ, ինչ է պատահել քեզ
հետ»: Նա ոչինչ չէ ասում, հէնց լաց է լինում: Գրկում
եմ նրան, դարձեալ հարցնում եմ,— «Կէկէլօ, ինչու ես լաց
լինում»: Նա արտասուքի միջից ինձ պատասխանում է.—
«Ա՛խ, վատ մարդ է... նա շատ վատ մարդ է... նա Աս-
տուած չունի... նա»...: Խեղճ աղջիկը չկարողացաւ վեր-
ջացնել իւր խօսքը, բայց ես հասկացայ բոլորը...:

«Արիւնը թռաւ գլուխս, ես խտակ կատաղեցայ: Հէնց
էն հաթին վազեցի դէպի մեր տունը, խէնջալս վեր առի,
թաղցրի չէր քէզիս տալ, տնից դուրս եկայ: Առաջ մտայ
զինետունը, լաւ խմեցի, սիրտս պնդացրի, յետոյ գնացի
պարոնի դրանը կանգնեցայ, սպասում էի, որ նա դուրս

զայ: Տեսայ, նա դուրս եկաւ, պատրաստուիւմ էր որսի
ղնալ: Առաջը կտրեցի, ասելով. — «Ի՞նչու ես պահել իմ
նշանածին»: Նա բարկացաւ, սկսեց հայհուել և չորս կողմն
էր նայում, աչքերով որոնում էր իւր սպասաւորներին, որ
Հրամայէ ինձ բռնեն: — «Տուր իմ նշանածը» կրկնում եմ
ես, Հէնց մօտ ու մօտ եմ գնում: Նա դարձեալ դռում է.
— «Դու, լիբբ, անդամ, համարձակուիւմ ես... բռնեցէք
այդ անիրաւին»: Ես ուշադրութիւն չեմ դարձնում, Հէնց
մօտ ու մօտ եմ գնում: — «Հիմա քեզ խեղդել կըտամ» ա-
սում է աւելի կատաղելով: Իսկ ես Հէնց մօտ ու մօտ եմ
գնում: — «Տուր նշանածս, ասում եմ քեզ»: Նա էլ չհամ-
բերեց մինչև ծառաները հաւաքուէին, յարձակուեցաւ իմ
վրայ: Ես խէնջարը, խրեցի նրա կողքը...:

Այդ միջոցին ես նայեցի Վասօի երեսին, նա այնպէս
գունատուած էր, նրա շրթունքը այնպէս դողդողում էին,
որ կարծես, Հէնց այն բռնուիւմ նա իւր արիւնոտ խէն-
ջարը դուրս էր քարշում բռնակալ պարոնի կողքից: Երբ
նա փոքր ինչ հանգստացաւ, հարցրի.

— Իսկ դու չփախար:

— Փախայ, բայց երբեմն գիշերով յայտնուիւմ էի մեր
գիւղում, որ Կէկէլօին էլ կարողանամ փախցնել: Աստուած
չյաջողեց, մի գիշեր բռնուեցայ:

Վասօին ես աւելի սկսեցի սիրել, երբ իմացայ նրա
կեանքի պատմութիւնը: Խեղճ տղան սիրոյ դոհ էր դար-
ձել: Սէր... ինչ բան ես դու, ես մինչև այսօր չեմ կա-
րողացել հասկանալ քեզ, թէեւ ինքս սիրել եմ... և այժմ
սիրում եմ...:

Վասօն և Կէկէլօն, որպէս ճորտեր, որպէս սեպհա-
կանութիւն մի անգութ պարոնի, յօժարութեամբ նուի-
րում են նրան իրանց աշխատանքը, իրանց վաստակը:
Բայց երբ պարոնը զիպչում է և այն զգացմունքին, որը

ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

Այդ երկտասարդը հէնց առաջին անգամից գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, քանի դեռ նրա հետ ծանօթացած չէի: Նա մի բարեկազմ տղամարդ էր, բարձրահասակ, որի երեսի փոքր ինչ խոշոր դժագրութիւնը տալիս էր դէմքին խիստ ալրական բնաւորութիւն:

Ես շատ էի հետաքրքրվում, թէ ինչ յանցանքի համար աքսորուած էր նա: Բայց նա իւր մասին ոչինչ չէր խօսում և միշտ տխրութիւնը պատում էր նրա դէմքն, երբ խօսքը վերաբերում էր իւր անձին: Ինձ ասեցին, թէ նա եղել է մի նշանաւոր աւագակապետ: Հէնց որ այդ իմացայ, սկզբում իմ մէջ ծագեց սաստիկ հակակրութիւն դէպի այդ մարդը: Աւագակը իւր գործունէութեամբ շատ չէ զանազանվում խաչագողներէ: Իսկ խաչագողներին ես ատում էի: Բայց իմ հակակրութիւնը հետզհետէ անհետացաւ, երբ աւելի մօտ ծանօթացայ նրա հետ:

Աւագակապետը բնիկ պարսկաստանցի էր Ատրպատականի կողմերից: Հայրենակցութիւնը առաջին բարեկամական կապը եղաւ իմ և նրա մէջ: Բայց երբ իմացայ, որ նա ազգով հայ էր, բոլորովին կասկածեցայ նրա հետ:

Մի գիշեր, երբ երկար թախանձեցի նրան, յօժարուեցաւ հաղորդել ինձ իւր կեանքի պատմութիւնը: Նա սկսեց այսպէս.

«Ինձ կոչում են Ջալլադ. դա իմ իսկական անունը չէ. դա իմ մականունն է, որ նշանակում է դա հիւճ: Այդ մականունը ստացայ ես ոչ թէ նրա համար, որ դահճի պաշտօն եմ կատարել, այլ նրա համար, որ շատ արիւն եմ թափել, բայց ոչ անմեղ արիւն...: Իմ հայրը Ղարադադ գաւառի հայ մելիքի տնտեսն էր: Մելիքը չափազանց հաւատարմութիւն ունէր դէպի նա և համարեալ իւր տնտեսական բոլոր գործերը յանձնել էր նրան: Մելիքը միշտ պարսից խաների հետ կեանք վարելով, բնդունել էր

նրանց շատ սովորութիւնները: Նրա ընտանեկան կեանքը, բարքը, վարքը, կատարեալ ոլարսկական էր, պակաս էր հարեմը միայն, պակաս էին սեւամորթ ստրուկներ և ներքինի ծառաներ, որ նրա տունը մահմեդական ընտանիքի ճիշտ կերպարանքը ստանար:

«Չատ անդամ պատահում էր, որ հայրս միտրեւիցէ բան էր գնում մելիքի տան համար, և տալիս էր ինձ տանել այնտեղ: Ես աւելի ուրախութեամբ էի կատարում հօրս պատուէրը, երբ մի բան պէտք էր տանել մելիքի կանանոցը: Ամեն անգամ, այնտեղ մտնելու ժամանակ, մելիքի աղջիկները, աղախինները շրջապատում էին ինձ, «ի՜նչ ես բերել» հարցնում էին, և ամեն կողմից վրապաճնելով, սկսում էին խլխլել իմ տարած փարջաները: Իսկ երբ իմ տարած բաները աղջիկներին չէին պատկանում, նրանք հանաքներ էին անում, ծիծաղում էին իմ վրայ, ջիզրացնում էին ինձ, իսկ ես ամօթից քրտնած, կարմրած, հեռանում էի նրանցից: Ես թէև արդէն հասակ առած պատանի էի, բայց ինձանից չէին քաշվում, ինձ վրայ նայում էին որպէս տան տղայի վրայ:

«Մելիքը, մահմեդականների սովորութեանը հետևելով, ունէր մի քանի կնիկներ: Նրա առաջին կինը մեռած էր որից մնացել էր մի աղջիկ միայն, որին կոչում էին Սանամ: Խորթ մայրերը, որպէս սովորաբար լինում է, վատ էին վարվում Սանամի հետ և շատ բաներում խտրութիւն էին դնում նրա և իրանց զաւակների մէջ: Սանամը զրկուած էր մայրական սէրից, զրկուած էր առհասարակ ընտանեկան քաղցրութիւնից: Ես շատ անգամ հանդիպում էի նրան արտասուքը աչքերում, բայց նա ինձ ոչինչ չէր ասում, նա վաղուց սովորել էր իւր վշտերը թաղցնել իւր սրտում: Հայրը զբաղուած լինելով իւր գործերով, նրա վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Պա-

տահում էր, երբ աղջիկները հազուստի համար զանազան թանգազին իրեր էին տանում ես, երբ Սանամը բաժին չէր ստանում, նա իսկույն լուռթեամբ հեռանում էր, առանձնանում էր մի տեղ, և անձնատուր էր լինում խորին տխրութեան:

«Այսպիսի դեպքեր, որ պատահում էին ոչ սակաւ անգամ, վերաւորում էին Սանամի սիրտը, նա վշտանում էր, ոչ թէ այն պատճառով, որ նա զրկվում էր այն գուարճութիւններից, որ վայելում էին նրա միւս քոյրերը, ոչ,— Սանամը այդ մասին շատ հպարտ էր,— այլ նա վերաւորվում էր գլխաւորապէս նրա համար, որ խորութիւն էին դնում նրա և միւսների մէջ և անդադար վիշեցնում էին, թէ «դու անբախտ ես, որովհետեւ մայր չունես»:

«Այդ հանգամանքները ծնեցրին իմ մէջ մի ջերմ կարեկցութիւն դէպի դժբախտ աղջկայ վիճակը:

«Անցան տարիներ, Սանամը արդէն հասունացած օրերորդ էր դարձել, իսկ ես նորահաս երիտասարդ էի: Այդ հասակում մարդիկ ամեն բան հասկանում են:

«Մի անգամ, երբ մօտենում էր զատկի տօնը, մելիքի աղջիկները կարել էին տալիս իրանց համար նոր հագուստներ: Սանամի համար նոյնպէս ձեւ էին տուել, բայց նա ամենեւին չէր շտապում, որ շուտով կարուեն և զատկուայ համար պատրաստ լինեն: Ես հարցրի պատճառը, նա պատասխանեց.

— «Ի՞նչ կանեմ կարմիր շաւիկը, երբ սիրտս միշտ սև ու սև է հաղած...:

«Նա այլևս չխօսեց և հեռացաւ:

«Ես նկատեցի, որ Սանամը այժմ չէր տանջվում այն ցաւերով, որ երեխայութեան ժամանակ շատ անգամ արտասուք էին թորեցնում նրա աչքերից,— այժմ նրա տանջանքը բոլորովին հոգեկան էր...:

«Սանամը մի առանձին մտերմութիւն չունէր դէպի ինձ. նա նայում էր ինձ վրայ, որպէս իւր հօր տանը մեծացած սպասաւորի վրայ: Որքան էլ ճնշուած լինէր նրա դրութիւնը, այսուամենայնիւ, նա մելիքի աղջիկ էր, իսկ ես՝— նրա հօր մօտ ծառայողի որդին: Ես շատ էի աշխատում շօշափել նրա սրտի խորքերը, բայց նա այնքան ծածկամիտ էր, որ երբէք իւր սիրտը չէր բաց անում ինձ մօտ: Նա միայն համարում էր ինձ մի երիտասարդ, որ իւր բոլոր շրջապատողներից աւելի համակրութիւն ունէր դէպի նա, և որին պատահած ժամանակ կարող էր հաւատալ և ասել նրան մի քանի խօսքեր:

«Մի անգամ գտայ նրան սարսափելի խուճկութեան մէջ. կարծես թէ, սպանուած լինէր յուսահատութիւնից: Նա դարձաւ դէպի ինձ այդ խօսքերով.

— «Աղաչում եմ քեզ, գնիր ինձ համար մի կտոր աֆիօն. դա կըլինի իմ առաջին և վերջին խնդիրը քեզանից:

«Իսկույն հասկացայ նրա միտքը:

— «Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, հարցրի ես ոչ սակաւ զարհուրելով:

«Նա ուշադրութիւն չդարձրեց իմ հարցերի վրայ, և կրկնեց իւր խնդիրը աւելի հրամայական ձայնով.

— «Քո զիտնալու բան չէ... գնա՛ գնիր, ինչ որ ասում են քեզ... հէնց այսօր, հէնց այս րոպէիս... գնա՛, մի ուշացիր...:

«Ես դուրս եկայ Սանամի սենեակից, նրան այն յօտի մէջ թողնելով, թէ կըկատարեմ նրա խնդիրքը: Բաւումը ինձ հանդիպեց մելիքի վաղեմի ձիապանը, մի ծերունի, որ ծառայում էր այդ տան մէջ նրա հօր ժամանակներից: Ծերունին չլսելով, որ ես կանչեցի նրան, շարունակեց իւր դանդաղ քայլերը և մտաւ ախոռատունը: Ես հետեցի նրան, պատմեցի, թէ ինչ դրութեան մէջ գտայ Սանամին:

— «Ամեն բան տակնուրաց եղաւ... ամաց նա, ինքն իրան խօսելով, — «էլ ինչ մնաց... ամեն բան կորաւ... մնացել էր մեր սուրբ հաւատը, այն էլ կորաւ...»

— «Ի՞նչ է պատահել, հարցրի ես, ոչինչ չհասկացաւ իմ նրա միջին խօսքերից։

— «Ի՞նչ է պատահել... կրկնեց նա գլուխը շարժելով, բայց այդ միջոցին ոսկեգոյն նոյնքաներից մէկը, տեսնելով իւր ծերունի խնամատարին, սկսեց ուրախութեամբ խրխնջալ և առջևի սմբակները յատակին դարկել։ Նա դարձաւ դեպի նոյնը, ասելով. — «Սարի, խեղճ կաց»։ Սարին փոքր ինչ հանգստացաւ և նա կրկին դիմեց ինձ դարձեալ նոյնի վրայ խօսելով.

— «Հինդ տարուց աւել է, որ աշխատում եմ այդ անդրդամին խելքի բերել, բայց դա հէնց էն դիժն է ու էն դիժը։ «Ծերունի թունին սատիկ սիրում էր իւր ձիաների մէջ կարգ պահպանել, և մանաւանդ ներել չէր կարող, երբ նրանք մի այլ մարդու ներկայութեամբ, չէին հետևում համեստութեան կանոններին։ Նա պատրաստվում էր աւելի երկար բացատրութիւններ տալ իւր կարգապահութեան մասին, բայց իմ համբերութիւնը հատաւ, ես կրկին հարցրի.

— «Դու այն ասան, ինչ է պատահել։

— «Էլ ինչ լինի... ամեն բան փչացաւ... ամեն բան ծուռն է դնում»...։ Նոյնը դարձեալ ընդհատեց նրա խօսքը։

— «Սարի, սատանայի ծնունդ, քեզ են ասում, խեղճ կաց»։

«Նա մոռանալով իմ հարցմունքը, մօտեցաւ Սարիին սկսեց հայրաբար փաշտայել նրա գեղեցիկ բաշը, և նորից խրատներ կարդալ։ Նոյնը լսեց նրա խրատները, հանգստացաւ, իսկ ծերունին եկաւ, կրկին նստեց իմ մօտ։

— «Անցան, գնացին Հին ժամանակները... խօսեց նա, խորին կերպով հոգւոյ հանելով. — «Լինում էր, շատ

անգամ հանգուցեալ մելիքը մտնում էր այստեղ. ձիաները մէկը միւսի կողքին շարուած էին լիսունի չափ, չաղ, սիրուն, կառնութէ, ամեն մէկը մի աշխ լինէր։ Հանգուցեալի սիրտը փառաւորվում էր, ձեռքով զարկում էր իմ քամակին, «շատ ապրես, ասում էր, թունի, ձիաները լաւ են պահել»... ու այն րոպէս հանում էր փւր հազիցը կաբան, ինձ ինքաթ էր տալիս։ Բայց հիմա... ոչ այն մելիքը կայ, և ոչ այն ձիաները...։ Բոլորը պատիկ մելիքը ընծայեց պարսիկ խաներին...։ Բայց առաջ... պարսիկ խաներն էին մեզ ձիաներ փէշքաշ անում, որ հանգուցեալ մելիքը նրանց հոգին չհանէր... տերւի նման զողողում էին, երբ նրա շուաքն էին տեսնում...։

«Մելիքների տան վաղեմի փառքի յիշատակը և նրա թուլանալը ներկայ մելիքի օրերում այն աստիճանից աւելի բարեկիրտ ծերունու սիրտը, որ նա, կարծես, բոլորովին չէր նկատում իմ ներկայութիւնը, և իսպառ մոռացաւ այն հարցը, որով ես մի քանի անգամ դիմեցին նրան։ Ես դարձեալ հարցրի.

— «Ես այդ բոլորը զիտեմ, դու այն ասան, ինչ է պատահել Սանամի հետ։

«Նա դարձեալ ինձ համբերութիւնից հանեց իւր երկարաբանութեամբ։

— «Խեղճ աղջիկ, երանի՜ թէ, բնաւ ծնուած չլինէիր... երանի՜ քո մօրը, որ շուտ մեռաւ և աչքերով չտեսաւ այդ նախատինքը...։ Բայց այլևոր թունին մեղաւոր էր նա, մնաց, չմեռաւ և չտեսած բաներ տեսաւ...։ Մի այդպիսի բան կարող էր պատահել հանգուցեալ մելիքի օրերում։ Նրա ժամանակում Աստուծոյ բարութիւնով լցուած էր մեր երկիրը, զայն ու զառը միասին էին ապրում. մարդիկ լաղաղութեամբ ջանում էին, հնձում էին, ուտում էին, ուրախանում էին...։ Բայց հիմա, — հիմա

մարդ ոչ իւր գլխի տէրն է և ոչ իւր ապրանքի տէրն է... ամեն բան փչացաւ... ոչ կարգ կայ, ոչ կանոն... ամեն մարդ իւր սրտի ուղածն է անում...: Իսկ մեր մեղիքը իւր քէֆերից չէ արթնանում...: Բայց այդ վերջինը... նրա այդ վերջին արարմունքը... ախ, Աստուած, այդ ի՞նչ բան է...:

— «Ի՞նչ արարմունք, գոչեցի ես բարկութեամբ, — դէ ասան, ի՞նչ ես սիրտս տրաքեցնում:

— «Ի՞նչ արարմունք... դու դեռ չե՞ս լսել, հարցրեց նա զարմանալով:

— Ես ոչինչ չեմ լսել:

— «Մեր մեղիքը (ախ, Տէր Աստուած, նրան մէքիչ խելք տուր) հա, մեր մեղիքը ամեն բան ոտքի տակ տըւեց, ամեն բան տակնուվրայ արեց...: Խաները նրա հօրից տերեւի նման դողում էին, երբ գալիս էին նրա սալամին, ժամերով կանգնում էին դրանք, մինչև հրաման չէին ստանում, չէին համարձակվում ներս մտնել: Բայց թուլասիրտ որդին հիմա խաների ոտքերն է լիզում, խոնարհվում է նրանց առջև...: Այդ բաւական չէ, իւր հարազատ աղջիկը նրանց կնութեան է տալիս... մի լոյս հոգի է կորցնում...:

— «Սանամին է տալիս, հարցրի ես սարսափելով...:

— «Սանամին, ապա ո՞ւմ, պատասխանեց նա, իւր մարած աչքերից արտասուքը սրբելով:

«Ես հասկացալ զժբախտ աղջկայ խռովութեան պատճառը և իսկոյն դուրս եկալ ախոռատնից: Արեւը արդէն մայր մտնելու մօտ էր: Ես սպասում էի, մինչև բոլորովին մթնի, որ յարմար ժամանակ դտնեմ Սանամի հետ տեսնուելու:

«Բայց մինչև մեր տեսնուելը, հարկաւոր է ձեզ տեղեկացնել, որ այն ժամանակ Ղարաբաղի գաւառում կային հայոց երկու նշանաւոր մեղիքներ. մէկը մեր մեղիքն

էր, իսկ միւսը, նոյնպէս հին տոհմից, աւելի զօրաւոր էր քան թէ մերը: Ղարաբաղի հայերի իշխանութիւնը բաժանուած էր այդ երկուսի մէջ: Երկուսն էլ անմիաբան, հակառակ միմեանց, միշտ աշխատում էին ստորացնել միմեանց, վնասել միմեանց, և այդ պատճառով ներքին երկպառակութիւնը երկրից անպակաս էր լինում: Պարսիկ խաները, օգուտ քաղելով դրանց թշնամութիւնից, աւելի բորբոքում էին կռիւը: Եւ այդ, ի հարկէ, աւելի ձեռնտու էր նրանց, երբ հայոց զլխաւորները չէին կարող միանալ, որ ընդհանուր ուժերով պատերազմէին երկրի արտաքին թշնամու դէմ:

«Վերջին ժամանակներում մեր մեղիքը մտածում է բոլորովին ոչնչացնել իւր հակառակորդին, և այդ նպատակին հասնելու համար, աշխատում է դէպի ինքը դըրաւել Քուրդաշտի խանին, խոստանալով, որպէս բարեկամութեան առհաւատչեայ ղեղեկիկ Սանամին նրան կնութեան տալ:

«Մի այնպիսի մարդ, որպէս մեր մեղիքի էր, պատրաստ էր իւր փառասիրութեան համար զոհել ամեն ինչ: Նա նայում էր իւր աղջկայ վրայ, որպէս իւր նժոյգներից մէկի վրայ, որ շատ անգամ ընծայում էր այս և այն խանին, նրանց բարեկամութիւնը դրաւելու համար:

«Պարզ, մաքուր, անարատ մնացած ժողովրդի կրօնական զգացմունքը վիրաւորվում էր, տեսնելով, որ իւր մեղիքը մահմեդական սովորութիւններին է հետեւում, բայց նրա խուլ բողբոքը լսելի չէր լինում:

«Գուք մի փոքր տեղեկութիւն ուտացաք մեր երկրի այն ժամանակուայ դրութեան մասին, շարունակեց աւագակապետը, հիմա դառնանք դէպի օրիորդ Սանամը:

«Ախոռատան բակից մի փոքրիկ դուռ տանում էր դէպի պարտէզը, որ կպած էր մեղիքի ամրոցին: Սանամը

սովորութիւն ունէր երեկոյեան սրահուն պարտէզում պտըտելու: Ես մտայ այնտեղ, յուսալով, թէ կըզտնեմ նրան: Երկար անհանգիստ կերպով թափառում էի, բայց ոչ ոքին չտեսայ: Արևը մտաւ, փութը սկսեց հետզհետէ թանձրանալ: Ես մտայ ամբողջ այն դռնով, որ ուղղակի տանում էր դէպի Սանամի սենեակը: Նախասենեակում ճրագ չկար: Մօտեցայ նրա կացարանի դրանը, ներսից լսվում էր մի այսպիսի սոսկալի խօսակցութիւն.

— «Լո՛ւռ կաց, անդամ... ինչպէ՞ս ես համարձակվում... քեզ մորթել կըտամ... ինչ որ ասում եմ, պէտք է հնազանդուես...»

«Այդ նրա հօր ձայնն էր: — «Հողե՛մ քո տարտաղ գլուխը... էլ ինչ ես ուզում... կըզնաս խաֆի տանը, խանութ կըդառնաս... միշտ դառու դռմաշ կըհագնես...»

«Այդ նրա խորթ մօր ձայնն էր: — «Թէ որ սպանէք, թէ որ կտրատէք ինձ, էլի այն կտես՝ պարսկի կին չեմ դառնայ, հողիս չեմ կորցնի...»

«Այդ Սանամի պատասխանն էր: — «Ես յետ քաշուեցայ, մի անկիւնում կձկուեցայ, երբ լսեցի մելիքի քայլերի ձայնը: Նա իւր կնոջ հետ դուրս եկաւ, անցաւ իմ մօտից, բայց մութի մէջ չկարողացաւ նկատել ինձ: Ես լսեցի հետեւեալ խօսակցութիւնը.

— «Ա՛յ մարդ, ասաց կինը, — դու ինչու ես մտիկ անում այն քածի ասածներին, ինչ որ ուղում է, թող անէ. դու խանին խօսք ես տուել, իսօ չէ՞ս կարող խօսքից լեռ կանգնել:

— «Ես նրա լաց ու սուգին մտիկ չեմ տայ, պատասխանեց մելիքը, — ես տղամարդ եմ, իմ թքածը չեմ լիզի...»

«Սանամի վիճակը արդէն վճռուած էր. Այր և կին համաձայն էին: Գթբախտ օրիորդի ընդդիմադրութիւնը կըմնար ապարդիւն, եթէ մէկը նրան օգնութեան չհասնէր:

«Մինչ ես այն մտածութեան մէջ էի, թէ ինչ ելք պէտք է գտնել, նախասենեակում մտաւ օրիորդի դայեակը, ճրագը ձեռին: Պառաւր տեսնելով ինձ, կանգնեց.

— «Ախար այդ լաւ բան չէ... ասաց նա ցաւալի ձայնով, — ախար այդ ընդդէմ է մեր Տէր Աստծուն... ո՞վ է տեսել մի այդպիսի բան... ախ, այդ ինչ են ուզում անել, սուրբ Աստուածածին...: Քանի՛ քանի՛ տարիներ կուրծքիս վրայ սրահել, մեծացրել եմ նրան... իմ աչքի լոյսի պէս սրահել եմ... Հիմա ուզում են տալ անօրէնին... ուզում են հողին, հաւատը կորցնել...»

«Պառաւր նկատեց, որ ես համբերութիւն չունեմ նրան լսելու, հարցրեց.

— «Ո՞ւր ես գնում: — «Սանամի մօտ:

«Նա էլ էր ցանկանում մտնել օրիորդի մօտ, բայց երբ տեսաւ, որ ես այնտեղ եմ գնում, չկամեցաւ խանգարել մեր տեսութիւնը, լեռ դարձաւ, ասելով.

— «Գնա, մի ուշացիր, նա քեզանից խօսք կըլսէ, ասան, թող ականջ չդնէ հօրն ու մօր խօսքին, ասան, թող չկորցնէ լոյս հաւատն ու հողին...»

«Ես, հակառակ իմ սպասածին, գտայ Սանամին բաւական խաղաղ դրութեան մէջ: Բոցավառուած աչքերի կրակը, որ տեսել էի այնօր առաւօտեան, կարծես թէ հանգել էր, միայն դունաթափ դէմքի վրայ երևում էին խորին յուսահատութեան նշաններ:

— «Քերեցի՛ր, հարցրեց նա անհամբերութեամբ:

— «Ի՞նչը, հարցրի ես:

— «Այն, որ առաւօտեան խնդրեցի քեզանից:

— «Այն, որ դու պահանջեցիր, այլևս պէտք չի լինի... պատասխանեցի ես:

«Նա երեսը շուռ տուեց ասելով.

— «Լաւ, հեռացիր, էլ չեմ ուզում...:

«Ես անշարժ մնացի: Նա շարունակեց.

— «Ի՞նչ մարդիկ են... չեն օգնում զոհէ մեռնել ինձ...:

«Նա կրկին նայեց ինձ վրայ, և տեսնելով, որ ղեռ կանգնած եմ, ասաց փոքր ինչ հրամայական ձայնով.

— «Խնդրում եմ ինձ մենակ թողնել:

«Ինձ յայտնի էր օրիորդի հաստատամտութիւնը, ես չհեռացայ. ես դիտէի, թէ և ես ափիօն չգնեցի նրա համար, բայց իմ հեռանալուց յետոյ նա մի քանի միջոցով անձնասպանութիւն կրգործէր: Ես մօտեցայ, ասելով.

— «Թէև ափիօն չգնեցի, բայց բերել եմ ձեզ համար մի այլ դարման...:

— «Ի՞նչ դարման, հարցրեց նա հանդստանալով:

— «Ես ձեզ պէտք է աղատեմ...:

— «Չնորհակալ եմ... պատասխանեց նա արհամարհական եղանակով. — դու ինձ կաղատէիր, եթէ կրբերէիր իմ խնդրածը...:

— «Ես ցանկանում եմ, որ դուք կենդանի մնաք և միևնույն ժամանակ աղատուած լինէք:

— «Պա՛ անկարելի բան է... ես ճանաչում եմ իմ հօրն ու մօրը...:

— «Կարելի է, եթէ դուք կընդունէք իմ առաջարկութիւնը...:

— «Ի՞նչ էք ուզում ասել:

— «Փախչենք, հեռանանք այստեղից, եթէ ոչ, առաւօտեան ձեզ բռնութեամբ խանի ամբողջ կուղարկեն:

Ամեն ինչ պատրաստուած է ձեզ ճանապարհ դնելու համար: — Փախչենք, քանի որ ղեռ ժամանակը կորած չէ: չէնց այս գիշեր ես կրտանեմ ձեզ մի ապահով տեղ, ուր ոչ ոք չէ կարող գտնել ձեզ: «Մի քանի վայրկեան մտածելուց յետոյ, պատասխանեց նա.

— «Ոչ: Թող ես մեռնեմ. այդ աւելի լաւ է...:

«Նա վախենում էր հասարակաց կարծիքից, լիմար ամբողջի դատապարտութիւնից: Մարդիկ կրճաղրէին նրան, ասելով, թէ փախաւ իւր հօր սպասաւորի հետ: Ես չօքեցի նրա առջև, աղաչելով.

— «Սա՛նամ, այս տան մէջ ես եղիլ եմ ձեր ամենահաւատարիմ սպասաւորը, նոյնպէս և կըմնամ այսուհետև: Մենք համարեա թէ միասին ենք մեծացել և ձեզ պէտք է յայտնի լինի, թէ որ աստիճան յարգում եմ ձեզ: Ապաւինեցէք ձեր ծառայի օղնութեան վրայ, որ յանձն է առել ամեն ինչ ձեր կեանքը և պատիւը պաշտպանելու համար:

«Երկար ես բաց չէի թողնում նրա ձեռքը, մինչև պատասխան չտանամ, երկար իմ արտասուքով լի աչքերը յառած էին դէպի նրա գունաթափ դէմքը: Նա տարուբերվում էր սարսափելի անվճռականութեան: Նա այնքան կամքի զօրութիւն չունէր, որ մաքառէր ընդունուած նախապաշարմունքների դէմ: Ես սկսեցի աւելի և աւելի թախանձել նրան, մինչև լսեցի նրա բերանից այդ ուրախալի խօսքը.

— «Համաձայն եմ...:

«Ես կանգնեցի, ասելով.

— «Գնում եմ պատրաստելու, ինչ որ պէտք է մեզ ճանապարհի համար: Դուք պարտէզում կըսպասէք ինձ:

«Իմ ուրախութեանը չափ չկար: Օրիորդի սենեակից

դուրս գալը և ձերուսնի թունիկի մօտ մտնելը մի քանի
րոպէի գործ եղաւ։ Զիտալանը դեռ քնած չէր։ Եւ գտայ
նրան խորին տխրութեան մէջ, երեւի, նա էլ Սանամի
վրայ էր մտածում։ Բոլորովին վստահ լինելով ձերուսու
բարեսրտութեան վրայ, յայտնեցի նրան իմ ղլատաւորու-
թիւնը։ Նրա խորշումած գէմքի վրայ երեւաց ուրախու-
թեան նման մի բան, և ինձ զրկելով, ասաց։

— «Օրհնեալ լինիս, Աստուած դօրացնէ՛ քեզ:» Եթէ
չլինէր Թուսինն վաթսուս տարեկան, նա ինքը կանէր այլ
բանը, նա չէր թող տալ, որ մեր Լուսաւորիչ հօր գառը
դալներին տալին...: Բայց Թունիի մէջ այժմ առաջուայ
ուժը չէ մնացել: Կար ժամանակ, որ ալեւոր Թուսին էլ
մի տղամարդ էր, տասն, քսան պարսիկն մարդ չէր
ասի...: Քնաց էն ժամանակը...: Բայց դու ղեռ ջաճիլ
ես. քեզանում արիւնը դեռ եփէ դալիւ. դու կարող ես
շատ բան անել...:

«Ես ընդհատեցի նրան պսելով. դժե չմիջ մմուս լնուս

— «Դէ՛, շուտ, Թու՛նի ապէ՛ր, երկար խօսելու ժամանակ չէ՛. պէտք է թամբել ձիաներից երկուսը:»

— «Հնա, պէտք է [Թամբել, իհարկէ, պէտք է
Թամբել, երկու ամենալաւը մեր ձիաներից: Թող առա-
ւօտեան մելիքը ջարդել տայ Թունիի ալեւոր գլուխը, այդ
ոչինչ, միայն թէ նա աղատուած լինի...: Թող աղատուի
իմ հրեշտակը, նա իւր հանգուցեալ մօր կտորն է, նրա
նման բարի է... Աստուած հանգիտո, արքայութիւն պար-
գւէ նրան: Հանգուցեալի պէս կնիկ չկար մեր երկրում,
այնպիսի լաւ սիրտ ունէր, որ ճանճին էլ չէր նեղացնի...:
Ճատ անգամ մտնում էր նա աղքատ Թունիի խրճիթը, և
երբ նրա երեխաներից մէկին մերկ էր տեսնում, հաղցնում
էր, երբ մէկին հլուանդ էր տեսնում, օղնում էր...: Ոչ մի
օր դարդակ ձեռքով նա իմ շէմքի վրայ ոտք չէր կո-

խում, ամեն անգամ մի բան կըբերէր իմ երեխաների համար, կասէր. «Թունի, դու կին չունես, ես պէտք է պահպանեմ նրանց...» Այդ բոլորը ակեօր Թունին չի մոռանալ... Թէկուզ մեռնի, Թէկուզ նրա զերեզմանի վրայ խոտեր բուսնեն, դարձեալ չի մոռանալ...:

«Մինչև ծերունին կրվեր շացներ իւր հին լիշողութիւնները, ես ձիաներից երկուսը լծամքեցի: Յետոյ նշանակեցի մի տեղ, խնդրելով նրան, որ ձիաները տանէ այնտեղ և սպասէ մեզ: Իսկ ես վազեցի դէպի մեր տունը, որ դէնքերս վերառնեմ: Գիշերը խիստ մութն էր: Մարդիկ քնած էին: Փողոցներում ոչ ոք չէր երևում:

«Աերադառնալով մեր տնից, մտալ պարտէզը, ուղիղ ղիմեցի դէպի այն կողմը, ուր պատուիրել էի օրիորդին սպասել ինձ: Ես գտալ նրան իւր ծառայի հագուստով: Հազիւ կարելի էր ճանաչել նրան, եթէ չասէր նա «այդ ես եմ»:

«Մեկիքի ամբողջի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն։
Լուսամուտներէից ոչ մի ճրագ չէր երևում։ Բոլորովին ան-
նկատելի կերպով դուրս եկանք պարտէզից, և սկսեցինք
գիմել դէպի այն կողմը, ուր Թունին իւր ձիաններով սպա-
սում էր մեզ։ Օրիսորդը շնորհակալութեամբ համբուրեց ձե-
րունու աջը և առեց նրա օրհնութիւնը։ Ես օգնեցի նրան
նստել ձին։ Մենք հեռացանք։

«Ամեն ինչ իաղաղ հանգստութեան մէջ էր: Ոչ մի շնչաւոր արարած չէր երևում: Ես յետ նախելի, ծերունին դեռ անշարժ կանդնած էր իւր տեղում, և որպէս մարմնացած բարեսրտութիւն, ձեռքերը բարձրացրել էր գէպի երկինք, մեզ համար յաջողութիւն էր բարեմաղթում...»

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը հռչակում է մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը:

Աւագակապետը անկիրթ ևս չէր. նրա բաւական մշակուած լեզուն և առողջ դատողութիւնները ցոյց էին տալիս, թէ ինքը զրազէտ ոմն էր: Ո՞րտեղից պէտք է ուսած լինէր, երբ նրա ժամանակ Ղարաղաղում չկար ոչ մի դպրոց: Այդ հարցին պատասխանեց նա, թէ իւր պատանեկութեան ժամանակ հայրը ուղարկեց նրան Տաթևի վանքը, ուր մնաց նա ամբողջ վեց տարի: Այդ վանքում մեծ հռչակ էր ստացել մի վարդապետ որպէս քաջ հայկաբան, ճարտասան և աստուածաբան: Նրա մօտ ուղարկում էին զարաղաղցիք իրանց զաւակներին: Նրա աշակերտների թւում ուսանում էր և ինքը:

Այնօր աշխատութիւնից արձակեցին մեզ սովորակա-նից խիստ վաղ, որովհետև հետեւեալ օրը տօն էր: Մենք խումբով անցնում էինք մեծ փողոցի միջով, որի երկու կողմերում միմեանց մօտ շարուած էին փոքրիկ խանութներ: Այդ խանութներում ծախվում էին բոլոր մեծի մասին այնպիսի վաճառքներ, որ պէտք էին աքսորականներին, զինուորներին, տեղալին պաշտօնատարներին, հանքային արհեստաւորներին, վարպետներին, և այլ ծառայողներին: Մանրավաճառների խանութների շարքում կային դարբնոցներ, հացթուխներ, զերծակներ, զինետներ, խոհարաններ և ուրիշ պիտոյքների կրպակներ:

Փողոցը լիքն էր մարդիկներով: Հետեւեալ օրուայտօ-նի համար ամեն ոք գնում էր՝ ինչ որ իրան պէտք էր: Բայց իմ ուշադրութիւնը զրաւեց մի մուրացկան, որ մի խանութից միւսը անցնելով, ողորմութիւն էր խնդրում: Հնացած, պատառուտած, կիսակարկատ ցնցոտիներից շատ տեղ երևում էր նրա մարմնի մերկութիւնը: Մի նոյնպիսի հնամաշ տօպրակ ուսից քարշ էր ընկած: Գլուխը կռա-ցած էր մինչև գետին, իսկ քամակից բարձրացել էր մէջ-քի ահագին կուզը: Իւր դողդոջուն մարմինը հազիւ-հազ

Բ.

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԻՂՆԵՐ

Աւագակապետի պատմութիւնը այնքան զրաւել էր իմ ուշադրութիւնը, որ ամենևին չէի նկատել թէ զիշե-րը աննկատելի կերպով անցել էր: Երբ արեգակի առաջին շառաւիղները ներս ցոլացին մեր արեգլանոցի նեղ լուսա-մուտներից, այդ ժամանակ դռները բացուեցան, և պահա-պանների կոպիտ ձայնը ընդհատեց հետաքրքիր պատմու-թիւնը: Մեզ խումբով դուրս քշեցին դէպի հանքերը աշխատելու:

Աւագակապետը ամբողջ օրը լուռ էր, նրա քաջադ-նական դէմքը պատած էր մի խորհրդական մռայլով: Ես անհամբերութեամբ սպասում էի զիշերին, որ լսեմ նրա պատմութեան շարունակութիւնը:

Բայց ինձ աւելի զարմացնում էր նրա անձնաւորու-թիւնը. այդ անունը «աւագակապետ» ամենևին սազ չէր գալիս նրան: Նրա մէջ կային շատ գեղեցիկ յատկութիւն-ներ. նա ուժեղ էր, որպէս Հերքուլէս, և մեծահոգի ու բարի էր, որպէս մի ազնիւ հերոս: Նա ոչ միայն ունէր մի առանձին սէր դէպի ինձ, այլ թշուառականների ամ-բողջ հասարակութեան վրայ նայում էր խորին ցաւակ-ցութեամբ: Այդ պատճառով բոլորը յարգում էին նրան:

կարողանում էր ոտքի վրայ սկսել, նեցուկ տալով կուրծքին ձեռքի ցուպը: Նա կաղկաղով քարշ էր զայիս մի խանութի դռնից դեպի միւսը և յաւալի ձայնով մըմընջում էր. «ողորմութիւն արէք, պարոններ, հիւանդ, սուփած աղքատին»: Ամեն մի անգութ արտի վրայ կարող էր ազդել նրա դառն հառաչանքը:

Երբ նա տեսաւ աքսորականների խումբը, մօտեցաւ: «Դուք աւելի թշուառ էք, քան թէ ես» ասելով, սկսեց իւր հաւաքած զօշները բաժանել նրանց: Նա զրեց և իմ ասի մէջ երկու հատ հինգ կօպէկնոց: Այդ ժամանակ կուայ հինգ կօպէկնոցները այնքան մեծ էին, որ կարող էին իշի նալի հետ մըցել: Ես հայեցայ մուրացկանի երեսին և շուարած մնացի... Աւաղակապետը իմ կողքին կանգնած էր: Երբ մուրացկանը հեռացաւ, նա ասաց.

— Այդ դէմքը ծանօթ է ինձ...:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի:

— Մի՞թէ նա այժմ կաղ է դարձել և մէջքին կուղ ունի... ասաց նա ինքն իրան:

Տեսնելով, որ աւաղակապետը ճանաչեց մուրացկանին, ես այլ ևս չթաղցրի նրանից, պատասխանեցի.

— Նրա ոտները քո և իմ ոտներից աւելի թուղ են, մէջքն էլ նոյնպէս, միայն նա այնպէս ձեւացրել է իրան: Այդ մարդիկը հարկաւորած ժամանակ գիտեն իրանց կոյր, կաղ, սապատող ձեւացնել: Տեսա՞ր նրա խառնուած մաշկերը, խճճուած մօրուքը, ողորմելի երեսը, — բոլորը շինածու էր:

— Այդ երեսը ծանօթ է ինձ... դարձեալ կրկնեց աւաղակապետը:

— Ո՞րտեղ ես անել նրան:

— Յետոյ կրպատմեմ...:

Խումբը անցաւ: Ես մուրացկանից ստացած երկու

հատ հինգ-կօպէկնոցները դրեցի զրպանս, այնտեղ մատներով շօշափեցի, լալտնուեցաւ, որ հինգ-կօպէկնոցների մէջտեղում զրած էր բոլորակ ձեւով ծալած թղթի կտոր: Առանց կարգաւոր, արդէն երեւեակում էի, թէ ինչ պէտք է զրուած լինէր այն թղթի վրայ, որ խորհրդաւոր ծրարի մէջ հասցրեց ինձ մուրացկանը: Այսուամենայնիւ, մի պատեհ ժամանակ էի որոնում, որ կարդամ թուղթը:

Երբ հոտանք մեր արգելանոցը, արդէն մութն էր, ճրագները վառվում էին: Ես առիթ գտայ թուղթը կարդալու: Նրա մէջ զրուած էին հետեւեալ տողերը. «Մուրացկանին ինչ կարգաւորուած է քո փախուստի համար: Յիշու՞մ եմ, որ դու այժմ կը հետեւես իմ խորհուրդներին: Դու երկրորդ անգամ ինձանից նամակ կը տտանաս և նրա համեմատ կը լարուես: Պետրոս»:

Նամակը կարդացի ես մի այնպիսի տեղում, ուր թուղ են տալիս կալանաւորներին մենակ մտնել: Պատին կը պըրած էր մի ճրագ. թուղթը բռնեցի ճրագի վրայ և քաւոր Պետրոսի խորհրդաւոր ազդարարութիւնը մի վայրկեանում ոչնչացաւ:

Ինձ հետաքրքրում էր աւաղակապետի այն խօսքը, թէ մուրացկանի դէմքը նրան ծանօթ էր: Ես համոզուած էի, որ անպատճառ այդ ծանօթութեան հետ կապուած կը լինէր մի ամբողջ պատմութիւն: Որովհետեւ քաւոր Պետրոսը այն պատուհաններից էր, որ նրա ճաշակելը մնար առանց հետեւանքի:

Գիշերը, երբ մեզ տեղաւորեցին մեր կացարաններում, ես խնդրեցի աւաղակապետից, որ պատմէ, թէ ինչ առիթով ծանօթ է եղել ծպտեալ մուրացկանի հետ: Նա հաճութեամբ կատարեց իմ խնդիրքը: «Դու իշնում ես, միանգամ պատմելի քեզ, որ իմ պատանեկութեան հասակում հայրս ուղարկեց ինձ Տաթևի

վանքը ուտում առնելու: Այդ միջոցներում լուր տարածուեցաւ, թէ Որոտնայ վանքում յայտնուել է մի հրաշագործ ճգնաւոր: (Որոտնայ վանքը հեռու է Տաթևի վանքից կէս օրուայ ճանապարհով միայն): Ճգնաւորի մասին խօսում էին, թէ նա ոչ ուտում է, ոչ խմում է, այլ լիացած է սուրբ Հոգու շնորհով, թէ նրա կերակուրը մըշտական աղօթքներն են: Նրա մասին պատմում էին զանազան հրաշքներ, այդ պատճառով ամեն կողմից կոյրեր, կաղեր և զանազան տեսակ հիւանդներ դիմում էին վանքը ճգնաւորից բժշկութիւն գտնելու համար:

«Լսելով ճգնաւորի համբաւը, իմ հինգ տարի շարունակ անդամալոծ մայրը հանգստութիւն չէր տալիս ինձ: Անդադար տնից նամակ էի ստանում, որ գնամ, մօրս բերեմ ճգնաւորի մօտ: Նա էլ ցանկանում էր առողջանալ և ամուր ոտների վրայ ման գալ: Հայրս էլ նոյն էր ցանկանում: Ես ստիպուեցայ առ ժամանակ ընդհատել իմ ուսումը, Տաթևի վանքից գնացի մեր տունը մօրս բերելու համար: Հայրս զրեց մեզ հետ ամեն բան, ինչ որ արժան էր վանքին ընծայ տանելու համար:

«Որոտնայ վանքը հասնելուց երկու օրից յետոյ, մեզ թող տուեցին այցելել ճգնաւորի մօտ: Մենք գտանք նրան իւր ձեռքով ապառաժի մէջ փորած մի քարանձաւում, ուր նա ապրում էր, ուր սովորութիւն ունէր աղօթելու և իւր անձը զանազան ճգնութիւններով տանջելու: Այնտեղ տարաւ մեզ վանքի արեղաներից մէկը: Ճգնաւորը այդ միջոցին աղօթքով զբաղուած չէր, այլ նստած էր իւր խուցի մէջ, բոլորովին մերկ քարայտակի վրայ, և թեւքի արմուկը գնելով մի քարի կտորի վրայ, որ նրան բարձի տեղ էր ծառայում, ձեռքը նեցուկ էր տուած զըլխին, և կիսաթեք դրութեան մէջ, նրա բաց աչքերը անշարժ յառած էին դէպի քարանձաւի առաստաղը: Այդ

դրութեան մէջ, կարծես նրա միտքը վերադադել էր դէպի երկինքը և տիրել էր նրան խորին, սրբազան յափըշտակութիւն: Այնպէս որ, նա ամենևին չգրաց, երբ մայրս մօտեցաւ և համբուրեց նրա հագուստի քղանցը:

«Հագուստը խիստ պարզ էր. կոշտ մազից գործուած սև բաճկոնը իջնում էր մինչև ոտները, մէջքը պնդած էր նոյնպէս մազէ սև չուանով: Տրեխներ կամ հողաթափներ չէր հագնում, բոբլիկ ոտներով էր ման գալիս: Գլուխը բաց էր, բայց չկտրուած և չսանրուած մազերը այնքան երկարացել և աճել էին, որ պահպանում էին նրա գազաթը թէ ցրտից և թէ արևի տօթից: Խճճուած մօրուքը խառնուել էր գլխի մազերի հետ և տալիս էր նրա դէմքին ահռելի կերպարանք: Երեսը գունաթափ և հիւանդոտ էր»:

«Տեսնելով, որ ճգնաւորը ոչ շարժվում է, ոչ խօսում է և ոչ փոխում է իւր նստուածքի ձևը, մենք կարծեցինք, թէ նա քնած է: Բայց արեղան ասաց.

— «Նա քնած չէ, տեսնում էք, աչքերը բաց են, միայն հոգով բարձրացել է երկինքը:

«Մայրս խնդրեց, թէ կըցանկանար, որ ճգնաւորը տեսնէր նրան: Արեղան պատասխանեց.

— «Մենք, մեղաւոր աղամաւորդիներս տեսնում ենք աչքերով, բայց նա տեսնում է հոգով:

«Յետոյ արեղան խորհուրդ տուեց մօրս, որ մօտենայ ճգնաւորին, բռնէ միայն նրա հագուստի դրօշակը, և նա կասէ, ինչ որ ոգիները կրներշնչեն նրան:

«Ես օգնեցի մօրս մօտենալ. նա կատարեց արեղայի պատուէրը: Նոյն րոպէում ճգնաւորը մի անսովոր շարժում գործեց, և չփոխելով իւր առաջուայ դրութիւնը, արտասանեց մի քանի անկապ խօսքեր. —

«Խնկի ծառը բուսել է... գլխին պսակ հիւսել է...
ԲՍՅՅԻ — Խաչ. Յիշ. Մասն III.

տասերկու ճիւղ է արձակած... ամեն մի ճիւղի վրայ... մի մի հրեշտակ է նստած... բայց բոլորից վերեւ... սուրբ Տիրամայրն է նստած... զրկին մանուկ է բռնած... լոյս մաղերով զարդարած... Մօր աչքերում արտասուք... սիրտը վշտերով լցուած... մանկան ձեռին է մի խաչ... դէմքը սլաքաձեւ է դարձած... արտասուքը սրբութիւն... իսկ խաչը մեզ փրկութիւն... Մայրն ու Որդին խոտտանում...:

«Ճգնաւորը լռեց: Աբեղան բացատրեց մեզ նրա պատգամախօսութեան իմաստը, թէ սուրբ Տիրամայրը և Որդին «փրկութիւն» են խոտտանում: Մայրս ուրախացաւ, կրկին համբուրեց ճգնաւորի հագուստի զրօշակները, և մենք երկիւղածութեամբ հեռացանք: «Այնուհետև անցան մի քանի ամիսներ, ճգնաւորի մասին շատ անգամ լսվում էին այսպիսի խօսքեր, թէ նրա ժամանակը մօտեցել է, թէ նա երկար չի մնալու երկրի վրայ, թէ հրեշտակները նրան իրանց մօտ են կանչում, թէ նա մի օր կանայտանայ, թէ նրա վախճանը Մովսէսի և սուրբ Լուսաւորչի նման կըլինի, ու ժողովուրդը նրա մարմինը չգտնէ և պաշտելու առարկայ չգործնէ:

«Եւ իրաւ, ճգնաւորը անյայտացաւ: Ո՛ր գնաց, — ոչ ոք չգիտէր: Միայն ժողովրդի մէջ տարածուեցան զանազան կարծիքներ. ոմանք համարում էին նրան Ենովքի և Եղիայի նման երկինքը բարձրացած, ոմանք ասում էին, թէ նա առանձնացել է մի սարում, իւր կեանքի վերջին օրերը խստակեցութեամբ անցկացնելու և իւր անձը բոլորովին Աստուծուն նուիրելու համար: Ոմանք պատմում էին, թէ նրան տեսել են այս ինչ տեղում, լոյսի ճառանջներով պատած, երբ մօտեցել են, նա աներևութացել է: Վերջապէս, շատ այսպիսի խօսքեր էին ասում, իսկ նրանցից մին էր ճշմարիտ, — Աստուած գիտէ:

Աւագակապետի պատմութիւնը թէև շատ հետաքրքրական էր, բայց ինձ ամենևին չէր զարմացնում: Ես քաւոր Պետրոսին լաւ էի ճանաչում. նրա համար այս և այն կերպարանք ընդունելը, այս և այն ձևի մէջ մտնելը խիստ սովորական բան էր: Միայն ինձ անհաւատալի էր թւում մի բան, արդեօք քաւոր Պետրոսը միևնույն անձնաւորութիւնն էր, որին տեսել էր աւագակապետը ճգնաւորի քարանձաւի մէջ և ինչ ապացոյց ունէր այսպէս կարծելու: Դէմքի նմանութիւնը բաւական չէր. մանաւանդ քաւոր Պետրոսի դէմքը այն ժամանակից յետոյ պէտք է բաւական փոխուած լինէր: Երբ այդ հարցերը առաջարկեցի, աւագակապետը պատասխանեց.

— Նրան կոչում էին «ականջը կտրած» ճգնաւոր, պատմում էին, թէ նա միանգամ գերի է ընկել անօրէնների ձեռքը, նրան տանջել են, ստիպել են հաւատքը ուրանալ, նա մերժել է, և այդ պատճառով ականջները կտրել են: Այդ չարչարանքի համար նրան համարում էին մի տեսակ նահատակ: Եւ ես նկատեցի, որ մեր տեսած մուրացկանի երկու ականջների ծայրերը կտրուած էին: Բացի զրանից, ճգնաւորի բազուկների և ձեռքերի վրայ Երուսաղէմի ուխտաւորների դրոշմը կար: Նոյնը ես նկատեցի մեր տեսած մուրացկանի ձեռքերի և բազուկների վրայ:

Նշանները ուղիղ էին: Իրաւ է, Պարսկաստանում մի փոքրիկ զոդութեան համար քաւոր Պետրոսի երկու ականջների ծայրերը կտրել էին: Այդ պատիժը ստացել էր նա իւր երիտասարդ հասակում: Եւ թէ նա Երուսաղէմի ուխտաւոր է եղել, — այդ նոյնպէս ուղիղ էր:

— Բայց քիչ նպատակով թափառում է այդ մարդը հեռաւոր հիւսիսում, խօսեց աւագակապետը, — և ինչ որ մտնելի դրութեան մէջ էր նա:

Ես չզիտէի ինչ պատասխանել. ես դժուարանում էի յայտնել աւագակապետին, թէ ճանաչում եմ նրան, թէ մեր մէջ եղել են երկար տարիների յարաբերութիւններ և թէ նոյն ճգնաւորի առաջնորդութեամբ ես մի աջակիսի ծուռ ճանապարհի վրայ զրուեցայ, որ վերջը բերեց, հաս-
ցրեց ինձ այնտեղ, ուր տանջվում են յանցաւորները միայն: Ես չյայտնեցի նաև, թէ նա ինձ համար էր մտել այն ողորմելի կերպարանքի մէջ և ինձ համար է թա-
փառում դատաւարութեան ինքնակոթեան մերձակայքում: Ես ծածկեցի նրանից և այն, որ խորհրդաւոր մուրացկա-
նը, մօտենալով մեզ, հինգ-կօպէկնոցների հետ տուեց ինձ մի թուղթ: Այդ բոլորը ծածկեցի իմ ամենալաւ ընկերից,
որովհետև դեռ մտատանջութեան մէջ էի, դեռ չզիտէի,
թէ ինչ պիտի պատասխանեմ քաւոր Պետրոսի առաջար-
կութեանը:

Ինչ պէտք է պատասխանէի: Մերժէի, ընդունէի, —
ոչ մէկը վճռել չէի կարողանում: Նա եկել էր ինձ աղա-
տելու, նա անցել էր հարիւրաւոր մղոններ, հազարաւոր
վերստեր. նա դեռ չէր մոռացել ինձ, դեռ մտածում էր
ինձ համար: Բայց ինչ նպատակով: Արդեօք աշխատում
էր հանգստացնել խղճի խայթը, որ ինձ մոլորութեան և
դատաւարութեան մէջ ձգեց, — թէ կամենում էր ինձ
նորից ձեռք առնել, որպէս մի գործիք, որ նրան պա-
կատում էր: Մինչ ես այս մտատանջութիւնների մէջ էի,
աւագակապետը ասաց.

— Ես նրան երրորդ անգամն է, որ հանդիպում եմ:

— Առաջին անգամն որպէս ճգնաւոր, վերջին անգամ
որպէս մուրացկան, իսկ միւսը, հարցրի ես:

— Դա կապ ունի Սանամի անցքի հետ, յետոյ կը-
պատմեմ քեզ:

Գ.

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Գ Ի Չ Ե Ր

Երրորդ զիշերը աւագակապետը այսպէս սկսեց. Սա-
նամի ընդհատուած պատմութիւնը.

«Դու յիշում ես, որ զիշեր էր, երբ ես և Սանամը
հեռացանք մելիքի ամրոցից, մի մթին և խուլ զիշեր, որ
ընթերցում էինք նպաստում մեր փախուստին: Ան-
ցանք մի քանի մղոններ, զիշերալին խաւարը սկսեց փոքր
առ փոքր պարզուել: Ճանապարհին օրիորդը մի խօսք
անգամ չխօսեց ինձ հետ: Նա լուռ էր, որպէս երևում
էր, ծանր մտախոհութիւններ տանջում էին նրան: Նա
ունէր հայ օրիորդի թէ հնազանդութիւնը և թէ նախա-
պաշարմունքները: Առաջինի դէմ բողոքեց նա, ընդդիմա-
ցաւ ծնողների բռնութեանը և չկամեցաւ մահմեդականի
կին դառնալ. իսկ երկրորդը, նախապաշարմունքը, մնաց:
Նա մի նախատինքից ազատուեցաւ, բայց մի ալլ նախա-
տինքի ենթարկեց իւր անձը: Նա փախաւ ծնողների տնից
մի երիտասարդի հետ, որ ոչ նրա ազգականն էր և ոչ
նրա բարեկամը: — Երևի, այդ մտածութիւններն էին տան-
ջում նրան:

«Իմ ձին ընթանում էր առաջ, իսկ նա հետևում
էր ինձ: Ես էլ իմ կողմից չէի խօսեցնում նրան, որովհե-

տւե չէի ցանկանում աւելի վրդովել նրա հոգեկան խռովութիւնը: Ես միայն հիացած էի նրա կերպարանքի բարեկազմութեամբ, թէ՛ սրբան գեղեցիկ էր նա տղամարդի հազուստով, և որքան քաջազնաբար ձիավարում էր նա, նստած իւր սիրուն նժույգի վրայ: Նա ներկայացնում էր մի շնորհալի ձիաւոր, որի նմանը կարելի էր տեսնել պարսից բարձր ազնուականները որդիները մէջ:

«Բայց նրա հայրը իւր կեցողութեամբ, իւր սովորութիւններով, իւր բարք ու վարքով նոյնպէս ներկայացուցիւ էր պարսկց քարձր ազնուականութեան: Զրջապատուած բազմաթիւ նոքարներով, որսորդական շներով ու բազէներով, վատնում էր նա իւր ժամանակի մեծ մասը զանազան զբօսանքների ու զուարճութիւնների մէջ, որոնք կատարւում էին ըստ մեծի մասին ձիաների վրայ: Խիստ սակաւ անգամ էր պատահում, որ նրա ընտանիքը չմասնակցէր այն զբօսանքներին, և այդ պատճառով Սահամը մանկութիւնից վարժուած էր ձիավարելու մէջ:

«Մեկիքը, ինչպէս Ղարաղաղի բոլոր խաները, ունէր բազմաթիւ անասուններ, որոնց ամպռը տանում էին լեռնային հովասուն տեղերում արածացնելու: Չատ անդամ մեկիքի ընտանիքը ամբողջ ամիսներ անց էր կացնում ամառաւնոցում, իրանց հօտերի մօտ, հովիւներին վրաններում Սանամին աւելի էր զուարճացնում լեռնային կեանքը: Ղարաղաղը սարոտ և անտառապատ երկիր է: Երբեմն ձինստած, ամբողջ ժամերով թափառում էր նա ձորերի, անտառների և լեռների մէջ: Այստեղ աւելի ազատ էր շնչում, քան թէ հօր փակուած տնում, ուր ամեն ինչ ճնշում էր նրան: Չատ անդամ ես լսել էի նրանից այդ խօսքերը. «Ես չեմ սիրում ձմեռը»: Երբ հարցնում էի պատճառը, պատասխանում էր. «Նրա համար որ, ձմեռը միշտ տան ծածքի տակ եմ մնում»:

«Երբ արևը ծագեց, չգիտեմ ինչ զգացմունքից իրգութիւն, Նա կանգնեցրեց իւր ձին, և մի քանի րոպէ լուռ նայում էր դէպի այն կողմը, ուր Նրա հօր լայնատարած կալուածներին տաճմանները հետզհետէ անյայտանում էին մեր տեսութիւնից: Նա իսկույն երեսը շուռ տուեց, որ ես չնկատեմ Նրա արտասուքը: Նա գնում էր, հեռանում էր այն երկրից, ուր ծնուել, մնուել ու մեծացել էր: Բայց ո՞ւր էր գնում,— ինքն էլ չգիտէր: Բայց ինչու էր թաղցնում ինձանից իւր արտասուքը: Նա այնքան հպարտ էր, որ չէր արժանայնում ինձ տեսնել՝ ոչ նրա ուրախութիւնը և ոչ տրտմութիւնը: Երբ մօտեցայ, երբ նկատեցի, որ ուզում էր խօսել ինձ հետ:

— «Գրու ղիտես» հօրս բնաւորութիւնը. նա ախօր
աչն լռեղճ թունիքին սնանակ կը տայ, որ մեզ ձիւներ
տուեց:

— Ուրիշ ճառ չկար. ո՞րտեղից կարող էինք գտնել ուրիշ ձևաներ: Եվ այդ ձևն զմեզ հետ մտնում էր:

— «Կարող է՛լ ի՞նք ուսքով փախչել:

— «Պալկը կը լընկնուի Դեղ: Իսկ մեզ պէտք է, որքան կարելի է, շուտով հեռանալ այդ կողմերից:»

— «Ինչո՞ւ:» ունի մի ուրիշ պատճառ, ինչ պատճառով էլ

—«Միթէ՛ դուք չզիտէք, որ Հետամուտ կըլինեն մեզ: Միթէ՛ դուք չէք իմանում, որ Հէնց այս առաւօտ, երբ կընկատեն, որ դուք տանը չէք, ամեն ինչ կըլայտնուի, և ձեր Հայրը դէպի ամեն կողմեր մարդիկ կուղարկէ, որ ձեզ որոնեն:

— «Թող ուղարկէ: Այդ միջին ձորերը, այդ անտառ-

ները, այդ լեռները կարող են տարիներով պահել մեզ իրանց ծոցում, և ոչ ոք չգտնել չէ կարող մեզ: Այդպէս չէ:

— «Այդպէս է, բայց զգուշութիւն ևս հարկաւոր է:

«Ես չկամեցայ օրիորդի վստահութիւնը թուլացնել, թէև մեր ձեռնարկութիւնը սաստիկ վտանգաւոր էր: Մենք կարող էինք և խանի մարդիկներին հանդիպել, որոնք իմանալով օրիորդի փախուստը, նոյնպէս հետամուտ կըլինէին: Այդ պատճառով շտապում էի, ըստ անգամ չկորցնել, և այնօր, որքան կարելի էր, երկար ճանապարհ կտրել:

«Ինչերը մենք մնացինք անտառում, իսկ երկրորդ օրուայ երեկոյեան պահուն հասանք Երասխ գետի ափի մօտ: Երասխը այդ կողմերում ռուսաց և պարսից հողերի սահմանագլուխն է: Ես մտածում էի անցնել գետը և ռուսաց հողի վրայ ապաստան գտնել: Այդ կողմերում միակ անցքը Խուզա-աֆէրինի կամուրջն էր: Բայց կամուրջով անցնել անկարելի էր, նախ այն պատճառով, որ այնտեղ կարող էին մարդիկ դրած լինել մեզ բռնելու համար, երկրորդ, մեզանից անցաթղթեր կըպահանջէին: Իսկ մենք, փախստականներս, անցաթղթեր չունէինք:

«Դժուարութիւնը մեծ էր: Ի՞նչպէս պէտք էր անցնել գետը: Ուրիշ հնար չկար, պէտք էր որոնել գետի ծանծաղուտներում մի ոչ այնքան խորին տեղ և մաքսախոյսների նման անցնել ջրի միջով: Բայց Սանամը կարող էր կատարել մի այսպիսի յանդուգն ձեռնարկութիւն: Ես մնացել էի շուռած, չզիտէի, թէ ինչ պիտի անեմ: Երբ օրիորդը նկատեց իմ յուսահատութիւնը, հարցրեց.

— «Ի՞նչու էք կանգնած:

«Ես բացատրեցի նրան, թէ աւելի ապահով դուրս թեան մէջ լինելու համար, պէտք է անցնել ռուսաց հողի վրայ:

— «Անցնենք, էլ ինչ բանի ենք սպասում, պատասխանեց նա:

«Ես ցոյց տուի ահարկու գետը:

— «Անցնենք գետը, կրկնեց նա մի առանձին վստահութեամբ:

— «Դուք չէք վախենում:

— «Ի՞նչից պէտք է վախենամ:

«Ես յայտնեցի նրան, թէ այն տեղը, թէև գետի ծանծաղ տեղերից մէկն է, այսուամենայնիւ բաւական խորն է:

— «Ես, ճշմարիտ է, լողալ չեմ իմանում, ասաց նա, — բայց ձին խօ իմանում է, լողալով կըտանէ և կըհանէ ինձ միւս ափի վրայ:

— «Բայց դրա համար պէտք է բաւական քաջութիւն ունենալ, պէտք է սրտի և հոգու քաջութիւն ունենալ, չշփոթուել, չմոլորուել և կարենալ իրան ձիու վրայ պահել:

— «Կարող եմ, ասաց նա: Յետոյ աւելացրեց.

— «Միւսնոյն չէ, ես խօ ուզում էի սպանել ինձ: Եթէ Աստուած կամենում է, որ ես կենդանի մնամ, նա ինձ կօղնէ և ոչ մի վտանգ չի պատահի: Իսկ եթէ հասել է իմ կեանքի վախճանը, աւելի լաւ է, որ այդ մաքուր գետը լինի իմ գերեզմանը:

«Հաւատը, մի այսպիսի ջերմ հաւատը նախախնամութեան տնօրէնութեան վրայ, միակ և ամենահաստատ դրաւականն էր, որ ինձ առիթ տուեց մտածելու, թէ օրիորդը չի կորցնի իւր հոգու քաջութիւնը և երկիւղից չի շփոթուի: Եւ այդքանը բաւական էր կատարեալ յաջողութիւն սպասելու համար: Բաւական էր, ասում եմ, այն պատճառով, որ եթէ նա կըկարողանար իրան ձիու վրայ պահել, ձին այնքան ուժեղ էր և վարժուած, որ առանց

դժուարութեան կարող էր լողալով դուրս արանել նրան միւս ափի վրայ:

«Այսուամենայնիւ, սպասելիք վտանգը մեծ էր: Ես բռնեցի օրիորդի ձիու սանձը իմ ձեռքում և պատուիրեցի նրան, որ իւր ձին կառավարելու համար ամենեւին հող չտանէ, միայն երկու ձեռքով պինդ բռնէ թամբից և աշխատէ, որ ոտները դուրս չպոծեն ասպանդակներից: Իսկ ես իմ ձին առաջ քշեցի, նրա ձիուն իմ ետևից քարշ տալով: Երբ նրա ձին առաջին ոտները դրեց ջրի մէջ, ես նկատեցի, որ օրիորդը խաչակնքեց իւր դէմքը և լուռ աղօթում էր: Մենք սկսեցինք առաջ գնալ: Ջուրը հազիւ հասնում էր մինչև ձիաների կուրծքը: Օրիորդը սկսեց մինչև անդամ ծիծաղել իմ վրայ, թէ լինջու ես այնքան չափազանցօրէն նկարագրեցի գետի ահաւորութիւնը: Բայց ես զգուշացնում էի նրան, թէ կարող են պատահել և աւելի խոր տեղեր:

«Երասխի ծանծաղուտները այնքան վտանգաւոր չեն, մանաւանդ ամառը, երբ ջուրը փոքրանում է: Գիւղացիները մինչև անգամ ոչխարների հօտեր են անցկացնում: Միայն պէտք է ճանաչել այն տեղերը, ուր նշանաւոր խորութիւններ չեն պատահում: Իմ ընտրած տեղը ամենասովորական տեղն էր, ուսկից անց էին կենում այն տեսակ մարդիկ, որ չէին ցանկանում սահմանապահ դարաւուրների հանդիպել: Բայց ո՞վ կարող է նախագուշակել, թէ գետը ամեն ժամ, ամեն օր ինչ յեղափոխութիւններ է կատարում իւր յատակում: Այնտեղ, ուր երէկ ծանծաղ էր, այժմ բացվում է մի ահագին խորութիւն: Իսկ ջրի խաբուսիկ մակերևոյթը դարձեալ հարթ-հաւասար է մնում:

«Մինչև գետի լայնութեան կէսը անցանք առանց որևէ դժուարութեան: Ես խորհուրդ էի տալիս օրիորդին, որ երբեմն աչքերը խիէ, շատ չնայի ջրին: Զիաները ջրի

սրբնթացութեան հետ կռուելով, փռնչալով, առաջ էին գնում: Գեռ նրանց ոտները հասնում էին յատակին և այդ օգնում էր իրանց պինդ պահել և չգնալ հոսանքի հետ: Բայց երբ հասանք խորութիւնների, նրանք սկսեցին լողալ: Այդ ժամանակ ամենավտանգաւոր բոլորն էր: Ես անդադար ձայն էի տալիս օրիորդին, որ չվախենայ, և իրան ամուր պահէ թամբի վրայ: Բայց ջուրը արդէն հասել էր մինչև թամբը: Զիաների վեր բարձրացրած զլուխներն էին միայն երևում: Այդ միջոցին գետի սրբնթաց հոսանքը սկսեց իւր հետ տանել օրիորդի ձիուն: Ես աշխատում էի կանգնեցնել նրան, ձիգտալով սանձից, որ իմ ձեռքում բռնած ունէի: Բայց հնար չեղաւ, սանձը կտրուեցաւ, և նրա ձին բաւական հեռացաւ ինձանից: Վրտանդը ակներև էր: Օրիորդը, այսուամենայնիւ, չկորցրեց սրտի ամբութիւնը և քաջութեամբ պահում էր իրան ձիու վրայ: Ես փութացնում էի իմ ձիուն, որ առաջանամ և բռնեմ նրան: Բայց խիղջն սարսափը տիրեց ինձ, երբ տեսայ, որ օրիորդը իւր ձիու հետ խորասուզուեցան ջրի տակ: Ուրիշ հնար չկար, պէտք էր թողնել իմ ձին, և լողալով որոնել նրան ալիքների մէջ: Նրա ձիու գլուխը կրկին յայտնուեցաւ, ջրի տակից, օրիորդը դեռ նրա վրայ էր գտնվում, երկու ձեռքով պինդ բռնած ունենալով նրա բաշից: Ես լողալով մօտենում էի: Մենք արդէն շեղուել էինք ծանծաղուտներից և ընկել էինք սարսափելի խորութիւնների մէջ: Ես չեմ կարող նկարագրել այն բոլոր դարհուրանքը, որ այս լողէիս էլ տիրում է իմ սրտին, երբ մտաբերում եմ իմ անխուհիմութիւնը, թէ որովիտի լիմարութեամբ ես թոյլ տուեցի ինձ այնպէս անհոգութեամբ վերաբերուել դէպի կատաղի Երասխը: Ես թէ այն ժամանակ և թէ այժմ դեռ չեմ կարողացել պարզ հասկանալ, թէ ինչ կատարուեցաւ, և ինչպէս եղաւ, որ

երբ աչքերս բաց արի, ինձ ջրի խորութեան մէջ գտայ: Երևի, մի ուժգին պտույտ, մի կատաղի յորձանք ինձ ևս տարել էր ջրի տակ: Բայց երբ կրկին բարձրացայ ջրի մակերևութի վրայ, նայեցի, օրիորդը այլևս չէր երևում: Երկար ես լողում էի, այս կողմ և այն կողմ, երկար որոնում էի նրան, բայց նա չկար ու չկար...:

«Մի ձայն դետի հակառակ ափից վաղուց կանչում էր ինձ: Բայց ես իմ խռովութեան խորին տաղնապի մէջ սկզբում ոչինչ չէի լսում: Նա կանչում էր. «դուրս եկէք, դուրս եկէք... դէպի այս կողմը:»

«Իմ ուժերը բոլորովին սպառուած չէին, միայն օրիորդի կորուստը մահուան չափ տանջում էր ինձ: Ես սկսեցի ալիքները պատառելով լողալ դէպի կոչող ձայնը: Երբ դուրս եկայ ափի վրայ, իմ ուրախութեանը չափ չկար: Օրիորդը այնտեղ նստած էր և զոչող մարդը կանգնած էր նրա մօտ:—«Դու աշտմ փրկուած ես... մի առանձին բերկրութեամբ ասում էր նրան, որպէս մի մարդ որ խորին բաւականութիւն էր զգում, որ ազատել էր մի կեանք: Յետոյ դարձաւ նա դէպի ինձ, ասելով.

—«Դու բաւական քաջութեամբ կռւում էիր ջրի հետ, ես համոզուած էի, որ դու դուրս կըգաս, այդ պատճառով քո մասին հոգ չտարայ:

«Արևը դեռ նոր մայր էր մտել, դեռ բաւական լոյս կար: Երասխի գետաձորի մէջ մշտական քամին սաստիկ սառն է լինում, մանաւանդ երեկոյեան պահուն: Օրիորդը թրջուած հագուստի մէջ ամբողջ մարմնով դողդողում էր: Անձանոթ բարերարը առաջարկեց ինձ, տանել նրան մերձակայ դիւղը տաքացնելու և հագուստները չորացնելու համար: Սանամը ոչինչ չէր խօսում, նա գտնվում էր մի տեսակ տենդային դրութեան մէջ: Բայց անձանոթի առաջարկութիւնը ինձ անգործնական երևաց: Մենք փա-

խտաւաններ էինք, անխոհմութիւն կրկինէր մեր կողմից մտնել բնակութիւնների մէջ: Թէև այդ մասին ես ոչինչ չյայտնեցի անձանոթին, բայց, կարծես թէ, նա մի բան նշմարում էր: Օրիորդը, թէև ծածկուած էր տղամարդի հագուստի մէջ, բայց նրա գտակը ջրի հոսանքի հետ գնալով, զուլիւր մնացել էր բաց, և մազերի երկայն հիւտերը թափուել էին թիկունքի ու կուրծքի վրայ: Այդ կասկածանքի մէջ ձգեց անձանոթին: Ես աշխատեցի փափառել նրա կասկածը, ասելով, որ նա այս ինչ խաչի «դուլն» է, մայրը ուխտել է, որ մինչև քօան տարեկան հասակը մազերը չկտրուեն:

— «Այդ ինձ շատ չէ հետաքրքրում... պատասխանեց նա,—բայց զբաղ հարկաւոր է շուտով մի տաք տեղ, եթէ ոչ իսկոյն տենդ կստանայ:

— «Ի՞նչ ազդից են այն դիւղացիները, հարցրի ես:

— «Հայեր են, պատասխանեց նա:

— Երբ պատրաստուեցանք գնալ դէպի դիւղը, ես նոր նկատեցի, որ մեր ձիաները կորած էին: Անձանոթը ասաց, որ նրանք դուրս եկան դետի միւս ափի վրայ: Արտուտը շատ զգալի էր: Փախստականը առանց ձիաների ուր կարող էր գնալ: Արկին լողալով անցնել դետը և որոնել ձիաներին շատ դժուար էր. նախ, այն պատճառով որ ես չէի կարող մենակ թողնել օրիորդին, երկրորդ, ոչինչ հաւանականութիւն չկար, թէ կարելի կըլինէր գրտնել նրանց: Ձիաները այնքան սովորած էին եկած ճանապարհին, եթէ մի օտար մարդ չբռնէր նրանց, ուղղակի կըլիմէին իրանց տիրոջ տունը:

Երբ անձանոթը նկատեց իմ շուարուած դրութիւնը, ասաց.

— «Գնանք, ձիաների մասին կըմտածենք յետոյ:

— «Ի՞նչ կարող ենք մտածել, հարցրի ես:

— «Գիւղից ուրիշ մարդիկ կուղարկենք, որ որոնեն նրանց:»

«Գիւղը շատ հեռու չէր. մութը դեռ նոր էր պատել, երբ հասանք այնտեղ: Անձանօթը չբաժանուեցաւ մեզանից, որպէս երեւում էր, նա իւր առաքինութիւնը կամենում էր մինչև ծայրը հասցնել: Իմանալով, որ մենք օտարականներ ենք, նա հոգ տարաւ մեզ համար զիշերելու օթեան ևս գտնել:

— «Ես էլ այստեղ օտար եմ, ասաց նա, — ձեզ կըտանեմ միւսնոյն տունը, ուր ես մի քանի օր կացել եմ: Նրանք բարի և հիւրասէր մարդիկ են:»

«Օրիորդը հազիւ էր շարժւում. սոսկալի դէպքը խել էր նրանից ամեն դժուարութիւն: Յենաձ իմ թեքի վրայ, դժուարութեամբ փոխում էր նա իւր դողդոջուն քայլերը:

«Տունը, ուր տարաւ մեզ անձանօթը, զիւղի նշանաւոր անձինքներից մէկի տունն էր: Մեզ պատահած դժբախտութեան տեղեկութիւնը բաւական էր, որ հրաւիրէր օրորի կարեկցութիւնը մեզ վրայ: Այդ պատճառով մեր փախուստի մասին ոչինչ չխօսեցինք:

«Օրիորդին պէտք էր հանգստութիւն, պէտք էր ջերմացնել սառած մարմինը: Իսկոյն մի առանձին սենեակում տաք անկողին պատրաստեցին: Նա խնդրեց ինձ օգնել իրան, որ հանէ թրջուած հագուստը: Ես միւսնեւրին հեռացրի, որպէս զի չնկատեն, թէ նա աղջիկ է և ոչ տղայ: Վիշտը, ցաւը, հիւանդոտ դրութիւնը իսկ էին նրանից կանացի պարկեշտութեան այն զգուշութիւնները, որով կինը չէ ներում մի օտար տղամարդին շօշափել իւր մարմինը: Բայց այն դրութեան մէջ նա նայում էր իմ վրայ, որպէս իւր աղախիներից մէկի վրայ: Եւ իմ ըղ-ղացմունքները այնքան մաքուր էին, որ օրիորդը չէր ըս-խալվում իւր մտերմութեան մէջ:

«Նա անկողին մտնելուց յետոյ ես չհեռացայ նրա կշտից, մինչև տաքացաւ և ջերմ քրտինքը պատեց ճակատը: Քունը շուտով տիրեց նրան, բայց տենդային և անհանգիստ քունը: Բորբոքուած երեւակայութիւնը դեռ արթուն էր: Երկար նա տանջվում էր սոսկալի երազներով, և երբեմն խօսում էր խառն զառանցութիւնների մէջ: «Թէկուզ սպանէք, թէկուզ կտրատէք, պարսկի կին չեմ դառնայ»... այդ խօսքերը մի քանի անգամ լսելի եղան նրա բերնից:

«Գիշերը ես մնացի նոյն սենեակում, ուր պառկած էր օրիորդը: Միանգամ միայն մտաւ ինձ մօտ անձանօթը և հարցրեց օրիորդի դրութիւնը: Տանեցիներից ուրիշ ոչ ոք չխանդարեց նրա հանգստութիւնը:

«Առաւօտեան օրիորդը իրան լաւ էր զգում. վերկացաւ և առանց իմ օգնութեան հագնուեցաւ: Ես միայն ջուր տուի լուացուելու: Նրա վիճակը ինձ այն աստիճան զբաղեցրել էր, որ դեռ ուշադրութիւն չէի դարձրել, թէ հրտեղ ենք գտնվում, կամ ո՞վ է մեր հիւրընկալը: Ես մինչև անգամ իմ շնորհակալութիւնը դեռ չէի յայտնել անձանօթին, որ օրիորդի կեանքը ազատեց խեղդուելուց, և դեռ չգիտէի, թէ ինչ գիպուածով պատահեց նա գետի ափի մօտ, երբ մենք ենթարկուեցանք սոսկալի վրտանդին:

«Առաւօտեան անձանօթը կրկին մտաւ մեզ մօտ: Մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ նկատեցի, որ այդ մարդը ծանօթ էր ինձ: Դա միւսնոյն ճգնաւորն էր, որին իմ պատանեկութեան հաստիւմ տեսել էի Որոտնայ վանքում: Այն, նոյն ճգնաւորը, երկու ականջների ծայքերը կտրած, բազուկները և ձեռքի երեսը զրօշմուած երուսաղէմի ուխտաւորի նշաններով: Իսկ այժմ նա աշխարհականի հա-

դուստ ունէր, թէև այդ հաղուստի մէջ ևս պահպանել էր իւր բարձր առաքինութիւնը:

«Տեսնելով օրիորդին առողջ, չափազանց ուրախացաւ նա, և մի առանձին կարեկցութեամբ մօտեցաւ, նստեց մեզ մօտ: Երևում էր, մեզ հետ առանձին խօսելիք ունէր, այդ պատճառով պատուիրեց ինձ սենեակի դուռը փակել և ոչ ոք ինչ ներս չընդունել:

— «Ես այստեղացի չեմ, ասաց նա, — ես էլ ձեզ նման օտարական մարդ եմ այս գիւղում: Այսօր պէտք է հեռանամ այստեղից: Ես եկայ ձեզ մօտ հարցնելու, արդեօք այլ ևս հարկաւոր չեմ լինի ձեզ:

— «Ձեր կատարած գործը այնքան մեծ է, որ մենք իրաւունք չունենք աւելին պահանջել ձեզանից, պատասխանեցի ես: — Մեզ մնում է միայն շնորհակալ լինել ձեր առաքինութեան համար:

— «Այդ աւելորդ է, ասաց նա համեստութեամբ:

— Ես արել եմ այն, ինչ որ ամեն մարդու պարտքն էր անել, երբ տեսնում է դժբախտութիւն: Բայց դուք այն ասացէք, արդեօք մի որևիցէ այլ բանում պէտք եմ ձեզ, թէ ոչ: Ես սիրում եմ պարզ խօսել. աւելի լաւ կը լինի, որ դուք ևս բոլորովին անկեղծ լինէք ինձ հետ...:

«Վերջին խօսքերը ինձ կասկած պատճառեցին. երևում էր, որ նա փոքր ի շատէ տեղեկութիւն ունէր մեր զաղտնիքի մասին: Ես պատասխանեցի.

— «Մենք չենք կարող անկեղծ չլինել դէպի մի բարերար, որ այնքան մեծ զոհաբերութիւն յանձն առեց ազատելու մի կեանք:

— «Մի օրիորդի կեանք... կրկնից նա խորհրդաւոր ձայնով:

«Ես մնացի շուարած: Ո՞րտեղից գիտէր նա, որ տը-

դամարդի հաղուստով ծալտեալ պատանին օրիորդ էր: Նա պատասխանեց.

— «Օրիորդին ջրից հանելու ժամանակ ես արդէն հատկացայ, որ նա տղամարդ չէ: Նրա մի այնպիսի ծրարտեալ դրութիւնը առիթ է տալիս ինձ մտածելու, որ ձեր վարմունքի մէջ թաղնուած է մի զաղտնիք: Գուք չէք սխալուի, եթէ այդ զաղտնիքը կը յայտնէք ինձ: Գուցէ ես կարող կըլինեմ դարձեալ օգնել ձեզ:

«Օրիորդը, որ բոլոր ժամանակը լուռ լսում էր, ընդհատեց մեր խօսակցութիւնը, ասելով.

— «Ես զաղտնիք չեմ պահի մի մարդուց, որը ազատեց իմ կեանքը: Եւ սկսեց նա մի ըստ միոջէ, պատմել, թէ ինքը սկսած աղջիկն է, պատմեց իւր հօր անդուծ վարմունքը, որ իրան ուզում էր բռնութեամբ մահմեդական խանին տալ, և ինքը այդ բարբարոսութիւնից ազատուելու համար, ստիպուեցաւ փախուստի մէջ փրկութիւն որոնել և այլն:

«Անձանօթը խորին ցաւակցութեամբ լսում էր: Երբ օրիորդը աւարտեց, ասաց նա.

— «Որքան ցաւալի է ձեր պատմութիւնը, յարգելի օրիորդ, այնքան դուկելի է ձեր արիւթիւնը, որով պատերազմեցիք կոպիտ բռնութեան դէմ և բարի օրինակ դարձաք շատերի համար: Հիմա աղջիկներ մահմեդականների խաներին տալը այն սովորական կաշառքներից մէկն է համարվում, որով չարամիտ մարդիկ ձգտում են այս և այն նպատակին հասնել: Դա վատ է, դա շատ վնասակար է: Ձեր պատմութիւնը աւելի և աւելի գրաւեց իմ կարեկցութիւնը: Ես ուրախ եմ, որ գեռ ևս մի փոքրիկ ծառայութիւն կարող եմ անել ձեզ:

— «Քաւական է, ինչ որ արեցիք, պատասխանեց օրիորդը:

— «Ոչ, բաւական չէ, պատասխանեց նա հանդարտութեամբ:— Գուք այժմ դտնվում էք ուռւաց հողի վրայ, դուք փախտտական էք պարսից երկրից, դուք անցել էք այս կողմը առանց անցադրի,— այդ բոլորը ձեզ խիստ դժուարին դրութեան մէջ է գնում: Ձեր հայրը այնքան ազդեցութեան տէր մարդ է, բաւական է, որ նա զրէ այստեղի կառավարութեանը, ձեզ իսկոյն կրբռնեն և լետ կուղարկեն, որովհետեւ դուք փախտտական էք, դուք անցադրի չունէք: Այդ լաւ է, որ դուք տղամարդի կերպարանքի մէջ էք մտել, բայց այդ բաւական չէ ձեր ապահովութեան համար: Գուք դեռ գտնվում էք պարսից սահմանի մօտ, պէտք է հեռանալ այստեղից և շուտով հեռանալ: Բայց այդ դժուար կըլինի ձեզ, որովհետեւ դուք կորցրիք ձեր ամենակարեւոր դիւրութիւնները,— ձեր ձիաները: Ես գիշերը այդ մասին մտածում էի, մի քանի լաւ լողացողներ ուղարկեցի, անցան գետը որոնելու ձեր ձիաները, բայց առաւօտեան լուր բերեցին, որ չգտան նրանց: Գուք առանց ձիաների ոչ մի տեղ գնալ չէք կարող: Ձեզ պէտք է շուտափութ կերպով տեղափոխուել մի տեղից միւս տեղ, իսկ այդ առանց ձիաների անկարելի է:

«Նրա նկատողութիւնները ուղիղ էին: Մեր դրութիւնը խիստ դժուարին էր: Մենք զուրկ էինք ամեն միջոցներից, որ մեր պէտքերը հոգայինք: Մեր փախուստը այնքան անակնկալ և անպատրաստ կերպով կատարուեցաւ, որ ապագայ պէտքերի մասին ամենեւին չմտածեցինք: Մենք մինչև անգամ այնքան փող չունէինք, որ մեզ համար հաց գնէինք ուտելու:»

— «Ես, շարունակեց նա,— բոլորը հոգացել եմ: Ես վարձեցի ձեզ համար երկու ձիաներ, որոնց տէրը կրտսնէ ձեզ ուր որ կըկամենաք: Միայն խորհուրդ կըտայի, որ անցնէիք Ղաթանի կողմերը. այստեղ ժողովուրդը բարի է,

ամեն տեղ կընդունեն, ամեն տեղ կըպահպանեն ձեզ: Գուք ժամանակ չի պիտի կորցնէք, հէնց այսօր, հէնց այս առաւօտ պէտք է ճանապարհ ընկնէք: Օրիորդը այնքան առողջ է, որ կարող է շարունակել ճանապարհորդութիւնը: Ես հոգացել եմ ինչ որ պէտք է ճանապարհի համար: Ձեզ պակաս է մի բան, որ ամեն տեղ կըպահանջեն ձեզանից: Ես անցադրի մասին եմ խօսում: Ես կըտամ ձեզ երկու անցադրեր: Օրիորդը թող մնայ իւր ծպտեալ կերպարանքի մէջ, որպէս և է, միայն տղամարդ ձեռնալով, պէտք է ընդունէ մի տղամարդի անուն: Իսկ դուք, դարձաւ դէպի ինձ,— նոյնպէս պէտք է փոխէք ձեր անունը:

«Վերջացնելով իւր պատուէրները, հանեց նա իւր ծոցից երկու պարսկերէն անցադրեր, մէկը տուեց ինձ, միւսը օրիորդին, յայտնելով, որ մենք կրենք այնուհետեւ նրանց մէջ նշանակուած անունները:

«Բոլոր ժամանակը խօսում էր նա մի այնպիսի եղանակով, կարծես, մեր վաղեմի բարեկամը կամ մտերիմ խորհրդակիցը լինէր: Գլուխը դէպի ցած խոնարհեցրած, կիսաբաց աչքերով խիստ հազիւ անգամ նայում էր մեր երեսին: Բայց մի խորհրդաւոր վեհութիւն, առաքինական խիստ ազդու արտայայտութիւն նշմարվում էր նրա պատկառելի դէմքի վրայ: Ես Աստուծոյ մի առանձին ողորմութիւնն էի համարում, որ մեր նեղ դրութեան մէջ ուղարկեց մի այնպիսի օգնական: Բայց օրիորդը այնքան հպարտ էր, որ շատ դժուար եղաւ համոզել նրան, որ ընդունէ մի օտար և անձանօթ անձից այս տեսակ բարերարութիւններ: Բայց անհրաժեշտ կարիքը նրան ևս ստիպեց հաշտուել հանգամանքների հետ:

«Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, մենք սենեակից դուրս եկանք: Մեր հիւրնկալ բարեմաղթութեամբ ճանապարհ դրեց մեզ, իսկ անձանօթը բաւական տեղ եկաւ մեզ հետ:

Օրերը դր նստած էր ձիու վրայ, իսկ ես անձանոթի հետ գնում էինք ոտով: Իմ ձին բերում էր մեր հետեից... չար-վաղարը:

«Ինձ բողբոլին չէր դարձացնում այն միտքը, թե ինչու կամ ինչ պատճառներից զրկված, այդ մարդը ընդունում էր այնքան խորին կարեկցութիւն մեր դրութեան մէջ: Բաւական էր, որ ես զիտէի, թե նա մի ժամանակ ճգնաւոր է եղել, թե Աստուծուն նուիրուած մարդիկ միշտ պատրաստ են օգնել, բարիք դարձել, երբ տեսնում են թշուառութիւն, երբ տեսնում են կարօտութիւն:

«Բայց ես տակաւին տարակուսութեան մէջ էի զրոնվում, իմ կասկածը բողբոլին փարատուած չէր, թե արդեօք դա միևնույն անձնաւորութիւնն էր, որին իբրև ճգնաւոր մի ժամանակ տեսել էի Որոտնայ վանքում, թե ես սխալվում էի չափազանց ճիշտ նմանութիւնների մէջ:

«Բաւական տեղ մեզ ճանապարհ դնելուց յետոյ, երբ կամենում էր նա բաժանուել մեզանից, ես հարցրի:

— «Մենք չի՞ պիտի գիտենանք, թե ումից պէտք է շնորհակալ լինենք այսքան բարութիւնների համար:

«Նա սառնութեամբ պատասխանեց.

— «Կարծեմ, մի առանձին հարկաւորութիւն չկայ այդ գիտնալու:

— «Այսուամենայնիւ, ինձ շատ ցանկալի էր գիտնալ, թե դուք ով էք:

— «Եթէ այդ ձեզ որեւիցէ օգուտ կը բերէր, ես կասէի ձեզ:

«Ես ողիղ նայեցի նրա երեսին, ասելով.

— «Եթէ իմ լիշողութիւնը ինձ չէ խաբում, կարծեմ, ես տեսել եմ ձեզ մի ժամանակ մի վանքում... մի քաւանձաւի մէջ... դուք ճգնաւոր էիք...»

«Նրան տիրեց մի վայրկեանական խռովութիւն, բայց

իսկոյն ծածկելով իւր շիրթութիւնը, պատասխանեց.

— «Դուք չէք սխալվում... այն ժամանակ ճգնում էի մի լեռան քարանձաւի մէջ, հեռացած մարդիկներից... իսկ այժմ ճգնում եմ կեանքի մէջ...»

«Այս ասելով, նա տուեց ինձ իւր քսակը: — «Առ, տասց, ճանապարհին ձեզ պէտք կը լինի, և իսկոյն բաժանուեցաւ մեզանից:

«Ես ապշած մնացի, մի խօսք անդամ չգտայ նրան ասելու, միայն քարացածի պէս կանգնած, նայում էի նրա ետեւից: Նա էլ ճանապարհորդ էր, նա էլ մի տեղ էր գնում, բայց ուր էր գնում, — Աստուած գիտէ: Նա իւր քսակը տուեց ինձ. ես հաւատացած էի, որ դա նրա վերջին արձաթիւն էր: Իսկ ինքը գնում էր միայնակ, ոտքով, մի երկայն ցուղ ձեռին բռնած, աղքատ ուղևորի պարկը ուսին կապած:

Երբ աւագակապեալ վերջացրեց, հարցրի նրանից.

— «Նուհեա՞ւ միւսանդամ չհանդիպեցի՞ք նրան:

— «Ոչ: Այն օրեւ ճանցել եմ շատ տարիներ, կրկին հանդիպեցի նրան միայն այստեղ, քեզ հետ միասին, մուրացկանի կերպարանքով, և այդ խիստ զարմացնում է ինձ: Այդ մարդը մի տեսակ հանելուկ է ինձ համար: Ես շատ կրցանկանալի, որ մէկ անգամ ես տեսնէի և խօսէի նրա հետ: Իբր մուրացկան նա նոյն բարի և առաքինի մարդը երևաց ինձ, որպէս էր առաջ: Դու տեսար, ինչպէս կարեկցութեամբ մօտեցաւ նա դատապարտեալների խումբին, ինչպէս բաժանեց մեզ իւր հաւաքած զրօշները, ասելով. «Դուք աւելի թշուար էք քան թէ ես»...»

Ես դարձեալ զաղտնիք պահեցի խորհրդաւոր մուրացկանի մասին, այսքանը միայն ասելով իմ լաւ ընկերին.

— «Դուք միւս անգամ ևս կը տեսնէք... այդ մարդը շուտով չի հեռանայ այստեղից...»

Ես հաւատում էի, բոլորը հաւատում էի, ինչ որ պատմում էր աւաղակապետը: Քաւոր Պետրոսը այն տե-
տակ առասպելական արարածներից էր, որ ընդունակ էր
հրեշտակից սատանայ լինել, իսկ սատանայից հրեշտակ:
Թէ բարին և թէ չարը նրա մէջ միեւնոյն ուժով էին
գործում: Միայն հանգամանքներից էր կախուած, թէ
ե՞րբ կամ ի՞նչ դէպքերում պէտք էր ո՞րը գործ դնել: Նա
աշխարհի մարդ էր, զիտէր, թէ ինչպէս պէտք էր վար-
ուել աշխարհի հետ: Ես ինքս վկայ էի եղել շատ գործե-
րի, որոնց մէջ նա ցոյց էր տուել թէ իւր վերին աստի-
ճանի առաքինութիւնը և թէ իւր վերին աստիճանի ան-
գթութիւնը: Ես տեսել էի նրան բարեսիրտ, որպէս ա-
ղանի, և նենգաւոր, որպէս օձ: Այդ մարդը, որի հետ
տարիներով ապրել էի, գործել էի, ինձ համար ևս մնա-
ցել էր որպէս մի մթին հանելուկ: Ես հասկանալ չէի
կարողանում, թէ ինչպէս չարն ու բարին, առանց մի-
մեանց հետ հակառակելու, հաշտվում էին նրա մէջ: Բայց
հաւատացած էի, որ նա ամենայն անկեղծութեամբ, ամեն
տեսակ զոհաբերութիւններ յանձն առնելով, եկել էր ինձ
ազատելու իմ թշուառ դրութիւնից: Բայց ես կարող էի
կրկին անձնատուր լինել մի մարդու, որը որքան բարի
էր, նոյնքան ևս չար էր:—Այդ հարցը դարձեալ մնաց իմ
սրտում անվճիռ....:

Գ.

2 Ո Ր Ր Ո Ր Գ Գ Ի Չ Ե Ր

—Դու այն պատմիր, թէ ի՞նչու են կոչում քեզ ա-
ւաղակապետ և նրպէս ընկար դատապարտեալների հա-
տարակութեան մէջ,—հարցրի ես չորրորդ զիշերը, երբ
բաւական հանգստացել էինք ցերեկուայ ծանր աշխատու-
թիւնից:

Աւաղակապետը շարունակեց.

«Մեր անձանօթ բարերարի վարձած ձիաներով ան-
ցանք Մեղրիի գաւառը: Այստեղ ճանապարհները այն աս-
տիճան քարքարոտ են և լեռնային ելեւէջները այն աս-
տիճան սարսափելի են, որ անկարելի է ձիով ման գալ:
Մենք ստիպուած էինք մեր ձիաները փոխել և վարձել
ջորիներ: Այդ խորամանկ անասունները սովոր են լեռնա-
յին քարքարոտներում մանդալ:

«Սկզբում Սանամը դժուարութեամբ յօժարուեցաւ
ջորիի վրայ նստել: Ղարաղաղի մելիքի աղջիկը, որ սո-
վորած էր սիգապանձ նոյզների, կարծես, ամաչում էր,
որ ստոր անասունների վրայ հեծած տեսնէին նրան: «Ինձ
այլևս ով է ճանաչում»... ասաց նա և մի առանձին
մտերմութեամբ խնդրեց ինձանից օգնել իրան, որ հեծնէ:
Ես զարմացայ: Սանամը, որ ծովի նման ձիաների վրայ

թռչել գիտէր, ինձանից օգնութիւն էր խնդրում: Երբ փոքր ինչ առաջ գնացինք, ասաց նա.

— «Աւերջին ժամանակներում շատ ուժաթափ եղայ...:

«Նրա ձայնի մէջ լսվում էր խորին տխրութիւն և սրտի դառն կսկիծ:

— «Դուք այս առաւօտ ոչինչ չկերաք. ասեցի նրան, — կարելի է քաղցածութիւնից լինի:

«Ոչ... պատասխանեց նա:— Զատ անգամ սուրբ Սարգսի պատին, երկու կամ երեք օրով ծոմ էի պահում, ոչինչ չէի ուտում, բայց երբէք ուժաթափ չէի լինում:

— «Երևի, գետը ձեզ վրայ վատ տպաւորութիւն գործեց... նկատեցի նա:

«Ոչ: Այն մարդը շուտ վրահատաւ, ես դեռ բոլորովին չքի տակը չէի գնացել, որ ազատեց ինձ: Ախ, երանի թէ գիտենայի՝ ով էր այդ մարդը: Երևում է, որ Աստուած մեզ հետ է: Նա ուղարկեց այդ մարդուն մեզ օգնելու համար:

«Աւերջին խօսքերը մխիթարում էին նրան և աւելի ամրացնում էին նրա հաւատը, որը խիստ վառ էր օրիորդի մէջ:

«Զնայելով, որ ջորիները դանդաղ էին ընթանում, դարձեալ մենք այն օրը անցանք բաւական ճանապարհ: Գնալով լեռների միջով, շատ անգամ ստիպուած էինք անցնել այնպիսի վտանգաւոր տեղերից, ուր անձնաւթտակ որսորդները միայն դուք են կոխում, այն ևս խիստ հազիր անգամ: Զառնվալներին դժուարութիւնը երբեմն ստիպում էին մեզ ցած իջնել ջորիներից, և ապարաժների վրայով մղվելով, առաջ գնալ: Սանամը բոլորովին լողնած էր, հազիր-հազ կարողանում էր իրան ոտքերի վրայ պահել: Ես մի քանի անգամ առաջարկեցի բռնել նրա ձեռքից, օգնել նրան, բայց ամեն անգամ մերժում ստա-

ցայ: Նա դեռ խորշում էր ինձանից, նա այնքան հպարտ էր, որ դեռ նայում էր իմ վրայ, որպէս իւր հօր տան ծառաներից մէկի վրայ: Ես դեռ նրա մտերիմ, անձնաշնորհ բարեկամը չէի:

«Երբ բարձրացանք սարերի վրայ, արեւը արդէն քակտել էր թեքուել գէպի իւր երեկոյեան մուտքը: Ստորոտներում տոթը խեղդում էր, իսկ այստեղ ցարտը մըրսեցնելու չափ զգալի էր: Ջորիներից ցած իջանք, նստեցինք փոքր ինչ հանգստանալու: Ես առաջարկեցի օրիորդին փաթաթուել իմ վերարկուի մէջ, նա յօժարութեամբ ընդունեց, օրովհետեւ վերարկու չէր առած իւր հետ: Յետոյ տուեցի նրան մի բան ուտելու. նա բոլորովին կազդուրուեցաւ և գտնվում էր բաւական խաղաղ տրամադրութեան մէջ:

«Արեւը մտաւ: Երեկոյեան վերջալոյսը հետզհետէ զրկվում էր իւր պարզ-ծիրանի շառաւիղներից: Սարերի զագաթները սլափած էին սպիտակ ձիւնափայլ մշուշով, որը մնախառնուելով երկնքի կապուտակութեան հետ, ներկայացնում էր անտահման մանիշակապոյն պիեանոս, որի մէջ լեռների ալիքաւոր բարձրութիւնները ձևացնում էին ոքանչեւ տեսարան: Օրիորդը բնութեան սիրող էր: Ես նկատեցի՝ նոյն ժամուն յափշտակուած էր նա խորին հիացմունքով և նրա խոշոր աչքերը մի առանձին ողևորութեամբ նայում էին դէպի գեղեցիկ լեռնային տարածութիւնը: Ես նստած էի նրա մօտ: Նա դարձաւ ինձ այս խօսքերով:

«Նայի՛ր այն նեղ հովիտին, որ հազիւ երևում է թափանցիկ մառախուղի միջից, նայի՛ր այն բաց-կանաչադարձ խոտերին, որ պատել են նրա սիրուն տափառակը, տես այն վտակը, ինչպէս շատով վազում է դէպի ձորը. ականջ դիր, որքան բաղցր է լսվում նորա ձայնը:

Այս, որքան գեղեցիկ է այդ բոլորը: Այնտեղ երևում են հովիւների տաղավարներ: Տես, ոչխարները վերադառնում են արօտից. ես լսում եմ նրանց ձայնը: Ահա խմբուկացան նրանք տաղավարների շուրջը: Կնիկները դուրս եկան կրթելու նրանց. փոքրիկ գառները, փոքրիկ ուլերը կուվում են կթողների հետ, թէ ինչու են խլում իրանց սնունդը: Բայց նրանց մայրերը այնքան առատ են, որ բաւականութիւն են տալիս՝ թէ նրանց տէրերին և թէ իրանց ձագերին: Գնանք այդ հովիւների մօտ և վայելենք նրանց հիւրասիրութիւնը:

«Հովիտը, որ այնքան ոգևորութեամբ նկարագրում էր օրիորդը, շատ հեռու չէր մեր նստած տեղից: Երեկոյեան մթութիւնը սկսել էր թանձրանալ: Չարունակել մեր ճանապարհորդութիւնը չէինք կարող, որովհետեւ թէ մենք և թէ մեր անասունները սաստիկ յոգնած էինք: Պէտք էր մի օթեան գիշերելու համար: Բայց նախ քան այդ հովիւների մօտ հիւրասիրութիւն խնդրելը, հարկաւոր էր տեղեկանալ, թէ նրանք ինչ տեսակ մարդիկ են: Այդ մտքով ես մօտեցայ մեր ջորեպանին, որ մեզանից փոքր ինչ հեռու արածացնում էր իւր անասունները:

«Ջորեպանի տուած տեղեկութիւնները հովիւների մօտին խիստ նպաստաւոր էին: Այդ խաշնարածները եկած էին Ղափանի կողմերից, ազգով հայ էին և յայտնի էին իրանց քաջութեամբ: Այստեղ ժամանակաւորապէս զետեղուել էին նրանք՝ ամառը անցկացնելու և իրանց անասունները արածացնելու համար: Վերջացնելով իւր խօսքերը, ջորեպանը խորհուրդ տուեց նրանց մօտ գնալ և աւելի բարւոք էր համարում գիշերը անցկացնել նրանց տաղավարների մէջ, քան թէ բացօթեայ մնալ: Բայց միւլենոյն ժամանակ ակնարկեց նա, որ այդ հովիւները փոքր ինչ կասկածաւոր մարդիկ են, աւագակներ են:

— «Եթէ ուզում ես աւագակից անվնաս մնալ, պէտք է աւագակի տունը գնալ, պատասխանեցի ես:

«Ուրիշ հնար չկար. գիշերը բացօթեայ դրսում մընայր կարող էր վնասակար ազդեցութիւն ունենալ օրիորդի առողջութեան վրայ: Մենք ոչինչ պատրաստութիւն չունէինք մեզ հետ, ինչ էլ որ ունէինք. կապած էին մեր ձիաների վրայ, բայց Երասխից անցկենալու միջոցին պատահած վտանդի ժամանակ, ձիաները իրանց հետ տուրան: Ես վճռեցի գնալ հովիւների մօտ, մանաւանդ որ օրիորդի ցանկութիւնն էլ հէնց այդ էր:

«Մութը բոլորովին պատել էր, երբ հասանք նրանց ամարանոցին: Ոչխարները մագաղել էին բնակութիւնից հեռու, առանձին հանգրուաններում, իսկ տաղավարների մօտ խմբուկ էին աւելի խոշոր անասունները՝ ձիաներ, կովեր, եղներ և այլն: Տեղ-տեղ վառվում էին խարոյկներ, որոնց շուրջը՝ խոտերի վրայ՝ նստած էին ալեւոր մարդիկ, ծխում էին, խօսում էին, իսկ կնիկները մի բան էին եփում ընթրիքի համար: Խարոյկների աղօտ լուսով այդ լեռնականների կերպարանքները աւելի մռայլ կերպով նշմարվում էին գիշերային մթութեան մէջ: Երիտասարդները զբաղուած էին իրանց նժուղներով, քորում էին, մաքրում էին նրանց մարմինը և ծածկում էին թաղիքներով, որ գիշերը չմրսեն: Իսկ նրանց ծերունի հայրերը դեռ չէին աւարտել իրանց երեկոյեան աղօթքը, բաց երկնքի տակ, մերկ գետնի վրայ չոքած, լուռ աղօթում էին: Տիրում էր ընդհանուր լուռութիւն. երբեմն հեռուից լսելի էին լինում խուլ ձայներ. որոնում էին մի որևէից կորած անասուն:

«Ջները ահադին աղմուկ բարձրացրին, երբ մօտեցանք նրանց տաղավարներին: Հովիւները խռովութեան մէջ ընկան, ամեն կողմից վազեցին, որ տեսնեն, թէ ինչ

մարդիկ ենք: Մեր ջորեպանը, որ ծանօթ էր նրանց սովորութիւններին, առաջ գնաց, յայտնեց, որ ճանապարհորդներ ենք, զիշերելու օթեան ենք խնդրում: Նրանք հանգստացան և ամեն կողմից սկսեցին հրաւիրել մեզ իրանց տաղաւարները: Որպէս զի ոչ ոքին վերաւորած չլինէնք, մենք իջանք առաջին հանդիպած տաղաւարի առջև: Այստեղ, կարծես, վաղուց սպասում էին մեզ. երկու պատանիներ դուրս վազեցին, բռնեցին մեր ջորիները և մեզ ներս տարան:

«Մեր բախտից տաղաւարը, որ վիճակուեցաւ մեզ, պատկանում էր խաշնարածների բաւական նշանաւոր և հարուստ ընտանիքներից մէկին: Ընտանիքի հայրը մի ծերունի էր, բայց դեռ թիւր և աշխույժ, կարծես, տարիներ թող ջանքերը իրար էին անցել խելու նրա մարմնի ամբողջիւնը և սրտի զուարթութիւնը: Նա խիստ սիրով ընդունեց մեզ, յայտնեց իւր ուրախութիւնը և հրաւիրեց նստել իւր մօտ: Նա բնաւ հարցուփորձ չարեց, թէ ով էինք մենք, որտեղից էինք գալիս կամ ուր էինք գնում: Դա նրանց սովորութեամբ մի տեսակ վերաւորանք էր հիւրին համար: Բաւական էր, որ մենք նրա տաղաւարի ծածքի տակ էինք գտնվում, և ալդ ընդէնց նրա զերդաստանի անդամներից մէկն էինք համարվում:

«Այդ լեռնաբնակները, դեռ պահպանում էին ինքնուրույն հաւատարմական պարզութեան մէջ, աղատ էին մնացել կրթութեամբ աշխարհի կեղծ քաղաքավարութեան ձեւերից: Երբ իմացան մեր հայրը խոստանալ լինելը, աւելի մտերմացան մեզ հետ: Ամենայն բարեօրոշմամբ խօսում էին, ծիծաղում էին, և ամեն կերպով աշխատում էին զոհացնել մեզ, որ ոչինչ պակաս չլինի մեզ համար:

«Մեր հիւրընկալը առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում մեր զէնքերի վրայ. մէկ-մէկ վեր էր առնում,

հրազի լոյսի առջև գնում էր, և իւր հմտութիւնը զէնքերի ճանաչելու մէջ ցոյց տալու համար, ասում էր, թէ որը ինչ դարձարանի կամ ինչ ժամանակի դործ էր: Հին զէնքերը յարգի էին զրանց մօտ: Զէնքերից նա գաղափար կազմեց մեր ինչ դրութեան կամ ինչ աստիճանի մարդիկ լինելու մասին: Հասարակ մարդիկ չէին կարող ունենալ այս տեսակ հարուստ զէնքեր: Այդ ընդէնց նրա յարգանքը աւելի ևս բազմացաւ մեր վերաբերութեամբ:

«Ընթրիքը երկար չտևեց: Լեռնաբնակները շուտ են ուտում, և կերակուրների տեսակները այնքան առատ չեն, որ շատ ժամանակ պահանջեն: Ես մտածում էի օրիորդի հանգստութեան մասին. նա սաստիկ յոգնած էր: Ծերունին նոյնպէս նկատեց, որ մեր խօսակցութեան միջոցին, նստած տեղում, նիրհում էր նա: Բայց զերդաստանի հայրը եղևակայել անգամ չէր կարող, թէ մի ուրիշ արարած, որը հասակով փոքր էր իրանից, կարող էր հանգստութեան վրայ մտածել, քանի որ ինքը տակաւին նստած էր, քանի որ ինքը դեռ քնելու ախորժակ չունէր: Ամեն մարդ քնելու իրաւունք ունէր, երբ նա արդէն քնած էր. ամեն մարդ ուտելու իրաւունք ունէր, երբ նա արդէն կերած էր: Ամեն բանի մէջ պէտք է նա առաջինը լինէր, իսկ միւսները հետևողներ:

«Եւ ես տեսնում էի՝ ընթրիքի ժամանակ ծերունու բոլոր օրդիքը ոտքի վրայ սպասաւորութիւն էին անում, կամ մի բան ներս էին բերում և կամ դուրս էին տանում: Նրանցից մէկը միայն, երէց օրդին, հօրից թոյլտրութիւն ստացաւ մեզ հետ սեղանակից լինելու: Կնիկները ամենեւին չէին երևում, նրանք փակուած էին տաղաւարի առանձին բաժնում: Երբ սեղանը հաւաքեցին, օրդիները հեռացան, որ իրանք էլ մի բան ուտեն: Մենք ծերունու հետ մնացինք տաղաւարում միայնակ:

«Որդիների թիւը հասնում էր չորս հոգու. բոլորը կարճէս թէ տիտանների սերունդից լինէին, առողջ և ամուր կաղմուածքով: Ամենքը ամուսնացած էին, ունէին բազմաթիւ զաւակներ, որոնցից շատերը նոյնպէս ամուսնացած էին: Տունը լիքն էր ամեն հասակի երեխաներով: Այստեղ ապրում էին մի քանի սերունդներ, որոնք սերտ կերպով միացած էին միմեանց հետ, որոնց զլխին կանգնած էր արևոր պապը իւր նահապետական մեծութեամբ:

Ե.

ՀԻՆԴԵՐՐՈՐԴԻ ԳԻՋԵՐ

«Սանամի տկարութիւնը ստիպեց մեզ երկար մնալ մեր Հիւրընկալի տաղաւարում,—շարունակեց աւագակապետը իւր ընդհատուած պատմութիւնը:—Օրիորդի լարուած ուժերը հետզհետէ թուլացան, և նա վերջապէս չկարողացաւ տանել այն բոլոր տանջանքները, որ կրել էր իւր հօր տնից բաժանուելուց յետոյ: Երասխ զետի մէջ պատահած սարսափելի անցքից յետոյ, նա արդէն իրան ոչ բոլորովին առողջ էր զգում: Բայց նա թաղցնում էր ինձանից իւր զրութիւնը, մինչև հիւանդութիւնը խիստ ծանր կերպարանք ստացաւ: Հիւանդի համար որոշել էին մի առանձին տաղաւար և ոչ ոք չէր խանգարում նրա հանգստութիւնը: Բժիշկ չկար. նրան թողել էինք բնութեան կամքին: Միայն երբեմն նրա մօտ մտնում էին զանազան պառաւներ, ինչ զեղ ու դարմաններ էին անում, —ոչ իրանք էին հասկանում և ոչ ես: Ես նրա մահճի մօտից չէի հեռանում. ամբողջ զիշերը անքուն նստած, լսում էի նրա խուլ հառաչանքները, ականջ էի դնում նրա ծանր շնչառութեանը, իսկ ցերեկով նայում էի նրա գունաթափ դէմքին: Մի առաւօտ նստած էի նրա մօտ, և լի տխուր մտածութիւններով նայում էի նրա վրայ:

Այդ միջոցին քնած էր նա և, աւելի ճիշտ ասած, գտնու-
վում էր մի այնպիսի ինքնամոռացութեան մէջ, որ չէր
զգում իմ ներկայութիւնը: Այն զուարթ դէմքը, որ մի
ժամանակ իւր կանացի քնքշութեան հետ արտայայտում
էր այրական վեհութիւն, այժմ թառամած էր, այժմ չու-
նէր առաջուայ կենդանութիւնը: Այն խորախորհուրդ աչ-
քերը, որոնց մթութեան մէջ մի ժամանակ այնքան
կեանք, այնքան զորով և այնքան հոգեկան ջերմ զգաց-
մունքներ կային, — այժմ այդ աչքերը չունէին առաջուայ
կրակը: Այն ողջախնձական շրթունքները, որոնցից լսել
էի այնքան քաղցր, այնքան բարեկամական խօսքեր, ո-
րոնք միշտ միմիկայով և խրախուսելով էին ինձ, — այժմ
այդ շրթունքները թութուում էին տենդային ցնցումներով
և իմ մէջ ազդում էին սոսկում առաջարկութեան քամի:
Յետապահանք խառն մտածութիւններ տանջում էին
ինձ: «Ինչ կրկին մեր վերջը, եթէ երկար կրտսէ նրա
հիւանդութիւնը, այսօր էլ իսկ: Եթէ նա առողջ լինէր,
նա այնքան ուժ և տոկունութիւն ունէր, որ ամեն տեղ
կարող էր դալ ինձ հետ: Եւ ես ամեն տեղ կարող էի տա-
նել նրան: Արդեայինք կը հեռանայինք մի անձանցով աշ-
խարհ և ոչ ոք չէր պահել մեզ: Բայց ինչ կարելի էր ա-
նել հիւանդի հետ, ուր տանել նրան, որտեղ թաղցնել,
այդ մտքերը ստատիկ խռովեցնում էին ինձ: Մենք դեռ
պարօնց տանջանից շատ չէինք հեռացել. մենք դեռ բա-
ւական մօտ էինք գտնուում այն երկրին, որտեղ բնակվում
էր նրա հայրը: Իսկ այդ անդուծ հօր տառանջական հե-
տախտեղութիւններից անյատմանալի հեշտ բան չէր: Ան-
կարելի էր, որ նա ստուգած չլինէր, թէ մենք որ կողմը
կամ ուր էինք գնացել: Օրիորդը դնդհատեց իմ մտածու-
թիւնները: Նա այժմ զառանցութեան մէջ արտասանում
էր զանազան անկապ խօսքեր: Մի քանի անգամ պարզ

լսեցի իմ անունը: Նա խօսում էր ինձ հետ. երանքներ և
ցնորքներ ի աշխարհում խօսում էր ինձ հետ: Քնած զրդու
թեան մէջ մարդը զաղտնիք պահել չէ կարող, որովհետեւ
աշխարհի պայմանները զգուշութեան մէջ չեն դնում նը-
րան: Նա խօսում է, նա գափում է, որպէս մտածում է:
Նրա զգացմունքները նոյնքան անկեղծ են լինում, որքան
անկեղծ է նրա վրէժիւնը: «Սիրում եմ քեզ: Եւ այսպէս
նա հեղուկութեամբ լի ձայնով, — քո զոհաբերութիւնը ուրիշ
ոչինչով չեմ կարող վարձատրել, բայց միայն իմ սիրով:»
Այդ խօսքերը արտաստանելու միջոցին նա լսել տեսնեց
թիւքերը տարածեց, երևի, ինձ զրկելու համար: Բայց իմ
շրթունքները արդէն սեղմում էին նրա — տաքացած ե-
րեսի վրայ, և նրա բազումները անդիմակցաբար փաթա-
թուել էին իմ պարանոցին: Երազների աշխարհում դեռ
զրկած ունէր իմ ուրուականը, բայց իսկութեան մէջ նա
զրկել էի հիւանդ մարմինը: Իմ արտասուքը թրջում էր
նրա բորբոքում դէմքը: Որքան բարութիւն, որքան ա-
ռաքելութիւն կար նրա անկեղ խոստովանութեան մէջ:
Թիւք է ես կարող էի ընդունել նրանից մի այնպիսի զոհա-
բերութիւն: Ես երկեղայեղ անգամ չէի համարձակվում,
որ նա իմ կիներ լինէր: Թիւք է իւր սիրով պետք է վար-
ձատրէր նա իմ մարմնացած ծառայութիւնները, — այն սի-
րով, որ աւելի բարձր, աւելի արժանաւոր արարածների
համար էր պահում: Ես ուրախ էի, որ այդ բոլորը կա-
տարեցեալ նրա քնած ժամանակ: Բայց իմ հալածու-
թիւնը արթնացրեց նրան սոսկալից մաքրութեամբ քաղցրեց,
նայեց իմ վրայ: — «Դու սոստեղ եիր:» — Եղաւ նրա ա-
ռաջին հարցմունքը, լսող երեսը շուտ տեղեց միւս կողմը,
սկիտեց դառն կերպով հոգեւոր հանել: Այդ ինչ ամենջանք
էր: Անտարակոյ, հիւանդութեան տանջանքը չի պիտի
լինէր: Երևի, նրա անդունական արիւնը խռովում էր, որ

երազի մէջ անդամ ինձ նման ռամկին արժանացրել էր իւր սիրոյն: Քանի ըտպէից յետոյ նա կրկին երեսը շուռ տուեց դէպի իմ կողմը: Արեւը այդ ժամանակ դեռ նոր էր սկսել ծագել և նրա առաջին ճառագայթները շողշողում էին նրա վհատած դէմքի վրայ: Նա հրամայեց ցած թողնել տաղաւարի մուտքի վարագոյրը, որ ազատուի ճառագայթներից: — «Ուզում են մութ լինի... միշտ մութ, որ ինձ ոչ ոք չտեսնի»...: Ես զարմացայ, թէ ինչն էր ստիպում նրան փախչել լուսից, արդեօք ամօթը, որ նա քնի մէջ արել էր մի անմեղ խոստովանութիւն: Այդ ենթադրութիւնը աւելի հաւանական երեաց ինձ, երբ հարցրեց նա. — «Չմտ ժամանակ է, որ դու այտուեղ ես»: — «Չմտ ժամանակ չէ, կէս ժամ հազիւ կրկնի, լսեցի, որ քո քունը անհանգիստ է, ներս մտայ»: — «Այո, ես անհանգիստ էի»... ասաց նա և հրամայեց, որ իրան միայնակ թողնեմ: Ես դուրս եկայ, նստեցի տաղաւարի մուտքի մօտ: Այնտեղ քնում էի ես ամեն զիշեր, այնտեղ ամբողջ զիշերը հսկում էի նրա վրայ, այնտեղից լսում էի նրա դառն հառաչանքները և իմ սիրտը լցվում էր կրակով: Բայց այն առաւօտ իմ քան երջանիկ էի զգում ինձ, իմ քան ուրախ էի ես. իմ հոգին վայելում էր անսահման բերկրութիւն: Այն մի քանի խօսքերը, որ արտասանեց նա անդիտակցութեան մէջ, ինձ բաշխում էին աշխարհի բոլոր փառքերը: «Երեւի, նա մտածում է իմ վրայ, որ ես նրա երազների առարկան եմ դարձել» — ասում էի ես, և այսքանով միայն ինձ բոլորովին բախտաւոր էի համարում: Բայց ով կըմտածէր, որ այդ բախտաւորութիւնը երկար չէր տւել...:

«Այդ հոգեկան բերկրութեան մէջ էի ես, երբ մեր հիւրընկալի կրտսեր որդին մօտեցաւ, յայտնեց, որ իւր հայրը կանչում է ինձ: Ես գնացի: Ծերունին առանձնա-

ցած էր և, որպէս երեւում էր, պատուիրել էր իւր մօտ ոչ ոքի չթողնեն: Նա հարցրեց օրիորդի առողջութիւնը, յետոյ խնդրեց, որ նստեմ իւր մօտ: Նա տխուր, միւսնոյն ժամանակ վրդովուած էր երեւում, կամենում էր մի բան խօսել, բայց դժուարանում էր: Վերջապէս ասաց նա.

— «Այն օրից, որ դուք ոտք էք կոխել իմ տան շէմքի վրայ, ես ամենեւին չեմ հարցրել ձեզ, թէ ով էք դուք, իրտեղից էք դալիս, կամ ուր էք գնում: Ես այսքանով միայն ուրախ էի, որ իմ հացը բաժանում եմ Աստուծոյ հիւրերի հետ: Բայց այժմ առանց հարցնելու ևս, ես զխտեմ, թէ դուք ով էք, և ում որդին է ձեր մանկահասակ ընկերը, որի հիւանդութիւնը նոյնքան ցաւ է պատճառում ինձ, որքան ձեզ: Մենք, այն լեռների բնակիչներս, սովորութիւն ունենք, ոչ միայն հիւրասիրելու մի օտարականին, որ մեր ստան ծածքի տակ օթեւան է խնդրում, այլ վտանգի ժամանակ մեր պարտքն ենք համարում և պաշտպանել նրան ամեն չար պատահարներից: Մեր տունը մտնողը, ինչ մարդ էլ և լինէր նա, ինչ յանցանք էլ որ գործած լինէր, դարձեալ մեր օգնութիւնն է վայելում: Այդ մասին կարող էք բոլորովին ապահով լինել...:

«Վերջին խօսքերի միջոցին ծերունին զգուշութեամբ նայեց իւր շուրջը, մի դուցէ մի ուրիշը լսէր նրան: Ես արդէն նախազուշակում էի, թէ նրա յառաջաբանը ինչով պէտք է վերջանար, և չսխալուեցայ: Մեզ որոնում էին...:

— «Այս ըտպէիս ես վերադարձայ մեր տանուտէրի մօտից, — շարունակեց նա: — Տանուտէրը հաւաքել էր իւր մօտ մեր շէնի բոլոր ծերերին և կարդաց դաւառապետի հրամանը: Նրա մէջ գրուած էր, թէ Ղարաղաղի մեղքի աղջիկը փախել է իւր ծառայի հետ և անցել են մեր կողմերը: Հրամայուած էր՝ որտեղ և գտնելու լինեն նրանց,

յանձնեն» կառավարութեան ձեռքը, որ լեաւ ուղարկեն Պարսկաստան: Հրամանի մէջ ծանր պատիժ է տուողանք էր նշանակուած, եթէ մէկը կը համարձակուի թաղցնել նրանց լաւ դատ: Եւ տարակոյտ չունեմ, որ ուղեք և ձեր ուղեկիցը միևնոյն յանձնաւորութիւններն էք, որպէս չեմ տուած հրամանի մէջ: Գոյ Գար Գոյ Բիգո մյժիւ —

Գ.Ճ. — «Այո, մենք ենք, պատասխանեցի ես, առանց որեւիցէ կտակածաքի, քանի որ թաղցնելու: Բիգո մյժիւ — «Նոր հակալեմ ձեր մտերմութեան համար, առանց ծերունիս, — հիմա պատմեցէք, այդ անցքը ինչպէս է պատահել: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ — Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Ես ծերունու անկեղծութեան վրայ կասկած չունէի: Իւր քարեարտութեամբ նա այն աստիճանը զրաւել էր իմ վաղահուծիւնը, որ ես պատմեցի բոլորը, ինչ որ գլուխի օրիորդի մասին, — պատմեցի նրա հօր փառասիրութեան մասին, — թէ որպէս պարսկական քարեկամութիւնը զրաւելու ձեռքով համար կամենում էր իւր անդկան կնուծեան տան նրան, — պատմեցի օրիորդի ընդդիմադրութեան մասին, որ չցանկացաւ մահմետականի կին դառնալ, — պատմեցի մեղաւոր փախուստը և այն բոլոր սխալները, որ պատահել էին մեզ հետ ճանապարհին: Ծերունին խորին ցաւակցութեամբ լսում էր: Նրա խորշոմած գէմքի վրայ նշմարվում էին քարկութեան և դառն ասեղութեան ցրնացումներ: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ — Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Ես չեմ զորմանում խեղճ աղջկայ հօր անդութեան վրայ, — ասաց նա, — երբ ես վերջացրի, — ես ճանաչում եմ նրա հօրը: Նա իւր փառասիրութեան համար առանձնապէս, ամեն բան մը կը գործէ: Ես գովում եմ օրիորդի քաջութիւնը և ձեր յանձնաւորութիւնը, որ յանձն էք առել ազատել նրան: Բայց այդ թողնենք, խօսենք դառաւապետի հրամանի վրայ: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Ծերունու խօսքերից երևաց, որ իրանց տանուէրը, որին հրամայուած էր որոնել մեզ, եթէ տեղեկութիւն ստանար իմ և օրիորդի մասին, իսկոյն կը մատնէր կառավարութեան ձեռքը: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ — Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Իմ յուսահատութեանը չափ չկար, ես գտնվում էի ամենաանբանելի դրութեան մէջ: չգիտէի ինչ հնար գտնել վտանգից ազատուելու համար: Եւ այդ պատճառով, երբ ծերունին հարցրեց, թէ ինչ պէտք է անել, ես ոչինչ պատասխանել չկարողացայ: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ — Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Եթէ օրիորդը հիւանդ չլինէր, դործը շատ հեշտ էր, — ասաց նա փոքր ինչ մտածելուց յետոյ: — Ես ձեզ երկուսիդ ևս կուղարկէի Սիսիանի կողմերը, իմ բարեկամի մօտ, նա կը սրահէր ձեզ, մինչև հրամանը կը հասնար և ամեն բան կը մոռացուէր: Բայց օրիորդի հիւանդութիւնը ինձ դժուարութեան մէջ է դնում...: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ — Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Նա դարձեալ մտածութեան մէջ ընկաւ և ապա շարունակեց: Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ — Գ.Ճ. Բիգո մյժիւ —

«Ուռնաց տիրապետութիւնից առաջ մեր կողմերի հայերը ևս միևնոյն դրութեան մէջ էին, ինչ դրութեան մէջ գտնվում են այժմ Պարսկաստանի հայերը: Պատահում էր այն և այն իսկ, այն և այն բէկը մի գեղեցիկ հայ աղջիկ էր տեսնում, իսկոյն իւր ծառաներին ուղարկում էր և բռնութեամբ տանում էր իւր տունը: Ոչ մի ծնող համարձակութիւն չունէր հակառակելու: Միանգամ Մահմեդականի տունը մտած աղջիկը, այլևս այնտեղից դուրս չէր գալիս: Նրան կամ աղախին էին դարձնում, կամ հարձ և կամ կին: Ծնողները աշխատում էին տղեկացնել իրանց աղջիկներին, որ մահմետականների աչքին հաճելի չթուին: Այստեղից սովորական դարձան գլխի և երեսի այն ալանդակ փաթիլները, որ այժմ կրում են մեր կանայքը: Բայց մի ալ հնար ևս երբեմն ազատում

էր մեր աղջիկներին: Երբ ծնողները հասկանում էին, որ մահմեդականը աչք ունի մէկի վրայ, խօսոյն վեր էին առնում աղջկան և պսակում էին պատահած հայ տղայի հետ: Ամուսնացած կնոջը շատ չէին դիպչում, նրան անպատում էին և բաց թողնում, որովհետև կին դարձնելու համար բաւական զօրութեամբ լինէին: Մահմետական օրէնքը արգելում է՝ ամուսին ունեցող կնոջը, ինչ ազգից և կրօնքից լինէր նա, իրա կին դարձնել, քանի որ նա չէր բաժանուած իւր ամուսնից և մահմեդականութիւն չէր ընդունած: Բայց ազաւ աղջիկները վերաբերութեամբ այդտեսակ պայմաններ չէին պահանջում: Ազաւ աղջիկը մի անգամ մահմեդականի ձեռքը ընկնելուց յետոյ, դառնում էր կոտորած աման, նրան ալլա ոչոք չէր առնում. մինչև անգամ գտնվում էին այնպիսի սնահաւատ ծնողներ, որ հրաժարվում էին իրանց տունը ընդունել «պղծած» աղջկան: Պատահում էր, որ նշանած աղջիկներին ևս ուզում էին քաշել, տանել. այսպիսիներին խօսոյն պսակում էին նշանած տղայի հետ: Բայց պատահում էր, որ տղան բացակայ էր լինում, մի ուրիշ երկիր գնացած էր լինում: Այսպիսի դէպքերում սրակը կատարում էին մի առարկայի հետ, որ մնացել էր այն տղայից: Ես դեռ չեմ մոռացել մի այսպիսի դէպք. տղան զբոսնում էր հեռու երկրում, իսկ նրա նշանածին ուզում էին լափշտակել: Փամանակ չկար տղային կանչելու: Ծնողները աղջկան ծածուկ տարան եկեղեցի, կանգնացրին սեղանի առջև, իսկ խաչեղբայրը նրա մօտ կանգնած, ձեռին բռնած ունէր փետայի հին գդակը: Քահանան անդադար չէր անում էր այդ գդակին հարցնելով. «տէր ես», «սիրում ես», և կատարում էր պսակի խորհուրդը: «Ես թէև հետաքրքրութեամբ լսում էի ծերունու խօսքերը, բայց չգիտէի, ինչու համար էր այդ երկար

պատմութիւնը: Նրա միտքը հասկացայ այն ժամանակ, երբ դարձաւ դէպի ինձ հետեւալ հարցով. — «Օրիորդը նշանած ունի: — «Գեռ ոչ ոք նշան չէ դրել նրան, — պատասխանեցի ես: — «Նա օրէիցէ մէկը սիրում է: — «Չգիտեմ...: — «Այդ մի և նոյն է, սիրում է, թէ չէ սիրում, — առայ նա, — բայց պէտք է անպատճառ պսակել մէկի հետ, ուրիշ հնար չկայ աղատելու նրան: — «Ո՞ւմ հետ: — «Հէնց ձեզ հետ, — ասաց ծերունին ուրախ դէմքով: — Ձեր անձնագրութիւնը օրիորդի վերաբերութեամբ այնքան նշանաւոր է, որ դուք արժանի էք նրա ամուսինը լինելու: — «Դա անկարելի բան է, — պատասխանեցի ես, — այդ մասին խօսելն անգամ աւելորդ է: Դուք չէք ճանաչում օրիորդին, նա ուրիշ աղջիկների նման չէ, նա սեփական կամքի և խելքի տէր աղջիկ է, նրան չէ կարելի դուռը եկեղեցի տանել: Մտածենք ուրիշ հնարների վրայ: — «Իմ խօսքերը շատ օտարոտի թուեցան ծերունուն, որ աղջիկը ևս կարող էր իւր սեպհական կամքը և խելքը ունենալ, բայց, թէև շատ զօրութեամբ, այսուամենայնիւ, նա համաձայնուեցաւ ինձ հետ չբռնադատել օրիորդին ամուսնութեան մասին և ուրիշ հնարների վրայ մտածել: Մենք երկար խորհեցինք, վերջապէս ծերունին այն եզրակացութեան հասաւ, որ օրիորդը պահուի իւր տանը, իսկ ես առժամանակ հեռանամ: — «Հիւանդին իմ տան ծածքի տակ թաղցնելը հեշտ է, բայց ձեզ կարող են նկատել...» առայ նա:

«Բայց ես զրպէս կարող էի բաժանուել օրիորդից,

նւմ հոգաբարձութեանը յանձնէի նրան, միթէ կարճ էի հանգիստ լինել, եթէ մի օր, մի ժամ, մի բաժնի նրան չտեսնէի, կամ ինչ ազդեցութիւն կանէր նրա հիւանդութեան վրայ, եթէ այդ բոլորը յայտնուէր նրան:

— «Ուրիշ հնար չկայ, — կրկնեց ծերունին: — Եթէ օրիորդը առողջ ևս լինէր, ձեզ դարձեալ հարկաւոր էր բաժանուել միմեանցից, որովհետեւ ձեզ երկուօրի միասին տեսնելով, աւելի հեշտ կարող էին ճանաչել:

«Ես իմ սրտի և զգացմունքների հետ — կարող էի հաշտուել, բայց իմ բոլոր մտատանջութիւնը նրանումն էր, թէ ինչպէս յայտնեմ օրիորդին, որ նրան միայնակ եմ թողնում: Բայց մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ նրան հաղորդեցի մեր անսխալանձելի վիճակը, նա խիստ սառնասրտութեամբ ասաց ինձ:

— «Դու շատ արեցիր ինձ համար, աւելին ուզահանջել քեզանից իրաւունք չունեմ: Դու, ուր որ կամենում ես, գնա, հեռացիր, գլուխդ ազատիր, ես կըմնամ այստեղ: Այժմ ինձ համար միևնույն է... կեանքը զգուսցրել է ինձ...: Եթէ ինձ գտնելու և տանելու ևս լինեն հօրս տունը, դարձեալ չեմ վախենայ, որովհետեւ գիտեմ, որ մինչև այնտեղ հասցնելը կենդան չեմ մնայ: Այնուհետև իմ դիակի հետ ինչ որ ուզում եմ, թող անեն...:

«Օրիորդի յուսահատական խօսքերը կրակի նման ալրում էին իմ սիրտը. իմ լեզուն կապուեցաւ, ես մի բառ անգամ չկարողացայ գտնել նրան մխիթարելու: Ես ցանկանում էի գրկել նրա ոտները, համբուրել և ասել, որ մինչև մահ քո ծառան, քո ստրուկը կըդառնամ, քո ոտքերի տակի հողը կըլինեմ, և քեզանից չեմ բաժանուի: Բայց նա չթողեց ինձ խօսել, ասելով:

— «Իմ բանը պւժած է... ես շատ չեմ ասելի... դու քո գլուխը ազատիր և իմ վրայ մի մտածիր...:

«Իմ աչքերը լցուեցան արտասուքով: Նա ախտոտւմ էր ինձ... արդեօք իմ մատուցած ծառայութիւնների համար, արդեօք երախտաղիտութեան զգացմունքից դրդուած, թէ մի այլ կերպ թելադրում էր այդպէս խօսել: — Ես այդ հասկանալ չկարողացայ, միայն նկատում էի, կարծես թէ, նա մինչև անգամ ուրախ էր, որ հանգամանքները փոխուեցան, կարծես թէ, ցանկանում էր առանձնանալ և առժամանակ անջատուած լինել ինձանից: Ի՞նչ էր պատճառը: Ես այդ հասկացայ, բայց շատ ուշ հասկացայ, երբ նա արդէն այս աշխարհից հրաժարուել էր, և իւր վշտերը իւր հետ զերեզման էր տարել...: Հիւանդութեան մահճի մէջ երկու զգացմունքներ կուվում էին նրա սրտում, մէկը՝ սէրը, որ դեռ նոր բողբոսակուվում էր նրա մէջ, միւսը՝ ազնուատոհմական հպարտութիւնը, թէ ինչպէս կարող էր կին լինել մի ռամկի — իւր հօր տան ծառայի որդուն: Նա վախենում էր աշխարհի նախատինքից և ցանկանում էր օգուտ քաղել իմ բացակայութիւնից և խեղդել իւր սրտի մէջ իրան տանջող զգացմունքը...:

Աւագակապետը կանգ առեց: Վաղեմի յիշողութիւնները շօշափեցին նրա սրտի դեռ ոչ բոլորովին բուժուած վէրքերը: Նա երեսը մի կողմ շուռ տուեց, որ ես չտեսնեմ նրա արտասուքը:

«Ես բոլորովին չանջատուեցայ նրանից, — շարունակեց դժբախտը ցաւալի ձայնով: — Ես հեռացայ, բայց շատ հեռու չգնացի: Յերեկով անհետանում էի մերձակայ անտառներում, թափառում էի մթին ծմակների մէջ, կենացում էի ծառերի, ժայռերի և զազանների հետ, և իմ վշտերը ցրվում էի որսորդութեամբ: Իսկ գիշերը մօտենում էի մեր հիւրընկալի տաղաւարներին, և եթէ միջոց էի գտնում, մտնում էի հիւանդին տեսնելու: Երբ նա իւր պղտորուած

աչքերը բաց էր անում, տեսնում էր ինձ իւր մահճի մօտ նստած, միշտ կրկնում էր միևնույն խօսքերը. — «Ի՞նչու եկար, կարող են կախանալորեղ քեզ»...: Անցան օրեր, անցան շաբաթներ, անցաւ մի ամիս: Օրըստօրէ նրա հիւանդութիւնը աւելի վտանգաւոր կերպարանք էր ստանում: Մի գիշեր, երբ մօտեցայ մեր հիւրընկալի տաղաւարին, նա արտասուքը աչքերում դուրս եկաւ իմ առջև և խորին ցաւակցութեամբ յայտնեց. — «Նա մեռաւ»...: Ես սարսափեցայ, որպէս մի եղբնադործ: Ինձ այնպէս թուեցաւ, թէ ես եմ եղել նրա մահուան պատճառը: Խղճի զարհուրանքը շանթահարեց ինձ...:

Աւաղակապետը կրկին կանգ առեց, ձեռքը տարաւ գէպի հանգած չիբուխը, որ դրած էր նրա մօտ, կրկին վառեց և սկսեց ծխել: Ծուխը թանձր մէզի նման դուրս էր հոսում նրա բերանից, նրա պնչերից, կարծես թէ, նրա սիրտը ճարակում էր մի սարսափելի հրդեհ:

«Ոչինչ յայտնել չկարողացան ինձ նրա մահուան մասին, — առաջ տարաւ նա, — թէ նա իւր կեանքի վերջին րոպէներում ի՞նչ դրութեան մէջ է եղել կամ ի՞նչ է խօսացել: Նրա մօտ ոչ ոք չէր եղել, որ գոնէ վկայ լինէր անբախտ հանգուցեալի վերջին խօսքերին: Երկու օր էր, որ նա մեռած էր, երկու օր նրա մարմինը պահել էին, որ ես տեսնէի: Առաւօտեան պէտք է կատարուէր նրա թաղումը: Ես այլևս չգնացի անտառը, մնացի, որ կատարեմ իմ վերջին պարտքը: Իմ մասին այլևս չէի մտածում, թէ ինչ կարող էր պատահել ինձ հետ: Նրան կորցնելուց յետոյ, այլևս կեանքը իմ աչքում արժէք չունէր: Ես իմ ձեռքով պէտք է զերեզման իջեցնէի այն նազելի արարածին, որին իմ կեանքում միայն սիրել էի, և որը նոյնպէս սիրում էր ինձ: Նրա գերեզմանը փռուեցաւ հէնց նոյն լերան վրայ, հեռու մարդկային բնա-

կութիւնից, ուր երբեմն հանդիպում են հովիւները միայն: Նրա դադաղը հազիւ ծածկուած էր հողով, խաշնարածների քահանան կարդում էր վերջին աղօթքը: Ես սպանուածի նման կանգնած էի և լաց էի լինում: Այդ միջոցին երկու եասաուլներ մօտեցան և ինձ կախանալորեցին: — «Նա մեռաւ և ազատուեցաւ, բայց դու ազատուել չես կարող»... — լսելի եղան տանուտէրի խօսքերը: Ինձ տալան, բանտարկեցին տանուտէրի տաղաւարում, որ միւս օրը ուղարկեն գաւառապետի մօտ: Օրիորդի կորուստը ինձ այն աստիճան ապշած և խելագարուած դրութեան մէջ էր դրել, որ ես համարեա չէի զգում, թէ ինձ հետ ինչ է կատարվում: Այտումենայնիւ, հէնց նոյն գիշերը ինձ յաջողուեցաւ իմ մօտ դրած պահապաններից մէկին սպանել, միւսին սաստիկ վիրաւորել և փախչել իմ բանտից: Այնուհետեւ այլևս ի՞նչ էր մնում ինձ անել: Իմ յանցանքները կրկնապատկուեցան, այստեղ դարձայ մարդասպան, իսկ իմ հալընիքից փախցրել էի իմ մեծաւորի աղջիկը: Իմ հալընի երկիրը վերադառնալ չէի կարող, իսկ իմ գտնուած երկրում դարձայ մի փախստական և միացայ փախստականների խումբի հետ: Ուխտեցի այնուհետեւ վրէժխնդիր լինել բոլոր այն մարդկանցից, որ կրում են խան, բէկ, մելիք և տանուտէր անունները: Իմ նպատակին մասամբ հասայ...: Բայց իմ ձեռնարկութիւնը այնքան սարսափելի էր և արիւնոտ, որ վերջը բերեց ինձ այստեղ...:

— Ուրեմն դուք հայ էք, հարցրի նրանից:
— Այո... պատասխանեց նա:
Ես այն աստիճան զգացուեցայ, որ ձեռքերս տարածելով խնդրեցի նրանից.

— Թող տուեցէք ձեր ազգակցին զրկել ձեզ:

— Կարծեմ, մեր զրութեան մէջ աւելորդ են այս տեսակ քնքշութիւններ, ասաց նա հրաժարուելով:

Նրա խօսքերը նոյնքան սառն էին, որքան նրա դէմքը, բայց ինչու այնքան ջերմ կերպով ազդում էին իմ սրտին: Ես աշխատում էի շարունակել նրա հետ խօսակցութիւնը, բայց դժուարանում էի կապը պահպանել:

— Դուք այս գիշեր չէք քնում, — ասացի ես, — համարեա ամեն գիշեր նկատում եմ, որ դուք խիստ սակաւ էք քնում:

— Այդ իմ սովորութիւնն է:

— Երևի, մի բան տանջում է ձեզ:

— Մեզ ուղարկել են այստեղ հէնց տանջուելու համար:

— Այդ չեմ հարցնում, երևի մի ուրիշ բան կայ:

— Խնդրեմ չմտնել իմ սրտի խորքը, ասաց նա և երեսը շուռ տուեց:

Ես փոշմանեցայ, որ թող տուի ինձ մի դեռ ևս ծանօթ մարդու զաղտնիքները շօշափել:

— Ներեցէք, խնդրեմ, իմ անհամեստ հարցմունքի մասին:

Նա պատասխանեց ժպտալով.

— Յանցանքների այդ քաւարանում իմ ներողութիւնը աւելորդ է:

Ես չկամեցայ այլևս ձանձրացնել նրան, բարի գիշեր ասելով, հեռացայ և կրկին պառկեցի իմ յարգեայ անկողնի վրայ: Իմ աչքերը դեռ երկար նայում էին նրա վրայ,

իմ միտքը դեռ երկար զբաղուած էր նրանով: Ո՞վ էր դա, ո՞ր երկրից և ինչ յանցանքի համար էր դատապարտուած, — այդ հարցերը հետաքրքրում էին ինձ: Ամեն մի դատապարտեալ սովորութիւն ունէր անամօթաբար և մինչև անգամ պարծենալով պատմել իւր գործած յանցանքները, բայց Համրը իւր մասին խօսելու սովորութիւն չուներ:

Երբ առաւօտեան կրկին քշեցին մեզ հանքերի մէջ աշխատելու, ճանապարհին ես պատմեցի աւագակապետին իմ զիշերուայ խօսակցութիւնը Համրի հետ:

— Նա շատ հետաքրքիր մարդ է, — ատաց աւագակապետը, — ես քեզ կըբարեկամացնեմ նրա հետ:

Մենք հասանք հանքը, կրկին խլուրդների նման ներս սողացինք միջին խորշերի և խողոցների մէջ, կրկին մեր բահերը, բրիչները և մուրճերը սկսեցին գործել: Այն քարանձաւի մէջ, ուր մեր խումբը աշխատում էր, պատահեց մի ցաւալի անցք: Յանկարծ ժայռի մի բաւական մեծ կտոր, դուրսպոկուելով անձաւի պատից, ցած գլորուեցաւ և բանուորներից մէկին տակով արեց: Թուով չորս հոգի էինք այնտեղ՝ ես Համրը և մի այլ տաժանակիր, իսկ չորրորդը հեծում և հառաչում էր ժայռի տակ: Համրը մեզանից փոքր ինչ հեռու էր. նա չնկատեց անցքը, բայց լսեց զղրղիւնի ձայնը: Մինչև նրա մեզ մօտ վազելը, ես և իմ միւս ընկերը ամեն ճիգ թափում էինք, որ լետ մղենք ժայռը և նրա տակից դուրս բերենք թշուառին: Բայց անգութ ժայռը ամենայն ծանրութեամբ նրստած էր նրա ոտների ու ծնկների վրայ, և չէր շարժվում տեղից: Վրահասաւ Համրը: Ես և իմ միւս ընկերը չկարողացանք զսպել մեր ծիծաղը: Նա ուշադրութիւն չգործրեց մեզ վրայ, վերառեց երկաթեայ մեծ ձողը, նրա ծայրը դրեց քարի տակին, և այնպիսի մի ուժով շարժեց, որ քարը իսկոյն առաջ մղուեցաւ, և թշուառ դաւ

տապալարտեալի ջարդուած շարունքները, որոնք եկան նրա տակից: Այդ դարձողութիւնը, որ աւելի հնարադիտութեան արդիւնք էր, քան թէ մարմնական ուժի, զարմացրեց մեզ: Իսկ Համբը, պարծենկոտութեան մի նշան, անգամ չցոյց տալով մնաց լուռ և սառն, արպէս մեզ շրջապատող քարանձաւը: Այդ դէպքը ազդեց իմ մէջ մի առանձին լարդանք, դէպի համեստ և միեւնոյն ժամանակ վերին աստիճանի բարեբերիտասարդը: Եւ միջոյցս ապաստան

Երեկոյեան, մեր օթեանը վերադառնալու ժամանակ, ճանապարհին ես մի քանի ցանցամաս փորձեցի խօսակցել նրա հետ: Բայց անշտն տանում էի ինչպիսի կտրուկ պատահաններ, որ իմ փորձերսում մէկ խօսակցութիւնը շարունակել: Այսպէս մօտեցանք այն փողոցին, որ զանաւում էին մեր ֆերմայի կրտսերները: Հեռուից նկատեցինք, մի տեղ խմբուած էին մարդիկ և բնագմութիւնը դէպի այն կողմն էր վազում: Մենք մտածեցինք, որ մի տնօրինակ բան պէտք է պատահած լինի, և շտապեցինք մեր քայլերը: Երբ հասանք, անցքը շատ սովորական երևաց. երկու մարդիկ կուգում էին, և բազմութիւնը նրանց շուրջը հաւաքուած դուարձանում էր, թէ արպէս նրանք վաշիկի կերպով ջարդուած էին միմեանց կողքերը: Ոմանք աշխատում էին բաժանել: Մէկին, որ աւելի ուժեղ էր երևում, բռնեցին, իսկ միւրը յաւանք արձաւ նրա ճանկերից, «աղատեցէք, օգնեցէք»: Եւ զոչնով, փախաւ և մոլորում է նման մտած մեր խումբի մէջ ապաստան որոնելու: Մեր նախապահները մօտ վազեցին, որոնք սղեններով հեռացան նրան: Եւ այդ նա արդէն կտած էր իմ կուրծքին, ինձ պինդ զրկած տանել, այնպէս ձեւացնելով, որ վախիկում է իւր հակառակորդից: «Նան ինձ կը սպանէ», նա Աստուած չուներ: ... ասում էր անհաշար: Այդ լուրերը լսելով, դէպքից ես այն աստիճան շփոթեցայ, որ ամենէն չհասկացայ,

թէ ինչ փափաց նա իմ ականջին, միայն զգացի, որ նրա ձեռքը խիտ ճարպիկ կերպով սողաց իմ զրպանի մէջ: Մեր պահապանները հեռացրին նրան, նրա վարմունքը շատ բնական համարելով, որովհետեւ խեղճի հակառակորդը այնքան ուժեղ էր, որ կարող էր բոլորովին խեղդել նրան: Տեղալին ոտիկանութիւնը վրահասաւ, խռովութիւնը հանդարտուեց. ամբողջ ցրիւ եկաւ, իսկ մեր խումբը անցաւ:

Ամբողջ համար դա փողոցային սովորական անցքերից մէկն էր, իսկ խաչագողի համար դա նոր բան չէր: Ես ճանաչեցի, թէ ով էր այն մարդը, ես հասկացայ, թէ ինչ նպատակով էր սարքել այդ կռիւը, և վերջապէս ես գիտէի, թէ ինչու մեր խումբի մէջ մտնելու միջոցին ինձ միայն բնորեց իւր պաշտպան և ուղղակի ինձ մօտեցաւ: Խաչագողները շատ անգամ փողոցներում, հրապարակների վրայ, սարքում են այստեսակ կռիւներ: Բազմութիւնը հաւաքւում է, մարդիկ խառնւում են միմեանց, իսկ նրանք, օգուտ քաղելով ընդհանուր շփոթութիւնից, զողանում են զրա ու նրա ժամացույցը, կամ շատ անգամ կողոպտում են հէնց իրանց բաժանողների զրպանները: Այդ մարդը նոյնպէս ձեռքը տարաւ իմ զրպանը, բայց այնտեղից ոչինչ չզողացաւ, և զողանալու բան էլ չկար, բայց զգացի, որ մի բան զրեց այնտեղ: Առանց նայելու, ես գիտէի, թէ ինչ պէտք է լինէր այդ: Դա միեւնոյն անձնաւորութիւնն էր, որ մի քանի շաբաթ առաջ, մուրացկանի կերպարանքով մօտեցաւ մեր խումբին և բաժանեց մեզ իւր հաւաքած զրօշները: Այն ժամանակ, երկու հինգ-կուպէկանոցների մէջ թաղցրած, տուեց ինձ իւր խորհրդաւոր տոմսակը: Այժմ միեւնոյն անձնաւորութիւնը, այդ հնարքով մօտենալով ինձ, զրեց իմ զրպանում մի այլ տոմսակ: Ի հարկէ, ոչ ոք չհասկացաւ նրա խորամանկու-

թիւնը, և նա այն աստիճան կերպարանաւորի էր եղած, որ մինչև անդամ աւաղակապետը չճանաչեց, որ այդ մարդը միւլնոյն ծպտեալ մուրացկանն էր:

Երբ հեռացանք, ձեռքս տարայ գրպանս, տեսայ, որ իմ ենթադրութիւնս սխալ չէր. այնտեղ կար մի թղթի կտոր: Առանց կարգալու, արդէն ինձ յայտնի էր նրա բովանդակութիւնը, այսուամենայնիւ, զիշերը միջոց դտայ ծածուկ կարգալու նրան: Նրա մէջ շտապ ձեռքով գրուած էին հետեւեալ տողերը.

«Մուրադ, մի շաբաթից յետոյ դատիւի տօնն է: Դու դիտես, ինչ գրութեան մէջ են լինում մարդիկ այդ տօնի օրերում: Արաղը կըլաջողեցնէ մեր դիտաւորութիւնը: Ում հետ, որ հարկաւոր էր, ես կարգադրել եմ: Քեզ բաց կըթողնեն: Դու կըզտնես ինձ եղևինների փոքրիկ անտառում, Կարմիր բլուրի մօտ: Այնտեղ ամեն ինչ պատրաստ կըզտնես քո փախուստի համար»:

«Պետրոս»:

Է.

ԻՄ ՆՈՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ

Մօտեցան դատիւի տօները: Մեզ այլևս չէին աշխատեցնում, մեզ թոյլ էին տալիս փոքրիկ զուարճութիւններ անել, մեզ թոյլ էին տալիս և մեր հօգիների մասին մտածել, աղօթք կարդալ, խոստովանուել, հաղորդուել և այլն: Ի հարկէ, այդ բոլորը կատարվում էր զինուորների հսկողութեան ներքոյ:

Այդ օրերում ես աւելի ընտելացայ համրի հետ, մանաւանդ երբ աւաղակապետը իմ մասին նրա ականջում մի քանի բաներ փսփսաց: Տարակոյս չունէի, որ վատ բան չէր խօսի իմ մասին: Այնուհետև այդ երկատարողը, որ առաջ խորշում էր ինձանից, բաւական մտերմացաւ ինձ հետ:

Մի օր միասին նստած էինք մեր արգելանոցի բակում, տաքանում էինք արեղակի ճառագայթներով: Մեր առջև դատապարտեալները դանաղան խաղեր էին անում, ծիծաղում էին, աղաղակում էին, հռհռում էին և լրբաբար բռնաբռնում էին միմեանց: Տաժանակիլը իւր թշուառութեան մէջ դառնում է կատարեալ ստահակ: Ամօթը, պատկառանքը և մարդկային բոլոր արժանաւորութիւնները կորցնում է նա: Օրէնքը զրկում է նրան ամեն

իրաւունքները, բայց նա ինքը զրկում է իրան բարոյական և հոգեկան բոլոր լաւ յատկութիւնները: Կարծես, նա հետզհետէ հաշտւում է այդ մտքի հետ՝ «ինձ համար վճռեցին, որ ես վատ եմ, անպիտան եմ, ես կըշարունակեմ մնալ անպիտան, որովհետեւ իմ ուղղութիւնը կամ լաւանալը երբէք չեն փոխի այն վիճակը, որին դատապարտուած եմ»...:

Ես նայում էի այդ մոլեղնաժ ստահակների վրայ: Համբը ընկղմուած էր մտածութիւնների մէջ. նա տխուր էր, որպէս միշտ, տօները չէին ուրախացնում նրան: Ես չզիտէի ինչ առարկայի վրայ խօսել նրա հետ: Այդ մարդուն հանդիպելիս, իմ լեզուն կապւում էր, ես նոյնպէս համը էի գտնում: Ես ուրիշ խօսք չգտայ և փշեցրի նրա մի քանի օր առաջ կատարած քաջագործութիւնը քաւանաւի մէջ:

— Ձեր արածը կատարեալ հրաշք էր, ասեցի նրան:

— Միթէ դուք հաւատում էք հրաշքներին, ժպտալով հարցրեց նա:

— Հաւատում եմ: Բայց ձեր գործը մարդկային ուժից բարձր էր:

— Մարդկային ուժը շատ և շատ բարձր է, քան ձեր տեսածը:

Նրա համեստութիւնը վիրաւորուեցաւ: Ես տեսայ, որ իմ նկատողութիւնները հաճելի չեն նրան, այդ պատճառով խօսքս փոխեցի, նրա ուշադրութիւնը դարձնելով մեր առջևում դուարճացող թշուառների վրայ:

— Նայեցէք, ինչպէս դուարճանում են զրանք, կարծես թէ, խելագարներ լինեն, բոլորովին մոռացել են իրանց զրութիւնը:

— Ի՞նչու չդուարճանան, երբ թող են տալիս նրանց վայելել այդ փոքրիկ մխիթարութիւնը:

— Մի քաղցր կաթիլ դժբախտութեան անսահման ծովի մէջ, — ինչ նշանակութիւն ունի այդ մի կաթիլը:

Նա ուղիղ նայեց իմ երեսին, կարծես, դարմանում էր, որ ես էլ դատել զիտեմ, որ ես էլ իմ առանձին համոզմունքներն ունեմ:

Բակը ընդարձակ էր: Մենք բաւական հեռու նստած էինք խաղացողներից: Մեր խօսակցութիւնը ոչ ոք չէր խանգարում:

— Միթէ նրանք մեղաւոր են, որ դժբախտ են, հարցրեց նա:

— Ի հարկէ, մեղաւոր են, պատասխանեցի ես:

— Այդ դժբախտներից մէկն էլ դուք էք. ասացէք խնդրեմ, զ՞նք էք մեղաւոր, որ ձեզ այստեղ ուղարկեցին:

— Ապա ո՞վ է մեղաւոր. ես յանցանք գործեցի, զրա համար էլ ուղարկեցին ինձ այստեղ պատժուելու:

Նա ոչինչ չպատասխանեց, միայն հետաքրքրուեցաւ իմ անցեալով, խնդրեց՝ մանրամասնաբար պատմել իմ կեանքի պատմութիւնը: Աւագակապեցի լսել էի, որ նա սովորութիւն ունի իւր բոլոր ծանօթների կեանքը ուսումնասիրելու, այդ պատճառով ես ամեն ինչ պատմեցի նրան: Ես պատմեցի, թէ որպէս երեխայ ժամանակս հօրից զրկուելով, մնացի աղքատ մօր խնամատարութեան ներքոյ, թէ որպէս նա յանձնեց ինձ մի զարբնոցում արհեստ սովորելու, և միշտ խրատում էր, որ խաչադղների ճանապարհով չզնամ, մի բան սովորեմ և իմ արդար աշխատանքով ապրեմ: Պատմեցի աղէտաւոր բանալիի անցքը, իմ վարպետի զարբնոցի հետ պատահած դժբախտութիւնը և իմ փախուստը այնտեղից: Պատմեցի, թէ որպէս այնուհետեւ թափառական կեանք էի վարում, և որպէս միացայ մի խումբ մանկահասակ սրիկաների հետ, որոնք ինձպէս փախտականներ էին, և սկսեցի նրանց

Հետ մանր գողութիւններ անել: Պատմեցի, որ իմ երկրում ես հալածուեցայ, տանջուեցայ, փախտաւական եղայ օրէնքի և դատաստանի երեսից, — և այն մարդը, որ խաբել էր ինձ անմեղիս, և ես նրա թելադրութեամբ ականջ առ անգլիտակցաբար յանցանք էի գործել, — կրկին նոյն մարդը մօտեցաւ ինձ, և ես նրա առաջնորդութեամբ թողեցի իմ հայրենիքը, հեռացայ դէպի օտար աշխարհներ և մտայ խաչագողների հասարակութեան մէջ: Այստեղ ես դարձայ մի կատարեալ եղեռնադորձ սովորեցի ամեն չարիքներ գործել, — սպանութիւն, գողութիւն, բազմատեսակ խաբեբայութիւններ, որոնցով ահագին զուժարներ էինք ձեռք բերում, — սովորեցի ուրիշի վատտակով ապրել: Վերջապէս, բռնուեցայ և աքսորի դատապարտուեցայ:

— Այդ բոլորը շատ հետաքրքրական է, — ասաց նա, երբ ես վերջացրի: — Հիմա տեսնում էք, որ դուք սկզբից անմեղ էք եղել և արդար, բայց ձեզ յանցանքի մէջ ձգեցին այն հանգամանքները և այն կենսական պայմանները, որոնցով սկսեալ մանկութիւնից շրջապատուած էք եղել: Եթէ այն հանգամանքները և այն պայմանները ձեզանից հեռացնէին կամ իսպառ չլինէին, դուք, անտարակոյս, կրճնայիք ձեր անմեղութեան մէջ, և դուք շատ օրինաւոր մարդ կը դառնայիք: Ընտանիքի մէջ ոչինչ չսովորեցաք, ընտանիքը լաւ չկրթեց ձեզ: Ձեր վարպետի դարբնոցում կարող էիք արհեստ սովորել, և դա ձեր արդար ապրուստի հիմքը կը լինէր, բայց անիրաւացի պատճառներ այնտեղից ևս հալածեցին ձեզ: Ձեր պատանկութեան փոքրիկ, սրիկայ ընկերները սովորեցրին ձեզ գողութեամբ ապրելու նախակրթութիւնը, իսկ խաչագողների ընկերութիւնը բոլորովին կատարելադորձեց ձեր մէջ այդ արհեստը և դարձրեց ապրուստի միակ միջոց: Այդ բոլորը — ընտանիքը, սրիկայ ընկերները, խաչագողները, մի

խօսքով, այն ամբողջ մթնոլորտը, որի մէջ ծլեցին, աճեցին և հասունացան ձեր ընդունակութիւնները, — կոչվում է հասարակութիւն: Եթէ այդ հասարակութիւնը, կամ, որպէս ասեցի, այդ մթնոլորտը, մաքուր լինէր, առողջարար լինէր և ձեզ վրայ բարեբար ազդեցութիւն գործէր, տարակոյս չկայ, որ ձեր ընդունակութիւնները կը դարձանային դէպի բարին, դէպի լաւ և դէպի օգտակար: Բայց եթէ դուք դարձաք մի չարագործ, դուք ծնունդ էք նոյն մթնոլորտի, այլ խօսքով, նոյն հասարակութեան, որը իւր միջից արտադրել է ձեզ:

Ես նրա բացատրութիւնները հասկանալ չէի կարողանում: Նա շարունակեց, ձեռքը մեկնելով դէպի դուրձացող բազմութիւնը, որ խաղում էր բակի մէջ:

— Տեսնում էք այդ թշուառներին, դրանք նոյնպէս՝ հասարակութեան հիւանդոտ կազմուածքի արտադրած վէրքերն ու պալարներն են, որ կտրել և այտեղ են ձրգել, այն մտքով, որ կազմուածքը բոլորովին չվարակուի: Բայց սրտեղից առաջ եկան այդ վէրքերը, այդ թարախալից պալարները, — յայտնի բան է, նոյն կազմուածքի հիւանդոտ դրութիւնից: Եթէ մարմինը առողջ լինէր, դրանք չէին լինի: Քննեցէք դրանց իւրաքանչիւրի կեանքի պատմութիւնը և դուք կը տեսնէք, որ դրանց գործած յանցանքների արմատը դրած է եղել այն հողի մէջ, որից դրանք բուսել, աճել և դարգացել են: Իւրաքանչիւրի յանցանքի ձեւը, տեսակը, որպիսութիւնը տեղային բնաւորութիւն ունի: Եւ այդ կէտից նայելով, այդ թշուառների ամեն մէկի կեանքի պատմութիւնը՝ նոյն հասարակութիւնների մտաւոր, բարոյական և հոգեկան հիւանդութեան պատմութիւնն է, որոնց միջից դուրս են եկել դրանք: Այստեղ, այդ արդեւանոցի մէջ, կարելի է ուսումնասիրել այն բոլոր կրթական, տնտեսական և հասարակական պայ-

մանները, որ առաջ են բերել այս տեսակ հրէշներ։
Վերջացնելով խը խօսքը, նա կրկին դարձաւ դէպի
լինձ, հարցրեց։

— Հիմա հասկացա՞ք, թէ ով է մեղաւորը, որ դուք,
ես և այդ բոլոր թշուառները այստեղ բերուեցան։

— Աշմարխան ասած, շատ փոքր հասկացա՞յ, — պա-
տասխանեցի ես, ամաչելով իմ տղիտութեան վրայ։ — Գուք
բոլորովին նոր բաներ էք խօսում։

Նրա սառն դէմքի վրայ երևաց մի թեթեւ ժպիտ։

— Ձեզ այսպէս է թւում, ասաց նա, — բայց իմ խօս-
քերը նոր չեն, խելացի մարդիկ այսպէս են մտածում։ Հի-
մա ես կըխօսեմ ձեզ հետ աւելի պարզ կերպով, հէնց ձեր
լեզուով, որ դուք հասկանաք։ Ես իբրեւ օրինակ կըվեր-
առնեմ հէնց ձեր անձնաւորութիւնը, որովհետեւ դա աւե-
լի մօտիկ և աւելի ծանօթ է ձեզ։ Ասացէք, խնդրեմ,
դուք ի՞նչու սխեցիք զողանալ, երբ ձեր պատանեկութեան
հասակում ընկերացաք այն մանկահասակ սրիկաների հետ։

— Մենք քաղցած էինք մնում, այդ պատճառով
զողանում էինք, որ սովից չմեռնեինք։

— Զատ լաւ։ Բայց միթէ չէիք կարող դուք, կամ
այն մանկահասակ սրիկաները, ձեր աշխատանքով հաց
վառտակել և չզողանալ։

— Մենք ոչինչ չէինք սովորած։

— Տեսնո՞ւմ էք, այստեղ կան պատճառներ, որ մար-
դուն անբարոյական են դարձնում, այն է՝ աշխատանքին
անսովոր և անընդունակ լինելը։

Եւ նա սխեց երկար բացատրել, թէ ի՞նչ բան է
հացի խնդիրը մարդկային հասարակութեան մէջ, թէ ի՞ն-
չու մարդիկ հացի համար անբարոյական են դառնում,
ասաց, որ ոչ միայն մի անհատը, գործելու անընդունակ
լինելով և արդար աշխատանքի սովորած չլինելով, դառ-

նում է զող, աւագակ, խաբեբայ, — այլ մի ամբողջ ժողո-
վուրդ կարող է այսպէս դառնալ, եթէ աշխատանքի սո-
վորած չէ։ Նա օրինակ բերեց մի քանի ցեղեր, որ պա-
րասպում են աւագակութեամբ և կողոպտում են իրանց
հարեւաններին։ Ես հարցրի։

— Կան մարդիկ, որոնք աշխատանքի սովոր են, ո-
րոնք ընդունակ են գործելու, բայց դարձեալ զողանում են,
խաբում են և իրանց վաստակի մէջ անաղնիւ միջոցների
են գլմում, օրինակ, Պարսկաստանի խաչագողները և
հրէաները։

Նա պատասխանեց։

— Ասացէք խնդրեմ, ի՞նչու ոչ մի այլ բարեկարգ եր-
կիր, այլ միայն Պարսկաստանը արտադրեց խաչագողներ։
Այդ խաբեբաները ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ, պարսիկների
բռնակալութեան բնական արդիւնք։ Մահմեդական կրօնը
պիղծ է համարում նրանց. օրէնքի առջև հաւատար իրա-
ւունքներ չեն վայելում. նրանց կաշքը, նրանց կեանքը
ապահով զրութեան մէջ չէ գտնվում. նրանց մշակութեան
սլոտները, մահմեդականներից պիղծ համարուելով, չեն
վաճառվում, և այսպէսով զրկվում են ապրուստի ամենա-
հատուկ միջոցների մէկից, որ մատակարարում է նրանց
հողը, — աւելացրէք զրանց վրայ պարսիկների ճնշումը,
հալածանքը, կամայականութիւնը, հարստահարութիւնը
և ձեզ հասկանալի կըլինեն խաչագողների գոյութեան
բուն պատճառները։ Ստրկութիւնը խաչագողների մէջ
զարգացրեց նենգաւորութիւն, իսկ ճնշումը, հալածումը
և հարստահարումը զրութիւնը նրանց անբարոյական
դարձրեց։ Հալածանքը զարգացրեց այդ հալածեալների մէջ
նոյնպէս հալածասիրութեան ոգի, իսկ հարստահարութիւ-
նը աճեցրեց նրանց մէջ անբարոյական բնագոյումներ։ Վե-
րելից, այսինքն իրանից աւելի զօրաւորից, հարստահա-

բուհով, սովորեցին նրանք հարստահարել իրանցից աւելի տկարներին: Այսպիսի ճնշումը արտադրեց խաչագողներին: Պարսիկները հարստահարում էին նրանց կռուի ուժով, իսկ նրանք սովորեցին հարստահարել պարսիկներին՝ կամ իրանցից աւելի տղէտ մարդկանց մեղմ խորամանկութեամբ և զանազան սատանայական խաբեբայութիւններով: Ազատ մրցութեան մէջ և իրաւունքներ ի հաւասարութեան մէջ նրանք կարող էին ազնիւ կերպով մաքառել: Բայց որովհետեւ իրաւունքները անհաւասար էին, — մի կողմում կանգնած էր բռնութիւնը, կռուի ուժը, իսկ միւս կողմում՝ անձայն հնազանդութիւնը, — այսպիսի յարաբերութեանց մէջ, շատ բնական է, որ մրցութեան համար նրանք կրնորէին անազնիւ միջոցներ: Միշտ այդ դրութեան մէջ են եղել և են Պարսկաստանի խաչագողները: Այլևս ինչու ենք մեղադրում խաչագողներին, որ նրանք անբարոյական զարձան. չէ որ մահմեդական աշխարհը փչացրեց նրանց:

— Գուք օրինակ բերեցիք և Պարսկաստանի հրէաներին, — առաջ տարաւ նա: — Չէ կարելի այդ ազգը անբարոյական կոչել, որ տուել է մարդկութեանը երկու ամենալսեմ և ամենաբարձր կրօնքներ, որոնք բարոյականութեան հիմունքն են կազմում: Բայց ինչու բարոյապէս փչացան հրէաները: Եթէ նրանց ազատ ասպարէզ տային գործելու, եթէ նրանց չհալածէին, նրանք երբեք ստիպուած չէին լինի խաբեբայութեամբ ապրել: Հրէան ցեղական հարուստ ձիրքեր ունի, նա խելքի, իմաստութեան, գիտութեան, ճարտարութեան և գեղարուեստի ասպարէզում հանդէս է բերել ամենանշանաւոր հանձարներ: Օրինակ, Գերմանիայում նրա դրութիւնը փոքր ի շատէ ապահով է եղել, և նա միշտ նշանաւոր և օգտակար է յայտնուել մարդկային գործունէութեան ամեն ճիւղերում:

Իսկ մահմեդական աշխարհում նրան ճնշել են, — նա դարձել է վնասակար: Սկսեալ Եղիպտոսի փարաւօնների օրերից, աշխարհի երեսին ցիրուցան եղած այդ ազգը հալածվում է: Հալածանքը սովորեցրեց նրան խաբեբայ լինել, խորամանկ լինել, նենդաւոր լինել: Այդ յատկութիւնները, որ առաջ եկան նեղուած կեանքի անխուսափելի անհրաժեշտութիւնից, դարձան բնաւորութիւն և ժառանգարար անցան սերունդից սերունդ: Միայն զժբախտ դրութեան բարեփոխութիւնը կարող էր մաքրել այդ վատ յատկութիւնները: Եւ որտեղ նրանց դրութիւնը բարեփոխուեցաւ, այնտեղ նրանք լաւացան: Իսկ Պարսկաստանում և առհասարակ մահմեդական աշխարհներում նրանց դրութիւնը դեռ իւր աննախանձելի պայմանների մէջն է դտնվում: Նրանց կայքը յափշտակում են, նրանց բարբարոտաբար չարչարում են, նրանց ամեն կերպ հարստահարում են, — նրանք էլ սովորեցին իրանց զէնքով՝ խելքով հարստահարել իրանցից աւելի միամիտներին: Այդ դէպքում խաչագողի նշանակութիւնը հրէայից ոչինչով չէ զանազանվում, տարբերութիւնը միայն նրանց գործունէութեան եղանակի մէջն է:

— Հիմա հասկացա՞ք, — շարունակեց նա, — որ մահմեդականութիւնը ինքն է մեղաւոր, որ պատրաստում է իւր միջից անպիտան մարդիկ: Եւ Պարսկաստանի նման երկիրը միայն կարող էր արտադրել խաչագողներ: Որպէս չէ կարելի մի վատ, անարգաւանդ հոգից առողջ և պտղաբեր բոյսեր սպասել, այնպէս էլ չէ կարելի մի անբարեկարգ երկրից սպասել լաւ մարդիկ: Վատ հողը կարելի է մշակել և պտղաբեր դարձնել, — նոյնպէս և մի անբարեկարգ երկրի, որպիսին է Պարսկաստանը, հասարակական կազմակերպութիւնը կարելի է այնպիսի պայմանների մէջ նենել, որ եթէ վատերը, անբարոյականները բոլորովին

չտպառուէին, զոնէ նրանց թիւը համեմատաբար շատ փոքր լինէր:

Այս երկար խօսում էր այն մասին, թէ ինչ միջոցներ է հարկաւոր գործ դնել, որ աղքատութիւնը և մարդկանց չարութիւնը վերացուի, որ բոլոր մարդիկ լինեն կրթուած, բարի, զոհ և բախտաւոր: Այդ ամենը բացատրում էր նա այնքան պարզ լեզուով, որ ես այժմ բոլորը հասկանում էի:

Այնուհետեւ ես համարեա ամեն զիշեր խօսում էի նրա հետ և շատ բաներ էի սովորում: Նրա հայեացքները, նրա կարծիքները բոլորովին տարբեր էին իմ մինչև այնօր լսածներէից և սովորածներէից: Օրինակ, մեր տէրտէրից շատ անգամ լսել էի, թէ զոգութիւնը մեղք է, եթէ զողանալու լինես, մեռնելուց յետոյ հոգիդ կըտանեն դժոգքի կրակի մէջ կայրեն: Քայց ես զժոգքի կրակից շատ չէի վախենում, որովհետեւ զեռ նորահաս երիտասարդ էի, մինչև մեռնելը շատ ժամանակ ունէի, կարող էի հազար անգամ զողանալ, և նոյն տէրտէրի մօտ մեղքերս խոստովանուելով, նրանից թողութիւն ստանալ: Այսպէս իմ գործը հեշտացրած էր: Քայց թէ այս աշխարհի, ներկայ կեանքի համար զոգութիւնը լինէ վնաս ունէր, — տէրտէրը այդ մասին ոչինչ չէր խօսում, նա միայն սպառնում էր զժոգքի կրակով: Քայց համրը, բացի զժոգքից, նաև ասում էր, որ զոգի համար հէնց այդ աշխարհը նրմանապէս զժոգք է, և եթէ ես առաջուց զխտենայի, երբէք չէի զողանալ: «Նա շատ էի զոգացել, շատ էի խաբել, ահագին գումարներ էի ձեռք բերել, բայց երբէք բախտաւոր չէի եղել:

«Քո անձնական բարիքը պէտք է որոնես ուրիշի բարիքի մէջ» — ասում էր նա, — «կրցանկանայիր, որ ուրիշը անէ քեզ այն բանը, ինչ որ քեզ ախորժելի չէ, օ-

րինակ, զողանայ քեզանից, խաբէ, հարստահարէ քեզ, անպատուէ քեզ, ճնշում գործ դնէ քեզ վրայ և այլն»: — «Չէի ցանկանայ», — պատասխանում էի ես: — «Արեմն դու էլ չպիտի անես ուրիշներին»: — Յետոյ հարցնում էր. — «Դու կրցանկանայիր, որ ուրիշները սիրէին քեզ, օգնէին քեզ, յարգէին քո մարդկային իրաւունքները, չհարստահարէին քեզ»: — «Կրցանկանայի»: — «Արեմն դու էլ և միևնույն կերպով պէտք է վարուես ուրիշների հետ»: Նա ասում էր. — «Մեր օգուտը ուրիշի օգտի մէջն է, վնասելով նրան, վնասում ենք մեզ»:

Քայց քաւոր Պետրոսը, իմ նախկին դաստիարակը, բոլորովին հակառակն էր խօսում. նա ասում էր. — «Մենք մեր անձի համար ենք ապրում. մարդը պէտք է հոգ տանի իւր անձի և իւր բարօրութեան համար միայն, բայց երբ մի ուրիշը արդելք է լինում իմ բարօրութեանը, ես պէտք է աշխատեմ նրան ոչնչացնել, որ իմ անձը լաւ ապրի»: Ես այժմ հասկանում էի, թէ որ աստիճան անբարոյական նշանակութիւն ունէին այդ խօսքերը, թէ որքան վնասակար էին նրանք: Դիցուք թէ, ես իմ անձի բարօրութեան համար ոչնչացնէի մի ուրիշին, ինչպէս անի աւելի տկարին, չէ որ կըզտնուէր մէկը, ինձանից աւելի զօրեղը, նա էլ իւր բարօրութեան համար ինձ կըոչնչացնէր, և այսպէս, զօրեղը անգործին սպառնելով, մարդկային հասարակութեան մէջ կըտիրէր ընդհանուր ամայութիւն, ընդհանուր զժբախտութիւն:

Համրը միշտ իւր խօսքերի մէջ օրինակ էր առնում իմ անձը, կարծես, ես ամբողջ մարդկութեան ներկայացուցիչը լինէի: Ասում էր, քո անձը քեզ աւելի մօտ է, դու նրա հետ աւելի ծանօթ ես, և քո անձի օրինակով կարող ես դատել բոլոր մարդերի վրայ: Ինձ երևում էր, որ ես զրաւել էի նրա ուշադրութիւնը: Նա որքան սառն

էր, որքան ծածկամիտ էր զէպի իւր ընկերները, այնքան եռանդոտ կերպով սկսեց հոգ տանել իմ զարգացման վրայ: Միանգամ ասաց ինձ.

— Մուրադ, դու այժմ զիտես (նա հիմա ինձ հետ դուռով էր խօսում) թէ ինչ է պատճառը, որ մարդիկ անբարոյական և միեւնոյն ժամանակ անբախտ են դառնում. դու զիտես նաև, որ մի մարդու անբախտութեան պատճառները հասկանալու համար, պէտք է ծանօթանալ նրա կեանքի պատմութեան հետ: Եւ այսպէս, մի ամբողջ ազգի անբախտութեան պատճառները հասկանալու համար, պէտք է նոյնպէս ծանօթանալ նրա պատմութեան հետ: Որովհետև մի ազգ մարդկութեան մէջ, նոյն տեղն է բռնում ինչ որ անհատը հասարակութեան մէջ: Եւ նա ազգերի պատմութիւնից բացատրեց ինձ շատ կրթիչ բաներ:

Երկար նա խօսում էր կրօնքի, լեզուի և զրականութեան մասին, բացատրում էր, թէ մի ազգի զրականութիւնը ինչ ուղղութիւն կարող է տալ նրա կեանքին և գործունէութեանը, բացատրում էր մեր նոր զրականութեան սխալ ընթացքը և նրա վնասակար ազդեցութիւնը ժողովրդի վրայ: Նրա ասածները ինձ այն աստիճան զրաւեցին, որ ես վճռեցի, որքան կարելի է, լաւ սովորել հայոց լեզուն: Իմ լեզուն առաջ շատ կոշտ և ռամկական էր: Թուրքերէն և պարսկերէն բառերով լի էր իմ խօսակցութիւնը: Ես աշխատում էի այնուհետև բուն հայկական բառեր գործածել: Ես շատ շուտ սովորեցի բառերը, օրինակ, մի զիշերուայ մէջ սովորեցի այդ բոլոր բառերի նշանակութիւնը. անհատ, ընտանիք, ցեղ, ազգ, հայրենիք, պետութիւն, քաղաքակրթութիւն, լուսաւորութիւն և ուրիշ շատ բառեր: Նա ասում էր, որ այդ բառերի վրայ ամբողջ զրքեր են զրուած, բայց նա մի քանի խօսքերով,

բացատրում էր ինձ զրանց իմաստը: Ափսոս, որ թոյլ չէր տրուած մեզ մօտ զիրք, թուղթ, զրիչ ունենալ, թէ չէ, ես շատ բան կըսովորէի նրանից:

«Գիտութիւնը և ուսումը միայն միջոցներ են մի ժողովրդի համար հասնել բարօրութեան, բայց ոչ բարօրութեան առարկան», — ասում էր նա, և սկսում էր բացատրել, թէ ուրիշ ինչ պայմանների մէջ պէտք է զրուած լինի ժողովրդի կեանքը, որ կարողանայ լինել նա բախտաւոր: Երկար ու երկար խօսում էր հոգի ու նրա մշակութեան պայմանների մասին, արհեստների կատարելագործութեան մասին, գրամատենների գործունէութեան մասին և այլն: Աշխատանքը նա աւելի բարձր էր դասում, քան ամեն ինչ: «Աշխատանքը կեանք է, ասում էր նա, իսկ անգործութիւնը՝ մեռելութիւն»:

Նրա խօսակցութիւնը այնքան հաճելի էր, որ ես ժամերով լսում էի նրան և չէի կշտանում: Ոչ մի անմիտ բառ չէր դուրս թռչում նրա բերանից: Նա զիտէր խիստ լուրջ և խորին կերպով վերաբերուել զէպի ամեն մի հարց: Ես իմ կեանքում առաջին անգամ տեսնում էի մի այնպիսի երկտասարդ, որը անսահման բարութեան հետ ունէր և հմտութիւնների մեծ պաշար: Նա զիտէր մի քանի եւրոպական և ասիական լեզուներ և, որքան ասես, խելացի մարդ էր:

Իր մասին նա ոչինչ չէր խօսում: Մի քանի անգամ հետաքրքրուեցայ նրա անցեալով, բայց ստանում էի միշտ անորոշ պատասխաններ:

— Դուք բարի և աղնիւ մարդ էք, — մի օր ասեցի նրան, — դուք չէիք կարող ինձ նման եղեւնագործ լինել, պատմեցէք, խնդրեմ, ի՞նչ լանցանքի համար աքսորեցին ձեզ:

— Այդ մի հարցրէք... պատասխանեց նա ոչ սովաւ յուզուած կերպով:

— Գոնէ ասեցէք, դուք ո՞վ էք և ո՞ր տեղացի:

— Այդ ևս մի հարցրէք...:

Ո՞րպիսի տխուր զաղտնիք էր թագնուած այն անբախտ երիտասարդի ճակատագրի մէջ: Ինչ էլ որ լինէր, ես համոզուած էի, որ նա ազնիւ մարդ էր, և նրա բարեկամութիւնը ինձ համար մեծ մխիթարութիւն էի համարում: Այդ էր պատճառը, որ քաւոր Պետրոսի երկրորդ նամակը ստանալուց յետոյ, ես ամենեւին չէի մտածում օգուտ քաղել նրա օգնութիւնից և նրա ձեռքով աղատութիւն գտնել: Եկաւ զատիկը, անցան զատիկի տօները, բայց ես ամենեւին չգնացի եղևիններէ անտառը, Արամիւր բլուրի մօտ: Նա, որ ինձ մոլորեցրել էր, նա, որ ինձ ցոյց էր տուել չար գործի չար ճանապարհները, այժմ աշխատում էր փրկել ինձ: Բայց ինձ պէտք չէր փրկութիւնը նրա ձեռքից ընդունել: Ես արդէն բարոյապէս ինձ փրկուած էի համարում, սկսեալ այն օրից, որ իմ նոր դատարարակի շնորհիւ մկրտուեցայ կրթութեան նոր աւազանի մէջ: Ես իմ շղթաների մէջ իմ անձը բախտաւոր էի համարում, որ միշտ կարող էի տեսնել նրան, միշտ կարող էի վայելել նրա բարեկամութիւնը և լսել նրա լմաստալից խրատները:

Աւագակապետի պատմութիւնը ինձ վրայ խիստ տրխուր տպաւորութիւն թողեց: Նա սիրել էր մէկին, նրան նուիրել էր իւր անձը, իւր հոգեկան բոլոր քաղցր զգացմունքները: Նրա սիրոյ առարկան այլևս չկար, բնակվում էր շատ հեռու, ողիներէ աշխարհում: Բայց այդ դժբախտ մարդը դեռ շարունակում էր սիրել նրան, դեռ նրան լիջելիս, նրա աչքական դէմքը մռայլվում էր տխրութեան թախիծներում: Ես նոյնպէս սիրում էի մէկին, բայց իմ սիրոյ առարկան գուցէ դեռ կենդանի էր,

գուցէ դեռ մտածում էր իմ վրայ: Այժմ ո՞րտեղ էր անհայր, անմայր, անտուն, անտեղ և անօգնական որբիկը...: Ես շատ անգամ մտաբերում էի նրան և իմ սիրտը լցվում էր անշիջանելի կրակով: Աչքերիս արտասուքը չէր զօրում հանգցնելու այդ կրակը: Դատաւարտեալը մոռանում է ծնողներ, ազգականներ, բարեկամներ, մոռանում է իւր հայրենիքը, բայց սիրած կնոջ լիշատակը մնում է նրանից անբաժան: Սիրած կնոջ կորուստը աւելի ծանրացնում է նրա շղթաները, աւելի զգալ է տալիս իւր թրշուառ զրուծիւնը...:

Առժամանակ Համրի բարեկամութիւնը ինձ մոռանալ տուեց Նէնէին, և սիրելի աղջկայ լիշատակը խիստ սակաւ էր խաւարեցնում իմ դժբախտ զրութեան բոլէները: Բայց դա երկար չտևեց, ես կրկին անձնատուր եղայ այն սովորական հոգեմաշ թախծութեանը, որ Նէնէից բաժանուելուց յետոյ մշտապէս տանջում էր ինձ: Միանգամ Համրը գտաւ ինձ աշտպիսի տրամադրութեան մէջ:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, — կարեկցութեամբ հարցրեց նա: Ես նրանից թէև ծածուկ ոչինչ չունէի, բայց իմ կեանքի բոլոր անցքերը նրան պատմելու ժամանակ, ոչինչ չէի լիշել Նէնէի մասին: Այժմ ինչպէս կարող էի թաղցնել նրանից իմ սիրտը և նրան մաշող ցաւերը: Ես պատմեցի նրան բոլորը, ինչ որ յայտնի է ձեզ Նէնէի մասին, թէ որպէս գտայ նրան անտառում, այն բոլէում, երբ մի չարագործ պատրաստվում էր սպանել նրան, որպէս ազատեցի նրա կեանքը և բերեցի քաւոր Պետրոսի մօտ, թէ որպէս այդ վերջին չարագործը նոյնպէս հրամայեց ինձ սպանել նրան, և որպէս ես խաբեցի նրան, յայտնելով, թէ հրամանը կատարուած է, բայց աղջկան թաղցրի իմ հօր խրճիթում, — և վերջապէս, որպէս իմ վարմունքը ճնեցրեց

անմեղ աղջկայ սրտում սէր դէպի ինձ, և այնուհետև նա չբաժանուեցաւ ինձանից և այն ժամանակ, երբ ես կալանաւորուեցայ, բանտարկուեցայ և դատաւարտուեցայ մշտական աքսորի:

Կնոջ սէրը, որպէս երևում էր, շատ զգալի չէր համարին, նա իւր կեանքում կամ երբէք չէր սիրել, կամ եթէ սիրել էր, կրակը վաղուց արդէն հանգել էր նրա սրտում: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ սառնութեամբ լսեց իմ պատմութիւնը, վերջը նկատելով.

— Այդ պատմութեան մէջ ես դուրս եմ ձեր առաքելութիւնը, դուք ազատել էք մի թշուառի կեանք:

— Քաց նրան կորցնելը այժմ իմ կեանքը անտանելի է դարձրել:

— Այդ ես հասկանում եմ... այդպիսի հանգամանքներում մարդուն փրկում է մի բան միայն — աշխատանքը: Աշխատանքը մոռանալ է տալիս սրտի կսկիճները, որ առաջ էին եկել սիրոյ սլաքներից:

Նրա սառն փրկիւթիայութիւնը այժմ ինձ չէր զրաւում: Ես տուեցի խիստ յուսահատական պատասխան.

— Այժմ մահը, միայն մահը կարող է հանգստացնել ինձ, աշխատանքից ես ձանձրացել եմ, մանաւանդ այսպիսի ապարդիւն աշխատանքից:

— Ոչինչ աշխատանք ապարդիւն չէ, երբ մարդկութեանը որեւիցէ օգուտ է բերում:

— Մեր աշխատանքը ի՞նչ օգուտ է բերում:

— Երևի դու մոռացել ես, որ միանգամ ես քեզ առացի, որ մեր օգուտը ուրիշի օգտի մէջն է, և նոյնը փոխադարձաբար: Եւ եթէ մենք ուղղակի կերպով չենք շահւում մեր աշխատանքից, կըշահուին, անտարակոյս մեզ նմանները, այսինքն՝ ուրիշ մարդիկ: Մենք փորում ենք լեռների սիրտը և այնտեղից դուրս ենք բերում պը-

ղինձ, երկաթ, ոսկի և արծաթ: Այդ մետաղներով բացւում են դպրոցներ, կառուցանում են արհեստանոցներ և այլ բարեգործական հիմնարկութիւններ: Նրանց մէջ ուսում են առնում, կրթւում են և լաւ մարդիկ են դառնում:

Ես այնքան զրաւուեցայ այդ վիճաբանութեամբ, որ մոռացայ Նէնէին, մոռացայ և նրա ոէրը, որի առիթով սկսուել էր վիճաբանութիւնը: Համրը, իւր սառնասրտութեան հակառակ, աւելի տաքացած էր: Նա ուղիղ իմ աչքերի մէջ նայելով, ասաց.

— Գուք (երբ բարկանում էր նա, սկսում էր դուք-ով խօսել) միշտ մոռանում էք մեր անցեալ խօսակցութիւնները, որոնց մէջ մենք միշտ համաձայնուել ենք միմեանց հետ: Ես կրկին կըզառնամ դէպի ձեր անձնաւորութիւնը և ձեր անձի օրինակով կըբացատրեմ իմ մտքերը: Ասացէք, խնդրեմ, եթէ ես այժմ մոռացմամբ իմ քսակը ձեզ մօտ թողնէի, դուք ի՞նչպէս կըվարուէիք նրա հետ:

— Ես կըվեր առնէի, կըպահէի և կրկին ձեզ կըվերադարձնէի:

— Իսկ եթէ այդ պատահելու լինէր մի քանի տարի առանց

— Ձեզ կըսպանէի և կըխլէի ձեր քսակը:

— Այդ փոփոխութիւնը սրտեղից ծագեց ձեր մէջ:

— Գուք ինձ սովորեցրիք, որ գողութիւնը վատ բան է:

— Հիմա տեսնում էք, ես ձեզ սովորեցրի, թէ գողութիւնը վատ բան է, չէ՞ որ այդ իմ օգտի համար առեցի, որովհետև զրանով ես ապահովացրի իմ քսակի զրութիւնը: Չէ՞ որ բոլոր վատ մարդիկ ձեզ նման են. նրանք էլ միւսնոյն ուղեղն, միւսնոյն նեարդային կազմուածքն ունեն, որպէս դուք: Եթէ մենք կըսովորեցնենք նրանց լաւ մարդիկ լինել, զրանով օգուտ կըբերենք մեզ — ինքներիս, որովհետև նրանք կըզապարեն մեզ չար գոր-

ծելուց: Հիմա Հասկանում էք, թէ ինչ եղանակով ենք օգտւում մենք մեր զուրավորած ոսկուց և արծաթից:

—Հասկանում եմ. նրանցով մարդիկ կրթութիւն են տաւում և դադարում են իրանց նման մարդկանց կողովել:

—Միայն կրթութիւնը չէ, ուրիշ շատ լաւ բաներ են կատարւում մեր աշխատանքի արդիւնքով:—Եւ նա ոկոսեց երկար խօսել այդ առարկայի վրայ և իւր դատողութիւնները վերջացրեց հետեւեալ ասացուածքով. «Մէկը ամենքի համար, ամենքը մէկի համար»:

—Այժմ Հասկացայ,—պատասխանեցի ես,—բայց ինչու դու մեր միւս ընկերներին ևս չես սովորեցնում ինձ նման բարի լինել:

Նա դժուարացաւ պատասխանել, և ըոսկեական շփոթութիւններից յետո՛յ՝

—Այդ թողնենք...—ասաց նա, խօսքը փոխելով,—լսիր. Մուրադ, միայն բարի լինելով չէ, որ մարդը կարող է ուրիշներին օգուտ բերել և ինքը բախտաւոր լինել: Մարդիկ հրեշտակներ չեն, որ միայն բարի լինելով կարողանան լաւ ապրել: Մարդը պէտք է գործէ, իսկ գործելու համար պէտք է մի բան սովորած լինի: Այդ մարդիկը—նա ցոյց տուեց դատապարտեալներին,—եթէ անբարոյականացան, եթէ դժբախտացան, ղլխաւոր պատճառն այն էր, որ ոչինչ հիմնաւոր բան սովորած չէին: Գոնէ այժմ սովորեցնէին....:

Ը.

ՍՊԻՏԱԿ ՏՆԱԿԸ

Գատապարտեալների Փերմայի վրայ, զինուորանոցից և զանազան արքունի շինուածքներից յետոյ, աւելի աչքի էր զարկում մի ոսկւոսակ տնակ, որը շատ մօտ էր հիւանդանոցին: Այդ առանձնացած բնակարանը միայն երեք սենեակներ ունէր, փոքրիկ լուսամտներով և լերդագոյն ներկած կտուրով: Մի կողմում գտնւում էր ծառաների կացարանը, որի մօտ էր խոհանոցը:

Երևում էր, որ վաղուց մարդիկ չէին բնակուել այստեղ: Բակի փոքրիկ պարտեզը, որ զարդարած էր մրգաբեր ծառերով, մնացել էր անմշակ, հովանոցը քայքայուել էր, փայտեայ վանդակապատը, շատ տեղ կոտրատուած էր, փթած սանդուխքից ցած էին թափուել մի քանի տախտակներ:

Սենեակների ներքին զրութիւնը շատ նման էր փոստայի կայարանի, ուր ուշ-ղիշերով եկած ճանապարհորդը իւր բոլոր ծանրութիւնները խառնիխուռն ածած է լինում այս կողմ և այն կողմ, ուշադրութիւն չգարձնելով նրանց կարգի դնել, որովհետեւ առաւօտեան կրկին պէտք է ճանապարհ ընկնի, կրկին պէտք է նրանց կարգը խանգարուի:

Այժմեան բնակիչները նոյնպէս նորեկներ էին, նրանք իջևանել էին այստեղ հէնց նոյն զիշերը: Նրանց ծանրութիւնները նոյնպէս խառնիխառն ածած էին այս կողմ և այն կողմ, ճանապարհի փոշին դեռ նստած էր նրանց վրայ: Բայց զրանք զնալու չէին, զրանք պէտք է մնային այդ բնակարանի մէջ:

Առաւօտ էր, խոնաւ, մարախլապատ առաւօտներից մէկը: Փոքրիկ բնակարանում դեռ քնած էին: Միայն սենեակներից մէկի դուռը կամաց բացուեցաւ և շէմքի վրայ յայտնուեցաւ մի բարձրահասակ օրիորդ: Նա նայեց իւր շուրջը, հանդարտ քայլերով ցած իջաւ սանդուղքներից, անցաւ պարտիզի տատասկներով սլատած ճեմելիքը, անցաւ կիսաւեր հովանոցի մօտից և մերձեցաւ փայտեայ վանդակապատին: Այստեղից սկսեց նայել դէպի շրջակայքը: Գիշերով եկած լինելով, նա դեռ ոչինչ չէր տեսել. այժմ առաւօտեան լուսով ցանկանում էր լաւ նայել այն աշխարհի վրայ, ուր դուցէ՛ ընդերկար ստիպուած կրկնէր մնալ:

Առաւօտեան թանձր մարախուղը հետզհետէ նսորանում էր, բայց դեռ ևս աղօտ կերպով նկարվում էին հեռաւոր առարկաները: Օրիորդը նայում էր, խորին անձկանօք նայում էր և, կարճեւ, զայրանում էր, որ ոչինչ չէր տեսնում:

Նրան կարելի էր ոչ աղախին համարել և ոչ տան աղջիկ: Նա ոչ աղախնի անխտա՛հ կայտառութիւնն ունէր և ոչ տան աղջկայ նաղելի փստահութիւնը: Նա աւելի նման էր տանտիկնոջ մի հեռաւոր ազգականին, որ զրկուած էր ծնողներից, որին թէև սիրում են, փաշիալում են, բայց դարձեալ զգում է, որ ինքը որը է, որ իրան հոգու համար են պահում: Նրա թուի գէմքը, սև, կրակոտ աչքերը, հարուստ, մթնադոյն գիսակները ամե-

նելին չէին համապատասխանում հեռաւոր հիւսիսին: Նա եկած էր հարաւից, ջերմ, արեգնաւէտ հարաւից, ուր արիւնը մշտապէս եռ է դալիս, ուր գէմքերը ստանում են մոլդ վարդի գոյն: Բայց ի՞նչ քան լոյս և կեանք կար այն մթին աչքերի մէջ, որքան հրապուրանք այն թախճալի գէմքի վրայ: Նա ներկայացնում էր մի աշխույժ, անտանձ բնաւորութիւն, սքողած տխրութեան ամպերով, թառամած դառն յուսահատութեան մէջ:

Նա շարունակում էր նայել:

Վերջապէս շողացին արեգակի առաջին ճառագայթները և երևան հանեցին շրջակայ տեսարանները: Ահա այնտեղ, հալոցների բարձր ծխաններից, թուի ամպերի նման, դուրս էր հոսում թանձր մուխը և նսեմացնում էր դեռ նոր լուսաւորուած հորիզոնը: Մարդիկ մրոտած հագուստով, մրոտած գէմքով, սև, որպէս ուրաւական, թափառում էին ծխալին մթնոլորտի մէջ: Այդ տեսարանը սարսափ ազդեց օրիորդի վրայ: Հալոցներից ոչ այնքան հեռու, հանքային քարերի կոյտերի մօտ, գետնի վրայ նստած էին նոյնպէս մռայլոտ գէմքեր: Դրանք ծանր մուրճերով ջարդում էին, մանրում էին քարի մէջ թաղնուած մետաղը, և պատրաստում էին հալելու համար: Օղը թնդում էր հարիւրաւոր կռանների հարուածներից: Ոմանք փոքրիկ սալակներով մանրած մետաղը քարշ էին տալիս, տանում էին ու ածում առանձին կոյտերի վրայ, որոնք բազմաթիւ բլրակների ձև էին ստացել: Այդ բլրակներից մի քանիսը ծխում էին: Ածուխը և ծծումբը ալրվում էր նրանց մէջ, և ուտում, մաշում էր հանքային աւերորդ մասերը: Օղը այստեղ խեղդում էր ծծումբի կծու հոտով:

Այդ կողմում ամեն առարկայ սև գոյն ունէր, կարճեւ, ամեն ինչ սուղ էր զգեցած: Մետաղի սև կղկղանքով պատած էին ճանապարհները, սև փոշին ծածկել էր

գործարանների կտուրները, սեւացած էին և ճնճողակները, որ բոյն էին ղրել այդ շինուածքների ծածքի տակ:

Ամեն ինչ սեւ էր, ամեն ինչ մոռոտած էր: Միայն կրակն ու բոցը, որ բորբոքվում էր հալոցների մէջ, ներ- ներկայացնում էր մի սոսկալի հակապատկեր ընդհանուր նսեմութեան մէջ: Այդ դժողքում մարդիկ այրվում էին, բայց չէին խորովւում: Հալած մետաղը ծփում էր բովերի մէջ, որպէս հրեղէն լճակ: Նրկաթեայ երկայն շերտներով վեր էին առնում բաց-դեղնագոյն հեղուկը և ածում էին արուրեայ կաղապարների մէջ: Քրտինքը յորդ վտակներով հոսում էր գործաւորների սարսափած դէմքից, բոցը խան- ձում էր նրանց կիտախարշ երեսները:

Օրիորդը դէմքը շուռ տուեց զարհուրելի տեսարանից:

Միւս առարկաները չէին հետաքրքրում նրան: Ահա այնտեղ, պաշտօնաւար ղինուորի հաստիկի կինը, փէշերը վերքաշած, բոբիկ ոտներով, ցեխը կոխ տալով, վերադառ- նում էր մերձակայ վտակից, և ուսի վրայ դրած լճակի երկու ծայրերից թիթեղեայ սաթները քարշ տուած, ջուր էր բերում: Այնտեղ պառաւր մըմըթալով քշում էր դէպի դաշտը իւր մի հատիկ կովը: Փոքր ինչ հեռու, մի ստա- հակ տղայ, առանց անտրախարտիքի, միայն շապիկը հա- գին, նստած էր մերկ ձիու վրայ, և նոյնպէս մերկ ոտնե- րով նրա կողքերը ձեծելով, բոլոր ուժով վաղեցնում էր իւր նիհար եաբուն, Աստուած ոչ զիտէ, թէ դէպի ուր: Բայց զլիխ մաղերը ծածանվում էին, սաստիկ շփուելով օդի հետ: Մի կողմում սագերի սպիտակ երամը, իրանց լայն թաթիկների վրայ օրօրուելով, և մի առանձին բա- ւականութեամբ կէլչալով, ղիմում էր դէպի մերձակայ ճահիճը: Փողոցում ղիւղացու մանկահասակ աղջիկը, մի քանի ղրոշներ ափի մէջ պինդ բռնած, վաղ էր տալիս դէպի մերձակայ դուքանը քառորդ ֆունտ շաքար գնելու:

Նրան հանդիպեց մի ղրաղիր ղեղին կօճակներով, ինչոր ասաց, աղջիկը հայհոյեց նրան և փախաւ:

Ուրիշ ոչինչ չէր տեսնում օրիորդը. միայն այստեղ ու այնտեղ երևում էին մռայլոտ շինուածքներ հազիւ նշմարելի լուսամուտներով, որոնք այնքան առանձնացած էին, կարծես, վախենում էին մօտենալ միմեանց: Պահա- պան ղինուորները, չափաւոր քալերով, անցուղարձ էին անում ղոռների առջև: Օրիորդի արտասուքով լցուած աչ- քերը յառած էին դէպի այդ կողմը: Նրկար նայում էր նա և, կարծես, աչքերով աշխատում էր ներս թափանցել այդ մռայլոտ շինուածքների հաստ պատերից: Ծանր, եր- կաթապատ ղոռներից մէկը բացուեցաւ և ղրսում յայտնուե- ցաւ մի մօխրագոյն խումբ: Ջրջապատուած ղինուորներով, խումբը շարժուեցաւ դէպի այն կողմը, ուր կանգնած էր սպիտակ տնակը: Նրանք կրում էին բահեր, բրիչներ և փորելու ղանաղան ղործիքներ: Բայց ինչու հսկողութեան ներքոյ էին տանում այդ թշուառ բանուորներին: Օրիոր- դի սիրտը սկսեց բաբախել: Նա պատրաստ էր վաղել, ղը- նալ, մերձենալ նրանց և մօտից, շատ մօտից նայել նը- րանց վրայ: Բայց նրա ոտները չհնաղանդուեցան, ձնկնե- րը ղողացին, ղլուխը պտտուեցաւ, աչքերի առջև մթնեց, նա թուլացաւ, ընկաւ պարտիղի վանդակապատի վրայ: Մօխրագոյն խումբը հեռուից անցաւ: Ուշաթափ օրիորդը ոչինչ չտեսաւ, միայն նրա ականջներին, որպէս երազի մէջ, ղարկում էին ծանր շղթաների աններգաշնակ հնչիւն- ները...:

Խորին սալշութեան մէջ նա ուշի եկաւ: Անըջային տեսիլքը անցել էր: Նրա առջև նկարուեցան միևնոյն տխուր, սրտաբեկ տեսարանները: Նա ղանդաղ, ղողղոջուն քալերով սկսեց ղիմել դէպի այն սենեակը, որտեղից ղուրս էր եկել: Պարտիղի միջով անցնելու ժամանակ նրա շրջա-

դղեատի ներքին եզրը բռնուեցաւ վարդենու փշից և պատառուեցաւ: Նա այն աստիճան յուզուած էր, որ ոչինչ չզգաց: Սենեակի դրան մօտ հանդիպեց նրան սպասաւորը, հարցնելով.

— Պարոնները վեր են կացել:

— Չգիտեմ:

— Սամօվարը երբ է գալիս:

— Բերեցէք:

Նա մտաւ սենեակը:

Սպասաւորը մի քանի րոպէից յետոյ սամօվարը ներս բերեց, դրեց սեղանի վրայ և լուռ դուրս գնաց: Օրիորդի տրամադրութիւնը, կարծես, նրա վրայ ևս ճնշում էր դրածում:

Նա բացարեց յատակի վրայ ընկած սնդուկներից մէկը, միւսը, նայեց չամադանի մէջ, նայեց ճանապարհորդական զամբիւղի մէջ, որոնում էր, թէ որտեղ է դրած թէյը: Զաքարն էլ անհետացել էր նրա աչքերից: Յիշողութիւնը դաւաճանում էր նրան: Վերջապէս գտաւ միւսնոյն փոքրիկ սնդուկի մէջ, ուր տասն անգամ նայել էր: Սկսեց թէյ պատրաստել: Գործը փախչում էր նրանից. ձեռքերը չէին խոնարհւում. ջուրը վիթվում էր, բաժակը ցած էր ընկնում, աղմուկ էր բարձրացնում: Հազիւ հազ կարողացաւ նա տաք ջրով լցրած թէյամանը սամօվարի վրայ դնել: Գլուխը դարձեալ պտտւում էր: Նա հեռացաւ, նստեց լուսամուտի սլաքահանում. և ձեռքը նեցուկ տալով գլխին, սկսեց անխորհուրդ կերպով նայել դէպի պարտէզը: Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա խոշոր աչքերից և զովացնում էր բորբոքուած երեսը և աւելի ևս բորբոքուած սիրտը...:

Կից սենեակում արդէն զարթել էին: Մանկահասակ տիկինը վեր էր կացել, իսկ նրա երիտասարդ ամուսինը

դեռ պառկած էր մահճակալի վրայ:

— Դէ վերկաց,— շտապեցնում էր նրան տիկինը,— վերկաց, լուսցուիր, հագնուիր, դու այս առաւօտ պէտք է ներկայանաս քո մեծաւորին:

— Դա մի այնքան շտապելու դործ չէ,— պատասխանեց երիտասարդը, աւելի ամուր կերպով փաթաթուելով ամառուայ վերմակի մէջ:— Էդուց էլ կարող եմ ներկայանալ:

— Այտեղ մեծաւորները, երեւի, խիստ պահանջողներ են,— նկատեց տիկինը:

— Իսկ ես խիստ պահանջը հեշտութեամբ չեմ վճարում,— ասաց ամուսինը:

Տիկինը, կարծես, ամուսնի յամառութիւնը պատժելու համար, վառեց մի բարակ պապիրոս, սկսեց ծխել: Ամուսինը, այդ նկատելով, սկսեց աղաչել նրան.

— Թող տուր, ի սէր Աստուծոյ, քանի՜ անգամ ասել եմ քեզ, որ թէյից առաջ չծխես: Գու ամբողջ զիշերը անհանգիստ էիր, դարձեալ հաղում էիր:

Տիկինը ուշադրութիւն չդարձրեց և, ամուսնուն աւելի ջիզրացնելու համար, մօտեցաւ նրա մահճակալին, ընկաւ նրա կուրծքի վրայ, ասելով.

— Ես քո բժշկութեանը չեմ հաւատում, չեմ հաւատում: Այդ միջոցին նա աւելի սաւաղութեամբ ներս քաշեց պապիրոսի ծուխը և ապա իւր գունատ շրթունքների միջից փչեց երիտասարդի խիտ մազերի վրայ, որոնք կորան մուխի մէջ:

— Այդ ինչ երեխայութիւն է,— ասաց երիտասարդը, և զլուխը վեր բարձրացնելով, իւր մանկահասակ կնոջ անմեղ չարութիւնը վարձադրեց ջերմ համբոյրներով:

Գրանք այն ամուսիններից էին, որ մինչև մահ, մինչև խորին ծերութիւն ապրում են իրանց ամուսնու-

թեան մեղրամիտի մէջ: Արդէն հինգ տարի էր, որ միասին էին ապրում, իսկ այսօր, կարծես, առաջատու առաջին զիշերուալ առաւօտը լինէր նրանց համար:

Նրա տասարորդ բժիշկ էր: Նա ընտրել էր ծառայութիւն Վայքութեան այդ հեռաւոր անկիւնում ոչ թէ այն նպատակով, որ ծառայութիւնը այսպիսի խուլ տեղերում առաւելութեամբ էր վարձադրվում, ոչ, այլ նա աւելի բարոյական վարձադրութիւն էր սպասում այստեղ: Նրան մի առանձին բաւականութիւն էր պատճառում բժշկել զատապարտեալներին, — այդ հօր, մօր, բարեկամների խնամատարութիւնից զրկուած թշուառներին:

Նրա մանկահասակ կիներ նոյն մարդասիրական զղացմունքն ունէր: Նա այն բարեսիրտ և խելացի կնիկներից էր, որոնց նմանները խիստ հազուադիւտ են լինում ամուսնական կեանքում, — որոնք չեն ձգտում հաճոյանալ տղամարդին միմիայն կանացութեամբ, որոնք չեն բաւականանում օգնել նրան, բաժանել նրա հոգսերը, միմիայն խնայող տնտես և լաւ տանտիկին լինելով, — այլ որոնք պաշտում են տղամարդի իդէալները, նպատտում են նրանց իրագործութեան, վառ և մշտաբոլորօք զբոսութեան մէջ են պահում նրա հոգին իւր բարձր, մարդասիրական զաղափարներով: Այսպիսի լծորդութեան մէջ կիներ դառնում է այն զերագոյն ոգին, որից միշտ ներշնչուած է լինում տղամարդը, այսպիսի լծորդութեան մէջ տղամարդի եռանդը երբէք չէ մեռնում:

Դեռ ևս օրիորդ էր նա, դեռ ևս նոր էր ծանօթացել իւր ասլազալ ամուսնացուի հետ, սկսեց բժշկական զրքեր կարդալ, յաճախել հիւանդանոցները և ներկայ գտնուել անդամահատական գործողութիւններին: Պատեւրազմի ժամանակ մտաւ նա «գլխութեան քոյրերի» հասարակութեան մէջ, և գնդակների ու ռումբների տարա-

փի ներքոյ՝ փաթաթում էր վիրաւոր զինուորների վէրքերը: Այստեղ նա նորից հանդիպեց իւր ամուսնացուին, այստեղ սիրեց նրան և սիրուեցաւ:

Ոչ եկեղեցական և ոչ քաղաքական ամուսնութեամբ կապուած չէին նրանք: Նրանց կապում էր մտքերի, ձգտումների և զաղափարների համերաշխութիւնը: Քնութիւնը նոյնպէս զլացաւ օրհնել նրանց ամուսնութիւնը այն շաղկապով, որ կոչվում է բնական կապ. — զաւակներ չունեցան նրանք: Զաւակը սիրոյ աւելի հաստատ զբաւականն է ամուսինների մէջ, մանաւանդ այն դէպքում, երբ օրէնքը չէ կապում նրանց:

Հետաքրքիր պատահարները պարզեցին նրանց մի զաւակ, թէև իրանց արիւնից չէր: Դա այն օրիորդն էր, որ, միւս սննեակում նստած լաց էր լինում: Օրիորդը պատկանում էր այն ցեղին, որ տուն, տեղ, հայրենիք չունի, որի հայրենիքը ամբողջ աշխարհն է, որը թափառում է ամեն տեղ: Նա դնչու (ցիգան) էր. նա բնութեան որդի էր: Ո՛րպիսի ջերմ սիրով տիկինը ընդունեց իւր մօտ այդ վայրենի աճեամբին, որպիսի եռանդոտ հոգատարութեամբ սկսեց նա կրթել նրան, ուղղել նրա վատ սովորութիւնները: Ամեն անգամ, երբ մի նոր փոփոխութիւն էր նկատում նրա մէջ դէպի լաւը, դէպի ազնիւ և դէպի մարդաւաչելը, առաքելին կնոջ սիրտը լցվում էր անսահման բերկրութեամբ: Նա իսկոյն վազում էր ամուսնի մօտ և պատմում էր իւր որդեգրուհու նոր յառաջադիմութիւնը: «Նրա մէջ թաղնուած ձիւրքեր և գեղեցիկ յատկութիւններ շատ կան», — ասում էր ամուսինը, ոչ սակաւ ուրախանալով, և տիկնոջ յոյսերը աւելի հաւանականութիւն էին տալիս: Զատ օրեր, ժամերով նստած, պարապում էր նրա հետ. սովորեցնում էր գրել, կարդալ և զանազան ձեռագործներ: Զատ անգամ ինքը պառկած էր

լինում դիւանի վրայ, նրան նստեցնում էր իւր մօտ, բարձրը ձայնով կարգալ էր տալիս և մեծ բաւականութեամբ լսում էր: Վերջին ժամանակներում սկսեց պարապել նրա հետ մուրհիկայով և նկարչութեամբ. վերջինի մէջ թէև մի առանձին ընդունակութիւն չէր ցոյց տալիս նա, բայց երաժշտութեան մէջ չափազանց ընդունակ գտնուեցաւ: Նրա բնականից զեղեցիկ ձայնը, մշակուելով, զարգանալով, սքանչացնում էր լսողներին:

Տիկնոջ դաստիարակութեան ոգին արտաբայեցաւ նրա աշխատասէր աշակերտուհու ոչ միայն մտաւոր և հոգեկան զարգացման վրայ, այլև նրա բնաւորութեան և բարոյական յատկութիւններին վրայ: Օրիորդը նոյնպէս սիրում էր իւր բարերարների հետ այցելել հիւանդներին. մտնել աղքատ շինականների խրճիթը և իւր հացի վերջին պատառը բաժանել կարօտեալների հետ:

Նա մնաց անբաժան իւր խնամակալներից և այն բոլոր ժամանակներում, երբ նրանք պաշտօնի առիթով տուրաւած էին մի քաղաքից միւս քաղաք, մի դաւառից միւս դաւառ անցնել: Իսկ երբ նրանք վճռեցին Սիրիւ տեղափոխուել, այդ միջոցին նա աւելի ուրախ էր, աւելի բախտաւոր էր համարում իրան: Ի՞նչ էր, որ կասում էր խեղճ աղջկայ սիրտը հեռաւոր հիւսիսի հետ. ի՞նչ էր, որ քաշում էր նրան այդ կողմը:—Այդ զաղտնիքը յայտնի էր տիկնոջը, յայտնի էր և նրա ամուսնուն: Ամեն անգամ, երբ ասում էին նրան. «Կըզնանք Սիրիւ, կըտեսնենք նրա»,— խեղճ աղջիկը հրճուանքից սքանչանում էր, և ուրախութեան արտասուքը աչքերում, զրկում էր թէ տիկնոջը և թէ նրա ամուսնուն, համբուրում էր, անվերջ կերպով համբուրում էր, և թափում էր նրանց առջև իւր հոգու բոլոր շնորհակալութիւնները: Թէ տիկինը և թէ նրա ամուսինը՝ երկուսն էլ սիրում էին նրան, սիրում էին

հարազատ դաւակի նման: Տիկինը յովորութիւն ունէր ասել. «Դա առաջ մի թանգաղին, բայց անտաշ քար էր. ես ուրախ եմ, որ այդ զրութեան մէջ դտայ զրան, որովհետև իմ ցանկացած թրաշը (զրան) և փայլը կարողացայ տալ»:

Իսկ այն առաւօտ ոչ սակաւ վշտացաւ նա, երբ դուրս գալով միւս սենեակը, գտաւ օրիորդին պատուհանում նստած և լաց լինելիս: Նա մօտեցաւ և, փայփայելով նրա զեղեցիկ զլուխը, հարցրեց.

—Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, սիրելիս:

—Ոչինչ... պատասխանեց օրիորդը, վերկացաւ տեղից և սկսեց սրբել աչքերի արտասուքը:

—Դու քեզ վատ ես զգում:

—Ոչ... զլուխս փոքր ինչ ցաւում է...:

Տիկինը զրկեց նրան, ասելով.

—Հասկանում եմ... խեղճ աղջիկ, դու շատ տանջուեցար, երկնք համբերեցիր... մի փոքր ևս համբերիր, այնուհետև վերջ կըզրուի քո արտասուքին...:

Թ.

Հ Ի Ի Ա Ն Դ Ա Ն Ո Յ

Աւելի քան մի ամբողջ տարի անցել էր այն օրից, որ ես ծանօթացայ Համրի Հետ: Այդ ժամանակամիջոցը պէտք է լիմ կեանքի ամենազեղեցիկ և ամենաբախտաւոր մասը համարել: Ես նրանից շատ բան սովորեցայ, նրա արդեցութեան ներքոյ ես բոլորովին ուրիշ մարդ դարձայ:

Ես թէև բարոյապէս և մտաւորապէս զարգանում էի, բայց իմ մարմնական զօրութիւնները օրըստօրէ թուլանում էին: Տաժանական աշխատանքը հանքերի մէջ՝ իսպառ մաշել էր ինձ: Ինձ տարան Հիւանդանոց:

Հիւանդանոցը աքսորականի համար մի գուռն է, որտեղից բացվում է ճանապարհ դէպի զերեզման: Եւ ես ուրախ կըլինէի, եթէ ինձ վիճակուէր այդ ճանապարհով գնալ: Կեանքը ճանձրացրել էր ինձ:

Կեանքը ճանձրալի է դառնում աւելի այն ժամանակ, երբ հասկանում ես նրա նպատակը և չես կարողանում ցանկացած դէպքում կատարել: Մինչև այնօր ես տղէտ էի, ոչինչ չէի հասկանում, այդ սրտաճառով էլ հանգիստ էի: Բայց երբ շատ բան սովորեցայ, սկսեցի աւելի տանջուել: Եթէ անասուններին բնութիւնը շատ խելք տուած լինէր, եթէ նրանք զպրոց մտնէին, աւելի պահանջող կըլինէին և

երբէք չէին յօժարուի կտտարել այն բարբարոսական ծառայութիւնները, որ մարդիկ նրանց անել են տալիս: Հիւանդանոցը դատապարտեալի ամենասիրելի օթեւանն է: Այստեղ նա աւելի հանգիստ է, այստեղ նրա Հետ զոնէ մարդի պէս են վարվում: Այստեղ նրան մըշտապէս չեն մտրակում, թէև երբեմն չարացած ֆելդշերը ծեծում է նրան, թէ ինչու չէր կտտարել իւր այս և այն պատուէրը, ինչու զեղը իւր ժամանակին դործ չէր անել, — այսուամենայնիւ, կրկնում եմ, Հիւանդանոցը դատապարտեալի հանգստութեան տեղն է, և այդ է պատճառը, որնա փափագում է, որ իւր Հիւանդութիւնը երկարատև լինի, և աւելի բախտաւոր է համարում իրան, եթէ Հիւանդութեան մահիճը բոլորովին զերեզմանի կըլիուի:

Բայց մեռնելը հեշտ բան չէ դատապարտեալի համար: Օրէնքը մարդասիրական զեղեցիկ սկզբունքներ ունի: Կախաղանի դատապարտուած թշուառականն անգամ, երբ պատժի նշանակած օրը Հիւանդանում է, այդ դէպքում պատիժը յետաձգում են, նրան առողջացնում են, յետոյ են կախաղան բարձրացնում: Աքսորականը նոյնպէս մի յարմար ժամանակամիջոց ունի տաժանական աշխատանքների մէջ ձգնելու, ապաշխարելու և իւր մեղքերը քննելու: Այդ ժամանակամիջոցը պէտք է լրացնէ նա: Եւ եթէ պատահում է նրան Հիւանդանալ, աշխատում են առողջացնել, որ իւր ապաշխարանքը վերջացնէ:

Ես տարուեցայ Հիւանդանոց: Ո՞րքան ժամանակ մնացի այնտեղ, ինչ էր իմ Հիւանդութիւնը, — չեմ յիշում, այսքանը միայն չեմ մոռացել, որ ինձ առանձնացրել էին միւս Հիւանդներից և դտնվում էի անփոփոխ Հիւանդների բաժնում: Առաջին անգամ երբ աչքս բացարի, երբ փոքր լինչ ուշի եկայ, ինձ մօտ դտայ Հիւանդանոցի ծե-

բունի սպասաւորները մէկին, որը կանգնած, ինքն-իրան մըմըթում էր։

— Ինչպէս ամուսինն է, այնպէս էլ տիկինն է, ինչպէս տիկինն է, այնպէս էլ աղախինն է։ Աստուած է վկայ, լաւ մարդիկ են, այսպիսի մարդիկ մինչև այսօր չէ տեսել մեր հիւանդանոցը։

Արդեօք ումն էին վերաբերում այդ խօսքերը, — եւ ոչ հետաքրքրուեցայ եւ ոչ էլ հասկանալ կարողացայ, իսկ նա դեռ շարունակում էր մըմըթալ։

— Ի՞նչ բարի աղջիկ է, նրբան ինամքով նայում է հիւանդներին, կարծես, իւր եղբայրները եւ հօրեղբայրները լինեն։

— Ի՞նչ աղջիկ, — մեքենաբար հարցրի ես։

— Այն աղջիկը, որ հիմա այստեղ էր. չտեսնար, — դարմանալով հարցրեց նա։ — Այնօրից, որ դու պառկած ես, ճակատիդ թըջած քաթան ու սառուց էր դնում։ Ի՞նչպէս չտեսար։

Այդ միջոցին մի օրիորդ դանդաղ քայլերով անցաւ կօրիդօրից եւ անհետացաւ մթութեան մէջ։

— Ահա այն աղջիկը, — ասաց ծերունին։ — Ոմանք ասում են՝ մեր նոր բժշկապետի աղախինն է, ոմանք ասում են՝ նրա կնոջ ազգականն է։ Ով որ էլ լինի, Աստուած է վկայ, լաւ աղջիկ է։ Իսկ բժշկապետը, կատարեալ հրեշտակ է, մեղք է նրան մարդ ասել։ Կըմտնէ հիւանդանոցը, կընստէ ամեն մի հիւանդի մօտ, կըխօսէ, կըհարցնէ, հանաքներ կանէ, սիրտ կըտայ, կըմխիթարէ։ Յետոյ կըվերկենայ, ամեն բանի վրայ կընայէ, կըմտնէ խոհանոցը, կըմտնէ եւ այնտեղ, ուր մենք զգուանքով ենք մտնում։ Իսկ տիկինը, կատարեալ հօգի է. օր չի լինի, որ հիւանդների համար թէյ, շաքար, սպիտակ պաքսի-մաթ եւ զանազան քաղցրաւենիք չըբէ։ Կընայէ նրանց

անկողիններին, կընայէ սպիտակեղէններին, եւ վնայն սպասաւորին, եթէ մի փոքր անմաքրութիւն տեսնէ։ Բայց առաջուայ բժիշկները ու նրանց տիկինները, Աստուած ազատէ, այսպէս չէին. շատ սակաւ անգամ էր պատահում, որ հիւանդանոցը ոտք կոխէին։ Պատահում էր, զնում ես պարօն բժշկապետի մօտ, ասում ես. «Պալտոն բժշկապետ, ինդճը մեռնելու վրայ է»... կամ կոպիտ կերպով կըստատախանէր, թէ ժամանակ չունի, կամ եթէ չուզէր վշտացնել քեզ, ծիծաղելով կասէր. «Թող հանգստանայ»...։

Ծերունի սպասաւորի շատախօսութիւնը վերջ չունէր։ Ես ձանձրացայ լսել նրան, թէեւ նրա խօսքերը զուրկ չէին չափազանց ջերմ եւ բարի զգացմունքներից։ Բնութեան մի առանձին խաղը պէտք է համարել, որ երբեմն այսպիսի կոշտ, կոպիտ, անկիրթ ուսմիկների մէջ դնում է քնքուշ սիրտ։ Նա հին դինուոր էր։ Դրանք են թըշուառ հիւանդների մխիթարիչները, զրանք են ազատում նրանց սովից եւ ծարաւից. զրանք են փակում նրանց աչքերը մահուան վերջին բուպէներում։ Պատահել են շատ դէպքեր, որ հիւանդը բոլորովին մոռացուել է եւ մեռել է ոչ թէ հիւանդութիւնից, այլ քաղցից եւ ծարաւից։

Մի շաբաթ անցել էր վերոյիշեալ խօսակցութիւնից։ Իմ առողջութիւնը օրըստօրէ դէպի լաւն էր դնում, ուշք ու միտքս համարեա վերադարձել էր, աչքերս այժմ համեմատաբար աւելի պարզ էին տեսնում, թէեւ դեռ սաստիկ թույլ էի զգում ինձ։ Մի օր նոյն օրիորդը ծերունի սպասաւորի հետ մտաւ ինձ մօտ։ Նա անցաւ, վերաուեց իմ հիւանդութեան օրագրութեան թերթը, ուշադրութեամբ կարդաց, որ տեսնէ՝ ինչ փոփոխութիւն է արել իմ դրութիւնը։ Քանի օր էր, որ նա ինձ մօտ չէր եղել։ Ես նայում էի նրա վրայ, զննում էի հասակը, դէմքը,

աչքերը, ձայնը, և մի զարմանալի նմանութիւն էի զբա-
նում...: Կարծես, հասկանալով այդ, նա երեսը շուռ տու-
եց, սկսեց խօսել սովասաւորի հետ: Որքան էլ նսեմացած
լինէր իմ տեսութիւնը, դարձեալ ես նրա երեսի վրայ նը-
կատեցի մի նշան, որ ինձ շատ ծանօթ էր: Դա մի խալ
էր, ուղիղ աչն տեղում, ուր երկու յօնքերը աղեղնաձև
զալով, միանում էին միմեանց հետ: Դա բնութեան մի
առանձին հրաշալիքն էր, որ խիստ հազիւ է գտնվում
կանանց դէմքի վրայ: Դա աչն միջնակետն էր, որ կեն-
տրոնացնում է իւր մէջ դէմքի բոլոր զեղեցկութիւնը:
Նէնէն միայն ունէր Արարչի այդ հարուստ պարզւել:

Նա կրկին երեսը դարձրեց դէպի ինձ, նայեց իմ վրայ
և, մի քանի պատուէրներ տալով սովասաւորին, պա-
տրաստվում էր հեռանալ: Այն, նա էր, իմ սիրելի Նէնէն
էր: Իմ մաշուած կուրծքից դուրս պրծաւ մի խուլ հաւա-
չանք, ես խելագարի նման նետուեցայ և փորձ փորձեցի
զրկել նրան: Ծերունի սովասաւորը բռնեց ինձ: Նա իս-
կոյն հեռացաւ, ասելով.

— Այդ հիւանդը իւր խելքի առողջ զրութեան մէջ չէ...:
Ես մնացի խորին անշուքեան մէջ: Ի՞նչ էր այդ,
երազ էր, ցնորք էր, թէ խանդարուած երեւակայութեան
պատրանք: Ի՞նչ էր այդ: Նէնէնի զեղեցիկ դէմքն էր,
նրա վաւառուն աչքերն էին, նրա նուրբ, բարձր հասակն
էր, նրա արծաթի հնչիւններով ձայնն էր: Բայց միթէ
կրակոտ, պարզամիտ, աներկիւղ Նէնէն կարող էր իրան
աչնպէս զգոյշ և սառնասիրտ պահել: Ո՞րտեղից յայտնուե-
ցաւ նա: Եթէ նա լինէր, չէր կարող դալել իրան, ան-
պատճառ կընետուէր, կըզրկէր ինձ և կ'ասէր. «ահա ես
զտայ քեզ, ես այստեղ կըմնամ, էլ քեզանից չեմ բա-
ժանուի»: Նա այսպէս կըվարուէր: Այսպէս վարուեցաւ
նա, երբ մի անգամ մտաւ ինձ մօտ բանտը: Այսպէս վարուեցաւ

նա և աչն օրը, երբ ինձ վարում էին դէպի աքսոր: Նա
չէր ուզում բաժանուել ինձանից, նրան բռնութեամբ բա-
ժանեցին...:

Ահա այդ մտածութիւնները պաշարեցին ինձ, զեղե-
ցիկ տեսիլքը անցնելուց յետոյ:

Բայց միթէ չէր կարող պատահել, որ Նէնէն աչն-
քան տարուայ մէջ փոխուած լինէր: Բաւական տարիներ
էին անցել աչն օրից, որ անշատուած էինք միմեանցից:
Միթէ չէր կարող պատահել, որ աչն, թէև կիսավարենի,
բայց աշխույժ և ձիրքերով հարուստ բնաւորութիւնը, մի
առաքինի հոգու ազդեցութեան ներքոյ, մեղմանար, աղ-
նուաբար և բարի կըթուրէր ստանար: Ես նոյնպէս մի
վաղաք եղեռնագործ էի: Բայց ի՞նչպէս փոխուեցայ: Համ-
բը ինձ բոլորովին այլ մարդ դարձրեց: Միթէ միւսնոյնը
չէր կարող պատահել և Նէնէնի հետ: Ծերունի սովասա-
ւորի ասելով, նա գտնվում էր բժշկապետի ընտանիքի
մէջ: Գուցէ այդ ընտանիքը ազդել էր նրա վրայ, գուցէ
հէնց նրանց հետ էր եղել, եթէ ոչ, ո՞վ կըբերէր նրան
Սիբիր:

Վերջին ենթադրութիւնը ինձ աւելի հաւանական էր
թոււմ: Բայց ես զեռ չէի տեսել այդ բժշկապետին և ոչ
նրա կնոջը, թէև շատ անգամ այցելել էին ինձ մօտ: Ես
այդ միջոցներում լիշտութիւնս կորցրած եմ եղել:

Խաչազողի արհեստը թողել էր իմ մէջ մի առանձին
սրամտութիւն, աչն է՝ շուտով ըմբռնել ամենանորը ակ-
նարկութիւնները և խօսյն յարմարուել հանդամանքների
հետ: Ես լիշեցի աչն խորհրդաւոր խօսքերը, որ նա հե-
ռանալու ժամանակ ասաց. «Այդ հիւանդը իւր խելքի ա-
ռողջ զրութեան մէջ չէ»...: Այդ խօսքերով կամեցաւ
ձաժկել նա, որ ես ճանաչեցի նրան, որ իմ և նրա մէջ
եղել են հին յարաբերութիւններ: Այդ խօսքերով կամեցաւ

արդարացեալ իմ հոգու սաստիկ լուգմունքը, որը համարեց նա՝ իբր իմ ուղեղի անառողջ զրութեան արտայայտութիւն:

Ես տարակոյս չունէի, որ նա դարձեալ կայցելէ ինձ, և մի քանի օր շարունակ սպասում էի նրան: Մի անգամ նախասենեակից լսում եմ հետեւեալ խօսակցութիւնը.

— Այժմ ի՞նչ զրութեան մէջ է խելագարը:

— Բաւական հանդիստ է:

— Խեղճ տղայ... նա դեռ շատ ջահիլ է...:

— Եւ սպասուական մարդ է:

— Երկիւղ չկա՞յ նրա մօտ մտնելու:

— Զգուշութիւնը վատ բան չէ:

— Ուրեմն կապեցէք նրան:

Փերունի սպասաւորը ներս մտաւ, ինձ կաշկանդեց: Քանի լրպէից վետոյ ներս մտաւ և նոյն օրիորդը: Այդ Նէնէն էր, իսկ և իսկ Նէնէն:

Այժմ ես իմ կատարեալ դերի մէջն էի, ոչ իբրեւ կեղծ խելագար, այլ իսկապէս ինձ տիրեց մի տեսակ խելագարութիւն: Ես մոռացայ բոլոր այն պայմանները, որով նա սկզբից նախազգուշացրել էր ինձ: Ես ամեն բան մոռացայ և միայն տեսնում էի իմ առջև սիրելի աղջկան, որին նուիրել էի իմ սրտի ամենաջերմ զգացմունքները, — տեսնում էի, և կատաղութիւնը տիրում էր ինձ, թէ ինչու ես չէի կարող զրկել նրան, ինչու չէի կարող ասել. «ահա մենք դարձեալ գտանք միմեանց, ապրե՛նք միասին և կեանք վայելենք»...: Եթէ առաջուայ ուժով կորցրած չլինէի, ես անպատճառ կը կոտորատէի ա՛յն շղթաները, որոնցով կապուած էին իմ ձեռքերն ու ոտները, և նրան կըսեղմէի իմ կուրծքին, ասելով. «մենք այլևս չենք բաժանուի միմեանցից»...: Բայց ես միայն դուռում էի, դուռում էի, աղաչում էի արձակել ինձ, սպառնալիքներ էի

կարդում, այսկողմ ու այնկողմ էի նետւում, խնդրում էի Նէնէից, որ դռնէ ինքը մօտենայ ինձ: Նա քաշուեցաւ դէպի դուռը ասելով.

— Խղճալիի զրութիւնը ամենևին չէ փոխուել...:

— Նա միայն ձեզ տեսնելու ժամանակ այսպէս անհանգիստ է լինում... նկատեց ծերունի սպասաւորը:

— Այդ իրաւ է... պատասխանեց օրիորդը առանց շփոթուելու: — Խելագարները զանազան տեսակ ցնորքներ ունեն. դա, երևի, իմ մէջ գտնում է նմանութիւն մի որևէից: Կնոջ, որի հետ կապեր է ունեցել:

— Ճշմարիտ է, խելագարները զանազան տեսակ ցնորքներ ունեն, — համաձայնեցաւ ծերունի սպասաւորը:

— Մենք ունենք մէկը, որը ամեն անգամ ինձ տեսնելիս, յարձակւում է իմ վրայ, որ կտրատէ ինձ: Միւս սպասաւորները նրա մօտ մտնելու ժամանակ հանդիստ է: Նա միշտ երևակայում է մի ինչ-որ բնկերին, որ նրան մատնել է, և իմ մէջ նրա նմանութիւնն է գտնում:

Օրիորդը կուացաւ և հազիւ լսելի ձայնով ասաց ծերունու ականջին.

— Տեսէ՛ք, եթէ ես այժմ երեսու ծածկեմ և մօտենամ նրան, նա այլևս ոչինչ չի անի:

Ես, իրաւ որ, այժմ հանդիստ էի, հասկանում էի նրա դիտաւորութիւնը, հասկանում էի, որ իմ անխուհեմ վարմունքով մատնում էի նրան: Նա երեսի քօղը ցած ձգեց և կամաց մօտեցաւ փոքրիկ սեղանին, որ դրած էր իմ զլխի մօտ: Նրա վրայ մի ամանի մէջ ջուր էր դրած և մի կտոր հաց: Նա վերառեց ջրի ամանը, հստոտեց և, զառնալով դէպի սպասաւորը, ասաց.

— Այդ ջուրը բոլորովին թարմ չէ, պէտք է փոխել:

— Արփոխեմ, օրիորդ, — պատասխանեց ծերունին:

— Այս լրպէիս փոխեցէ՛ք:

Ծերունին վերառեց ամանը և հեռացաւ։
Նա շրթունքը մօտեցրեց իմ շրթունքներին և հա-
ղիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Կարգա այդ տոմսակը և սպասիր ինձ...:

Նա դրեց իմ բարձի տակին մի թղթի կտոր։ Կօրի-
դօրեց լսելի եղաւ ծերունի սպասաւորի ծանր քայլերի
ձայնը։ Նէնէն հեռացաւ ինձանից և մօտեցաւ դրանը։
Ծերունին բերեց ջուրը, դրեց իւր տեղում։

Նա կրկին անգամ նայեց իմ երեսին և հեռացաւ։
Ա՛խ, որքան սրտաշարժ խօսքեր կային այդ լուռ նայ-
ուածքի մէջ...։ Գրտեց լսելի եղաւ նրա պատուէրը սպա-
սաւորին.

— Հիմա կարող էք արձակել նրան, միայն դռները
կողպած պահեցէք։

Ծերունին ներս մտաւ, բացարեց իմ ձեռքերն ու
ոտները, և դուրս գնաց, իւր ետեւից դուռը կողպելով։ Նս
խօսիչն վերառի բարձի տակում թողած տոմսակը և սկսեցի
կարդալ։ Նրա բովանդակութիւնը խիտ կարճ էր, երկու
տող միայն, բայց այդ երկու տողը պարունակում էր իւր
մէջ ինձ համար անսահման բախտաւորութիւն։

«Մուրադ, կիւրակի գիշերը, երկու ժամին, սպասիր
ինձ, ես քեզ մօտ կըլինեմ։ Նէնէ»։

Հարիւր անգամ կարդացի այդ երկու տողը, հարիւր
անգամ շրթունքիս վրայ սեղմեցի, բայց դարձեալ չէի
կշտանում։ Նրանից, այդ անշունչ թղթի կտորից, փա-
փագում էի առնել սրտիս կարօտը։ Նրա մատներն էին
դրել, նրա սիրտն էր դրած նրա մէջ։ Բայց ո՞վ ստիճանը
նրան գրելը...։

Հիւանդանոցի այն մասը, ուր այժմ գետեղուած էի
ես, բաժանուած էր միւս մասերից. այստեղ պահվում էին
միայն խելագարները և վարակիչ ախտերով հիւանդները։

Նէնէն այլևս չյայտնուեցաւ։ Մինչև կիւրակի դեռ
ևս չորս օր կար։ Այդ չորս օրը աւելի երկարաձիգ էր
թւում ինձ, քան թէ չորս տարի։ Բայց աքսորականը
սովորում է սպասել։ Նս խորին անձկանօք սպասում էի։

Բժշկապետը նոյնպէս չէր յայտնվում, երևի նա ինձ
բոլորովին աւողջացած էր համարում։ Միայն երբեմն
մտնում էր ծերունի սպասաւորը և իւր շատախօսութիւն-
ներով դբադեցնում էր ինձ։ Այդ բարեսիրտ ծերունին այն-
քան երկար տարի ծառայել էր հիւանդանոցում, որ հա-
մարեա կէս-բժիշկ էր դարձել։ Նա ծաղրում էր ֆելդշեր-
ների կատարած վնասութիւնները, ծաղրում էր գեղարարի
տղիտութիւնը, թէ ինչպէս նա շատ անգամ խառնում է
դեղերը և թոյնը հասարակ քինայի փոխարէն է տալիս։
Պատմում էր զանազան դէպքեր, որ առաջ էին եկել կամ
դեղերը խառնուելուց, կամ նրանց չափն ու կշիւրը չհա-
կանալուց։ Ուրախանում էր, որ նոր բժշկապետը առա-
ջարկել է փոխել այդ բոլոր «անպիտաններին» և դիտա-
ւորութիւն ունի նոր կարգեր մտցնել հիւանդանոցի մէջ։
Նա հիացած էր նոր բժշկապետով և միշտ կրկնում էր մի-
ևնոյն խօսքերը նրա տիկնոջ և մանկահասակ օրիորդի մասին։

Վերջապէս, եկաւ կիւրակին։ Նս ցարսափելով մտածում
էի, թէ ինչպէս պէտք է անցկացնեմ այդ օրը, թէ ինչ-
պէս պէտք է սպասեմ մինչև գիշերուայ ժամի երկուսը։
Իսկ այնօր, որպէս կարծում էի, ինձ համար այնքան
ծանր չանցաւ։ Համրը թոյլտուութիւն էր խնդրել ինձ
տեսնելու, եկաւ և ժամերով մնաց ինձ մօտ։ Թէև այժմ
նրա փիլիսօփայութիւնները շատ հետաքրքրական չէին
ինձ համար, բայց, այնուամենայնիւ, նրա այցելութիւնը
բաւական մխիթարեց ինձ։

Համրը ինձ մօտ եղած միջոցին ներս մտաւ բժշկա-
պետը։ Նրան ես ճանաչեցի, թէև այժմ փոքրիկ մօրուք

ուհէր: Զարմանալի բան է կեանքի մէջ զէպքերի հան-
դիպումը: Այդ երիտասարդին ես պատահել էի իմ կեան-
քում մի քանի անգամ: Երբ ես կալանաւորուեցայ, երբ
ինձ տարան քննիչի մօտ հարցուփորձ անելու, այդ երի-
տասարդը, իբրեւ քաղաքային բժիշկի, այնտեղ ներկայ էր:
Երբ դատարանում քննում էին իմ դործը, և ես մանրա-
մասնաբար պատմում էի դատաւորներին իմ կեանքի
պատմութիւնը, որպէս զի նրանց կարեկցութիւնը և բա-
րոյական համոզմունքը շարժեմ իմ անմեղութեան վրայ,
—այդ երիտասարդը դարձեալ այնտեղ էր: Երբ ինձ աք-
սորի դատապարտեցին, և սարսափելի գանահարութիւնից
յետոյ, զիշատուած մարմնով ընկած էի բերդի հիւանդա-
նոցում, —այդ երիտասարդն էր ինձ բժշկում: Նա զիտէր
իմ կեանքի բոլոր պատմութիւնը, նա հետաքրքրուած էր
այդ զժբախտ պատմութիւնով: Նա զիտէր, թէ որպէս
հակառակ իմ կամքի, անխուսափելի հանգամանքները
ձգեցին ինձ չարագործութեան մէջ: Եւ այդ զրաւել էր
նրա կարեկցութիւնը զէպի իմ թշուառութիւնը:

Նա նախածանօթ էր և Նէնէի հետ: Նա զիտէր
այդ անբախտ աղջկայ պատմութիւնը իւր բոլոր մանրա-
մասնութիւններով: Նրա միջնորդութեամբ Նէնէն առա-
ջին անգամ մտաւ ինձ մօտ բանտը: Նրա բարերարութեանը
յանձնեցի ես անտէր, անօղնական աղջկան, այն ժամա-
նակ, երբ մի քանի օրից յետոյ ինձ պէտք է վարէին
զէպի աքսոր: Նա էր, որ բանտում մխիթարեց ինձ այդ
խօսքերով. «Եթա ունեցէք, որ մի ժամանակ կըտեսնէք
նրան»...:

Այժմ ամեն ինչ ինձ համար պարզ էր: Յիշեալ խօս-
քերը ասաց նա մի քանի տարի առաջ, և ես այս զիշեր
պիտի տեսնէի Նէնէին: Այժմ ես զիտէի, որ երիտասարդը
հէնց այն ժամանակ, երբ ես անջատուեցայ Նէնէից, ա-

ռել էր նրան իւր ինամակալութեան ներքոյ, և յետոյ,
պաշտօնով այստեղ դալով, բերել էր իւր հետ:

Չնայելով այդ բոլոր հին յարաբերութիւններին, բժշ-
կապետը ծանօթութիւն չտուեց ինձ: Նա երկար խօսում
էր համրի հետ, առանց ինձ վրայ ուշադրութիւն դարձը-
նելու: Նրանց խօսակցութիւնը ես չէի հասկանում. որով-
հետեւ խօսում էին զերմաներէն լեզուով: Այդ լեզուն ես
չգիտէի:

Բժշկապետի գնալուց յետոյ համրը աւելի ուրախ
տրամադրութեան մէջ էր գտնուում: Այդ մարդը այն
բնաւորութիւններից էր, որ հազիւ կուրախանար, և եթէ
ուրախ էր, այդ կընշանակէր, որ մի նշանաւոր բան կայ:
Ի՞նչ կար, ի՞նչ խօսեցին; ի՞նչ էր, որ ուրախացնում էր
այդ մշտատխտը երիտասարդին, — այդ մասին նա ոչինչ
չյայտնեց: Ես էլ իմ կողմից չհարցրի պատճառը: Նրա
ներկայութիւնը, որ սկզբում այնքան մխիթարում էր ինձ,
այժմ ձանձրալի դարձաւ: Ես ցանկանում էի միայնակ
մնալ և յազենալու չափ մտածել Նէնէի վրայ: Ես չէի
ներում, որ մի ուրիշի ներկայութիւնը լսանգարէր այդ
զեղեցիկ մտածութիւնները:

Համրը երկար չնստեց, նա գնաց, և ինձ ձեռք տա-
լու միջոցին՝ ասաց այդ միտին խօսքերը.

— Հանդիստ կացէք, շուտով ձեզ փրկութիւն կըլի-
նի...:

Ես ուշադրութիւն չդարձրի այդ խօսքերի նշանա-
կութեան վրայ, կարծեցի, թէ իմ հիւանդութիւնից
փրկուելու մասին էր խօսքը: Բայց այժմ ես չէի ցանկա-
նում առողջանալ հիւանդութիւնից, այժմ ինձ խիստ
ծանր էր թողնել հիւանդանոցը: Ես կամենում էի միշտ
այնտեղ մնալ և առիթ ունենալ տեսնելու Նէնէին:

ժ.

ՆԷՆԵԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Կան այնպիսի զրույթ խններ, որ մարդ բոլորական զուարճութեան համար կորցնում է իւր ամբողջ ասպտղան և մինչև անդամ կեանքը, բայց դարձեալ չէ հրաժարվում իրան զրկել ցանկացած վայելքից: Այսպիսի վտանգաւոր ձեռնարկութիւնները մէկն էր Նէնէի զիշերային խցելութիւնը: Ես անհամբերութեամբ սպասում էի նրան, սպասում էի, թէ երբ կը դարկէ զիշերուայ երկու ժամը:

Վերջապէս, իմ օթեակի դուռը կամաց-բացուեցաւ, ծերունի սպասաւորը նրան ներս հրեց և հեռացաւ, ասելով.

— Որքան կամենում էք, խօսեցէք, բայց ձայն չը բարձրացնէք:

Ինձ դժուար է նկարագրել այն սրտաշարժ տեսարանը, որ տեղի ունեցաւ մեր տեսակցութեան առաջին բոլորներում: Այն, դժուար է նկարագրել այն բոլոր լացը, արտասուքը, այն անտահման ուրախութիւնը, այն հոգեկան սաստիկ մրրիկը, որ վտթորկում էր մեր արտերը՝ մեր զրկախառնութեան լուռ ցնծութեան մէջ: Մեր մէջ խօսում էր հոգին, սիրտը, ճախրում էին և թռթռում էին,

վաղուց նիրհած, թախծալի զգացմունքները: Իսկ լեզուն բառեր չէր գտնում սրտի թարգման լինելու:

Դատապարտեալի սէրն անգամ իւր ոտներին շղթայ է կրում: Նա սիրում է՝ արտասուելով, նա սիրած կնոջը զրկում է սարսափելով: Նա սիրում է առանց սիրելու իրաւունք ունենալու: Սէրը նրա համար մի լանցանք է: Նոյն լանցանքի մէջն էինք գտնվում ես և Նէնէն: — մէկ — Ինչպէս լայտնուեցար այստեղ, ինչպէս եկար, — եղաւ իմ առաջին հարցմունքը, երբ Նէնէն, իմ ձեռքը առնելով իւր ափի մէջ, նստեց իմ մահճակալի վրայ, իմ կշտին:

— Ես քեզ այն ժամանակ ասեցի, որ կը գամ, և որ տեղ էլ որ լինես դու, կը գտնեմ քեզ, — ասաց նա, սեղմուելով իմ կուրծքի վրայ: — Տեսնում ես, եկայ ու գտայ քեզ:

— Ա՛խ, որքան տանջուած կը լինես, որքան նեղութիւններ կրած կը լինես, Նէնէ:

— Այդ բոլորը ես մոռանում եմ քո զրկի մէջ: Իմ կրած չարչարանքները ոչինչ են այդ միւլթարութեան առջև, որ այժմ վայելում եմ:

Ես հիացման մէջ էի գտնվում: Միթէ այդ բարե-սիրտ, նազելի արարածը առաջուայ կիսավայրենի Նէնէն էր: Ո՞ր աստուածային շունչը այսպէս մեղմացրեց, այսպէս ազնուացրեց նրա բնաւորութիւնը:

— Դու ունի մօտ ես ասելում, — հարցրի նրանից:

— Բժշկապետի տանը: Նրա ամուսինը մի պատուական կին է, սաստիկ սիրում է ինձ: Գիտես, Սաբաղ, նա ինձ սովորացրեց զրկել, կարգալ, ես շատ զրքեր եմ կարդացել:

— Նրանք զիտեն, որ դու հիմա այստեղ ես:

— Գիտես: Բժշկապետը ինքը պատուիրել էր ծերունի սպասաւորին, որ ինձ ներս թողնէ: Ես նրան շատ խրն-

դրեցի, սկզբում չէր յօժարվում, ասում էր՝ քո այցելութիւնը վատ ազդեցութիւն կանէ Հիւանդի առողջութեան վրայ, բայց երբ երկար աղաչեցի, յօժարուեցաւ։

Ինձ աւելի հետաքրքրում էին հէնէի հետ պատահած անցքերը, սկսեալ այն օրից, որ Էս անջատուեցա՞նք անից։ Ես ինդրեցի պատմել բոլորը։ Կա խիստ զփուշութեամբ յանձն առեց պատմել, ասելով, որ իւր հետ պատահած արկածները մէջ կային այնքան դժուար և այնքան տխուր դէպքեր, որ չէր ցանկանալ ետ լսել։

— Այսուամենայնիւ, ես պէտք է զիտենամ բոլորը։

— Ուրեմն կը պատմեմ։

Կա այսպէս սկսեց իւր պատմութիւնը։

— Դու լիշում ես, Սուրադ, քո կալանաւորուելուց յետոյ, ես միանգամ միայն կարողացայ տեսնուել քեզ հետ, այն ևս բերդի մէջ։ Այնուհետեւ ես ամեն օր դալիս էի, կանգնում էի բերդի դրան մօտ, լաց էի լինում, աղաչում էի, բայց ինձ ներս չէին թողնում։ — «Գիժ աղջիկը... տեսէք զիժ աղջիկը»... ասում էին ու ինձ հալածում էին։ Երբ խաւարը պատում էր, երբ չար մարդիկ այլևս չէին երևում, ես դարձեալ մօտենում էի բերդին, պտտում էի նրա շուրջը, և զիշերային լուսութիւնը աղմուկում էր իմ հառաչանքներով։ Միայն առաւօտեան լույսը ինձ հեռացնում էր այնտեղից։ Անցան օրեր, անցան շաբաթներ, անցան ամիսներ։ Մի առաւօտ բերդի դրան պահապան զինուորը ասաց ինձ. — «Խեղճ աղջիկ, այն որ դու պտտում ես, էլ այստեղ չէ»... — «Ապա ո՞րտեղ է», հարցրի ես սարսափելով։ — «Տարան»... պատասխանեց նա կարծես, ինքն ևս տխրելով, չզիտեմ իմ վրայ, թէ քեզ վրայ։ — «Ո՞րտեղ տարան», հարցրի ես, աւելի մօտենալով նրան։ — «Սիբիր»... Ես խելագարի նման սկսեցի վազ տալ։ Չզիտեի, թէ ո՞ր կողմը դնամ։ Կոչն զինուորը ետևից

ձայն տուեց. — «Բռնեցէք փոստայի մեծ ճանապարհը»։

— Արջապէս, ես հասայ։ Մի խումբ աքսորեալների հետ քեզ վարում էին։ Ինձ թույլ չտուին մօտենալ քեզ։ Որքան խնդրեցի, որքան աղաչեցի, դարձեալ թույլ չտուին։ Ես կատաղեցայ, խելքս գլխիցս թռաւ, աչքերիս առջև մթնեց... Չզիտեմ այլևս ի՞նչ արեցի, ի՞նչ պատահեց ինձ հետ, միայն այսքանը լիշում եմ, երբ աչքերս բաց արի, ինձ գտայ քաղաքային գժատան մէջ։ Երբ խելքս գլուխըս եկաւ, ես տեսայ միւսնոյն բժշկապետին, որի տանը այժմ ապրում եմ։ Կա եկել էր ինձ նայելու։ Ես բռնեցի նրա ձեռքից և արտասուալի աչքերով ասեցի նրան. — «Պարոն բժշկապետ, ես զիժ չեմ, ի դուր են չար մարդիկ ինձ զիժ կոչում։ Ի՞նչու են բերել ինձ գժատունը»։ Բժշկապետը կարեկցութեամբ ասաց ինձ. — «Խեղճ աղջիկ, ես զիտեմ, որ դու զիժ չես. միայն խորհուրդ եմ տալիս, որ առժամանակ գժատանը մնաս»։ — «Ի՞նչու», — հարցրի ես զայրացած կերպով։ — «Այդ միայն կարող է աղատել քեզ», — պատասխանեց նա հազիւ լսելի ձայնով։ — «Ինչ բանից», — հարցրի ես աւելի վրդովուելով։ — «Սիբիրից»... Ես սկսեցի ծիծաղել։ — «Ես էլ հէնց այդ եմ ուղում, որ ինձ ուղարկեն Սիբիր... այնտեղ կը տեսնեմ նրան...»։ — «Ո՞ւր», հարցրեց նա։ — «Այն աքսորեալին, որ մի քանի օր առաջ տարան», — պատասխանեցի ես։ — «Դուք, պարոն բժշկապետ, կարծեմ, ճանաչում էք նրան, դուք բժշկում էիք նրան»։ — «Այո, ճանաչում եմ»... պատասխանեց նա, — «եւ միանգամ ինդրեցի բերդապահից, քեզ թույլ տուին նրա մօտ բանտը մտնել, լիշում ես», հարցրեց նա։ — «Այո, լիշում եմ, եւ մինչև այսօր դեռ չեմ յայտնել ձեզ իմ շնորհակալութիւնը»։ Այդ խօսքերի հետ բռնեցի նրա ձեռքը և ամուր կերպով սեղմեցի։

— «Ես այն աքսորեալին սիրում եմ, եւ անկարող եմ

չսիրել նրան», — ասեցի ես, չթողնելով բժշկապետի ձեռքը: — «Նա իմ կեանքը ազատել է մի սարսափելի թափանց-
թխանից, ինչպէս չսիրել նրան:» — Յետոյ պատմեցի, թէ
հրպէս ծնողներէց որք մնալով, իբրեւ անտէր, անպաշտ-
պան մի աղջիկ, սկսեցի թափառական կեանք վարել:
միակ արհեստը, որ ուսուցել էր ինձ իմ մայրը, էր կա-
խարդութիւնը. ես մարդկանց բախտը դուշակում էի, նը-
րանք ինձ հաց ու մի քանի գրօշներ էին տալիս: Պատ-
մեցի, թէ հրպէս յափշտակուեցայ աւագաններէց, և հր-
պէս նրանք ինձ երկար չարչարելուց յետոյ, վերջը կամե-
նում էին սպանել, իսկ դու ազատեցիր ինձ: Մի խօսքով,
պատմեցի բոլորը, ինչ որ մինչև այն օրը պատահել էր
ինձ հետ: Բժշկապետը հետաքրքրութեամբ լսելուց յետոյ,
ասաց ինձ. — «Այդ բոլորը ես գիտեմ, այն պատճառով
պատմել է ինձ»:

— Դուք պատմել էիք նրան, Մուրադ, — հարցրեց
Նէնէն, կտրելով իւր խօսքի թելը և դիմելով ինձ:

— Այո, պատմել էի, պատմել էի այն ժամանակ, երբ
եռ բանտումն էի: Ես խնդրեցի նրանից, որ քեզ առնէ
իւր պաշտպանութեան ներքոյ, և նա խոստացաւ իմ
խնդիրքը, և, որպէս երևում է, կատարեց բարի մարդը:

— Այո, կատարեց, — կրկնեց Նէնէն մի առանձին
զգացմունքով: — Ա՛խ, ինչով կարող ենք փոխարինել այդ
ազնիւ երիտասարդի երախտիքը... նա դիտաւորութիւն
ունի դեռ ևս շատ լաւութիւններ անելու մեզ...:

Նէնէն ուրախութեան արտասուքը սրբելով իւր աչ-
քերէց, շարունակեց.

— Ես հարցրի բժշկապետից, թէ ինչ էր պատճառը,
որ ինձ բերել էին դժատունը: Նա ասաց, որ այն դա-
տապարտեալին, այսինքն քեզ, դէպի աքսոր վարելու
ժամանակ, ես խելագարի նման յարձակուել էի պահա-

պան զինուորներէ վրայ, իսկ էի մէկի ձեռքից հրացանը
և արձակել էի: Թէև ոչոքին վնաս չէի հասցրել, բայց
իմ վարմունքը օրէնքով համարվում էր ծանր յանցանք:
Այդ յանցանքը աւելի խստութեամբ էր պատժվում զլիա-
ւորապէս այն պատճառով, որ կատարուել էր քեզ յափշ-
տակելու նպատակով: — «Իսկ երբ գործողութիւնը կատար-
ուած է ուղիղի անառողջ դրութեան մէջ» — աւելացրեց
բժշկապետը, — «պատիժը մեղմացնում են»: Ես պատաս-
խանեցի. — «Ամենևին չեմ ցանկանում, որ իմ պատիժը
մեղմացնեն: Ես շատ ուրախ կըլինեմ, եթէ ինձ կուգար-
կեն Սիբիր: Այնտեղ կըտեսնեմ նրան. այնտեղ տարան,
նրան, թող ես էլ նրա մօտ լինեմ»: — «Խեղճ աղջիկ, —
անաց բժշկապետը, — դու դեռ այնքան անխորձ ես, որ
չգիտես, թէ ինչպէս են վարվում աքսորեալների հետ:
Խելագարութիւնը միայն կարող է փրկել քեզ»...: Ես
դարձեալ պնդեցի, թէ երբեք չեմ ասի, որ ցնորուած եմ
եղել, այլ պարզ կըխոստովանեմ, որ կամենում էի ազա-
տել ռիբելիս, և այդ նպատակով յարձակում գործեցի:
Բժշկապետը, թէև չկարողացաւ ինձ համոզել, բայց դար-
ձեալ ուրիշ շատ խրատներ տալով, աւելացրեց, որ իմ
վարմունքը խիստպէս «մինչև խելագարութեան հասած»
սիրոյ ցնորք է եղել և աւելի ոչինչ:

— Բայց ես բժշկապետին չհաւատացի, թէև նա ինձ
դանազան խոստմունքներ արեց և զանազան յոյսեր տու-
եց: Ես հատուաւ մնացի իմ կամքի մէջ, և երբ առաջին
անգամ տարան ինձ դատարանը, ես պարզ ասեցի դատա-
ւորներին. — «Պարոն դատաւորներ, ես խելագար աղջիկ
չեմ, ես շատ խելացի աղջիկ եմ: Խելագարութիւնը չէր,
որի պատճառով ես յարձակում գործեցի զինուորների վրայ:
Ես սիրում էի նրան, այն երիտասարդին, որին դուք Սի-
բիր ուղարկեցիք: Ես կամենում էի ազատել իմ սիրելիին:

Ոչ, պարոն դատաւորներ, դուք մի հաւատացէք, որ ես խելագարուած եմ եղել: Ես միշտ խելացի էի, ինչպէս այժմ: Այդ լանցանքները ես գործել եմ իմ առողջ դատողութիւնով: Ինչ եւս աքսորեցէք Սիբիր, ես ցանկանում եմ սիրելիիս հետ միասին լինել»: — Բայց դատաւորները ինչ չհաւատացին: Ես շատ բարկացայ, երբ իմ վճիռը կարդացին: Փոխանակ Սիբիր ուղարկելու, վճռել էին՝ երեք ամիս նստացնել ասպաշխատութեան տան մէջ: Թէեւ ես վճռից զոհ չմտայի, այնուամենայնիւ, ինչ տարան այնտեղ:

— Բայց զիտե՛ս, Մուրադ, իմ սխալն ինչու՞մն էր, — հարցրեց Նէնէն, դառնալով դէպի ինչ: — Ես չպէտք է ասէի, թէ խելացի աղջիկ եմ եւ ամեն ինչ գործել եմ իմ կամքով, իմ յօժարութեամբ: Ես պէտք է ասէի, թէ խելագարուած եմ եղել, չեմ հասկացել, թէ ինչ եմ գործել: Ես պէտք է աշխատէի արդարացնել իմ վարմունքը եւ խնդրել, որ ինչ չպատժեն: Այն ժամանակ կրճատեմ էին, որ ես զիտութեամբ եմ գործել եւ իմ ցանկացած պատիժը կրնշանակէին: Ինչ կուղարկէին Սիբիր: Բայց դատարանի մէջ, երբ աշխատում ես քեզ արդար ցոյց տալ, մեղաւոր են համարում: Իսկ երբ ուզում ես քեզ զիժ ցոյց տալ, խելացի են համարում, եւ ընդհակառակն:

— Ասպաշխատութեան տան մէջ եղած ժամանակս, — շարունակեց Նէնէն, — բժշկապետը մի քանի անգամ այցելեց ինձ: Այնտեղ ես առաջին անգամ ծանօթացայ նրա կնոջ հետ: Նա ինչ համար դանդաղ բաներ էր բերում եւ ամեն կերպով հոգ էր տանում, որ ես հանգիստ լինեմ: Թէ այդ եւ թէ կին խոստանում էին, որ իմ ասպաշխատութեան ամիսները վերջանալուց յետոյ, ինչ կընդունեն իրանց տանը եւ կըպահեն ու կըպահպանեն իրանց դաւակի նման: Բայց ես իմ վրայ չէի մտածում, ես միշտ

քեզ վրայ էի մտածում: Այդ էր պատճառը, հէնց որ վերջացաւ երեք ամիսը, ես փախայ այնտեղից, որ բժշկապետի տնից ազատուեմ: Առանց որեւիցէ պատրաստութեան, ես ճանապարհ ընկայ քեզ մօտ դպաւ համար: Սիբիր, Սիբիր, այդ անունը կրկնելով, շարունակում էի իմ ճանապարհը: Խիստ սակաւ էր պատահում, որ ես մի որեւիցէ բնակութեան հասնէի: Ըստ մեծի մասին անց էի կացնում բացօթեայ: Մարդիկ, տեսնելով իմ պատառուտած հագուստը, խառնուած ծամերը, ցրտից եւ արեւից սեւացած դէմքը, ասում էին՝ «դա ջաղուկ է», եւ ինչ օթեան էին տալիս:

Նէնէնի նկարագրութիւնները ինչ արտաբերեցնում էին: Ո՛րքան տանջուել էր, որքան չարչարուել էր խեղճ աղջիկը մի կորած, աշխարհից կտրուած դատապարտելի համար: Մի՞թէ ես արժան էի այդքան զոհաբերութեանց: Ես խնդրեցի նրանից՝ համառօտել իւր պատմութիւնը եւ միայն այն ասել, թէ ինչպէս կրկին հանդիպեց բժշկապետին:

— Ես շուտով այդ տեղը կըհասնեմ, — սպասախանեց նա, — մի վտրը եւս լսիր, եթէ չեմ ձանձրանում:

— Ես չեմ ձանձրանում, այլ տիրում եմ... իմ սիրտը լցվում է ցաւերով...:

— Չուտով կուրախացնեմ քեզ... ապաց նա եւ շարունակեց:

— Միանգամ, երեկոյեան պահուն, հասնում եմ մի գիւղ: Պիւղացիները հաւաքուած էին դինետան առջեւ, դանդաղ դատարկախօսութիւններ էին անում: Ես հարցրի նրանցից.

— «Ո՞ր ճանապարհն է տանում դէպի Սիբիր:

Նրանք զարմացած նայեցին իմ վրայ:

— «Սիբիր, — հարցրեց մէկը ծիծաղելով:

— «Այն, Սիրիլը: Հեռու է:»
 — «Այդ սատանայական ու մաղերդ կրօնականի մինչև այնտեղ կրհատեն:»
 — «Յոյց տուեցէք ինձ ճանապարհը, — կրկնեցի ես:»
 — «Եհն ճանապարհը, դնան, գուցէ տուտօտեան կրհատեն, — ասաց մի ուրիշը, աւելի լրբարար ծիծաղելով:»
 — «Եթէ գալիքը չպատահուուն, — նկատեց մի այլը:»
 — «Սի ծաղրէք ինձ, բարի մարդիկ, ես Սիրիլ եմ գնում, — աղաչեցի նրանց:»
 — «Դա խելագար է, — ասաց մէկը:»
 — «Զէ, անպատճառ անտառի դեւերից մէկը կրկնեմ տեսէք, ինչպէս վառվում են աչքերը, — ասաց միւրը:»
 Նայեցէք մաղերին: Բարձր խաչակնքեցին: — «Ոտքերիցը արիւն է, հոսում, խեղճ աղջիկ, — նրա կտեց մի պառաւ կին:» — Երեւի, փուշերը ծակոտել են: — «Դուք չէք հասկանում, ես Սիրիլ եմ գնում, — գալիքս ձեռքով ձայն տուի ես: — Յոյց տուեցէք ինձ ճանապարհը:»
 — «Կորէք, թող սատանան տանէ ձեզ, — ասեցին ինձ և երեսները շուռ տուին:»
 Ես բռնեցի առաջին պատահած ճանապարհը և հեռացայ: Դեռ գիւղից չէի դուրս եկել: — «Մուրացկան, մուրացկան, — ձայն տուեց մի երեւ խաչ:»
 — «Ես Սիրիլ եմ գնում... պատասխանեցի նրան:»
 Ես անցնում էի փոստայի իջևանի առջևից: Այդ միջոցին ուղեւորի տալակը, փոշու ամպերի մէջ ծածկուած, փոթորիկի նման հասաւ իջևանը: Մալիկի միջից դուրս նետուեցաւ մի պարոն, վազեց իմ ետևից, և իմ թևքից բռնելով, ասաց.

— «Վերջապէս դատե՛ք:»
 — «Այդ պարոնը բռնկապեան էր: Ես իսկոյն նկատեցի նրա բարի դէմքի վրայ այն մեծ ուրախութիւնը, որ պատճառեց ինձ զտնելը: — «Ո՛ր ես գնում», — հարցրեց նա, չթողնելով իմ ձեռքը: — «Սիրիլ», — պատասխանեցի ես, աշխատելով դուրս պրծնել նրա ձեռքից: — «Եթէ ուշ է, — ասաց նա, — տեսնում ես, արեգակը մտնելու մօտ է, տեղ չես հասնի, անպատուով կըմնաս: — «Ես միշտ անպատու եմ գիշերում: մարդիկ ինձ տեղ չեն տալիս»: — «Մնա ինձ մօտ, այս գիշեր հանգստացիր, առաւօտեան կըշարունակես քո ճանապարհը:» — «Ես դեռ ոչ բոլորովին յոգնած եմ, կարող եմ անցնել մի քանի վերտու ևս, մինչև արեգակը կըմտնէ:»
 — «Վերջապէս նա համոզեց ինձ մնալ և տարաւ փոստայի կայարանը, — շարունակեց նետէն: Աշնան սուտիկ ցրտերի փամփայակն էր: Իսկ իմ հնամաշ հագուստը հալիւ ծածկում էր իմ մարմինը: Ես նոր էի զգում, թէ որքան մրսել էի: Երբ մտայ սենեակը, իմ ատամները սկսեցին բաբախել: Իմ լեզուն դժուարանում էր շարժուել: Նա իսկոյն վաթաթեց ինձ իւր մոշտակի մէջ և նստացրեց մահճակալի վրայ: Տաք թէյը կեանք տուեց ինձ, իսկ տալիսով հացը կարագի հետ զօրացրին իմ ուկառեւած ուժերը: Ես այժմ միայն հասկանում եմ, եթէ այն դրութեան մէջ անպատու եմ մնալի, անպատճառ կըստնէի: Երբ ես բաւական հանգստացայ, երբ իմ գրգռուած դրութիւնը մեղմացաւ, բռնկապետը ասաց ինձ, որ ինքը յատկապէս ինձ համար եկած էր: Նա պատմեց, թէ այն առաւօտը, երբ ինձ պէտքէ արձակէին տաշխարութեան սանից, ինքը և իւր կինը կառքով եկան այնտեղ, որ ինձ առնեն և իրանց տունը տանեն: Բայց մինչև իրանց դալը, ես անյայտացած էի: Յետոյ հարցուվորձ անելով,

տեղեկացան, թէ ես որ կողմն էի գնացել: Ռժշկապետը առանց ժամանակ կորցնելու հետամուտ եղաւ և գտաւ ինձ:

— Առաւօտեան, — շարունակեց Նէնէն, — Ռժշկապետը յայտնեց, թէ ինքը նայնպէս Սիբիր գնալու գիտաւորութիւն ունի և խոտադատ, որ ինձ ևս կրկերասնի իւր հետ: Աարձեա, ամբողջ աշխարհը ինձ տուեցին, ուրախութիւնս չգիտէի թէ ինչ պնեմ: Երեխայի նման քարշ ընկալի իմ բարեբաւի պարանոցից և սկսեցի համբուրել նրա աչքերը, երեսը, ճակատը, բոլորը: — «Արտանէ՛ք, կրտանէ՛ք», — անդադար հարցնում էի ես: — «Անպատճառ կրտանեմ», — պատասխանեց նա, և աւելացրեց, թէ ինքը պէտք է պաշտօնով գնայ այնտեղ, և այդ մասին արգէն առաջարկել են իրան, և ինքը ընդունել է: — «Եւ ես կրտանեմ նրան»: . . . — «Արտեսես, շատ անգամ կրտեսես», — պատասխանեց նա: Ես կրկին զրկեցի նրա պարանոցը:

— Ռժշկապետը, — առաջ տարաւ Նէնէն, — ինձ շատ իրատեսեր էր տուել, ինձ շատ խորհուրդներ էր տուել, բայց առաջ ես չէի հաւատում նրան: Մարդիկ ինձ այնքան շատ խաբել էին, որ ես կորցրել էի իմ հաւատը դէպի ամեն մարդ: Բայց երբ նա խոստացաւ, որ ինձ կրտանէ Սիբիր, ես բոլորովին հաւատացի: Այդ էր պատճառը, որ ես իսկոյն հնազանդուեցայ, երբ առաւօտեան առաջարկեց ինձ՝ նստել ճանապարհորդական սալակի վրայ և վերադառնալ տուն: Չնայելով, որ ես մինչև այն դիւղը հասել էի երեք օրուայ մէջ, բայց նոյն օրուայ երեկոյեան պահուն մենք հասանք քաղաքը: Ռժշկապետի բնակարանը բաւական ընդարձակ էր. իսկոյն ինձ համար որոշեցին մի առանձին սենեակ: Նրա մանկահասակ կինը աւելի բարեսիրտ երեւաց ինձ, քան թէ ամուսինը: Նրա

առաջին հոգսը եղաւ լուանալ իմ զլուխը, սանդրել և փոխել իմ հագուստը: Երբ ես ոտքից ցզլուխ հագնուեցայ, նա մի առանձին ուրախութեամբ նայեց իմ վրայ, զրկեց, և համբուրելով, ասաց. — «Հիմա դու շատ սիրուն աղջիկ դարձար»: Եւ որպէս զի ես մի նոր ծանրութիւն չգտաւ նամ այդ ոչ այնքան միջոցներ ունեցող ընտանիքի վրայ, հէնց երկրորդ օրը ես խնդրեցի տիկինից, որ ինձ ցոյց տայ մի քանի դործեր, թէ ինչով կարող էի ծառայել նրանց: Տիկինը ժպտաց և ինձ յանձնեց մի քանի թեթեւ դործեր: Ես իմ պարտաւորութիւնները այնքան հշտութեամբ կատարում էի, որ նրանք, որ առաջ միայն խղճում էին ինձ, սկսեցին այնուհետև սիրել: Տիկինը չափազանց դուրս ունէր ինձ վրայ: Նա մի առանձին եռանդով սկսեց զբաղուել իմ զատուարակութեամբ. ամեն օր մի քանի ժամ պարապում էր ինձ հետ: Ես սովորեցի զրկել, հաշուել և զրքեր կարդալ: Ա՛խ, որքան լաւ բան են այդ զրքերը: Նրանց մէջ խօսում են խելացի մարդիկ. նրանք այն չեն ասում, ինչ որ մենք սովորաբար լսում ենք, կամ տեսնում ենք կեանքի մէջ: Նրանք պախարակում են այդ մեր տեսածները, և ասում են, որ լաւ բաներ չեն, և ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս մարդիկ կարող էին աւելի լաւ լինել:

— Եւ դու լաւացար, — կտրեցի ես Նէնէն խօսքը:

— Այո՛, լաւացայ, — պատասխանեց նա մի առանձին բաւականութեամբ:

— Գու հէնց սկզբից բարի էիր, Նէնէն:

— Իմ առաջուայ բարութեան և այժմեան բարութեան մէջ մեծ դանաղանութիւն կայ: Աղանդին էլ բարի է, բայց եթէ նրան հարցնելու լինես, թէ ինչու համար է բարի, նա քեզ չէ կարող բացատրել պատճառը: Նա բարի է, ինքն էլ չզիտէ, թէ ինչի համար: Այդպէս

էր և իմ բարի լինելը: Ոչխարի բարութիւն և աւելի ոչինչ: Բայց ես հիմա գիտեմ, թէ ինչու լաւ է բարին և ինչու վատ է չարը: 2^է որ, ես առաջ սուտեր էի խօսում, խաբում էի մարդկանց, բայց չէի հասկանում, որ դա վատ է: Ես մի բոշալ աղջիկ էի, և մօրեցի սովորած կախարդութեանը ինքս էլ հաւատում էի: Բայց հիմա գիտեմ, որ այն բոլորը խաբեբարութիւն էր: — Այդ թողնենք, — խօսքը փոխեց Նէնէն, — բժշկապետը և նրա կիներ կատարեցին իրանց խօստմունքը: Երբ նրանք պաշտօն ըստացան Սիբիրում, ինձ ևս բերեցին իրանց հետ: Իմ յարաբերութիւնները քեզ հետ նրանք գիտէին, նրանց լայտնի էր և այն, թէ որ աստիճան ես սիրում եմ քեզ: Յետոյ, թէ և ինձանից զաղտնի, նրանք աշխատում էին, որ դու ազատուած լինես քո դատապարտութիւնից, և մեզ բախտաւորացնեն ամուսնական կեանքով: Այդ մասին ինձ հետ չէին խօսում, բայց ես նրանց ակնարկութիւններից և առանձին խօսակցութիւններից շատ բան էի հասկանում:

— Ի՞նչ միջոցներով էին աշխատում, — հարցրի ես անհամբերութեամբ: — Արդեօք յոյս կայ... կարելի է... և բազմաթիւ հարցերով շփոթեցրի Նէնէին:

Կարծես, նա վախենում էր, որ միանգամից հաղորդած ուրախալի տեղեկութիւնը կարող էր վատ ազդել իմ առողջութեան վրայ և, երևի այդ մտքով բաւական հեռուից սկսեց իւր պատասխանը:

— Գու պետք է գիտենաս, — ասաց նա, — որ բժշկապետը աղքատ և շատ աղքատ ծնողների որդի է եղել, ժողովրդի ստոր դասակարգից: Նրա հայրը փողոցներում կօշկաների վաճառող է եղել, իսկ մայրը՝ մի լուսացարար կին: Բայց տիկինը բարձր շրջաններից է, Ս. Պետերբուրգում նշանաւոր ազգականներ ու բարեկամներ ունի, որոնք

նոյնպէս նշանաւոր պաշտօններ են վարում: Բժշկապետը, որպէս աղքատ ուսանող, նրա հօր տանը մասնաւոր դասեր էր տալիս: Այստեղից սկսուեց նրանց ծանօթութիւնը, որը լետոյ սիրոյ փոխուեցաւ: Օրիորդի ծնողները, իհարկէ, հակառակեցին նրա ամուսնանալուն մի բժշկի հետ, որ թէ իւր գիրքով և թէ իւր ծագումով չէր համապատասխանում նրանց կոչմանը: Բայց օրիորդը այնքան բնաւորութեան զօրութիւն ունէր, որ, հակառակ ծնողների կամքի, թողեց հայրենական տունը, և սկսեց սիրած երիտասարդի հետ ապօրինի ամուսնութեամբ ապրել: Այնուհետեւ ծնողները բոլորովին մերժեցին նրան, և միշտ անհաշտ մնացին նրա հետ: Բայց տիկինը ունէր մի ազգական, որ ծառայում էր մինիստրութեան մէջ: Այդ բարձր աստիճանաւորը սաստիկ սիրում էր տիկնոջը և գնահատում էր նրա արժանաւորութիւնները: Նա մինչև անգամ մեղադրում էր տիկնոջ ծնողներին, որ այնպէս անդթաբար վարուեցան նրա հետ: Ահա այդ ազգականի հետ տիկինը սկսեց բանակցութիւններ անել քո ազատութեան մասին և, կարծեմ յաջողուած է...:

— Այդ դու ո՞րտեղից գիտես, իմ աւետարեր հրեշտակ, — բացականչեցի ես և սկսեցի անյաղաբար համբուրել նրա ձեռքերը:

— Գիտեմ, մի քանի օր առաջ տիկինը ցոյց տուեց ինձ մի նամակ, որ նոր էր ստացել Ս. Պետերբուրգից, ու ասաց. — «Նէնէ, քո բախտը վճռուած է»...:

— Բարեբա՛ր Աստուած, փառք լինի Բո զթութեանը, — կրկին բացականչեցի ես, լետոյ դառնալով գէպի իմ ազատիչը. ասեցի նրան. — այդ բոլորը քեզ եմ պարտական, քեզ, եթէ դու չլինէիր, եթէ դու չգտնուէիր բժշկապետի ընտանիքի մէջ, ո՞վ կըղարձնէր նրանց բարի ուշադրութիւնը ինձ վրայ: Գու, միայն դու քո հրեշտակային

բնաւորութեամբ զըսեցիր քո տիկնոջ սիրտը և նրա ամուսնու ցաւակցութիւնը ղէպի մեր թշուառ վիճակը: Եթէ դու չլինէիր, ես յաւիտեան կորած էի, թէ աշխարհի և թէ քեզ համար...:

Այդ միջոցին զուրը բացուեցաւ և ծերունի սպասաւորի երկայն կերպարանքը յայտնուեցաւ շէմքի վրայ:

— Օրիորդ, — դարձաւ նա ղէպի Նէնէն, — օրը լուսանում է, լաւ չի լինի, եթէ քեզ տեսնեն այստեղ:

Նէնէն վերկացաւ և, ինձ հետ կրկին և կրկին համբուրուելով, հեռացաւ, ասելով.

— Զուտով դարձեալ կըտեսնուենք...:

ԺԱ.

Ն Ե Ր Ո Ւ Մ Ն

Սպիտակ տնակը այժմ բոլորովին ուրիշ տեսք էր ստացել: Պատշգամպի կտորատուած վանդակապատը նորոգուել էր և փալլում էր ձիւնի պէս սպիտակ գոյնով: Փթած տանդուղքները նոյնպէս նորոգուած էին, և աջ ու ձախ կողմից շարած էին ծաղիկների թաղարներ: Պարտիզի ճեմելիքները պատած էին մանրած աղիւսի ծիրանադոյն փոշիով: Հովանոցը կանաչադարձ վրանի էր նրմանում. արեգակի ճառագայթները անկարող էին թափանցել պատատուկ բոյների սաղարթախիտ հիւսուածքի միջից: Պարտիզի ցանկապատը, բոլորած կենդանի բոյներով, ներկայացնում էր մի ծաղկադարձ պատնէշ: Ծառերը մանկացել էին, զեղեցկացել էին և տարածում էին իրանց շուրջը խիստ զովարար ստուեր: Ծաղիկները քաղցրանում էին ամառնային առաւօտները ախորժկի անուշաՀոտութեամբ: Հին, աւերակ դարձած տնակը այժմ փոքրիկ դրախտ էր դարձել: Նա ներկայացնում էր խիստ աչքի զարկող Հակապատկեր իւր տխուր, միօրինակ շրջակայքի մէջ: Նէնէն և նրա աշխատասէր տիկնոջ քանքերին էին պարտական այդ բոլոր նորոգութիւնները:

Երեկոյեան պահուն, երբ արեւը խոնարհվում էր ղէ-

սլի իւր զիշերային մուտքը, Նէնէն, ցնցուղը ձեռին, սա-
սըն ջրով սրտկում էր ցերեկուայ տօթից թառամած ծա-
ղիկները: Նրա ժրաջան տիկինը, կարճ շրջադեպով,
զոգնոցը կապած, կամ փոքրիկ բաշը ձեռին փորում էր
ածունները, կամ մկրատով կտրատում էր թուփերի աւելորդ
ճիւղերը: Նրա ամուսինը, հովանոցում նստած, զիրք էր
կարդում և երբեմն, աչքերը բարձրացնելով, նայում էր
զեղեցիկ կնոջ վրայ և սքանչացնում էր:

Այդ պարտէզում առաւօտները և երեկոյները հա-
ւաքվում էին մի խումբ երեխաներ, տղայ, աղջիկ, զա-
նազան հասակներ: Այդ փոքրիկ չարածինները, աւելի
քան երգեցիկ թռչունները, կենդանացնում էին զեղեցիկ
դրախտը իրանց ուրախ ձրկոցով: Քրտնած, փթթած,
կարմրած թշերով, վազվզում էին նրանք ճեմելիքներում,
քնկնում էին փափուկ աւաղի վրայ, վեր էին կենում, և
կաթառ, անվաստակելի բնաւորութիւնները դարձեալ շա-
րունակում էին վազվզել: Նէնէն տիկինը զրկում էր նը-
րանց, համբուրում էր, թափ էր տալիս փռտոտած հա-
զուտները, պատուելում էր զգուշ լինել: Նոյն պարտէ-
զում տիկինը շինել էր տուել փոքրիկ մանուկների համար
զանազան մարմնամարդական դորձիքներ, սովորեցրել էր
նրանց մի քանի կանոնաւոր խաղեր, կրթութիւններ, և
շատ անգամ ինքն ևս մասնակցում էր նրանց զուարճու-
թիւնների մէջ: Դրանք տիկնոջ աշակերտներն ու աշա-
կերտուհիներն էին, որոնց հետ որոշեալ ժամկում պա-
րապում էր նա: Դրանք թշուառ աքսորեալների դուստ-
րներն էին, որոնց ընտանիքով ուղարկել էին այնտեղ բնա-
կութեան համար: Տարուայ բարեխառն ամիսներում տի-
կինը պարապում էր նրանց հետ պարտէզում, իսկ երբ
սկսվում էին ցրտերը, նրանց համար մի առանձին սեն-
եակ էր որոշել իւր տան մէջ: Նրա զպրոցը փոքրիկ էր.

աշակերտների ու աշակերտուհիների թիւը հասնում էր
ութն հազու, որոնք սովորում էին ճրի և նոյնպէս ճրի
ստանում էին թէ գրքեր և թէ դասական այլ աւարկա-
ներ: Տիկինը իւր ծանօթներից կազմել էր բարերարների
մի շրջան, որոնք մաստակարարում էին բոլոր ծախքերը:

Իսկ այնօր սպիտակ տնակում ինչ-որ անսովոր շար-
ժում կար. ինչ-որ պատրաստութիւններ էին լինում:
Պոքրիկ չարածինները այլևս չէին վազվզում. նրանք,
դարան մտած կատուների նման, հատաքուել էին հովա-
նոցի շուրջը և պլշած աչքերով նայում էին դէպի սեն-
եակների լուսամուտները: Տիկինը այնօր խոտոցել էր նը-
րանց քաղցրաւենիք բաժանել: Նոր բոված զահվէի ա-
խորժելի հոտը դեռ բուրում էր օդի մէջ: Ապագաւորը
հազել էր իւր սև սերթուկը, որ խիստ հազել անգամ էր
հաղնում, և կրում էր սպիտակ ձեռնոցներ ու սպիտակ
փոզապատ: Նէնէն նոյնպէս հազել էր իւր ածնական հա-
զուտները և սրբաւելում ծաղիկներ էր վինջում սեղանի
համար: Բացում լուսամուտներից երևում էին սենեակ-
ներում անցուղարձ անող հիւրերի ուրախ դէմքերը: Ինքը
բժշկապետը այն օր կտրել էր գլխի մազերն ու եղունգները,
որ տարուայ մէջ հազիւ մի քանի անգամ էր պատահում,
ժամանակ չգտնելու պատճառով: Իսկ նրա մանկահասակ
կիներ հազել էր մեղաքսեայ սև հոգուտա, և գլխի շիկո-
գոյն խիտ զիտակների մէջ երևում էր մի մեծ, սպիտակ
վարդ:

Հիւրերի թւում դառնում էին տեղային ծառայողնե-
րից մեծ և փոքր ատոմաւորներ իրանց կանանց հետ:
Սեղանի վրայ պատրաստուած էր նախաճաշիկ, դրոժ էին
զանազան ըմպելիներ: Հիւրերը ոտքի վրայ ուտում էին,
խմում էին, ծխում էին և շատախօսում էին: Տանտիկինը
անզաղար դիմում էր մէկից դէպի միւսը և ամենի հա-

մար նա պատրաստ ունէր մի քանի քաղցր խօսքեր: Բժշկագետը ուշադրութիւն չէր դարձնում նրանց վրայ, այլ մի անկիւնում առանձնացած, տաք վիճաբանութեան մէջ էր մի լեռնային ինժինների հետ: Նա պնդում էր, թէ տեղային հանքային բովազործութեան եղանակը խիստ ասպարդիւն է, և աշխատում էր ասպարդացանել, որ արտա-սահմանում այժմ բոլորովին ուրիշ սխառեմներ են ընդուն-ում: Վիճաբանութեանը վերջ դրուեցաւ, երբ հիւրերի մէջ լսելի եղաւ. «Կամենդանոր դալիս է»: Այդ ժամանակ միայն բժշկագետը բաց թողեց տղէտ ինժինների օձիքը, դուրս եկաւ իւր անկիւնից և դիմեց դէպի տանպուղքները՝ շարդելի հիւրին ընդունելու համար: Տիկինը նայեալէս մօ-տեցաւ դրանք:

Կամենդանորի գալուց յետոյ, ներս բերեցին սկու-տեղների վրայ շարած շամպանիայի գլխու երկայն գա-ւաթներ: Սառուցի մէջ դրած շիշերը վազուց սպասում էին այդ հանդիսաւոր բոպէին:

Կամենդանոր, բոլորի հետ բարեկեցից յետոյ, անցու-սենեակի վերեւի կողմը և ոտքի վրայ մնաց: Նրա կշտին կանգնած էր մի երիտասարդ, որին իւր հետ էր բերել: Պունաթափ, մաշուած դէմքով այդ երիտասարդը աչնայի տխուր տպաւորութիւն էր գործում, որ, կամ նոր էր դուրս եկել հիւանդանոցից, կամ նոր էին բաց թողել նրան եր-կար տարիների բանտարկութիւնից: Այդ թառամած դէմ-քը, որը, երևի, շատ ժամանակ չէր ծիծաղել այժմ փոքր ինչ զուարթացել էր, և նրա մռայլուած աչքերում երե-ւում էին ուրախութեան նշույններ:

Սենեակի մէջ տիրեց լուռութիւն: Հիւրերը ոտքի վրայ սպասում էին. բոլորի աչքերը դարձրած էին դէպի կա-մենդանոր: Նա մի համառօտ յառաջաբանից յետոյ, հա-նեց ծոցից մի թուղթ, սկսեց կարդալ: Երբ վերջացրեց

ընթերցումը, ամբողջ սենեակը թնդաց ուռաների աղա-ղակներով. «Կեցցէ Կայսրը», մի քանի անգամ լսելի ե-ղաւ բոլորի բերանից: Յետոյ ամենքը, շամպանիայի գա-ւաթները ձեռներին, մօտեցան գունաթափ երիտասարդին և շնորհաւորեցին նրան:

Երիտասարդը Մուրադն էր. կարգացին նրան ներումն շնորհելու թուղթը: Նա աղատուած էր աքսորանքից:

Շամպանիայի գաւաթները դատարկուեցան. ամենքը իմեցին Կայսրի կենացը: Այդ ժամանակ առաջ անցաւ բժշկագետը և, առաջարկելով խմել մի նոր կենաց, խն-դրեց նախապէս լսել իրան: Նա սկսեց մի փոքրիկ ճառ-խօսում էր հանդարտ, սահուն և առանց պաճուճանքնե-րի, լեզուով: Ճառախօսը, որ բաւական ծանօթ էր դատա-պարտեալի անցեալի հետ, նկարագրեց նրա կեանքի նը-շանաւոր դժերը, և գլխաւորապէս շեշտում էր այն կեն-սական պայմանների վրայ, որոնց անխուսափելի ազդե-ցութեան ներքոյ, այդ բնականից բարի և տաղանդաւոր երիտասարդը դարձաւ մի տաղանդաւոր չարագործ: Եւ յե-տոյ աւելացրեց, թէ ինչպէս նա, հանդիպելով մի օրինա-ւոր ընկերի, նրա ազդեցութեան ներքոյ ուղղուեցաւ, զար-դացաւ և բարոյական մարդ դարձաւ: Նա վերջացրեց իւր ճառը այդ խօսքերով. «Եթէ ցանկանում եմք, որ մեր բանտերը, որ մեր աքսորատեղերը չցուեն յանցաւորների ահազին բազմութեամբ, պէտք է աշխատենք անհետա-ցնել յանցանքների սխառանքները իրանց բուն արմատով մէջ»:

Բոլորը ծափահարեցին: Գաւաթները դատարկուեցան. խմեցին ուղղում և ներումն ստացած դատապարտեալի կենացը:

— արա վիճմանս քարն ի վիճմանս ջրայնս, զհարկմանդ
— ի վիճմանս արմա վնագ զի, զդրամ յերկնս յարմար
— ար վիճմանսն, զգնմանս յամեն յիմարման վարդս ար
միկոստանով իմ նկատմանս մարմանս, միկմանս զգնմանս
մարմանս մարմանս միկարդար, զի մարդ տի զդրամանով

— զգնմանս զի ճառարմանս տի, զի յիմարմանս միկարմանս
զգնմանս, մարմանսն տար զիմարմանսն **ԺԲ.** իմարմանսն
արման ջրանս իմարմանսն զի, զգնմանս միկարմանսն
— միկմանսն, զգնմանսն զիմարմանսն **ՎԵՐՋԻՆՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆ**, ի զիմարմանսն
— տան իմիցմանսն զի իմարմանսն տի, մարմանսն իմարմանսն, իմարմանսն
— միկմանսն **Մի** անմիկմանսն անցել էր անդ, օրից: **Մի** անմիկմանսն տանում
էր հարթ, իմարմանսն ճանապարհով: **Նրան** մէջ անմիկմանսն
էին **Նէնէն** և **Մուրադը**: **Երկուսն** էլ **Կարախ**, երկուսն էլ
բախտանք: **Կարախը** իմարմանսն իմարմանսն զիմարմանսն էր ճիւղները,
հարթէն, նա ևս ուրախ էր, որ տանում է մի զոյգ նորա-

պոսի ամուսիններ: յայտնի իմարմանսն զիմարմանսն մարմանսն
— **Առջեւում**, երկուսն կօշիկները հագին, ցուպը ձեռին,
ուրիշները պարկը ուսին, զանազան քաջերով զնում էր ամի
ճանապարհորդ: **Երբ** նա հեռուից նշմարեց կառքի մօտե-

նայը, կանգնեց: **Մարմանսն** իմարմանսն իմարմանսն իմարմանսն
զիմարմանսն **Կառքը** հասաւ ճանապարհորդին: իմարմանսն զիմարմանսն
իմարմանսն — **Չեր** անունով նամակ ունեւ, պարտնէ: **Արասը** նա
և մի ծրար մեկնեց զէպի կառքը: իմարմանսն իմարմանսն

— **Մուրադը** նայեց օտարականի երեսին և ստուգեց: **Նա**
ձեռքը տարաւ զէպի ատրճանակը և, ուղիղ բռնելով զէ-

պի օտարտուի նամակները, ասաց: **Մարմանսն** իմարմանսն իմարմանսն
իմարմանսն — **Հեռացէք**, **Իթէ** չէք ցանկանում մեռնել: իմարմանսն իմարմանսն

— **Երգվում** եմ երկնքի և երկրի բոլոր սրբութիւն-
ներով, որ զէպի ձեզ ոչ մի չար նպատակ չունեւ, — ասաց
նա համոզիչ ձայնով: — **Ընդունեցէք** այդ նամակը:

— **Միթէ** կարելի է հաւատալ ձեր երդումներին:

— **Ես** կամենում եմ ապացուցանել, որ ես այնքան
վատ չեմ, որքան դուք կարծում էք: իմարմանսն իմարմանսն

— **Այդ** խօսակցութեան բոլոր ժամանակը **Նէնէն** կպած
էր իւր սիրելի ամուսնու կողքին և անդադար հարցնում
էր. — **Ի՞նչ** է ատում, ի՞նչ է ուզում այդ մուրացկանը:

— **Մուրադը** հրամայեց կառքը կանգնեցնել, ձեռքը
մեկնեց և առեց ծրարը: **Նա** խօսին բաց արեց նամակը,
որ սկսվում էր այդ խօսքերով.

«**Մուրադ**, կարդացէք, լստոյ ոչնչացրէք այդ նամա-
կը: **Մեզ** յաջողուեցաւ ազատուել դատապարտեալներէ տը-
նից: **Մենք** կրտասանք քեզ **Ս...** քաղաքում: **Ներեցէք**
նամակաբերին և մուտեցէք անցեալը: **Մեր** ազատութեամբ
նրան ենք պարտական»:

— **Ստորագրուած** էին նրա երկու բարեկամներէ՝ **Համրի**
և **Աւագախապետի** անունները:

— **Մի** քանի անգամ **Մուրադը** կարդաց այդ տողերը:
Նրա սրտին անցաւ անչափ ուրախութիւն և միևնույն
ժամանակ կասկած: **Միթէ** այդ բոլորը կեղծ չէր: **Երեւի**,
նամակաբերը նկատեց նրա տարակուսութիւնը և խիստ
սրտաշարժ ձայնով ասաց.

— **Երգվում** եմ այն աղու-հացով, որ շարունակ
տասնեակ տարիներ միասին կերել ենք, և հաւատացնում
եմ ձեզ, որ այդ նամակի մէջ կեղծ ոչինչ չկայ:

— **Մուրադը** կրկին ուշադրութեամբ նայեց նամակի
վրայ: **Նրա** մի անկիւնում հագիւ նշմարվում էր մի
խորհրդաւոր էմբլէմա, որ կազմուած էր հայոց այբուբէնի
առաջին և վերջին տառերից՝ **Ա** և **Ք**, իսկ այդ երկու
տառերի մէջտեղում գետեղուած էր մի խարիսխ, որ հո-
վանաւորուած էր սև ձեռքով: **Դա** նրա և իւր երկու
ընկերների մէջ մի պայմանական նշանաբան էր:

— Հաւատում եմ, — ասաց Մուրադը, և, նամակը բռնելով վառած լուցիկի վրայ, այրեց:

Նամակաբերը խօսեց.

— Իմ ձեռքով կատարուեցաւ քո անկումը, Մուրադ, ես ինձ բախտաւոր կը համարեի, եթէ քո ազատութիւնը նոյնպէս իմ ձեռքով կատարուէր: Դրանով ես իմ իրիզը հանդստացրած կը լինէի: Բայց դարձեալ ուրախ եմ, որ քեզ ազատուած եմ տեսնում և բախտաւոր: Իսկ այն ծառայութիւնը, որ պատրաստել էի կատարել քո փրկութեան համար, և որի մասին մի քանի անգամ զիմեցի քեզ, — այն ծառայութիւնը ես մատուցի քո երկու բարեկամներին: Յուսով եմ, որ այդ էլ բաւական կը լինի, որ դու ներս ինձ և չլիշես մեր անցեալը...:

Մուրադը, ձեռքը տալով նրան, ասաց.

— Զնաբհակալ եմ, մոռանում եմ բոլոր անցեալը...:

Փոստային իջեանը շատ հեռու չէր: Մուրադը իջած կառքից, սկսեց նրա հետ օտքով գնալ: Նէնէն մնաց կառքի մէջ, որը կամաց-կամաց քշում էին դէպի իջեանը:

Այդ մարդը քաւոր Պետրոսն էր: Մինչև իջեան հասնելը, նա պատմեց, թէ ինչ հնարքով կարողացաւ փախցնել համրին և Աւագակապետին:

— Բայց դու ինչպէս կարողացար այդքան մօտիկ լարաբերութիւններ ունենալ դատապարտեալներին հետ, — հարցրեց Մուրադը:

— Քեզ յայտնի է, որ վերջին օրերում տիֆով հիւանդներին թիւը սաստիկ բազմացաւ. օր չէր անցնում, որ մի քանի հոգի չմեռնէին: Տեղային միակ քահանան նոյնպէս հիւանդացաւ, այդ պատճառով քահանայի մեծ պահանջ կար: Ես, իբրեւ պատահական յոյն արեղայ, առաջարկեցի իմ ձրի ծառայութիւնը: «Փէշքէշի ձիու ա-

տամներին չեն մտիկ անում»: Ինձ նոյնպէս չքննեցին: Ես ազատ մօտք ունէի թէ բերդում, և թէ հիւանդանոցում: Այդ բաւական էր իմ նպատակին հասնելու համար:

— Դու նախաձեռնութիւնը համրի և Աւագակապետի հետ:

— Ոչ: Այսքանը միայն զիտէի, որ նրանք քո բարեկամներն են: Բացի դրանից, այդ մարդկանց ես շատ հաւանեցի: Նրանք սովորական մարդկանց տեսակից չէին:

Առաջը հասաւ իջեանին: Մուրադը մօտեցաւ, վերբերեց Նէնէին: Այտնել պէտք է մի փոքր ճաշէին, յետոյ ճանապարհ ընկնէին: Նէնէն յայտնեց, թէ ուտելու ակտիւ չունի. նա մօտեցաւ, թէք ընկաւ դիւանի վրայ և մի քանի ընդմիջումներով նրա քունը տարաւ: Նա սաստիկ հոգնած էր: Ամուսինը ծածկեց նրան և թողեց հանդստանալ:

Մուրադը և քաւոր Պետրոսը դուրս եկան միւս սենեակը և պահանջեցին նախաճաշիկ: Հասարակ կողմնադ փայտից շինած սեղանի վրայ, — որի մակերեսը թր պատած էր լողմամբիւ սև խորշիկներով, որոնք դոյացել էին ծակ ու մօմօմարի տակից թափուած կրակներից, — զրուեցաւ մի շիշ գինի, պանիր, հաց և մի ամբողջ խաբշած հաւ: Մուրադը իւր հին դատարարակի հետ նստեց այդ սեղանի մօտ:

Քաւոր Պետրոսը տխուր էր. նրա թախծալի գէմքը ցոյց էր տալիս ներքին խռովութիւն: Մուրադը այժմ միայն աշաղկրութեամբ նայեց այդ երկաթի մարդու վրայ: Նա բաւական փոխուել էր: Նրա մօրուքի և զլխի մազերը բոլորովին ձերմակացել էին: Նրա ճակատի վրայ առաջ կար մի մօռլ դրոշմ, որը դրուած էր այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ մի մեծ յանցանքի համար

նրան Սիրիւր աքսորեցին: Յետոյ փախչելով այնտեղից, այդ ամօթալի նշանը նա ամենայն զգուշութեամբ միշտ ծածկում էր, որ չճանաչուի: Երբ նա իւր մորթեալ թանձր զլխարկը մի կողմ դրեց, այժմ միայն Մուրադը նկատեց, որ այն դրոշմի հետքերը բոլորովին եղծուած էին, իսկ նրա փոխարէն տարածուած էր լայն ճակատի վրայ մի սարսափելի սպի: Երևում էր, որ շիկացրած երկաթով ամբողջ ճակատը այրել ու խարել էին:

— Քո ճակատի վրայ ես մի փոփոխութիւն եմ նկատում, — հարցրեց Մուրադը:

— Այդ ես արեցի քեզ համար, — պատասխանեց նա, գլուխը վեր բարձրացնելով: — Ես կորցրի այն սև դրոշմի հետքերը, որպէս զի չճանաչուեմ և աւելի վստահութեամբ կարողանամ մօտենալ այն բնակարանին, որտեղից մտածում էի ապստել քեզ:

Այդ վերին աստիճանի զոհարերութիւնը մի պարզ ապացոյց էր այդ հին չարագործի անկեղծութեանը զէպի իւր սիրելի սանիկը, որը սաստիկ զգացուեցաւ և, լցնելով բաժակը, մեկնեց նրան ու ասաց.

— Խմիր, յազեցրու քաղցը: Ես քեզ կառնեմ իմ կառքի մէջ և կըտանեմ մեր հայրենիքը: Քաւական է, որքան թափառեցիր, բաւական է որքան աշխարհից աշխարհ ալտեցար: Թող այժմ գոնէ ծերութիւնը ստիպեցնէ քեզ հայրենի տնակի տակ անցկացնել կեանքի վերջին օրերը:

Նա խմեց բաժակը, պատասխանելով.

— Ոչ, ես չեմ ների ինձ նստել այն կառքի մէջ, այն կնոջ մօտ, որին մի ժամանակ ես հրամայեցի սպանել և դահճի պաշտօնը քեզ հանձնեցի, Մուրադ: Գու աւելի բարեխիղճ դառնուեցար, քան թէ ես, և խնայեցիր անմեղ կեանքը, և քո բարութիւնը վարձատրուեցաւ...: Այդ նա-

զելի հրեշտակը, երևի, չէ ճանաչում ինձ, եթէ ճանաչէր, անպատճառ կըղզուէր ինձանից: Ոչ, ես իմ ներկայութեամբ չեմ պղծի մի սուրբ ամուսնութիւն: Գնացէք, Տէր ընդ ձեզ, և տարէք ձեզ հետ իմ օրհնութիւնը, եթէ Աստուած կընդունէ օրհնութիւնը մի եղեւնագործի շրթունքներից: Իսկ ես Այգէնի նման կըթափառեմ աշխարհից աշխարհ, մինչև դժողքը կըխղձայ իմ վրայ և իմ առջև բաց կանէ իւր դռները...:

Նա գլուխը քարշ գցեց և նրա խիտ, ճերմակ ծամերը թափուեցան սոսկալի ճակատի վրայ, ծածկեցին արտասուքը, որ գետի նման հոսում էր այն աչքերից, որոնք երբէք արտասուելու սովոր չեն եղել:

— Գու կարճում ես, որ քեզ համար փրկութիւն չկայ, դու կարծում ես, որ չեմ կարող մաքրել քո խիղճը, — հարցրեց Մուրադը խորին ցաւակցութեամբ: — Ապա ինչու համար է քրիստոնէական ներողամտութիւնը, որ հաշտեցնում է մեղաւորին սիրոյ ու խաղաղութեան Աստուծոյ հետ:

— Զատ անգամ փորձել եմ, բայց չէ յաջողուել... պատասխանեց նա առանց գլուխը վեր բարձրացնելու: — Մեղքը միացել է իմ հոգու, սրտի և ամբողջ մարմնի հետ: Նա ամեն լոպէ սնունդ է ուսանջում: Չեմ կարող չլիերակրել նրան: Նա ինձ հետ պէտք է ապրէ, որպէս չարութիւն, միայն չար գործելու համար: Չեմ կարող բաժանուել նրանից: Միթէ կարելի է օձից խլել թոյնը և կարիճին այնպէս դատարարակել, որ չխալթէ...:

Նա գլուխը վեր բարձրացրեց և ճակատի վրայ թափուած մաղբըր մի կողմ ձգեց: Այժմ նրա ահւելի աչքերում, փոխանակ արտասուքի, նկատվում էր բարկութեան կրակը:

— Այն, չեմ կարող... կրկնեց նա: — Ես մի չար դե-

նման պէտք է պատժեմ մարդկանց անիրաւութիւնները միայն անիրաւութիւններով...: Մարդիկ իրանք են ստեղծել ինձ նման պատիժը իրանց համար...: Ես նրանց մեղքերի հրէշաւոր ծնունդն եմ...: Նրանց վատ օրինակներով ես էլ մոլորուեցայ:

— Զէնց այդ գիտակցութիւնը բաւական է, որ ուղղէ և փրկէ քեզ, — կտրեց նրա խօսքը Մուրադը: — Ես էլ այդ գիտակցութեանը հասալ և փրկուեցայ:

— Հասկանում եմ...: Բայց այդ փրկութեան մէջ կրկին և իմ մահը...: Իսկ ես դեռ մեռնել չեմ ուզում...: Սատանան պէտք է անմահ մնայ...:

Նա միայն խմում էր, բայց ոչինչ չէր ուտում: Մուրադը պատուիրեց մի նոր շիշ գինի ևս գնել սեղանի վրայ:

— Երբեմն բարութիւն եմ գործում, — ասաց նա, — ինչպէս միզապատ երկնքի կամարի վրայ ձեղքվում են թանձր ամպերը և բոպէսպէս դուրս են ցոլացնում արեգակի կենսառու ճառագայթները: Բայց այդ երկար չէ տևում. կրկին անցնում են սև ամպերը, և ամեն ինչ կրկին նսեմանում է, մթնում է...: — Ես ուրախ կրկնէի, որ կատարեալ չարագործ լինէի և իմ մէջ բնաւ բարութեան սերմեր չլինէին: Այն ժամանակ խիղճս աւելի հանգիստ կրկնէր: Այն ժամանակ դուցէ ամենաւին չէի զգայ որ ես չար եմ: Որովհետև, բարութիւնն է միայն զգալ տալիս մեր չարութիւնը, ինչպէս սպիտակի վրայ աւելի պարզ կերպով նշմարվում է սևը: Արցանկանալի, որ իմ սրտի մէջ ամեն ինչ միազոյն լինէր, կամ սև, կամ սպիտակ, կամ բարի, կամ չար: Սատանաները նրա համար միայն բախտաւոր են, որ զուտ չար են: Այնպէս էլ բախտաւոր են հրեշտակները, որ զուտ բարի են: Իսկ ինչ եմ ես: — Մի ալլանդակ խառնուրդ: Ի՞նչով կարող եմ ես բախտաւոր լինել, երբ իմ սրտի մէջ միշտ պատերազմ

կայ, և մահաւանդ, չարը աւելի զօրեղ է, քան թէ բարին...:

Նա վերկացաւ, ասելով.

— Ա՛խ, ի՞նչու եմ այդքան երկար խօսում: Դուք պէտք է ճանապարհ գնաք, իսկ ես ուշացնում եմ ձեզ:

Նա մօտեցաւ իւր ճանապարհորդական պարկին, և հանելով նրա միջից մի ծանր քուակ, մեկնեց Մուրադին, ասելով.

— Ես կրկնգրէի քեզանից, որ թեթևացնէիք իմ բեռը և բնութենէիք այդ, գուցէ քեզ հարկաւոր կրկնէր:

— Զնորհակալ եմ, — ասաց Մուրադը հրաժարուելով: Բժշկապետը հոգացել է մեր ճանապարհի ծախքը:

— Պիտեմ... դու խորշում ես այդ ոսկիներից, որովհետև նրանք շաղախուած են արիւնով...: Բայց գիտե՞ս հին առակը, Յուդայի Զոռացած երեսուն արծաթի մէջ նոյնպէս արիւն կար: Այդ երեսուն արծաթով գնեցին մի ագարակ, որ կոչուեցաւ «ագեղտամայ», որ նշանակում է արեան ագարակ: Աւանդութիւնն ասում է, որ այդ ագարակի վրայ մշակվում էին Երուսաղէմի ամենապտղաբեր ձիթենիները: Երբ դու կը հասնես քո հայրենիքը, այնտեղ քեզ մեծ աշխատութիւններ են ուղարկում: Այդ ոսկիներով կը գնես մի ագարակ և կը փոխես նրա վրայ մշակութիւններ անել: Թող այդ ագարակը կոչուի «արեան ագարակ», փոյթ չէ, բայց քո աշխատութիւնը կը բուսեցնէ նրա վրայ հայրենիքի ամենապտղաբեր տունկերը: Ես իմ բոլոր արժէթովները նուիրեցի Համրին և Աւագակապետին: Այդ քո բաժինն էր, որ պահել էի քեզ համար: Այն թղթերը նոյնպէս մաքուր վատտակ չէին: Բայց նրանք բնորոնեցին, ասելով. «Հացը թող համեղ լինի, ինչ փոյթ, որ ջհուղի թխած կը լինի»...:

Մուրադը ընդունեց ոսկիները: Քաւոր Պետրոսը շարունակեց.

— Դու կը հանդիպես Համբի և Աւագակապետի Հետ 0... քաղաքում: Նրանք այնտեղ կը սպասեն քեզ: Յետոյ միասին կը գնաք մեր հայրենիքը: Նրանք երկուսն էլ լաւ մարդիկ են: Խորհուրդ կ'ը տալիս քեզ՝ չբաժանուել նրանցից, միասին կըսկսէք զործել ու աշխատել: Քննողը է աշխատանքը հայրենի հողի վրայ...:

Քոյրը այդ խօսակցութեան ժամանակ Մուրադը նրկատում էր և մի աւելի մեծ փոփոխութիւն քաւոր Պետրոսի բնաւորութեան, հայեացքների և բարոյական յատկութիւնների մէջ: Առաջ նա գործում էր չարը միայն չարութեան համար, թէև նրա գործողութիւնները կատարվում էին՝ որոշում, հաստատ և գիտակցական նրապատակներով: Իսկ այժմ նա, կարծես, օրօրվում էր այդ երկու մտքերի մէջ. մի թէ աւելի լաւ է՞ր լինի, որ չարութիւնը բաւնայինք բարութեամբ, — մի թէ չարութիւնը չարութեամբ արմատախիլ անելը՝ դաստիարակութեան նույն եղանակը է՞ր լինի, երբ վարժապետը աշխատում է կրթել և բան սովորացնել անպիտան աշակերտին ձէծի և պատիժների ուժով: Քաւոր Պետրոսը հակուած էր երեւում դէպի զղջում, դէպի ուղղութիւն. բայց նրան կատաղեցնում էր այն միտքը, թէ ինչու ինքը զիջումն անէ ուրիշների չարութեան դէմ, մի թէ զրանով իրան մի անբախտ զոհի վիճակի մէջ չի դնի: Երբ մարդիկ խաբում են, նա էլ պէտք է խաբէ, երբ մարդիկ հարստահարում են, նա էլ պէտք է հարստահարէ:

Կառքի ձիաները փոխել էին, անիւները ձիւթով օծել էին, և պատրաստ էր իջևանի բաւում: Նէնէն դարձնել էր, և յոգնածութիւնից կաղկոտուած, վաղեց նա

կառքի մօտ, և առանց Մուրադի օգնութեան, ինքը ցատկեց, նստեց նրա մէջ:

— Նէնէ, ձեռք տուր այդ օտարականին, դա իմ վաղեմի բարեկամն է, — առաջ Մուրադը:

Նէնէն մեկնեց ձեռքը: Քաւոր Պետրոսը բռնելով առաջ.

— Դուք երկուսդ էլ արժան էք միմեանց: Նախախնամութիւնը, զանազան փորձանքների միջից անցկացնելով ձեզ, կրկին հանդիպեցրեց միմեանց: Օրհնում կ'ը ձեր ամուսնութիւնը և բախտաւորութիւն կ'ը ցանկանում:

Մուրադը ընկաւ նրա զիրկը, և արտասուքը աչքերում, երկար աղաչում էր, խնդրում էր նրան, որ նստէ իրանց հետ կառքը և միասին վերադառնան իրանց հայրենիքը՝ Պարսկաստան: Բայց քաւոր Պետրոսը դարձեալ մերժեց, ասելով.

— Դուք զնացէք, Տէր ընդ ձեզ, ես դեռ բոլորովին չեմ վերջացրել իմ գործը... զույգ հեռուից աւելի պիտանի կրկինեմ ձեզ...:

Մուրադը նստեց: Կառքը շարժուեցաւ: Քաւոր Պետրոսը բաւական տեղ ունէր զնաց նրանց հետ: Յետոյ կրկին ձեռք տալով Նէնէին, կրկին համբուրելով Մուրադի հետ, բաժանուեցաւ: Նա երկար կանգնած նայում էր նրանց ետեւից, մինչև կառքը բոլորովին անհետացաւ նրա աչքերից: Այդ ժամանակ միայն դժբախտ թափառականը ճանապարհը ծռեց և սկսեց զիմել դէպի մի այլ կողմ...:

Երեք ամիս անցել էր այն օրից:

Պարսկաստանի Ստամատ գաւառում, Սալա գիւղից ոչ այնքան հեռու (որը Մուրադի հայրենի գիւղն էր) տարածուած էին հին աւերակներ: Արաբական ճաշակով կա-

առեցուած մի Հոյակապ մինարէթ միայն կանգուն էր մնացել այդ տխուր աւերակների մէջ: Նրա բարձր կամարների ներքոյ թաղուորում էր մշտական ամպով թիւն և խաւար: Չղջիկները և վայրենի աղաւնիները միայն երբեմն աղմկում էին այդ անբնակ մինարէթի գերեզմանական լռութիւնը: Բայց մի գիշեր այնտեղ լսւ էր երևում: Յատակի վրայ վառվում էր խարոյի և նրա լուսաւորութեան մէջ շարժվում էին անորոշ ստուերներ: Աթէ մեր ընթերցողը Համարձակութիւն ունենար և, գաղտնի կերպով մօտենալով մինարէթին, նրա կիսաւեր դռնից նայէր ներս, անպտոճառ կրտսնէր նոյն ղէմքերը, որոնք ծանօթ են նրան, որոնց ճանաչում է նա, սկսեալ նրանց պատանեկութեան Հասակից: Այնտեղ էին Մուրադը և Ջալադը (աւագակապետը) երկուսն էլ ղէլթուեցու Հաղուտի մէջ կերպարանափոխ եղած: Այնտեղ էին Մուրադի մանկութեան երեք ընկերները՝ Կարօն, Ասլանը և Սաղօն, մշեցոյց ծպտեալ Հաղուտով: Այնտեղ էր պատանի Փարհադը, որ նոր էր ընկել այդ շրջանի մէջ: Այնտեղ չէր միայն Համրը:

Մինարէթը շատ հեռու չէր այն վայրերից, այն այգիներից և այն ձեռատունկ անտառներից, որոնց մէջ Մուրադը իւր պատանեկութեան Հասակում, իբրև փախտական, ապաստան գտաւ: Որպէս տեսանք այդ, փշատակարանի սկզբում, այն ժամանակ նա վարում էր բաւական կասկածաւոր կեանք իւր երեք ընկերների՝ Կարօի, Ասլանի և Սաղօի հետ: Այնուհետև աղէտաւոր Հանգամանքները բաժանեցին այդ փոքրիկ սրիկաներին և ձրկեցին կեանքի տարբեր ճանապարհների վրայ: Թափառելով աշխարհից աշխարհ, երկրից երկիր, և անցնելով զանազան դառն փորձերի միջից, տասնեակու տարուայ անջատումից լետոյ, — վաղեմի ընկերները կրկին Հանդիպում

են միմեանց միևնույն մինարէթի մէջ, որ մանկութեան Հասակում նրանց թաղուտի տեղն էր, նրանց սիրելի որջն էր: Արևու որ մնացին այնտեղ, իսկ երրորդ օրը մինարէթը դարձեալ դատարկ էր, դարձեալ ամալի էր: Ի՞նչ եղան նրանք, ուր գնացին, — այդ կրտսնէն ընթերցողը մեր մի ալ աշխատութեան — «Կայծերի» մէջ...

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՏԵՆԵՆԻ

ՐԱՖԳԻԻ ՄԱՀԻՅ ՅԵՏՈՅ ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

1. Հայ կենը և Հայ երիտասարդութիւնը (սպառ.)	1	50
2. Խենթ և Ջալալէդդին, երկուսը մէկ գրքի մէջ ամփոփուած	2	50
3. Դաւիթ-բէկ, հ. I, II և III վերջաբանով (սպառ.)	3	—
4. Մինն աչսպէս միւսն աչսպէս (սպառ.)	1	—
5. Կաշճեր, հ. Ա., երկրորդ տպագրութիւն	2	—
6. Կաշճերի վերջը (սպառուած)	—	50
7. Վէպիկներ և պատկերներ, հ. Ա.	2	—
8. Վէպիկներ և պատկերներ հ. Բ.	2	—
9. Արժիւ Վասպուրականի	—	70
10. Պարոյր Հաչիազն (սպառ.)	—	20
11. Ով է մեղաւոր	—	20
12. Խամսայի մեղիքութիւնները, երկրորդ տպագր.	1	75
13. Զահրուժար	2	—
14. Տաճկահայք	—	40
15. Խաչազոդի ցիշատակարանը. I, II, III և IV մաս.	2	50

Հրատարակչուհի՝ աչրի Ա Ն Ն ա ՐԱՖԳԻ

ՀԵՏՉ ՀԵՏԻ ԼՈՅՍ ԿԸՏԵՍՆԵՆ

ՐԱՖՖԻ ՀԵՏԵԻՆԵՆ ԱՂԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Վէպիկներ և պատկերներ, Կ. Գ.
2. Բանաստեղծութիւններ (տաղաձև և անտաղաձև), երկրորդ հատոր.
3. Հանապտեղադրութիւններ, որոնց մէջ մասը տալու է «Փոր-
ձի» և «Մշակի» մէջ, իսկ միւս մասն անտաղաձէ.
4. Սարի (անտաղաձէ) խառնուրդ, Կ. հատոր.
5. — — — — — Կ. հատոր.
6. — — — — — Կ. հատոր.
7. Հրապարակախօսութիւններ (տաղաձև և անտաղաձէ).
8. Քննադատութիւններ (տաղաձև և անտաղաձէ).
9. Նամակներ.
10. Ազգային համառօտ պատմութիւն, Հայկիյ միջնա-կէտն 12
11. Ընդհանուր պատմութիւն (Ժարգմ.) և այլն.

ՐԱՖՖԻ

ԱՌՆԵՐԻՆ ԳՐԲԵՐՈՎ ԼՈՅՍ ՏԵՍԸՆԻ ԱՂԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Փռնչ, I հատոր (սպառուած) 1 50
2. Փռնչ, II հատոր (սպառուած) 1 50
3. Ոսկի աքաղաղ (սպառուած) 1 —
4. Ղարաբաղի աստղադէտը (սպառուած) 1 20
5. Կայէնի կտակը (Ժարգմանութիւն) 1 20
6. Կայծեր, I հատոր, երկրորդ տպագրութիւն. 2 —
7. Կայծեր, II հատոր, (սպառուած) 2 50
8. Կայծերի զերջը (սպառուած) — 50
9. Հայ կիներ և Հայ երկտասարդութիւնը (սպառ.) 1 50
10. Դաւիթ-բէկ, Կ. Ա., Բ և Գ զերջարանով,
երկրորդ տպագրութիւն (սպառուած) 3 —
11. Սամուէլ (սպառուած) 5 —
12. Խենթ և Ջալալէդդին, երկրորդ տպագրութիւն. 2 50
13. Մինն ալալէս, միւսն ալալէս (պատկերապարզ) 1 —
14. Վէպիկներ և պատկերներ Կ. Ա. 2 —
15. Վէպիկներ և պատկերներ Կ. Բ. 2 —
16. Արծիւ Վասպուրականի — 70
17. Պարոյր Հայկազն (սպառուած) — 20
18. Ով էր մեղաւոր. — 20
19. Խամսայի մեղիքութիւնները երկրորդ տպագր. 2 —
20. Զահրումար 2 —
21. Խաչադրի յիշատակարան I. II. III. IV մաս. 2 50
22. Տաճկահայք — 40

545

014563

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0014563

